

SZERKESZTETTE:

FRAUHAMMER KRISZTINA – PAJOR KATALIN

EMLÉKEK, SZÖVEGEK, TÖRTÉNETEK

NŐI FOLKLÓR SZÖVEGEK

Emlékek, szövegek, történetek

Emlékek, szövegek, történetek

Női folklór szövegek

Emlékek, szövegek, történetek

Női folklór szövegek

Szerkesztette:
Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin

Magyar Néprajzi Társaság

Budapest, 2019.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia
támogatásával készült.

© Ament-Kovács Bence, Bálint Petra, Balogh Balázs, Bartha Eszter,
Biczó Gábor, Czingel Szilvia, Dobák Judit, Földi Viktória,
Frauhammer Krisztina, Horváth István, Iancu Laura, Kész Réka,
Kocsis Annamária, Koltay Erika, Küllös Imola, Landgraf Ildikó,
Lajos Veronika, Pajor Katalin, Pál-Kovács Dóra, Schell Csilla,
Svégel Fanni, Szigeti Jenő, Tamás Ildikó, Tóth Katalin, Vörös Éva

A borítón: Fortepan/Kurucz Márton; Fortepan/Magyar László,
Jánoshalmi fotótár; Fortepan/Teodoro Wolf-Ferrari; Fortepan/Vörös István;
Fortepan/Berkó Pál; Fortepan/Kádas Tibor, Fortepan/Magyar Bálint;
Fortepan/Mészáros Zoltán

A szövegek nyelvi lektorlását végezte: Benedek Enikő
Az angol szövegeket lektorálta: Kis-Halas Judit

Felelős kiadó:
Bodó Sándor, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke

ISBN 978-963-306-658-4

Borítóterv, tördelés és nyomás:
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Tartalomjegyzék

<i>Frauhammer Krisztina</i> Előszó	9
---	---

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

<i>Landgraf Ildikó</i> Kutatók, gyűjtők, támogatók – nők a néprajztudomány születése körül.	17
<i>Bálint Petra</i> A nők történeti kutatása A büntetőpercek mint nőtörténeti források	33
<i>Horváth István</i> Liberális asszonyok urbáriumá.	49
<i>Küllös Imola</i> Magyarázatok és értelmező kiegészítések a Liberális asszonyok urbáriumához (1835)	57

VALLÁSOS NŐK, NŐI VALLÁSOSSÁG

<i>Szigeti Jenő</i> A tizenkilencedik századi protestáns szentasszonyok.	75
<i>Vörös Éva</i> A megtanult szövegek megtartó erejéről „Oral Spirituality” – „lelki viselet” Györgyfalván.	85
<i>Tamás Ildikó</i> Női szerepek a számi folklórban és a vallási–politikai diskurzusokban.	95

BÁBÁK, GYÓGYÍTÓK, FÜVESASSZONYOK

<i>Kocsis Annamária</i> Gyógyító nemesasszonyok – Zay Anna és Bethlen Kata példája.	109
---	-----

Koltay Erika
A „verselő” füvesasszony125

Svégel Fanni
A nagyatádi szülőotthon emlékezete egy bábaasszony elbeszélésében133

KITELEPÍTÉS, KÜLFÖLDRE SZAKADÁS

Ament-Kovács Bence
Négy völgyeségi magyarországi német asszony elűzetés-története147

Schell Csilla
„A férjem naponta kérdezi, hogy megválaszoltam-e már a levelet.”
Kitelepített magyarországi német asszonyok levelei165

Balogh Balázs
„... mert eztet az öreg Székely néni így akarta.”
Egy Amerikába kivándorolt erdélyi asszony sorsa
a levelezése és hagyatéka tükrében183

NŐI VÁLTOZATOK, ÉRTÉKRENDEK, ÉLETUTAK

Czingel Szilvia
A zsidó szépség – Az első magyar szépségkirálynő-választás története199

Pál-Kovács Dóra
Gazdasszonytánc Magyarózdton219

Földi Viktória
„Ezek után majd jobban tudok rajtatok segíteni...”
Kanadai kivándorlást követő női szerepváltozások a két világháború között.237

Pajor Katalin
Egy falusi tanárnő szóbeli élettörténetének néprajzi elemzése253

NŐK A SZOCIALIZMUSBAN

Tóth Katalin
Ilona történetéből...
Egy életre szóló identitásváltás, avagy út a rendelőintézetből a búzatáblába269

Bartha Eszter
Munkásnők, életutak és elbeszélések az 1970-es évek közepén Budapesten.285

Dobák Judit
Női terek a Vasgyári út mentén.303

MARGINALIZÁLT HELYZETEK

Biczó Gábor
Kortárs oláh cigány női identitás-narratívák323

Kész Réka
**Hagyományos női szerepek alkalmazása pénzkereseti lehetőségként:
Magyarországon idősápolást vállaló kárpátaljai nők életstratégiái**337

NŐI ADATKÖZLŐK

Lajos Veronika
**Egy moldvai csángó terep női szemmel
A feminista kritika és a szociokulturális antropológia találkozásai**351

Iancu Laura
Adatközlő nők az adatközlésen túl371

Nagy Janka Teodóra
Női életvilágok – női lélekvilágok381

A konferencia programja397

Előszó

2019-ben nem képezi (és nem képezheti) vita tárgyát, hogy a női szempontú tudományos kutatásoknak helye van a kultúrával foglalkozó diszciplínákban, így a néprajztudományban is. Ebből az alapvetésből kiindulva rendezte meg 2018. október 26–27-én a Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztálya és az MTA BTK Néprajztudományi Intézet Folklór Osztálya *Emlékek, szövegek, történetek – Női folklór szövegek* címmel konferenciáját. Örömmel töltött el bennünket, hogy nagy érdeklődés övezte a két napos tanácskozást, ami mind az előadók, mind pedig a résztvevők nagy számában megmutatkozott. Jóllehet előadóink között a nők voltak többségben (27 nő és 7 férfi) a résztvevők között szép számban voltak jelen férfiak is. Ha visszatekintünk tudományszakunk 19. századi indulására, (igaz ott az arány fordított volt) már ott is aktívan jelen voltak a nők, és ez mind a mai napig változatlanul így van. Elég végigtekinteni a legkülönbözőbb szakmai szervezetek, kutatási és oktatási intézmények tagjainak névsorán. Azt is megállapíthatjuk, hogy a nők és a nemek kérdését illetően egyetemlegesen hasonló szakmai örökséggel rendelkezik a diszciplína: történetesen a nők mint téma, és a női nézőpontok soha nem estek ki a látószögéből, soha nem voltak ignorálva a néprajzban. Mégis azt tapasztalhatjuk, hogy szemben a nemzetközi példákkal a magyar néprajztudományban és folklorisztikában nem jelentkezett önálló irányzatként a nőkutató. Igaz, számos példa jelzi, hogy az efféle megközelítés nem volt teljesen ismeretlen a hazai kutatásokban sem. Már 1943-ban – mind témájában, mind megközelítésében – úttörő jellegű és hiteles szociográfiai leírást adott ki Kiss Lajos a hódmezővásárhelyi szegény asszonyok életéről, felhívja a figyelmet arra, hogy:

Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is. Egy osztálybeli nő életét se ismerjük teljesen a különböző korokból. Ami fennmaradt, azt is inkább főúri környezetből, nagyasszonyok életéből jegyezték fel; az egyszerű »pór-nép« asszonyainak életmódjáról alig van adatunk. Ez pedig feltűnő és sajnálatos.¹

Talán érdemes e helyütt azt külön is hangsúlyoznunk, hogy épp egy férfi tollából született ez a korai írás, melyet aztán még számos nőket, a női életvilágokat bemutató szakcikk és néhány monográfia követett.² E munkákban a nők, lányok, asszonyok főként mint az elbeszélések alanyai jelentek meg, és a családban,

1 Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*. Budapest: Atheneum, 1943, 5.

2 A példák sorában említhetjük még Szendrey Ákos, Fél Edit tanulmányait (menyasszonykontyolás, menyasszonyfektetés, legény és leányélet); Kováts Ágnes (a sárpilisi nagylány) Bakó Ferenc (az erdőhírvári pecsenyesütő asszonyok) Diószegi Vilmos (novaji tudósasszony) Morvay Judit (1956 – asszonyok a palóc nagycsaládban) tanulmányait, Erdélyben Nagy Olga munkáit.

a szokásokban, a hétköznapiakban betöltött hagyományos szerepüket, tevékenységeiket ismerhették meg. A szakcikkek és monográfiák kérdésfeltevéseinek, és az azok nyomán született kutatási eredményeknek első nagy, hazai áttekintését a Küllős Imola irányításával 1997-ben szervezett *Hagyományos női szerepek – Nők a populáris kultúrában és a folklórban* konferencia és az abból született azonos című kötet végezte el 1999-ben. Jóllehet, azóta a nemek kultúrájának kérdése Magyarországon is határozottan előtérbe került (ez mutatkozik meg a témához fűződő társadalmi diskurzus politikai és médiában mérhető hatásában is), a meginduló szervezett tudományos gondolkodás nem folytatódott.

Több mint tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy egy újabb seregszemlét tartjunk, bevonva nem csak néprajzosokat, hanem más humán tudományok képviselőit is. Konferenciánk (és kötetünk) szándéka szerint sok tekintetben folytatója kívánt lenni Küllős Imola egykori kezdeményezésének, ám a címadásban elsősorban választott célkitűzésünket kívántuk előtérbe helyezni.

Az a felismerés vezetett bennünket, hogy a hazai néprajzi, folklorisztikai szakmunkákban a nők megélt élményei, saját szempontjai és látásmódjuk – kevés kivételtől eltekintve – kisebb mértékben kaptak figyelmet és váltak elemzés tárgyává. E megfontolásból kiindulva olyan kutatóknak és kutatóknak, témáknak és tapasztalatoknak kívántunk találkozási alkalmat teremteni, amelyek a női identitás kulturális kódolásának narratív technikáit tárják fel. A folklór fogalmi kereteit tehát tágan értelmeztük, és kinyitottuk minden olyan szóbeli vagy írott (sőt táncolt) elbeszélésre, amelyek által a hétköznapi ember kifejezésre juttatta egykor, vagy épp napjainkban viszonyát, érzelmeit a világhoz, annak történéseihez és szereplőihöz. Elsősorban tehát emlékek, visszaemlékezések, élettörténetek és nők által írott szövegek segítségével szerettük volna láthatóvá tenni a népi/populáris kultúrában élő nőket. Arra kerestük a választ, hogy milyen társadalmi, gazdasági, kulturális, lelki szerepe volt és van a nők által elmondott vagy leírt történeteknek és elbeszéléseknek. Mi teszi ezeket a történeteket sajátosan női jellegűvé? Mit jelentenek az egyes narratívák az őket megélőknek, elmesélőknek és leíróknak? Miként közvetítik, és hogyan alakítják a női identitást? Hogyan változtak, alakultak az időben és a térben ezek a narratívák? Milyen női életvilágok, szereplehetőségek és elvárások jelentek meg bennük? Érzékelhető-e ezekben valamiféle változás?

Az itt felvetett kérdésekhez kapcsolódóan a következő fő témakörök megvitatására tettünk javaslatot:

- Emlékező nők (a kitelepítés, a Málenkij robot, tévesztés, a szocializmus korszaka és más történelmi események női szemmel).
- Hagományos és átalakuló szerepek, új szerepelvárások (bába, cseléd, házvezetőnő, nevelőnő, tanító, óvónő, szentasszonyok, gyógyítók, anyaság, család, gyermeknevelés, férfi-nő kapcsolatának, munkavállalásnak a kérdése).
- Értékrendek és a normasértés esetei és szankciói (közösségi és felekezeti szabályok, elvárások, szexualitás, különélés, válás).
- Identitások, identitásváltások és identitáskonfliktusok (vegyes házasságok, vendégmunkás nők, vallásváltók).

- Folklor szöveg, a folklor hagyomány ápolói és hordozói (női mesemondók, népdalénekesek, népi verselők, háziipar ápolói).
- Nőknek, illetve nőkről írott vallási szövegek.
- Nők a hálón (női blogok, honlapok, a női önreprezentáció mai formái).
- Nők a terepen és női adatközlők (női terepek és témák).

Kérdésfelvetéseinkre nagy örömünkre szép számú (38) témajavaslat érkezett, melyekből 35 hangzott el konferenciánkon, tíz téma köré csoportosítva: *Történeti források; Vallásos nők, női vallásosság; Bábák, gyógyítók, füvesasszonyok; Népköltészet, folklor műfajok; Kitelepítés, külföldre szakadás; Munkásnők, nők a szocializmusban; Marginalizált helyzetek, vendégmunkás nők; Értékrendek, életutak; Női adatközlők; Népi táplálkozás.* Kötetünkben ezekből adunk most közre 25-öt, részben megtartva konferenciánk eredeti tematikai csoportosítását.

Kötetünk első cikke – amely egyben a történeti forrásokat felhasználó fejezetet is nyitja – Landgraf Ildikó tudománytörténeti cikke. Többszörös adósságot törleszt ez a cikk. Egyrészt a hazai nőtörténeti kutatásokba beemeli azokat a tudós nőket, tanítónőket és arisztokrata hölgyeket, akik a néprajztudomány megszületésénél jelen voltak és támogatták azt. Másrészt fontos, és eddig feltáratlan adatokkal járul hozzá tudományunk legnagyobb szakmai szervezetének, a Magyar Néprajzi Társaságnak a történetéhez. A fejezet második tanulmánya ugyancsak tartogat az olvasó számára eddig kevésbé ismert nőtörténeti érdekességeket. Horváth István levéltáros forrásfeltáró munkája nyomán került elő az unikálisnak számító Liberális asszonyok urbáriuma 1832-ből. A fiatal jurátusok asszonycsúfoló farsangi tréfája, egy országgyűlési paszkvillus formájába helyezve ír férfiak és nők nemi viszonyairól, egyfajta „társadalmi és mentalitástörténeti görbetükröt” tartva az olvasó elé – ahogy arról a forráshoz írt értelmező magyarázatokban olvashatunk a cikk társszerzőjénél, Küllös Imolánál. Ő hívja fel elemzésében a figyelmet arra a magyar nőtörténeti írásokban szinte egyáltalán nem idézett két röpiratra is, amelyekben Pálóczi Horváth Ádám már Mary Wolfstonecraftot megelőzve is szót emelt a nők jogaiért (1790). A hivatalos jogi szövegek képezik a fejezet harmadik szerzőjének, Bálint Petrának is elsődleges forrásait. Büntetőpercek tanúvallomásait kutatva próbálja feltárni az egy-egy esemény mögött megbúvó rejtett hétköznapi valóságot. Például azt, miért és milyen körülmények között hagyták el a 18–19. századi, Heves és Külső-Szolnok vármegyei asszonyok családjukat, miért bonyolódtak házasságon kívüli kapcsolatokba, vagy hogyan nevelték gyerekeiket, mostohagyerekeiket.

A következő fejezet három cikkében a nők vallásossága kerül a középpontba. Szigeti Jenő arra keresi a választ, hogy miért maradt meg a 18. század vértelen ellenreformációja, a katolikus restauráció politikai szorítása ellenére a magyar protestantizmus. A választ a puritán magán-kegyesség gyakorlásának (praxis pietatis) fennmaradásában látja, amiben jelentős szerepük volt (és van mindmáig) az asszonyoknak. Ékes bizonyítéka ennek a Vörös Éva tanulmányában bemutatott kalotaszegi idős asszony, a györgyfalvi Pendzsi néni. Rigmusokba szedve őrizte istenélményeit és teológiai tudását. Ez a „versbe szedett kegyesség” segítette hozzá a hétköznapiok szakralitásához és saját mentálhigiéniájának karbantartásához.

Jóllehet Tamás Ildikó írása sok száz kilométerre – a számik földjére – viszi az olvasót a kalotaszegi Györgyfalváról, a keresztény puritánság itt is komoly sikereket ért el a megélt vallásosság elmélyítésében. A 19. századi Laestadius evangélikus mozgalma, a benne hangsúlyozott női szerepek fontossága azonban nem pusztán a vallási diskurzusokban kapott szerepet. A kortárs művészeti és politikai közbeszédnek is részévé vált, összefonódva az utóbbi évtizedekben felerősödő pánóslakos és neopogány mozgalmak ideológiájával.

A vallás mellett a gyógyítás, a bábaság intézménye a másik olyan terület, ahol hagyományosan kiemelt szerepet játszottak a nők. A következő fejezetben ilyen nőkről és női szerepekről olvashatnak az érdeklődők. Kocsis Annamária adatgazdag forrásfeldolgozásában két gyógyító nemesasszony, Zay Anna és Bethlen Kata magyar nyelvű orvosló könyvét és receptjeit ismerhetjük meg. Koltay Erika öt gyógyító asszony életútját elemezve keresi a választ arra, hogy vajon mi volt az a belső készlet, ami ezeket a nőket az önzetlen segítségnyújtás felé terelte. A fejezet záró tanulmányában egy Somogy megyei szülésznő elbeszélésén keresztül kapunk képet a szülőotthoni és a kórházi szüléskísérési gyakorlatok közötti különbségekről, illetve a különféle szüléskultúrák 20. századi egymás mellett éléséről.

A *Női változatok, értékrendek, életutak* című fejezetbe négy írás került. A témák történetiségét követve elsőként Czinger Szilvia tanulmányát olvashatjuk Simon Böskéről, az 1929-es év ünnepelt zsidó szépségkirálynőjéről. Életének bemutatása nem pusztán nőtörténeti szempontból érdekes és hoz újdonságokat. Egy viharos történelmi korszak szépségideáljának esete a korabeli városi zsidóság helyzetéről és megítéléséről is elgondolkodtató képet fest. Pál-Kovács Dóra a magyarózdi szegényes táncról ír, mely alapvetően a férfiak tánca volt, ám lakodalmak végén a nők is „eljárták” saját változataikat. Az így kialakult női és férfi variáns adott lehetőséget arra, hogy szerzőnk a tánc előadásának maszkulin és feminin jegyeit, valamint ezen jegyek konstruálásának folyamatát megvizsgálja. A következő cikkben a mozdulatok helyét az írott szó veszi át. Földi Viktória egy, az 1930-as években Mátraterenyéről Kanadába települt család levelezésén keresztül mutatja be, hogyan tudta fenntartani és megőrizni értékrendjét, valamint az óhazával való társadalmi kapcsolatát egy kivándorolt palóc család. A fejezet záró tanulmányában az elbeszélt életúté a főszerep. Pajor Katalin tanító nagymamája élettörténetének fordulópontjait összegyűjtve vizsgálja az élethelyzetekhez való alkalmazkodás sikerességének és kudarcának mikéntjét.

Önálló blokkot alkotnak a kitelepítés és kivándorlás témájához kapcsolódó visszaemlékezések és levelek. Míg Ament-Kovács Bence négy, a Hegyhát és a Völgyesség határán élő, magyarországi német (Duna menti sváb) asszony elűzetés-történetét elemzi, addig Schell Csilla kitelepített magyarországi német lányok, illetve nők leveleit veszi górcső alá. Mind a szóban, mind az írásban közvetített élmények sajátos perspektívából láttatják velünk a történelem megrázó eseményeinek egyénre gyakorolt hatásait. Balogh Balázs cikkében is ez a történelem viharában túlélni kényszerülő egyéni sors kerül a középpontba. Írásában egy asszony vívódása rajzolódik ki előttünk, aki a világháború és annak kimenetele miatt férje mellett marad, elveszítve ezzel egyetlen leánygyermekét.

A kitelepítés, kivándorlás élettörténetei után a szocializmus korszakának női narratívái és terei kerülnek előtérbe. Tóth Katalin írásában egy női elbeszélő mikrovilágának képeit felhasználva rajzolja meg egy vidéki mezőgazdasági munkáscsalád szellemiségét, azt, hogy a „kisember” hogyan próbálkozik a szocializmus derekán az előre jutással, hogyan lépeget céljai megvalósítása felé. Míg Tóth Katalin interjúalánya a férjével való kölcsönös egymásrautaltságot emeli ki életútjából, addig a Bartha Eszter cikkében elemzett élettörténetekben a munkásnők kiszolgáltatottsága is felszínre kerül. Dobák Judit e kérdéskört a vizuális antropológia eszközeivel, a miskolci vasgyári kolónia tereinek mentális térképre vetítésén keresztül ragadja meg. Azt vizsgálja, hogy ebben a férfiasnak mondott világban, a terek használatán hogyan jelenik meg a nemi tagoltság, hogyan voltak jelen a nők ebben az erősen maszkulin tér-rendszerben.

Biczó Gábor és Kész Réka tanulmánya hoz el bennünket napjaink kérdéseire: marginalizált női élethelyzetekhez, illetve a vendégmunkás lét női sajátosságainak bemutatásához. A Biczó Gábor tanulmányban bemutatott oláh cigány női narratívák tartalmi és formai értelemben is újszerűen világítanak rá a kutató által tanulmányozott helyi társadalmak közösségviszonyainak dinamikus változására. Arra a folyamatra, ahogy a múltra való emlékezés egy újszerű jövőorientáció forrásává válik. Kész Réka szintén egy újfajta női életstratégia bemutatására vállalkozik. Cikkében Magyarországon idősápolást vállaló kárpátaljai nők érvényesüléséhez vezető kompetenciákat és kritériumokat mutat be.

Kötetünk záró fejezetének három tanulmányában „mi magunk” és munkánk alapnyai, az adatközlők kerülnek fókuszba. Lajos Vera feminista antropológiáról írott cikkében alapos elméleti áttekintését kapjuk az antropológiában megjelenő kortárs női perspektívának. Kérdések és felvetések egész sorát fogalmazza meg a szerző a női kutatói habitus megannyi vonatkozását illetően (női írásmód, női kutató alakjának viszonya a nőiség társadalmi konstrukciójához stb.) úgy, hogy saját kutatói gyakorlatát is reflexió tárgyává teszi. Iancu Laura a bennszülött, saját társadalmát kutató nő gyűjtési körülményeit veszi sorra, a női jellegzetességek után kutatva. Utolsóként Nagy Janka Teodóra személyes hangvételű írását adjuk közre, melyben arról vall, hogy a néprajzos, ha nő, a terepen is az marad: témaválasztásában, szemléletében, közelítési pontjaiban. Adatközlői között is nagyobb számban fordulnak elő nők, akikkel a kutatás során intenzívebb, bensőségebb kapcsolatot alakíthat ki. Erre utal tanulmánya végén olvasható emlékező írása, melyben nemcsak az adatközlő, de a kutatónő lélekvilágához is közelebb kerülünk.

Amikor a jelen kötet alapjául szolgáló konferencia ötlete megszületett, nem új szakosztály, munkacsoport vagy irányzat létrehozása volt a célunk. Egyszerűen csak az a törekvés vezérelt bennünket, hogy a napjainkban zajló multidiszciplináris szempontú és módszertanú nőtörténeti és társadalmi nemekkel kapcsolatos diskurzusokba mi folkloristák, néprajzosok is adjuk bele a részünket. Tárjuk fel a hiányzó képkockákat a különféle történelmi és krízishelyzetekre emlékező nőkről, az átalakuló női szerepekről és új szerepelvárásokról, a folyamatosan változó értékrendekről, identitásváltásokról és identitáskonfliktusokról, a folklór szövegek, és a folklór hagyomány női ápolóiról és hordozóiról, a populáris

vallásgyakorlatok női dimenzióiról, és a terepen dolgozó és adatokat közlő nőkkel kapcsolatos módszertani kérdésekről. E témák mentén a személyes tapasztalatokat kívántuk előtérbe helyezni, ezáltal is kimozdítva e megközelítéseket marginalizált helyzetükből, és növelve e szempontok iránti szenzibilitásunkat, remélve, hogy ezzel tudományunk látókörét és a populáris kultúrában mozgó nőkről való tudásunkat is bővíthetjük. Ezekkel a célkitűzésekkel nyújtjuk át olvasóinknak konferenciakötetünket, bízva abban, hogy a folytatásra nem kell újabb tíz esztendőt várni.

Frauhammer Krisztina

Köszönetnyilvánítás
Tartalomjegyzék

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

[The following text is extremely faint and illegible due to the quality of the scan. It appears to be a list of historical sources or a table of contents, but the specific details cannot be transcribed.]

Kutatók, gyűjtők, támogatók – nők a néprajztudomány születése körül

BEVEZETÉS – NŐK NÉPRAJZI TEREPEKEN

„Hol vannak a nők? Hol vannak a történelemben és hol vannak a történetírásban?” – teszik fel rendre a kérdést a nőtörténet kutatói.¹ „Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is” – írta Kiss Lajos a hódmezővásárhelyi szegény asszonyok életéről szóló könyvében.² Az ő gondolataival vezette be a *Nők a populáris kultúrában és a folklórban* című konferencia kötetét Küllös Imola. A magyar néprajztudománynak ez volt az első interdiszciplináris tanácskozása, amelyik a nő-témát állította a középpontba. Az előadók olyan kérdéseket vizsgáltak, mint a hagyományos női szerepek és munkák a népi társadalomban, a nők helye, szerepe a népi vallásosságban, a nőkhöz kötődő műfajok, a nőkkel szembeni társadalmi elvárások és ezek tükröződése a folklórban és a populáris kultúrában, a folklór női előadói és repertoárjuk. A konferencia előadásainak tanulmányokká formált gyűjteménye nem csak a kérdésfelvetései miatt figyelemreméltó, hanem azért is, mert az írások és hivatkozásaik nyomán kibontakozik annak a leltára, hogy a 19–20. századi magyar etnográfia milyen kutatásokat végzett és milyen eredményeket ért el a *nők a népi kultúrában* témakörben.³ A magyar néprajzi kutatás az 1930-as, 40-es, majd az 50-es években különösen a női viselet, illetve egyes rítusok, népszokások elemzése kapcsán figyelt fel a lányok, asszonyok helyzetére a paraszti társadalmon belül.⁴ Elsősorban Fél Edit⁵ és Morvay Judit⁶ nemzetközi szinten is úttörő, gazdag tereptapasztalatokra épülő, a helyi viszonyokra, a kapcsolathálók finom szövegeire is érzékeny, komplex társadalomnéprajzi elemzéseiben pedig a női életvilágok kutatási témává váltak. Ők, többek között Palotay Gertrúddal, Kresz Máriával együtt a magyar tudós nőknek ahhoz a generációjához tartoztak, akik már a 20. században születtek, a két világháború között egyetemet

1 Vö. Sipos 2005: 14.

2 Kiss [1943]: 5.

3 Küllös (szerk.) 1999.

4 Lásd többek között pl. Szendrey 1931, 1937, 1938; Kovács 1942, Diószegi 1956.

5 Például Fél 1937, 1941, 1944.

6 Morvay 1956.

végeztek, az 1940-es évek végére doktori címet szereztek és immár szakkutatóként foglalkoztak a népi kultúra különböző területeivel, ahogy a folkloristák közül Dömötör Tekla, Dégh Linda vagy Kovács Ágnes. A magyar folklorisztikában a női előadók és repertoárjuk az egyéniségkutatás nyomán kerültek a reflektorfénybe az 1950-es évektől kezdve. Kiváltképp Kovács Ágnes, Nagy Olga, Dobos Ilona társadalomnéprajzi érzékenységű folklórgyűjtéseikben és publikációikban mutattak rá a férfi és női mesélők műfaji, tematikai, stílusbeli különbségeire, a nők élménytörténeteinek, naplóinak, önéletírásainak jellegzetességeire.

A társadalmi nemek problematikája az etnográfiai kutatás számára azonban nem csak a női témák, műfajok, előadók, adatközlők szempontjából érdekes, hanem a néprajzi terepen gyűjtő, kutató nők szemszögéből is, amivel a magyar néprajzi kutatás viszonylag kevésbé foglalkozott, különösen nem a néprajztudomány korai időszakára vonatkozóan. Pedig nem csak a néprajz és a nőkutatás számára nyújthat fontos adalékot, hanem a századforduló magyar társadalomtörténetéhez is, hogy a tudományszak intézményesülésének korában, a 19–20. század fordulóján kik voltak azok a nők, akik a néprajz iránt érdeklődtek, a megalakulás első éveiben beléptek a Magyar Néprajzi Társaságba, gyűjtéseket végeztek ebben a korszakban, és esetleg publikáltak is a társaság lapjának, az *Ethnographiának* az első évfolyamaiban.

1893-ban, a folyóirat egyik korai számában, Wislockiné Dörfler Fanni arra buzdította nőtársait, hogy a közelgő millennium alkalmából végezzenek ők is néprajzi gyűjtéseket, s küldjék el azok anyagát az *Ethnographiának*, mely a „magyar nép és magyar nő kiváló érdemére válnék”. Azzal érvel a női néprajzi gyűjtőmunka mellett, hogy vannak olyan témák, mint például a gyerekekhez, a születéshez kapcsolódó hiedelmek, amelyeket természetes módon igazán a nők tudnak megfigyelni, lejegyezni. „Magától érthető, hogy a nő nővel szemben »asszonyi dolgokban« sokkal közlékenyebb, mint férfiakkal szemben. A népismeret terén tehát a nőknek is van hivatásuk, mit minden műveltebb fokú magyar asszony igen könnyen teljesíthet.”⁷

Vajon kiket szólított meg ez a felhívás? Ki volt-e sorok írója és kikre számított szövetségesként a néprajzi gyűjtésben? A társadalom mely rétegéhez tartoztak, milyen iskolázottsággal rendelkeztek azok a nők, akik érdeklődést mutattak a népi kultúra jelenségei iránt?

1889-ben, amikor a Magyar Néprajzi Társaság megalakult, a hazai egyetemek kapui még zárva voltak ugyan a női hallgatók előtt, és az első leánygimnáziumot is csak 1896-ban nyitották meg Magyarországon. A 19. század közepéig a társadalmi szokások sem adtak túlságosan tág teret, lehetőséget ahhoz, hogy a nők, a társadalom bármelyik rétegéhez is tartoztak, a családi, rokoni kapcsolathálón túl társasági életet éljenek. A társadalmi érintkezésnek megvoltak a maga szigorúan kontrollált keretei, a néprajzi gyűjtőmunka⁸ pedig mindenképpen kilépést jelentett a viszonylag szűk magánszférából, de a század végére jelentős változások következtek be a nők iskoláztatásában és a nők közéleti szerepvállalási lehetőségeiben.

⁷ Wislockiné Dörfler 1893: 107.

⁸ A 19. századi női mesegyűjtők kérdéséhez: Gulyás 2019: 324. A női folklórelőadó emancipációjához Mikos 2019: 343–346.

A 19. SZÁZADI NŐEGYLETI ÉLET TÁGULÓ LEHETŐSÉGEI

A magyar néprajztudomány intézményesülése időben egybeesett a magyarországi nőmozgalmak kibontakozásával, annak első jelentős sikereivel. A nők politikai, oktatási és munkavállalási jogainak kivívását célzó törekvések első hulláma – ami a nő kutatás periodizációja szerint az 1860-as években indult el és az I. világháború környékén ért véget – a századforduló idejére már jelentős eredményeket, szervezeteket hozott.⁹ Az 1865-től 1895-ig tartó időszakban az intézményes nőoktatásban nagyon fontos eredmények születtek. Az első felsőbb leányiskola 1875-ben nyílt meg Budapesten. A felsőbb leányiskola továbbtanulásra nem jogosított, érettségi bizonyítványt nem adhatott, ezért nem nevezhető középiskolának, de ebből az iskolatípusból fejlesztették ki a század végére a leánygimnázium intézményét. Az 1890-es években a tanítónőket tömörítő Mária Dorothea Egyesületben érett követeléssé az egyetemen megnyitása a női hallgatók előtt. 1895. november 18-án jelent meg a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete, amely a nők számára biztosította az egyetemen az orvosi, a gyógyszerészi és a bölcsész karok látogatását.¹⁰ Az egyetemi karok közül mindvégig a bölcsészkarokon szerepeltek a nők a legnagyobb arányban, majd az orvosi és a gyógyszerészeti kar következett.¹¹ A tanítói és a tanári pálya hamar nőiesedni kezdett, mert a gyerekekkel való törődés nőies tevékenységnek számított.¹² A 19. század végére a nők jelentős részvétele a tanítói pályán kétségkívül az értelmiségi munkalehetőségek meghódításának első lépése volt.

Abban, hogy a nők nyilvános közéleti tevékenységének színtere tágulni kezdett az 1860-as évektől, fontos szerepe volt a folyamatosan újabb szervezetekkel gazdagodó egyleti tevékenységnek, amely a nőknek is lehetőséget teremtett az otthon falain kívüli társasági életre. A korszak legjelentősebb nőegyletei az *Országos Nőképző Egyesület*, a *Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete*, az *Országos Nőiipar-egylet*, a *Pesti Izraelita Nőegylet*, a kisdédóvással foglalkozó *Fröbel Egyesületek*, valamint a korszak legkésőbb alakult nőszervezete, a már említett *Mária Dorothea Egyesület*¹³ voltak. Az utolsóként említett szervezetet eredetileg egy tanítónőnek szánt menedékház megvalósításának ötlete hívta életre, azonban ez lett az első olyan női szervezet, ami nem csak jótékonykodással foglalkozott, nem csak a nők helyzetének javítását tűzte ki célul, hanem a szakmai érdekképviselet szerepét is betöltötte.

9 Papp – Sipos 2017: 17. A magyarországi nőtörténet korszakolásához lásd: Papp – Sipos 2017: 16–42.; Szapor 2007.

10 Vö. Szarka 2006: 85–87.

11 Papp – Sipos 2017: 118.

12 Papp – Sipos 2017: 144.

13 Az egyesület 1885. március 25-én alakult, Habsburg Lotharingiai Mária Dorottya (1867–1932) főhercegnő nevét vette fel. Fő célkitűzéseik voltak a magyar nők irodalmi és társadalmi működésének, a tanítónők segélyezésének, a nők képzésének és munkakörük bővítésének előmozdítása. Vö. S.: A Mária Dorothea Egyesület alakuló közgyűlése. *Nemzeti Nénevelés*, 1885. márciusi száma. Újra-kiadás: Fábri – Borbíró – Szarka (szerk.) 2006: 306–308.

Könyvkiadót alapítottak *Mária Dorothea Egyesület Könyvtára* néven. 1889 nyarán kisded-nevelési kiállítást rendeztek, amelynek keretében a kisgyermekek ápolását és nevelését segítő tárgyakat mutattak be, és szakemberek tartottak előadásokat a témakörben.

A 19. század végére a jótékonyági munka, illetve a gazdagodó egyleti élet egy újfajta és társadalmilag elfogadott kapcsolatot biztosított a nők számára a külvilággal. Veres Pálné nevezetes írásában, „Felhívás a nőkhez!” (1865) – amelynek megjelenésétől számítva a kutatás a magyarországi szervezett nőmozgalom történetének kezdetét – épp az egyesülési eszme fontosságát emelte ki. A „[...]férfiak tudományos kiképzésére ott van az akadémia, egyetem, s különféle szaktudományok egyesülete, miért ne képezhetnének nagyobb városokban a tudományos képzettségre vágyó nők egyelőre oly társulatot, melybe időszakonként gyülekezve kitűzendő tárgyak fölött tudományos értekezletet tarthatnának, s eszméiket kicserélhetnék?”¹⁴

NŐI TISZTSÉGVISELŐK A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG ALAPÍTÁSAKOR

A Magyar Néprajzi Társaság 1889-es alapításakor a társaság legfelsőbb vezetésében (elnök, 2 alelnök, titkár, jegyző, pénztárnok, a hivatalos közlöny szerkesztője=7fő), valamint a Választmányban (30 fő) nem találunk egy nőt sem. Ekkor a szervezet még sokkal több szakosztállyal működött, a későbbiekben ezek száma jelentősen csökkent. Összesen 22 *Népfajok szerinti szakosztálya* volt 64 előljáróval (elnökök+előadók), a további 6 szakosztály pedig a következők voltak: *Folklore és néppszichológia; A népélet használati tárgyai; Népzene és táncz; Anthropologia; Demographia* (népleírás); *Palaeethnologia* (ősnéptan); *Graphika* (a népélet tárgyai- és jelneiteinek képzőművészeti ábrázolása) összesen 24 vezetővel (elnökök+előadók). Az összesen 125 fős tisztikarban mindössze három nőt találunk:

- Gyarmathy Zsigmondné, Hory Etelka – a *Népélet használati tárgyai* szakosztály előadója
- Torma Zsófia – a *Palaeethnologia* (ősnéptan) szakosztály előadója
- Mara Čop-Marlet – a *Horvát* szakosztály előadója

Az első tagnyilvántartásban, amit az *Ethnographia* I. évfolyamában közöltek is,¹⁵ a 497 tagot számláló névsorban rajtuk kívül még két nő nevét találjuk: Reichné, Neuhaus Matild, pancsovai tanárét és Leo Norberg (Eleonore von Schwarz-Norberg) Bécsben élő írónőét.

14 Veres Pálné: *Felhívás a nőkhez! Hon*, 1865. október 28-i számában. Újraközlés: Fábri (szerk.) 1999: 312–314.

15 A Magyarországi Néprajzi Társaság szervezete. *Ethnographia*, 1890, I, 59–68. Vö. Kósa 1989: 15–21.

Gyarmathy Zsigmondné, Hory Etelka

Gyarmathy Zsigmondné, Hory Etelka (1843–1910)¹⁶ – a *Népelet használati tárgyai* szakosztály előadója volt Zichy Jenő elnökle és Herman Ottó, valamint Xantus János előadótársak mellett.

„Kalotaszeg nagyasszonyának” – ahogy a korabeli sajtó gyakran nevezte – társadalmi elismertségét, megbecsültségét mutatja, hogy a Magyar Néprajzi Társaság ily jeles tudósai mellett kapott megbízatást. Szerepvállalásában feltehetőleg szerepe volt annak is, hogy személyes, jó kapcsolat fűzte Herrmann Antalhoz, aki titkárként a társaság alapításának egyik motorja volt. Együtt munkálkodtak, a mindkettejük számára oly fontos Kalotaszeg történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatását ösztönző *Kalotaszeg* című lap megalapításán és kiadásán.

Hory Etelka a magyargyerőmonostori lelkész, terebesi Hory Farkas lánya volt. Gyermekkorát szülőfalujában töltötte, majd 1853-tól egy leánynevelő intézetben tanult Kolozsváron. 1862-ben ment férjhez a szintén nemesi származású érsekújvári Gyarmathy Zsigmondhoz, és ekkor költözött Bánffyhunyadra.

Hory Etelka érdeklődése a népi kultúra jelenségei, a népköltészet iránt már fiatal korában megnyilvánult. Népdalgyűjtését tizenhat évesen elküldte Gyulai Pálnak, aki a Magyar Népköltési Gyűjteményben hat szövegét közölte. Feltehetőleg a népdalokat a kolozsvári református kollégiumban tanuló öccse, Hory Béla közvetítésével juttatta el Gyulainak, aki ekkor ott tanított a kollégiumban, és az 1860-as évek elején tanítványai segítségével végzett folklórgyűjtést.¹⁷

Gyarmathyné az 1885. évi Országos Kiállításon a rendezvény egyik szervezőjének, Herich Károlynak a megbízására egy teljes kalotaszegi tisztaszobát állított ki varrottasokkal, amivel nagy sikert aratott. Ezt követően minden erejével a már majdnem feledésbe merült varrottas kézimunka felélesztésén és háziiparként való elterjesztésén fáradozott. Törekvései nyomán a kalotaszegi hímzések nemcsak hazai, de európai hírnévre is szert tettek. A legfelsőbb társadalmi, politikai körökben lelt pártfogókra. A szépíróként is tevékenykedő Gyarmathy Zsigáné *A havasok alján. Elbeszélések a kalotaszegi népeletből* című kötete például József főherceg előszavával látott napvilágot. Gyarmathynénak ugyan nem jelent meg írása az *Ethnographiában*, de a folyóiratban hírt adtak tevékenységéről, könyvei megjelenéséről.¹⁸

16 Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka tevékenységéhez lásd: Hála 1998: 13–42; 2003: 39–55; Sebestyén 1998: 43–62.; Tótkés 1989: 218–231.; Török 2016a: 291–297.; 2016b: 431–454.

17 A kérdést rendkívül körültekintően feltárta: Domokos 2015: 229–231, 306–308.

18 „Gyarmathy Zsigánénak »A királykisasszony varrottosa« (sic!) czímmel a kolozsvári háziipar-egylet ünnepélyén tartott felolvasása két más dolgozattal együtt megjelent Kolozsvárton; ára 50 kr.” *Ethnographia*, 1891, II, 87. „Gyarmathy Zsigáné, A havasok alján Elbeszélések a kalotaszegi népeletből. József főherceg előszavával. Budapest, 1891, 154 lap. Singer és Wolfner Egyetemes Regénytárának 100 kötete Díszes vászonkötésben ára 50 kr. E kiváló néprajzi érdekű műről még szólni fogunk.” *Ethnographia*, 1891, II, 268–269. Gyarmathy Zsigáné: *Erdélyország Tündérország*. (Mesék, igazak, apróknak, serdülteknek. Budapest, Athenaeum, 1900, 92 l. számos képpel. Diszkötés.) című könyvét Herrmann Antal ismertette: *Ethnographia*, XII, 1901, 46–47.

Torma Zsófia

Torma Zsófia (1832–1899)¹⁹ – a *Palaeethnologia* (ősnéptan) szakosztály előadója volt Pulszky Ferenc elnökle és Fröhlich Róbert, valamint Wosinszky Mór előadótársak mellett.

Torma Zsófia volt az első magyar régésznő, sőt világviszonylatban is az elsőké egyike. Ősrégészeti kutatásaihoz a kezdetektől fogva összehasonlító anyagként használta fel a recens népi kultúra tárgyait, ezért is kérhették fel előadónak az Ősnéptan szakosztályba, amelynek már életre hívása is jelzi, hogy a Magyar Néprajzi Társaság szakosztályi rendszere az alapításkor még nagyon szerteágazó volt, és a tudományszakok határai nem voltak olyan merevek ekkor. Egyébként a tudományos társaságok tagságában is nagy volt az átfedés. A magyar néprajz ügyének oly kiemelkedő alakjaival állt kapcsolatban és levelezett, mint Meltzl Hugó, Hunfalvy Pál és Herrmann Antal.²⁰ A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Néprajzi Társaság ülésein több alkalommal részt vett.

Torma Zsófia előkelő, jómódú családból származott, Csicsókeresztúron született. Édesapja, Torma József nagybirtokos, Belső-Szolnok vármegye királyi pénztárnoka volt, 1838-ban országgyűlési követ. A művelt, felvilágosult apa elmélyült történeti, régészeti ismeretekkel rendelkezett. Saját költségén feltáratta a csicsókeresztúri birtokkal határos Alsó-Ilosva község határában talált római tábornak.²¹ Torma Zsófia testvére, Torma Károly is régész volt, és egy ideig országgyűlési képviselő.²² Zsófia 1853 és 58 között egy szatmári leánynevelő intézetben tanult. Alapító tagja volt az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek. Több ezer darabos, gazdag régészeti gyűjteményét 1891-ben az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tára vásárolta meg.²³ Több tudományos és jótékonyági szervezetnek is a tagja volt.

Egyetlen nőként vett részt az 1876-os Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszuson. Majd azt követően, Rómer Flóris kezdeményezésére Tordos²⁴ őstelepét kezdte ásni, ahol rendkívül gazdag lelet-együttest tárt fel. Az itt talált edények rajzolatait Európa legrégebbi írásos emlékeiként értelmezte, sőt az általa feltártakat összefüggésbe hozta a híres trójai leletekkel. Megállapításai megosztották a tudományos közvéleményt, elsősorban a német régészek figyeltek fel eredményeire.²⁵ Az eredeti elképzelések szerint a Magyar Néprajzi Társaság adta volna ki a *Néprajzi összehasonlítások* című munkáját, ami végül nem valósult meg, a könyv német nyelven jelent meg 1894-ben Jénában *Ethnographische Analogien* címmel. Következtetései egy részét, babiloni eredeztetéseit már a kortársak is elvetették.

19 Több kiadványban születési éveként ettől eltérően 1831, 1840, illetve 1841 szerepel, vö. Balogh – Palasik 2010: 688.

20 Lásd Torma Zsófia levelezését Gyulai (szerk.) 1972.

21 Tulok 1990: 253.

22 Életútjához, kutatásaihoz lásd: Hampelné Pulszky 1899: 813–814.; Téglás 1901: 7–28.; Herrmann 1901: 29–32.

23 Torma Zsófia gyűjteményéről. *Vasárnapi Ujság*, 1882, 29. évf. 39. sz. 621.; Roska 1941.

24 A neolitik Vinča–Tordos-kultúra a Körös-kultúra második felében kezdett terjedni, részben annak területén, vitatott időbeliséggel. Leleteit Kr. e. V. és III. évezred közé helyezik.

25 Gyulai (szerk.) 1972: 21–22.

A fővárosi régészek, elsősorban Pulszky Ferenc és köre nem vették komolyan a régészet tudományát autodidakta módon elsajátító Torma Zsófia kutatásait. Szakmai vitái Pulszky Ferencsel és Hampel Józseffel, a Nemzeti Múzeum régészeivel, az *Archaeológiai Értesítő* szerkesztőjével nem nélkülözte a személyeskedéseket sem. Halála előtt pár hónappal, 1899 júniusában királyi engedéllyel a kolozsvári egyetem díszdoktorává avatta, aminek hírére úgy fogadta: „Holt lóra patkó”.²⁶ Pályafutása példázza, hogy a 19. század végére egy-egy kiemelkedő tehetségű, felsőbb társadalmi körből érkező nő akár jelentős tudományos karriert is befuthatott, ám azáltal, hogy Torma Zsófia nem ment férjhez, egyedülálló nőként kiszolgáltatott volt olykor még a szakmai vitákban is, kétségbe vonták tudományos teljesítményét, olykor élclapok céltáblájává vált a „bogarászó kisasszony”.²⁷ Riedl Frigyesnek írt levelében panasolja: „Védtelen nő vagyok, könnyen nekem támadhatnak ezek a hősök, felelni nekik nem szoktam, ide nem törpitem magamat – ők rettegésbe akarnak hozni, s munka erőmben megbénítani...”²⁸

Mara Čop-Marlet

Mara Čop-Marlet (1858–1910)²⁹ a *Horvát* szakosztály előadója volt Josipović Imre elnök, valamint Ivan Bojničić és Fr. S. Krauss mellett.

Mara Čop-Marlet írónő, egy osztrák tiszt lányként született, miután a családja az olasz forradalom idején elveszítette a vagyonát, Horvátországba költöztek, és itt nőtt fel. 1889-ben Algériában összeházasodott Charles Lenger-Marlet francia ügyvéddel, akivel Észak-Afrikában és földközi-tengeri szigeteken tett utazásokat, úti beszámolóit francia lapok közölték. Útjai során komoly érdeklődést mutatott a cigány közösségek nyelve és kultúrája iránt, erről tanúskodik e témájú levelezése József főherceggel.³⁰ Első férje halálát követően Ausztriába költözött, és 1894-ben összeházasodott Hugo von Berks földbirtokossal. Német nyelven írt novellákat, színdarabokat és fordított.³¹ Kötődése a Magyar Néprajzi Társasághoz még további kutatásokat igényel.

26 Lásd Schneller István, a kolozsvári egyetem dékánjának értesítő levelét és Torma Zsófia választát: Gyulai (szerk.) 1972: 144–146.

27 Téglás 1901: 7–28.; Gyulai (szerk.) 1972: 13.

28 Makkay (szerk.) 1999: 15.

29 Születése éve egyes kiadványokban 1859.

30 Vö. Soós (szerk.) 2000.

31 Vö. Pataký 1898: 56–57.

NŐK A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG TAGJAI KÖZÖTT AZ ELSŐ ÉVEKBEN

Az alapítást követően a társaság válságos éveket élt át, komoly anyagi nehézségekkel küzdött, és szervezeti működése is racionalizálásra szorult. 1896-tól sikerült rendezni a sorokat, és ettől kezdve egy felfelé ívelő korszak köszöntött be a társaság életébe,³² amit jól mutat az is, hogy új tagokkal bővült, köztük a csatlakozó nők száma is gyarapodott. 1896-ban a tagnyilvántartásban a 456 tag között 17 nőt, illetve női oktatási intézményt találunk. Az alapító tagok között ott látjuk Torma Zsófiát, akiről az előzőekben volt már szó, illetve Herrmann Antal feleségét, aki a szervezet alakulása óta így szerepel a névsorban: „Herrmann Antal dr. tanár és neje”.

Nők és intézményeik, akik „rendes tagként és az Ethnographia előfizetőjeként” szerepelnek pedig a következők:

- Ábel Janka polg. isk. tanítónő, Fogaras
- Brassói polg. leányiskola
- Budapesti II. ker. áll. tanítónő-képző, Csalogány-utca
- Budapesti VI. ker. áll. tanítónő-képző, Andrásy-út
- Budapesti I. ker. felsőbb leányiskola
- Geőcze Sarolta, igazgatónő, Komárom
- Gyarmathy Zsigáné, Bánffy-Hunyad
- Harmath Lujza, Mosón, u. p. Nyárad-Szereda
- Károlyi Melinda grófnő, Arad-Mácsa
- Mária Terézia kir. hercegnő, Bécs
- Pancsovai községi német leányiskola
- Somossy Miklósné, Nagy-Károly
- Szarvas Mariska írónő, Vásáros-Dombó, u. p. Kapos-Szekcső
- Tattay Irén polg. isk. igazgatónő, N.-Károly.
- Újvidéki szerb felső leányiskola³³

Áttekintve a Magyar Néprajzi Társaság korai tagnyilvántartásait három jellemző csoportot alkotnak azok a hölgyek, akik az első évtizedben beléptek a társaságba: *támogató arisztokraták, tudós nők, valamint tanítónők, tanárnők*. Ezek a csoportok nem különálló halmazok, sok közöttük az átfedés, több tag akár mindháromba beilleszthető.

Az *első csoportba* azokat az arisztokrata hölgyeket soroltam, akik mint pártoló tagok kapcsolódtak be a Magyar Néprajzi Társaság munkájába. Mind erkölcsileg, mind anyagilag rendkívül fontos volt, hogy a néprajztudomány ügyét a legfelsőbb

32 Vö. Kósa 1989: 21–36., 2001: 106.

33 A Magyar Néprajzi Társaság tagjegyzéke. *Ethnographia*, VII, 1896, 497–502.

körök támogassák, a társaság védnöke Habsburg József főherceg volt. Mária Terézia főhercegnő belépését így üdvözölte az *Ethnographia*:

„Mária Terézia főhercegnő kiváló jelét adta ismét annak a meleg érdeklődésnek, a melylyel a magyar nép- és néprajz iránt viseltetik, midőn megrendelvén az *Ethnographiát*, a magyarországi néprajzi társaság tagjai közé lépett.”³⁴

1892-ben lépett be a társaságba özv. gróf Pálffy Sándorné (Gernyeszeg). Károlyi Melinda grófnő (Mácsa, Arad) 1891-től tagja volt a társaságnak és 1898-ban pedig egy jelentősebb összeg befizetésével alapító tag lett.³⁵

Gróf Matuska Lászlóné Brandl Izabella³⁶ nem csak tagságot vállalt, hanem anyagközlő írásait is elküldte az *Ethnographia* számára.³⁷ Matuska grófné azonban a másik két jellegzetes csoportba is besorolható, hiszen egyrészt tanítói oklevelet szerzett, és a néprajz ügyét számos tanítónő támogatta, másrészt a férje, aki Liptó vármegye aljegyzője volt, maga is foglalkozott írással, a *Liptó* című hetilap szerkesztője volt.³⁸

A második csoportba azok a nők sorolhatóak, akik tudós családba születtek vagy a házastársuknak volt szerepe abban, hogy érdeklődni kezdtek a néprajzi gyűjtő- és kutatómunka iránt. Családtagjaik támogatták tudományos ambícióikat, társadalmi szerepvállalásukat. A már említett Torma Zsófia jó módú, nemesi családjának férfitagjai a régészet- és a történettudomány művelői voltak. A tudós nők kategóriába sorolható a Wichmann Györgynéként publikáló Herrmann Júlia is, Herrmann Antal lánya, aki a neves finnugrista nyelvész, néprajzkutató, egyetemi tanár, a finn Yrjö Jooseppi Wichmann felesége volt. Több alkalommal elkísérte férjét gyűjtőútjaira, például az 1906–1907-ben a csángók körében végzett terepmunkájára. Wichmann Györgyné néprajzi megfigyeléseit, adatközléseit az *Ethnographia* hasábjain tette közzé.³⁹

Wlislöckiné Dörfler Fanni néprajzi gyűjtéseinek ösztönzésében feltehetőleg komoly szerepe volt a néprajzkutató férjnek, Wlislöcki Henriknek, aki nem volt egyáltalán egy szobatudós, sokat gyűjtött, jól mozgott az etnográfiai terepeken, együtt vándorolt például az általa megfigyelt cigány közösségekkel.⁴⁰ Gazdag könyvtárral rendelkezett, ami felesége számára is lehetővé tette a tudomány szakirodalmában való elmélyülését. Wlislöckinének összesen hét írása⁴¹ jelent

34 Társasági értesítések. *Ethnographia*, 1890, I, 210.

35 Magyar Néprajzi Társaság, Jegyzőkönyvi kivonat, 1897. november 27. *Ethnographia*, 1898, IX, 89.

36 Apja a Mocsonyi-uradalom főerdésze volt. A Miasszonyunk Nővérek temesvári intézetében tanult, ahol elemi és polgári iskolai tanítói oklevelet szerzett. Szinnyei 1891–1914. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

37 Matuska Lászlóné 1899: 297–301.; 1900: 26–31.

38 Szinnyei 1891–1914. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (letöltés: 2019.11.27.)

39 Wichmann Györgyné 1907a: 213–214.; 1907b: 287–294.

40 Vö. Kósa 2001: 121.

41 Wlislöckiné 1892a, 1892b, 1893, 1894, 1895a, 1895b, 1896. Az *Armeniában*, az erdélyi örménység folyóiratában, illetve az *Erdély* című lapban jelentek meg még írásai, utánközlései.

meg az *Ethnographiában*, valamennyi gazdag anyagközlés, elsősorban a néphit különböző területéről: például előjelek, tiltások, tabuk, szerelmi jóslások, időjárás jóslások, illetve közreadott a gyermekfolklor témaköréből szövegeket, például mondókákat. Publikációinak jelentőségét emeli, hogy írásai a tudományszak korai időszakából valók, a népelet 19. század végének viszonyait tükrözik és sok esetben olyan témakörökkel foglalkozott, amelyekkel a későbbiekben sem túl sokan. Wlisslockiné Dörfler Fanni egyébként tanítónőként dolgozott, így ő akár a harmadik csoportba is besorolható.

A tanítónők és a tanárnők alkotják ugyanis a Magyar Néprajzi Társaság iránt érdeklődők és az oda belépők viszonylag népesebb táborát, a *harmadik csoportot*. A Magyar Néprajzi Társaság alapításáról szóló felhívást többek között kiküldték az egyetemeknek, a közép- és polgári iskoláknak, tanfelügyelőknek,⁴² ennek is szerepe volt abban, hogy elég sok oktatási intézményt találunk a névsorban.

Többen azok közül – Harmath Lujza, Geőcze Sarolta, Ábel Janka, Korányi Sarolta, Karácsonyiné, Bárczayné, Schvarcz Gyuláné, Tattay Irén –, akik a társaság történetének első éveiben tagok lettek és/vagy publikáltak az *Ethnographiában* a már említett Mária Dorothea Egyesültnek, a tanítónők érdekvédelmi egyesületének is tagjai voltak, illetve részt vettek a hazai népmozgalomban, írásaik jelentek meg a nők oktatásának, munkavállalásának ügyében.

A Magyar Néprajzi Társaság tagjai között találjuk például Thuránszky Irén igazgatónőt, aki a jeles folklorista, Katona Lajos felesége volt. Ő az 1878–79 és 1879–80. tanévekben a kőszegi államilag segélyezett polgári iskolában, az 1880–81. tanévtől az 1889–90. tanév végéig pedig a budapesti VI. kerületi állami tanítóképző gyakorló felsőbb leányiskolájánál működött. 1890-ben pedig kinevezték a II. kerületi Tanítónőképző Intézet igazgatójává. A Mária Dorothea Egyesületben választmányi tag volt, a tanítónői szakosztály alelnöke, az országos tanszermúzeumnak, a magyar pedagógiai társaságnak és több tudományos társulatnak és tanító-egyesületnek pedig rendes tagja.

De nem csak a közös tagok, a személyes kapcsolatok kötötték össze a két egyesületet, a Magyar Néprajzi Társaságot és a Mária Dorothea Egyesületet. Az *Ethnographia* hírt adott a Mária Dorothea Egyesület előadásairól, ahol rendre előkerültek néprajzi témák és az előadók között is ott találjuk a társaság vezetőit.⁴³ A társaság titkára, Herrmann Antal és a Finn-ugor szakosztály előadója, Vikár Béla is rendszeresen publikáltak a *Magyar Nénevelésben*, a korabeli magyar népmozgalom lapjában, mind a ketten a nők oktatásának, jogainak elkötelezett szószólói voltak.

Az első nem adatközlő, hanem filológiai elemző tanulmány női szerzője az *Ethnographiában* Benedek Róza volt, felső leányiskolai tanítónő.⁴⁴

42 Kósa 1989: 14.

43 „1891. febr. 11. Dr. Ballagi Aladár, A magyar boszorkányokról; márcz. 3. Török Aurél, A görög nők típusáról. – márcz. 17. Lóczy Lajos, A chinai nőkről.” Vegyes közlemények, *Ethnographia*, II, 1891, 412.

44 Benedek 1911: 72–80. 142–148.

ÖSSZEGZÉS

Írásomban azt vizsgáltam, hogy kik voltak, a korabeli társadalom mely rétegéhez tartoztak azok a nők, akik az alapításkor, 1889-ben, illetve a kezdeti években (az első évtizedben) beléptek a Magyar Néprajzi Társaságba. Miként kerültek az etnográfia ügyét támogatók közé? Ahogy láthattuk, ez a kérdés elválaszthatatlan a 19. század második felében a nőket érintő társadalmi változásoktól. A 19. század közepéig a nők írni-olvasni tudása, iskolázottsága is sokkal szűkebb körű volt, mint ezt követően. A nők kapcsolathálója is elsősorban a családi, rokoni, ismeretségi körre szűkült, a társadalmi szokásrend sem adott lehetőséget, hogy a nők a családi, rokoni kapcsolathálón túl jelentős társasági életet éljenek, tudományos társaságba járjanak, előadásokat hallgassanak, néprajzi gyűjtéseket végezzenek, hiszen ahhoz idegenekkel kellett volna érintkezniük. Az egyleti élet, majd a nők közép- és felsőfokú oktatása megteremtette a lehetőséget, hogy kilépjenek az otthon falai közül, szélesebb körben cseréljenek másokkal gondolatokat, tanuljanak, tegyenek szert ismeretségre, bővíljenek a tapasztalat- és ismeretszerzés lehetőségei. A néprajz ügyét támogató nők három csoportja rajzolódik ki. Egyrészt az arisztokrata hölgyeké, akik kezdetben a férjeikkel együtt voltak pártolói a különböző tudományos társaságoknak, de a nőegyletek támogatásában rendkívül aktív szerepet vállaltak az arisztokrata hölgyek férjeik nélkül is. A második csoportba soroltam azokat, akiknek a tudományművelő tevékenysége a családjukban gyökereszik, mint például Torma Zsófiáé vagy Herrmann Júliáé. A harmadik csoportba pedig a tanítónők, tanárnők alkotják. Sokak életpályáján e kettő, a családi indíttatás és a tanári pálya szervesen összekapcsolódott, és mind a két csoportban, sőt olykor mind a háromban ott a helyük.

A 19. század második felében a nők tanulási lehetőségei kiszélesedtek, a század végén bizonyos egyetemi karok is elérhetőek voltak a számukra. A nők értelmiségivé válását leginkább a pedagógusi pálya tette lehetővé. A 19. századra a nőegyleti tevékenység és a nők oktatásának kiszélesedésével megváltozott, hogy milyen társadalmi szerepeket tölthettek be a nők, hogy milyen szerepelvárások fogalmazódtak meg velük kapcsolatban. Lehetségessé vált, hogy egy nő tájékozott, olvasott legyen, hogy többek között érdeklődjön a magyar népismeret iránt, hogy férje nélkül is belépjen egy tudományos társaságba. Am a társadalmi elvárások lassan változnak, a sztereotípiák mindig is mélyen gyökereznek, jól mutatja ezt Szomory Dezső ironikus szövege a *Györgyike drága gyermek* című 1912-es darabjában. Az egyik hős így jellemzi az orvos leányát: „...eszés, erélyes, tudományos – nagyszerű nő! Nő! Mit mondok! Több a nőnél – férfí!”

Irodalom

- BALOGH Margit – PALASIK Mária
2010 *Nők a magyar tudományban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- BENEDEK Róza
1911 Bolond Istók. *Ethnographia* XXII. 72–80. 142–148.
- BORBÍRÓ Fanni
2006 Nők a közéletben, nőegyletek. Bevezetés. In Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. 283–287. Budapest: Kortárs Kiadó
- DIÓSZEGI Vilmos
1956 A novaji tudósasszony. *Néprajzi Közlemények* 1–4. sz. 58–77.
- DOMOKOS Mariann
2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Néprajzi tanulmányok)
- FÁBRI Anna (szerk.)
1999 *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- FÁBRI Anna – BORBÍRÓ Fanni – SZARKA Eszter (szerk.)
2006 *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- FÉL Edit
1937 A turai viselet. *Néprajzi Értesítő*. 84–105.
1941 Egy palóc házasság előtti szokásról. *Ethnographia* LII. 250–260.
1944 *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Érsekújvár: SZMKE Kisalföld-Kutató Intézete. /Kisalföldi Közlemények I.2./
- GULYÁS Judit
2019 Női műfaj volt-e a mese? Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók. In Török Zsuzsa (szerk.): *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*. 293–335. Budapest: Reciti Kiadó.
- GYULAI Pál (szerk.)
1972 *Torma Zsófia levelesládájából*. Bukarest: Téka.
- HAMPELNÉ PULSZKY Polyxéna
1899 Torma Zsófia. *Vasárnapi Ujság* 46. évf., 49. sz. 813–814.
- HÁLA József
1998 Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. *Néprajzi Értesítő*. 80. 13–42.
2003 Gyarmathy Zsigáné munkásságának jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. In Hála József: *Hogyan gyűjtöttek elődeink?* 39–55. Marosvásárhely: Mentor.

HERRMANN Antal

1901 Dr Torma Zsófiáról. *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* XII. 29–32.

KISS Lajos

[1943] *A szegény asszony élete*. Budapest: Athenaeum.

KÓSA László

1989 *A Magyar Néprajzi Társaság története (1889–1989)*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Második, bővített kiadás. Budapest: Osiris Kiadó.

KOVÁCS Ágnes

1942 A sárpilisi nagylány. In Mady Zoltán (összeáll.): *Tanulmányok egy sárpilisi falu társadalmáról*. 21–38. Budapest: Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztály. /A magyar táj- és népismeret könyvtára 5./

KÜLLŐS Imola (szerk.)

1999 *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága.

MAKKAY János (szerk.)

1999 *Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia (1840–1899) emlékezetére*. Budapest: magánkiadás.

MATUSKA Lászlóné

1899 Román babonák. *Ethnographia* X. 297–301.

1900 Krassószőrényi román lakodalmi szokások. *Ethnographia* XI. 26–31.

MIKOS Éva

2019 Fehérnéprajz. A női folklórelőadó helye az adatközlő emancipációjának folyamatában. In Török Zsuzsa (szerk.): *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*. 337–354. Budapest: Reciti Kiadó

MORVAY Judit

1956 *Asszonyok a nagycsaládban: Mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. Budapest: Magvető.

PAPP Barbara – SIPOS Balázs

2017 *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó.

PATAKY, Sophie

1898 Berks, Marie Edle von. In Sophie Pataky (ed.): *Lexikon deutscher Frauen der Feder*. 56–57. Berlin: Verlag Carl Pataky.

ROSKA Márton

1941 *A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárában*. Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.

SEBESTYÉN Kálmán

1998 Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka és munkássága. *Néprajzi Értesítő* 80. 43–62.

SIPOS Balázs

- 2005 „Asszonyfejjel férficélokért...” Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakról. In Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* 11–37. Budapest: Napvilág Kiadó.

SOÓS István (szerk.)

- 2000 *József főherceg cigány levelezése.* Összeállította, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta Soós István. A cigány nyelvű leveleket fordította Glonczy Ernő. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet. /Romológiai Kutatóintézet Közleményei 3./

SZAPOR Judit

- 2007 A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története a kezdetektől 1945-ig. In Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon.* 129–144. Budapest: Napvilág.

SZARKA Eszter

- 2006 A magasabb nőképzés ügye. Bevezetés. In Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895.* 85–87., 88–182. Budapest: Kortárs Kiadó.

SZENDREY Ákos

- 1931 Menyasszony-kontyolás. (Magyar népszokás-tanulmány.) *Népünk és nyelvünk* 3. 211–217.
1937 A népi társadalom tagozódása. *Ethnographia* XLVIII. 187–198.
1938 A népi élet társas összejövetelei. *Ethnographia* XLIX. 124–138.

SZINNYEI József

- 1891–1914 *Magyar írók élete és munkái I–XIV.* Budapest: Hornyánszky.
<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html> (letöltés: 2019. 11. 06.)

TÉGLÁS Gábor

- 1901 Dr. Torma Zsófia emlékezete. *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* XII. 7–28.

TÖKÉS Irén

- 1989 Gyarmathy Zsigáné és a kalotaszegi háziipar története. Személyes visszaemlékezés. *Ethnographia* C. 218–231.

TÖRÖK Zsuzsa

- 2016a Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka hagyatéka kolozsvári közgyűjteményekben. *Ethnographia*. 127. 291–297.
2016b A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné. Íróői életpálya a 19. századi nemzetépítés kontextusában. *Irodalomtörténet*, 97. 4. sz. 431–454.

TULOK Magdolna

- 1990 150 éve született Torma Zsófia. *Archaeologiai Értesítő* 117. 253–255.

WICHMANN Györgyné

- 1907a A moldvai csángók babonás hitéből. *Ethnographia* XVIII. 213–214.
1907b A moldvai csángók szokásaiból. *Ethnographia* XVIII. 287–294.

WLISLOCKI Henrikné

1892a Jósóló állatok a kalotaszegi néphitben (Felolvastatott a Magyar Néprajzi Társaság 1892. febr. 20-iki ülésén). *Ethnographia* III. 47–55.

WLISLOCKINÉ Dörfler F. Anna

1892b A kalotaszegi néphit köréből. *Ethnographia* III. 362–367.

WLISLOCKINÉ Dörfler Fanni

1893 A gyermek a magyar néphitben. *Ethnographia* IV. 107–116., 208–224.

WLISLOCKINÉ Dörfler Fanny

1894 Adalékok a gyerekekről való néphithez. *Ethnographia* V. 117–119.

1895a Templom és templomszerek a magyar néphitben. *Ethnographia* VI. 40–49.

WISLOCKINÉ Dörfler A. Fánni

1895b Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben. *Ethnographia* VI. 205–213.

WLISLOCKI Henrikné

1896 Nyál és kópés a magyar néphitben. *Ethnographia* VII. 460–465.

Landgraf Ildikó

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Folklor Osztály

E-mail: landgraf.ildiko@btk.mta.hu

Ildikó Landgraf

Researchers, collectors, supporters: women at the birth of Hungarian ethnographic research

The paper discusses the role of women in the establishment of ethnographic scholarship in late 19th and early 20th century Hungary. The author introduces women who entered the Hungarian Ethnographic Society at its 1889 foundation and during the subsequent decade. She not only explores the activity of the first female collectors and researchers, but incorporates female supporters of ethnography into her inquiry. The change in women's social roles at the turn of the 19th and 20th centuries, which had been brought about by their widening secondary and higher education and their increasing participation in women's associations forms the broader context of the examination.

The author identifies three groups among the female supporters of Hungarian ethnographic research: 1. aristocratic women, who provided financial support; 2. female relatives or family members of researchers; 3. teachers. Each category is illustrated with prominent examples.

[The text on this page is extremely faint and illegible. It appears to be a multi-paragraph document, possibly a letter or a report, with several lines of text visible but not readable.]

A nők történeti kutatása

A büntetőpererek mint nőtörténeti források

NŐTÖRTÉNET ÉS NŐTÖRTÉNETI FORRÁSOK

A nőtörténet, a genderkutatás napjainkra már egy széles skálán mozgó, több tudományágat tömörítő irányzattá alakult. Ezek ellenére, vagy ezek mellett, mégis kevesebb szó esik a nők történeti kutatásáról. Pedig az, hogy mit jelent nőnek lenni, nem magától értetődő, nem egyetemes, hanem történeti, tehát változó tényező.¹ De mit tudunk a 200-300 évvel ezelőtt élt nőkről? És mit tudunk tenni, ha elsősorban nem az uralkodónőkről, nemesekről, vagy valamilyen szempontból kiemelkedő történeti alakokról, hanem az alsóbb társadalmi rétegek átlagemberéről, azokról a nőkről és lányokról szeretnénk többet megtudni, akik csendesen és nyomtalanul bújtak meg a történelem terepén? Nehéz dolgunk van, hiszen valóban kevés forrás áll rendelkezésünkre történeti szinten, de ha például a levéltárak mélyére ásunk, igenis megtalálhatjuk őket. Mivel ezek a személyek nem hagytak közvetlenül nyomot maguk után, a hivatalos szervek által lejegyzett, „felülről” érkező írott forrásokban kell keresnünk őket.

Miközben a 18–19. századi Heves és Külső-Szolnok vármegyei büntetőperereket² vizsgáltam, azt tapasztaltam, hogy bár közvetett módon és szűrőkön keresztül, de elérhetővé válhatnak a hétköznapi malmát taposó asszonyok és lányok történetei. A perek jegyzőkönyvei, s az azokban megjelenő folyószöveggént élénk táruló tanúvallomások olyan ego-dokumentumok,³ amelyek ugyan nem saját kézzel jegyzett, de egyéni megnyilvánulásokat és gondolatokat tárnak elénk. Esetünkben nem is feltétlenül az elkövetett bűn áll a középpontban, inkább a körülmények, és az, ahogyan a történeteket elmesélték. Így elmondhatjuk, hogy a perek olyan „kivételesen normális” esetek, amelyek egy marginális esemény rejtett valóságát tárhatják fel, s oszthatnak meg egyben általános érvényű megállapításokat a korra

1 Gyáni 2011:11.

2 A Heves Megyei Levéltár Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai, földesúri bíraskodás – úri-szék iratai (1700–1804): XII-3b és a Heves és Külső-Szolnok Vármegye Törvényszéki iratai (1800–1850) IV-9j. Továbbiakban HML XII-3b, és HML IV-9j.

3 Greyerz 2010: 279. (Az eredeti megfogalmazást lásd: W. Schulze: *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte.* 1996)

és a közösségre vonatkozólag.⁴ Első ránézésre egyedi konfliktushelyzeteket mutatnak be, azonban – közelebbről megvizsgálva – a megélt mindennapok sokszínű és szerteágazó elemeit hozzák a felszínre.

Ez is egy olyan forrástípus azonban, amelyet mindig forráskritikával kell kezelünk. Szem előtt kell tartanunk például, hogy a peres iratok fennmaradása esetleges, és a kutatói válogatás és feldolgozás is befolyásolhatja az eredményt. Emellett felmerülhet a perek igazságtartalmának kérdése. Valóban lehetséges, hogy egy elkövető vagy tanú nem a teljes igazat vallotta, de a kutatónak nem is célja az igazságtétel. Tanulságos lehet számunkra Natalie Zemon Davis útmutatása, aki leírta, hogy a fikció nem hamis elem, hanem a narratíva eszköze, amely hiteles és releváns erkölcsi, mentalitásbeli stb. elemeket tartalmazhat.⁵

Milyen női sorsokkal találkozunk tehát a perek olvasása során? A következőkben mind a nők által, mind a nőkkel szemben elkövetett bűnformák alapján ismerhetjük meg a 18–19. századi mindennapokat és konfliktusokat. Így szerepelnek a tanulmányban csecsemőgyilkosságok, házasságtörési és paráználkodási esetek és egyéb erkölcsi bűntettek. Ezt követően a nőkkel szemben megjelenő fizikai és nemi erőszak esetei kerülnek bemutatásra. A legtöbb esetben családon és házasságon belüli konfliktusokkal találkozunk, így cél ezeken keresztül rávilágítani a nők helyzetére, viselkedésmódjára, és azokra a tényezőkre, melyek a közösség és a bíróság felől is befolyásolták őket a hétköznapi cselekvéseikben.

A NŐK MINT ELKÖVETŐK

1. Az „erkölcsös nő” és a „jó feleség” képe

*[...] az asszonyok között úgy tartják,
hogy a részegség együtt jár a kurvasággal.⁶*

A néprajzi szakirodalomból ismerjük a paraszti társadalomra jellemző erkölccsel és normával kapcsolatos elvárásokat, amelyek a 18–19. században is mind alapvetőek voltak. A jelen forrásanyagban a nőktől elvárt magatartásbeli és viselkedésmódokról kaphatunk közelebbi képet, amelyek a feleségekkel szemben elkövetett erőszakban csúcsoodtak ki. A férfi családfői tekintélyét ugyanis a női magatartási norma szavatolta: az engedelmesség, a türelem és a hallgatni tudás.⁷ Ezeknek megszegése súlyos következményekkel járhatott. Negatív megítélés alá esett a kocsmázó, katonákkal beszélgető, részegeskedő vagy káromkodó lányok, asszonyok viselkedése. Ennek ellenére találkozunk nőkkel, akik férfiakkal, sokszor

4 Bódy – Ö. Kovács (szerk.) 2003: 507.

5 Davis 1987: 3–7.

6 XII–3b.6.(9a.26.) (1756, Tiszanána)

7 A férfi hatalom elfogadottságának szakásjogi elemeiről lásd még: Bánkiné 2014: 67–80.

katonákkal szórakoztak, *enyelegtek és vigyorogtak*. Megbotránkoztató volt, ha egy nő sok ízben az katonák borát pedig szinte úgy itta, mint mások. Egy Maris nevű hajadon lány azzal vívta ki a közösség ellenszenvét, hogy „*fejkötőt viselt, és katonákkal társalkodott*”.⁸ Egy paráználkodási ügy kapcsán került előtérbe asszonyok néhány tagú csoportja, akik a tanúk rosszálló elmondása szerint szokásosan éjszaka együtt kocsmáztak és iszogattak: *igen együtt szoktak étszakákon járni táncokra, amint is együtt nemrégiben egy katona strázsamesterrel Katica korcsmáján dombéroztak (!), boroztak, melyek, ha jók volnának, ezeket nem cselekednék*.⁹ Több esetben fogtak el például férjük nélkül utazó asszonyokat, s ha valakit férje nélkül fogtak el bármilyen gyanúban, azt erősítette a rossz magatartás, a nem helyes asszonyi viselkedés.

A közösség rosszállását kivívó nők mellett pletykás, szófogadatlan, visszafeleselő feleségekkel is találkozunk, akik viselkedésükért akár halállal is fizethettek. Vincze János például elmondta, hogy titokban ásta el a talált pénzt kertjében, *feleségemnek semmit sem mondtam, tartván attól, hogy másoknak kihirdeti*.¹⁰ Többen is kifakadtak feleségük viselkedése ellen (bár a vádlottak ők maguk voltak, erőszakos viselkedésük miatt): *a feleségem nagy nyelvű lévén, nyelvét zabolán kellenék tartani; nyelvet, nyakas szófogadatlan*.¹¹

Amint azt a férjek szemszögéből látni fogjuk, az enyhébb fizikai agressziót természetesenek, a feleséggel szembeni viselkedés elemének tekintették. Az is látható, hogy a közösség sem lépett fel a bántalmazott nők érdekében. Ahogyan azt az egyik, feleségét megverni készülő férj vallomásaiban is olvashatjuk: *azt találtam mondani, hogy baszom a lelke helyin, mért nem engedi kend a feleségemet tanítani úgy, ahogy nékem tetszik*.¹²

Sok esetben apró összezőrdülések vezettek komoly bántalmazáshoz. Erős János – mint ahogy a legtöbb elkövető – a feleség engedetlen magaviseletére és véletlenül esett balesetre hivatkozott a kihallgatásakor, miután feleségével összeszólalkozott, és egy késsel véletlenül megszurta a dulakodásuk közben. Magyarázatából jól kiolvashatóak az „engedetlen feleség” ismérvei, amikor a történetekért a feleséget teszi felelőssé, aki éveken át tartó rossz magaviseletével nehezítette meg az életét. A megengedett erőszakkal kapcsolatos gondolatai is jól tükrözik a korabeli normákat:

Feleségem nagy nyelvű lévén, nékem semmit el nem szenved. Ember vagyok, meg haragszom, hirtelenségből okosabb embernél is ennél nagyobb dolog is megtörténhet. De ez nem magam eltökélt rossz akaratomból esett. Mivel volt tőlem 6 gyereke, él még 4, kellenék nékem arra vigyázni, hogy feleségem is alkalmas légyen vélem együtt a munkálkodásra, s gyermekeink táplálására. 15 esztendeje, hogy együtt vagyunk és még az Urak [bíróság] előtt nem voltunk. Hiszem az Istent, hogy soha

8 XII-3b.12.(I.1.8.) (1770, Maklár)

9 XII-3b.7.(11c.no48.) (1761, Eger)

10 XII-3b.11.(15c) (1767, Tiszapüspöki), XII-3b.55.(67.) (1796, Eger)

11 XII-3b.47.10. (1794, Eger)

12 XII-3b.33.(XX.46e.13.) (1780–1782)

többé nem is leszek ilyen állapotba. De valóban ő neki is a nyelvét zabolán kellenék tartani, ilyen szerencsétlen esetek nem történnének [...].¹³

A visszabeszélő, férjét (főleg nyilvánosan) sértegető nő megverése súlyos sérülésekhez és halálhoz is vezethetett. A brutális verést, s a gyilkosságokba torkolló erőszakot már a közösség sem tolerálta, ahogyan a bíróságon sem. Feleségverés vádjával bíróság elé kerülő férfiakkal azonban ritkán találkozunk, csak súlyos verés vagy gyilkosság esetén, illetve ha az más bűntettel kapcsolódott össze. Azonban nehéz a határt megállapítani a nevelő célzatú testi fenyegetés és a súlyos bántalmazás között.

2. A gyilkos feleség

[...] azt mondtam, hogy ha az ura meghalna, elvinném őtet, az asszony pediglen arra azt felelte, az én gondom az legkisebb annak meghalni.¹⁴

A rossz magaviselet tetőfoka természetesen a férjjel szemben elkövetett fizikai bántalmazás, gyilkosság, vagy annak gyanúja volt. Tipikus női bűnnek tartották például a mérgezést, amelyre a forrásanyagban is akadt példa. Családon belül elszenvedett erőszak, házasságtörés, szerető tartása vagy gondatlanság mind vezethetett férjgyilkossághoz.

Egyértelműen elítélő bánásmódban részesült az az asszony, aki a délben részegen hazatérő férjét bántalmazta: megverte (rugdosta, haját tépte), s elutasította a segítségadást. A férfi aznap meg is halt, azonban a vizsgálatot végző borbély szerint gutaütés végzett vele, a nőt a gyilkosság vádja alól felmentették. Azonban mivel *férjéhez tartozó kötelessége ellen tett és szép móddal részegségéből kijózanítania kellett volna*, kétszer negyven korbácsütést ítélték neki. Az asszony azzal védekezett, hogy már nem bírta férje mindennapos részeges és erőszakos viselkedését, amit a szomszéd is alátámasztott, sőt elmondta, hogy aznap a hangokból ítélve azt hitte, hogy a feleséget verik, s meglepetten látta a sövényen átnézve, hogy éppen fordítva történik. A bírák szerint a feleségnek ilyen esetben *maga házánál szállást, meleg szobát kellett volna biztosítania, s inkább ápolgatni kellett volna, (de ő) csigázni¹⁵ nem iszonyodott*. Enyhítő körülményként szerepelhetett a vallomásban a férj iránti szeretet említése, s a gondoskodás, hogy a halál felismerésekor az asszony a szomszédjához szaladt, *aki jött és szegény uramat felöltöztetvén a lócára kiterítettük.¹⁶*

13 XII-3b.47.10. (1794, Eger)

14 XII-3b 4.(6b.6) (1744, Felnémet)

15 Kínozni.

16 XII-3b.17.(46.) (1781, Eger)

3. Csecsemőgyilkosságok

*Jó sógorasszony, olyan hír van kegyelmed felől,
hogy nagy hasa vagyon,
arra felelt Tót Panna a szolgáló,
ne legyék én reám senkinek gondja,
akár vagyok terhes, akár nem.¹⁷*

Csecsemőgyilkosságokkal a (férjmérgezés mellett) tipikusan női bűnnek tartott paráználkodási és házasságtörési esetek következményeként találkozhatunk. Legtöbb esetben a munkaadójukkal vagy fiatal legényekkel kapcsolatba kerülő, szegényebb rétegből jövő szolgálólányok vagy özvegyek, és a hosszú időre egyedül maradó (katona) feleségek kerültek ilyen helyzetbe.¹⁸ A nők általában igyekeztek titkolni terhességüket, és egyedül születték meg gyermeküket, közvetlenül ezután végeztek velük. A csecsemőgyilkosságok (a magzatelhajtások mellett) a nehezen bizonyítható ügyek közé tartoztak, hiszen a korban számosan előforduló vetélés és halva születés is állhatott a háttérben. A vallomások szerint az elkövetők megfojtották, megkéselték, árnyékszékbe vagy kútba dobták az újszülöttet, vagy nem kötötték el a köldökzsinórt. Vajon mi készítette az anyákat arra, hogy így eltaszítsanak maguktól egy újszülöttet? A hivatalos eljárás felől már a Tripartitum leírásában is egyértelműen az elítélő hozzáállás tükröződik, amelyben halálbüntetést ír elő a férjet, szülőt vagy gyermeküket megölő nőknek.¹⁹ 1769-re azonban már tiltották a csecsemőgyilkos nők kivégzését, nyilvános megszégyenítését és büntetését. Helyzetüket Mária Terézia tovább enyhítette azzal, hogy elrendelte, hogy a megesett nőket ne büntethessék, de figyeljék őket, hogy megelőzhessék a gyilkosságokat.²⁰ A támogató hozzáállás II. József uralkodásával csak nőtt, aki 1784-ben Bécsben kórházat alapított, melyben szülőotthont és lenéházat is rendszeresítettek. Nem meglepő, hogy egy házasságon kívül fogant és született gyermeket a legtöbb nő szerencsétlenségnek tekintette. A hivatalos, jogi következmények mellett pedig a falu és a család megvetését, a leányi sorból történő kizártságot kellett elviselniük.²¹ A fiatal lányok ilyen tettel a hátuk mögött nehezen tudtak férjhez menni, házas asszony esetében pedig a bírósági döntés után a férj határozhatott a sorsáról (elfogadta a kiszabott büntetést, vagy visszafogadhatta a feleségét, ez esetben a retorzió is elmaradt). Ahogy a megesett lány nem vihette magával a gyermeket egy új házasságába, úgy a házasságtörő feleség sem, még ha a férj őt vissza is fogadta.²²

17 XII-3b.4.(5a.14.) (1737, Árokszállás)

18 Bár az eddig kutatott saját anyagomban nem volt rá példa, de csecsemőgyilkosság a rendezett családi állapotok ellenére is megtörténhetett. Ismerünk adatokat olyan házas, többgyermekes anyákról, akik leginkább gazdasági, vagyis megélhetési okok miatt végeztek sokadik, a család számára tehert jelentő, esetleg beteg gyermekükkel.

19 Varga 2010: 467.

20 Erdmann 1997: 50–66.

21 Tóth 1992: 30–31.

22 Örsi 1990: 209–211., Tárkány 2003: 140–141.

Ritkán kerül megvitatásra, hogy milyen szerepet töltöttek be a fentebb bemutatott büntettekben a (biológiai) apák. A szakirodalomban olvashatókkal ellentétben, mely a férfiak és nők egyenrangú büntetését írja le, saját anyagomban a bűnrészes férfiakkal, legényekkel alig találkoztam.²³ Nemhogy büntetésükről, de kihallgatásukról sem kapunk információt. Így egyelőre egy olyan kép rajzolódik ki előttünk, amely minden felelősséget a nőkre hárít. A tételes jog is ezt a felfogást tükrözi, miszerint ebben a bűnben az elkövető csak az anya lehet, mások pedig csak bűnrészesek.²⁴

4. A paráznalkodó és házasságtörő nő

*Barátom, ha az asszonytól a csókot elveszi a legény,
mást is vár onnan.*²⁵

A szexuális viselkedéssel kapcsolatban szintén a nőknek és lányoknak kellett jobban figyelniük a szabályok betartására, amelyet a közösség elvárásai is erősítettek. A házasság előtt és az azon kívül fenntartott nemi kapcsolat a nők számára jelenthetett nagyobb problémát, főleg, ha a kapcsolatból gyermek fogant, tehát a bűnelkövetés nyilvánvaló jeleket mutatott. Mindezek mellett a bűnesetek nemek szerinti tagozódása ez esetben is érvényesül: ezen esetek túlnyomó többségében a bűnösként kezelt nőkkel találkozunk. A férfiak házasságtörését jóval enyhébben ítélték meg, míg a nőknél már az is elég volt a bíróság elé citálásra, ha gyanúba keveredtek.²⁶ A házasságtörések egy külön „kategóriájának” tekinthetjük az egyedül otthon maradó katonafeleségek eseteit. Ezek az asszonyok sokszor igen fiatalon maradtak hosszú-hosszú évekre (s talán örökre) egyedül, s követtek el házasságtörést. Az is előfordult, hogy a férj hazatérve törvénytelen úton született gyerekeket talált otthonában. A bíróság elé vitt Juhász Panna 14 éve ment férjhez, és férje már 7 éve katonának állt.²⁷ A 30 éves Hegedűs Mária férje már 11 éve katona volt, nem is tudta, hogy él-e még, mikor házasságon kívüli kapcsolatára fény derült.²⁸ A szintén 30 éves Sipos Ersók azt vallotta, hogy férjét 15 éve vitték el katonának, rögtön miután elvette feleségül, s azóta más városokban tartott szeretőket, s csak néha tért haza.²⁹ Bogdán Sára is 10 évig nélkülözte férjét, s szült fiút szeretőjétől.³⁰

Több további ügyben találkozhatunk a katonákkal paráznalkodók, őket követő parázna személyek eseteivel. A leginkább hajadon lányok sokszor verődtek hozzá a kvártélyban lévő katonához, s a különböző ígérek hatására követték a katonát

23 Hajdu 1985: 258–262., Szent 1999: 44.

24 Bató 2002 a): 64–70. és b): 119–122.

25 XII–3b.2.(16.) (1721, Maklár)

26 Ennek 19. századi, debreceni párhuzamait lásd: Mátay 2003: 189–190.

27 XII–3b.50.(21) (1799, Tiszanána)

28 XII–3b.12.(I.1. 1.) (1768, Kápolna)

29 XII–3b.11.(15b 1.) (1767, Tiszahalász)

30 IV–155b.1:8 (1850, Mezőtúr)

szolgálati helyeire. Ilyen viselkedéssel azonban könnyen megbélyegezhatték őket, s erkölcsük megkérdőjelezhetővé vált. A feleség házasságtöréssel hozhatott legnagyobb szégyent férjére, s nemcsak rá, hanem az egész családra és háztartásra, hiszen az egyik fő erény a családban a tisztaság megtartása volt. Ezért lehet az, hogy amikor Jóna Máté hazaérve egy férfit talált a házában a lócán dohányozni, házasságtörésre gyanakodva először a feleségét kezdte el verni, majd csak utána a férfit.³¹

A NŐKKEL SZEMBEN ELKÖVETETT BÜNTETTEK

1. A nők fizikai bántalmazása

*Mostani feleségemet én soha nem kinoztam,
se nem vertem oly igen,
hogy amiatt bíróra kerültünk volna,
hanem hogy egyszer-kétszer megütöttem
azt nem tagadom, de az ritka ember,
aki meg ne törjön.*³²

A következő esetek a családon belüli erőszak gyilkosságba torkolló példái, amelyek azért lehetnek tanulságosak számunkra, mivel rajtuk keresztül képet kaphatunk a nők mozgásteréről a korabeli közösségben és a házastársi kapcsolatban. Mit engedhetett meg magának, s – mint a perben is láthatjuk – mivel tudta ezeket a határokat áthágni? Szélesebb tekintetben pedig rávilágíthatnak „a nemi szerepek által determinált hatalmi pozíciók” körüli vitákra, illetve az ebből kifolyó konfliktusokra.³³

Csurgó András kocsis felesége elbizakodott viselkedése és férje nyilvános megálázása miatt az életével fizetett. A feleség így szidta férjét: *Egye le a fene az ugari kocsisáról a húst.* Csurgó bevallotta:

Ezen képtelen mondására felbosszankodtam, holott én soha egy ujjal sem bántottam, de még csak meg sem pirongattam. Nagyon meggyalázott, de már azelőtt is rajtam semmi becsest nem adott, megvertem, de soha távolról sem volt az a gondolatom, hogy halálra verjem, csak hogy megfenyítsem, mivel elbizta magát, hogy őt senki sem bántja. Leginkább az bosszantott, hogy félni nem akart tőlem, mikor verni kezdettem. Mi világ tudomása szerint mindig békességben éltünk.

31 XII–3b.1.(ii.7.) (1717, Felnémet)

32 XII–3b.47.10. (1794, Eger)

33 Bárh 2011: 207.

Egy másik tanú szerint a férj *engedelmes, jó fiatalember* volt, de felesége többször gúnyosan beszélt vele mások előtt is, például ezt mondva: *Szegény Csurgó mindig igéri, hogy megver, én meg oda se nézek neki.* A tanúk vallomásában nem tükröződött Csurgó elítélése, s többen azokat a részleteket hozták fel, amikor a feleség nem viselkedett megfelelően. A látéletben leírtak szerint a nő arccsontja több helyen eltört, hátán és karján is sebeket találtak, halálát egyértelműen a testi bántalmazás okozta. A férj ezért a tettéért három év szabadságvesztést kapott. A halálbüntetés fel sem merült, és a közösség elítélése is elmaradt. Az irat végén dátum és hozzáfűzés nélkül közölték, hogy a rab elhalálozott.³⁴

Hasonló esettel találkozhatunk Kiskörén, amikor a mezei munka (nyomtatás) végzése közben szólalkozott össze férj és terhes felesége, melynek testi bántalmazás, majd halál lett a következménye. A férj, Sipos István 22 éves paraszt elmondása szerint:

Kiskörén [...] pénteki napon esett, nyomtattunk, az asszonyok pedig készültek a kendert a vízből kivetni, kiknek én azt mondtam, csak menjetek hamar és frissen jöjjetek, mert szalmát kell kazalba hordani. Ezen hívásra a feleségem, és Sipos János felesége Zembeni Apolló azt felelték, hogy majd szarnak. Mindazonáltal mégis kijöttek, amidőn már nem sok szalma volt, hordani kijövéen a feleségem, szidtam őtet lelkét és anyját csinálván, melyre ő azt mondotta: No, csak káromkodjon, szakadjon ki a nyelve. Annak utána, hogy hordották a szalmát akkor is szidtam őtet, ő pedig nevette, és kacagott. [...] melyet én meg neheztelven, a favillával hozzá vágtam [...].

Mindezek után a felesége halott csecsemőt szült, s három nap múlva meghalt. Az eseménynél jelen volt Sipos János, aki azt vallotta: *Rendék Rozália pedig még sokkal inkább feljebb pattogott [...] de ő soha nem fogadta az urának szavát [...] a felesége pedig utána pattogva mondván, száradjon el a nyelve az Isten adja, mért szikozódik [...].*

Az orvosi jelentés megegyezett az asszonyt megvizsgáló bába véleményével, miszerint a fizikai bántalmazástól függetlenül vetélt el és halt meg az asszony, így talán jogosan, a férj felmentése mellett döntöttek. Nem feladatunk megállapítani az eljárás és a felmentés jogosságát, de tanulságos lehet számunkra a férj és a közösség viselkedése és véleménye. Ez esetben egyezett a tanúk és a bírák megítélése, hiszen a végzésben ki is fejtették, hogy *mivel a feleség alá van vetve a férfiúi hatalomnak, ennél fogva, ha az asszony szemtelenül viselkedik, a férj szabadon nem csak megfeddheti, hanem mérsékelten meg is fenyítheti.* Azzal, hogy a férj megütötte feleségét, nem gyűlöletet vagy ellenszenvet táplált iránta, hanem *férfiúi hatalmával élt.*³⁵

Az Egerben, a felnémeti hóstyán lakó Koncz István a vád szerint megölte második feleségét, Vida Pannát:

Három öles, három polturán vett kötelet összecsavarván, azzal megvertem, és reggel halva találtatott. Én annak előtte tudom, hogy nagyobbban is megvertem, és semmi

34 IV-155b.1.(3.) (1850, Mezőtúr)

35 XII-3b.43.(19.) (1790, Kisköre)

baja nem lett. [...] A verés alatt még csúfolódott mondván üss, üss, és az alatt attával, teremtetével szidott, ellenem incselkedett, gúnyolt.

A férj elmondása szerint még a plébánoshoz is elmentek, kérve, hogy válassza szét őket, hiszen a férj már nem akarta megtérni feleségét, aki hosszú évek alatt lopott, ivott, csavargott, s nagy felháborodásra adott okot azzal, hogy a „*verbung házhoz*”³⁶ is elment táncolni. Koncz István büntetése kétévi raboskodás és 240 pálcaütés lett, amely a korban sem elhanyagolható testi büntetés, emellett a piacon történő munkavégzésre kötelezték.³⁷

2. Nemi erőszak

*a katonák egymás után illetlenül hozzá kapkodtak [...] s panaszára válaszul a bíró azt felelte neki: a tisztességes kapkodás nem véték.*³⁸

A korban a nőekkel szembeni bánásmód egyik mércéjének tekinthetjük a szexuális erőszakhoz való hozzáállást és annak megítélését, melyet leginkább „a könnyű vádaskodás és nehéz bizonyítás” jelzőkkel írhatunk le.³⁹ A kutatók általában arról adnak számot, hogy a *stuprum violentum*, tehát az erőszakos közösülés súlyos bűnnek számított és súlyos következményekkel járt. Ha közelebbről megvizsgáljuk, ezek a jogalkotás szintjén igazak is voltak, de egyben az is, hogy a vizsgált korban alkotott magyar törvények még nem határozták meg pontosan az erőszakos nemi közösülés fogalmát.⁴⁰ A feltérképezett esetekben volt, hogy maga a bántalmazott nő került ki bűnösként paráznság vádjával, a másik felet talán ki sem hallgatták, legalábbis az iratokban nincs erre utalás. A korabeli jogi eljárás a nemi erőszak tényét kizárólag „tisztes nő” panasza esetén vizsgálta, s nem vette a lehetőségek közé a házasszonyok férjük által elszenvedett erőszakot sem.⁴¹ Így a nők nem feltétlenül fordultak vagy fordulhattak jogorvoslatért ilyen problémával. Mint Hocza Ilona férjes asszony, aki végül elismerte, hogy a vele erőszakoskodó legény már előtte is zaklatta, de nem jelentette: *mert szégyenlettem, tartván attól, hogy hitelem nem lészen, és csúfot tesznek belőlem, reménlettem is, hogy ő is tapasztalván engedetlenségemet, felhagy velem.*⁴² Ha a bizonyítékok és tanúk által igazolódott az erőszak, általában testi büntetést (60-80 pálcaütés) és szabadságvesztést írtak elő, de a halálbüntetés is előfordult. A férfiak igyekeztek inkább paráznalkodásnak feltüntetni a történeteket, de tetteikre magyarázatot nem adtak.

36 A katonai toborzás helyszíne.

37 XII-3b.16.(F.X. 449. 22b) (1777, Eger)

38 XII-3b.40. (1790, ?)

39 Edelsten 1998: 351.

40 Both 1977: 3.

41 Both 1977: 5-8.

42 XII-3b.11.(15g.9.) (1767, Gyöngyös)

Nem tudta bizonyítani az erőszak tényét egy 23 éves szolgálólány sem, mivel a tanúk a lány lopásairól, csúnya beszédéről és legényekkel való kacérkodásairól adtak számot.⁴³ Egy 14 éves szolgálólány is erőszakkal vádolta a házas Vízler Jánost, de mivel bevallotta, hogy az érintett férfival, sőt másokkal is paráználkodott már, 24 korbácsütésre és a településből való kiűzetéssel büntették (a férfit pedig házasságtörésért három hónapnyi fogságra).⁴⁴ Ha nem volt jelen egy tanú sem, s a sértett fel nem tudta a hangos segítségkérést sem igazolni, a nemi erőszak bizonyíthatatlan volt, hiszen ennél a büntetnél a központban mindig a kényszerítés ténye és kérdése állt. Így találkozunk egy fiatal lány esetével, akit parázna életért és kurválkodásért ítétek el, amikor Miskolcon munkakeresés közben egy legény megszólította, s házába csalta:

*[...] és bevivén engemet, reám csukta az ajtót, én csak elijedvén, kérdeztem volt, miért cselekedti azt, hogy nappal bezárja az ajtót, amaz pedig nekem esvén, erőszakosan rajtam elkövette dolgát, melyet bizonyos Rosnyai ember is látott az ablakon, a midőn kiabáltam. De ugyan csak semmi haszna nem volt, míg véghez nem vitte dolgát. Nekem semmit nem ígért; legkisebbet sem adott, amidőn pedig végzette dolgát velem, én csak sírtam, amaz pedig száz ördöggel is vitette magát, hogy úgymond ne féljek, mert semmi bajom nem leszen tőle.*⁴⁵

Mivel ekkor a lány teherbe is esett, a gyermek megszületéséig tömlőcben kellett maradnia, és mikor a gyermekágyat kifeküdte, 24 korbácsütést kapott.

Kétségtől nem zárhatjuk ki azt az eshetőséget, hogy esetleg a nők álltak elő hamis vádakkal, hogy a paráználkodásért, házasságtörésért kiérdemelt büntetésüket elkerüljék, vagy esetleg hasznot húzzanak az egész eljárásból.⁴⁶ Látható, hogy egyértelmű bizonyítékok hiányában nem vizsgálták komolyan a nemi erőszak tényét (csak kisgyermekkel szembeni bántalmazás esetében). Ha az erőszakot átélő nőről kiderült, vagy ismeretes volt előzetes paráználkodó vagy erkölcsileg megkérdőjelezhető életmódja, csak nehezen tudta bizonyítani a rajta esett nemi erőszakot. A kihallgatásokkor a tett felderítése mellett a bírák az alperes nők erkölcsi viselkedésére és alapvetően feltételezett parázna életére voltak kíváncsiak. Fontos tényezőként volt jelen a hangos segítségkérés ténye, melynek hiánya a beleegyezéssel volt egyenlő. Emellett vesztett súlyosságából az erőszakítélet, ha a férfi „nem vitte véghez” teljesen tettét.

43 XII-3b.55.(67.) (1796, Eger)

44 XII-3b.6.(8a.23.) (1752, Heves)

45 XII-3b.14.(I.19.) (1773, Miskolc)

46 Nem mondhatjuk, hogy nincs helye egy ilyen gondolatnak, látva a Heves megyei anyagban is egy példát: [...] maga mondotta Földváriné, bizony olyanra vall, aki eltarthatja. XII-3b.3.(ii.4.) (1724, ?)

MIT TUDUNK MEG A NŐKRŐL A BÜNTETŐPEREK SEGÍTSÉGÉVEL?

A tanulmány során láthattunk a nők által és ellenük elkövetett bűntetteket, melyek mind valamilyen agresszív cselekvéshez kapcsolódtak. Az erőszakos viselkedés esetén fontos különbségeket találunk a férfiak és nők között. Míg a férfiak legtöbbször a közösségekben követnek el gyilkosságot (például kocsmai verekedés következményeként), a nő a családon belül (csecsemő- és férjgyilkosságok). Külön kategóriaként jelent meg azonban a férfiak feleségeikkel szembeni agressziója, a „feleségverés”, ahol az okok a becsülethez és a jó hírnévhez kapcsolódtak. A példák bizonyították, hogy a közösségekben tanúsított nem megfelelő viselkedés (engedetlenség, visszaszólás, megalázás) elég okot adott arra, hogy a férfi gyakorolja a nő felett fegyelmezői és patriarchális jogait, melyet a bíróság is elismert. A férfi hatalom és a házastársi kapcsolat kérdése azonban még további árnyalásra vár, a fentieket nem tekinthetjük a női-férfi kapcsolat egyetlen jellemzőjének. Az azonban nem vitatható, hogy a női becsület alapvetően passzív volt, aminek a lényege a bűnös viselkedés elkerülése. (Ezzel szemben a férfié aktív, támadó.) A nő feladata volt, hogy az általános elvárások megtettesítője legyen: csendes, engedelmes, szófogadó, vagyis passzív. Elsődleges volt tisztaságuk megőrzése, hiszen az őket ért szégyennel a férjük és a család hírnevén is csorba esett.⁴⁷ A becsület függött az életkortól is, a termékenységi időszakában egy nő sokkal támadhatóbb volt, mint a már szexuális aktivitásukból kieső nők.⁴⁸ A vizsgált korban a nőkhöz kötött vétkek – mint a házasságtörés, paráznaság és gyermekgyilkosság is – mind a szexuális morálhoz⁴⁹ kapcsolódtak, szemben a férfiak hírnevével, amelyet „az értékek és elvárások szélesebb skálája határozott meg”.⁵⁰ Ezért lehet az, hogy jóval kevesebb férfit vittek bíróság elé házasságtörés vagy paráználkodás vétkével, mivel a férfiakra vonatkozó erkölcsi eszköztárban nem ez a fajta elvárás volt az elsődleges, illetve az egyeduralkodó. Elmondhatjuk, hogy a bíróság sokszor nem kezelte egyenlően a két nemet. A korabeli vélekedés szerint a nők mint pletykálkodó vagy paráználkodó asszonyok nem megbízhatóak, szexuális erkölcsük alapvetően megkérdőjelezhető és könnyen gyanúba keverhető.

A perek által láthatóvá vált a nők közösségekben és családban elfoglalt helye, ezzel azonban olyan érzésünk lehet, mintha egy csoportot, homogén masszát alkotnának. Azonban minden eset mellé juthat egy ellenpélda, amelyben megjelenhetnek egyéni sorsok és érdekek, az érzésvilág és a gondolkodásmód személyes módon történő megélése. Így a nő mint egyén is vizsgálhatóvá válik a perek segítségével, egyes esetekben, további források bevonásával akár mikrotörténeti mélységekbe is eljuthatunk. A fentebbi példák közötti is feltűntek a szerelem, az anyai szeretet,

47 Gowing 1996: 225–232. Cohen 1992: 617.

48 Pollock 2004: 581.

49 Mátay 2003: 187.

50 Erdélyi 2017: 129–131.

a félelem, a harag kérdéskörei, melynek kifejezései mind verbális, mind nonverbális módon, különféle gesztusok formájában is megtörténhettek. A különböző (élet) stratégiák, konfliktusmegoldások vizsgálata is közelebb vihet minket a korabeli nők megértéséhez, ha nagyító alá helyezzük, hogy például miért és milyen körülmények között hagyták el a családjukat, bonyolódtak házasságon kívüli kapcsolatokba, vagy hogyan nevelték gyerekeiket, mostohagyerekeiket stb. A tanúvallomások által elemezhetővé válhat a nők közötti kapcsolatháló, az egymást segítő, vagy éppen elutasító és egyben felügyelő közeg.

Mindezek mellett fontos kiemelni, hogy a nők és férfiak minden esetben egymás mellé állítva, együttes vizsgálattal érthetőek meg, így a genderkutatásnak a masculinitásra vonatkozó eredményeket is magában kell foglalnia.⁵¹ A levéltárakban számtalan eset lapul még feldolgozatlanul, melyek szerteágazó lehetőséget nyújtanak a nők történeti távlatokban történő elérésére, lehetőséget adva ezzel egyben a több száz évvel ezelőtt élt férfiak, gyermekek életének, a család és a közösség működésének megismerésére.

Irodalom

BATÓ Szilvia

- 2002a A reformkorban érvényesülő szankciórendszer Békés vármegye 1844. évi gyakorlatában. *Börtönügyi Szemle* 21. 1. 93–111.
 2002b A magzatelhajtás a 18–19. századi magyar jogtudományban. *Collega* 6. 64–70.

BÁNKINÉ Molnár Erzsébet

- 2014 Jogi néprajzi vonatkozások két szabad kerület társadalomtörténeti kutatásából. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 1. Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére.* 67–80. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar.

BÁRTH Dániel

- 2011 Jelenetek egy rossz házasságból (Erzsébetváros, 1742). Az erdélyi örmények mindennapi életének forrásvidéke. *Acta Ethnologica Danubiana* 13. 199–210.

BATHÓ Edit – TÓTH Péter (szerk.)

- 2011 *A vászonzselédőtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában.* Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány.

BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.)

- 2003 *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Budapest: Osiris Kiadó.

BOTH Ödön

- 1977 *A stuprum violentum a kései feudális magyar büntetőjogban (1790–1848).* *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica* (24) 2. 1–36.

⁵¹ Wallach 2001: 127.

- COHEN, Elizabeth S.
1992 Honor and Gender in the Streets of Early Modern Rome. *The Journal of Interdisciplinary History* 22./4. 597–625.
- DAVIS, Natalie Zemon
1987 *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in the Sixteenth-Century France*. Stanford: Stanford University Press
- EDELSTEIN, Laurie
1998 An Accusation Easily to be Made? Rape and Malicious Prosecution in Eighteenth-Century England. *The American Journal of Legal History* 42./4. 351–391.
- ERDÉLYI Gabriella
2017 Nők a bűn hálójában. Becsület, szexualitás és a társadalmi nemek közötti viszonyok a késő középkori Magyarországon. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* Tomus XXI – Fasciculus 2. Miskolc. 120–137.
- ERDMANN Gyula
1997 Autónoμία és igazságszolgáltatás Békéscsabán a kései feudalizmus végén. In Dusnoki–Draskovics József–Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapiok historikuma*. 50–66. Gyula: Békés Megyei Levéltár. /Kőrösök Vidéke 5./
- GOWING, Laura
1996 Women, Status and the Popular Culture of Dishonour. *Transactions of the Royal Historical Society* 6. 225–234.
- GREYERZ, Kaspar von
2010 Ego-Documents: The Last Word? *German History* 28./3. 273–282.
- GYÁNI Gábor
2011 A nők avagy a nemek története: fogalmak és helyzetkép. In Bathó Edit – Tóth Péter (szerk.): *A vászoncelédőtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában*. 8–15. Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány.
- HAJDU Lajos
1985 *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest: Magvető Kiadó.
- HARVEY, Karen
2005 The History of Masculinity, circa 1650–1800. *Journal of British Studies* 44./2. 296–311.
- MÁTAY Mónika
2003 Cinkos Justitia? Nők, férfiak és a jog a 19. századi Debrecenben. Jogantropológia és társadalomtörténet. In: Láczy Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. 177–196. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főisk. Gazdaságtud. Kar.
- ÖRSI Julianna
1990 *Karcag társadalomszervezete a 18–20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)

2000 *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó

POLLOCK, Linda A.

2004 Anger and Negotiation of Relationships in Early Modern England. *Historical Journal* 47./3. 567–590.

SZENTI Tibor

1999 A nők és a társadalmi kiszolgáltatottság a magyar feudalizmus utolsó másfélszáz évében a Dél-Alföldön. In Küllős Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. 27–45. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága.

TÁRKÁNY SZÚCS Ernő

2003 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TÓTH István György

1992 Férj, feleség, gyerek a 18. századi parasztcsaládban. *História* XIV. 2. 30–31.

VAJDA Mária

2004 Szexuális bűnök és büntetések a XVIII. századi puritán Debrecenben és környékén. *Tisicum (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyvei)* 14. 251–267.

2006 Bűnök, bűnösök, büntetések a székelyhídi uradalom úriszékének irataiban. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 285–322.

VARGA István

2010 A törvénytelen születés interdiszciplináris megközelítése. In Mezey Barna–Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz–jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, néprajztudományok és a történettudományok köréből*. 466–481. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

WALLACH Scott, Joan

2001 Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In Wallach Scott, Joan (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* 126–160. Budapest: Balassi Kiadó.

Források

- XII–3b (Az Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai, földesúri bíraskodás – úriszék iratai): 1-től 75-ös dobozig és 133–135. dobozok
IV–9j (Heves és Külső-Szolnok Vármegye Törvényszéki iratai): 1, 9, 37, 53, 66, 68, 76, 78, 66-as csomók

Bálint Petra

ELTE BTK

E-mail: folk.petra@gmail.com

Petra Bálint

**Women in Historical Research
Criminal lawsuits as sources of women's history**

Lawsuits can highlight women's place and opportunities in the 18th and 19th century communities and families. The documents of criminal lawsuits show women as individuals, and this way their desires, interests, feelings and thoughts can be grasped. The various female life-strategies and the particular ways of resolving conflicts can be examined in this source material.

Liberális asszonyok urbáriuma

Különösen éles politikai viták idején mindig megnőtt a különféle politikai gúnyiratok száma és jelentősége, a reformkorból is számos ilyen pamflet, illetve paszkvillus maradt ránk a kor aktuális politikai kérdéseiről.¹

Vizsgált forrásunk, a „Liberális asszonyok urbáriuma” az Egri Főegyházmezei Könyvtár kézirattára Ms. 1095. jelzetű kéziratos kötetében található a 386–394. oldalon. A könyv az említett „urbárium” mellett a reformkor több jelentős személyisége, többek között Fáy András, gróf Desewffy József, Tompa Mihály, Kisfaludy Károly, gróf Teleky Ferenc verseit és mondásait tartalmazza. A kötet possesszor-bejegyzése szerint Nagyréthy Darvas János tulajdona volt.² Sajnos a személyéről többet nem tudunk, a Nagyréthy Darvas család Nógrád vármegyéből származott, a családból többen a 17–19. században alispánok, szolgabírók voltak Nógrád, Borsod, Abaúj, Heves és Külső-Szolnok vármegyékben.³

Az 1835. január 28-ra datált és jelképes módon pozsonyi kiadásúnak feltüntetett fiktív „urbárium” az 1832–1836-os pozsonyi országgyűlés idején keletkezett. Az országgyűlésen a liberális ellenzék a jobbágyság helyzetén javítani akaró törvényjavaslatokat terjesztett be, például az úriszék-korlátozásról, a jobbágy személy- és vagyonbiztonságáról, az önkéntes örökváltságról, irtásföldek haszonvételeiről, azonban a konzervatív erők igyekeztek megakadályozni, vagy legalábbis mérsékelni ezeket. A több évig tartó politikai vita után elfogadott úrbéri törvények végül több kisebb könnyítést hoztak a jobbágyok életében.⁴ Ez a jobbágyok helyzetéről szóló politikai vita ihlette a *Liberális asszonyok urbáriumát*, mely a földesúr és a jobbágyok közti viszonyt a házastársak közötti – elsősorban szexuális – kapcsolatra vetítette ki.

1 A pamflet valamilyen közérdekű témáról vagy közéleti személyről szóló gúnyos hangú, támadó jellegű röpirat. A paszkvillus ennek rokon műfaja, melynek komoly hagyománya van a magyar politikai költészetben. A műfaj sajátossága az alkalmi jellege, és az aktualitás, konkrét történeti vagy politikai esemény az alapja. A paszkvillusok szerzői valódi vagy vélt sérelmet, bűnt ostorozva vagy védelmezve, legtöbbször elfogultan szólnak egyénekre és közösségekre. Írásaikkal célba vesznek egyházi és világi vezetőket, intézményeket, politikai, társadalmi törekvéseket. Kihasználva a névtelenséget, előszeretettel használtak durvább, gyalázkodó, obszcén és becsmérlő kifejezéseket. Hermann 2010: 155–156.

2 Iványi 1986: 175.

3 Nagy 1858: 242–247.

4 Gergely 1983: 715–778.

Az „urbárium” a feleség és a férj közti viszonyt szabályozta a korban szokásos jogi megfogalmazással. A forrás szerint az asszony mint földesúr rendelkezik a telekkel, vagyis testével, a férje pedig mint jobbágy alávetett helyzetben műveli azt, vagyis a telek művelése az asszony szexuális igényeinek kielégítését jelenti, melyet sok találó metaforát alkalmazva hét törvénycikkben részletetekbe menően szabályozott a korabeli úrbéri törvények mintájára.

Az első törvénycikk a férj/jobbágy elköltözését és annak következményeit szabályozta. Hasonlóan a korabeli világi törvényekhez, a jobbágnak – jelen esetben a férjnek – nem volt szabad költözési joga, csak akkor hagyhatta el földesurát, vagyis feleségét, ha más „munkaerőt” állított a helyére, aki folytatta a telek művelését.⁵ Egy férj csak egy telket művelhetett, vagyis a poligámia a férj részéről tilos volt. A világi törvényekhez hasonlóan a telket nem művelő jobbágot itt is el lehetett távolítani, amennyiben alkalmatlan volt a telek művelésére, vagyis az asszony szexuális kielégítésére.

A második törvénycikk a telki állományról szól.⁶ Ismét megerősíti a törvény, hogy az asszony rendelkezik a saját testével és a jobbágnak/férjnek abból művelésre egy belső telket hasítanak ki, mely nyilván a női nemi szervet jelentette. A törvény a „büdöskőbánya” és „szélmalom” hasonlatokat használva az anális szexuális kapcsolatra céloz, csak ott megengedve azt, ahol – a feleség hajlandósága alapján – ez már korábban is szokásban volt.

A harmadik törvénycikk a férj haszonvételeit szabályozza.⁷ Ezek szerint joga van az irtás tételre (extripatio Virginitatis), vagyis a szüzesség elvételére, ha az még nem történt meg. A telki ház felépítésében, azaz a testi együttlétben a földesúrnak/asszonynak is tevékenyen részt kell vennie. Amennyiben a férj/jobbágy testi igényeit az asszony nem elégíti ki, akkor szabadon, máshol elégítheti ki szexuális vágyait, vagyis „szabadságában lesz idegen mészárszékbe jární”.

A negyedik törvénycikk a férj/jobbágy robotszolgáltatásait szabályozza.⁸ A törvény értelmében a telekművelésért a földesúrnak/asszonynak nem kellett fizetnie a jobbágy/férj számára, hisz az kötelessége volt, de ha zsellér, azaz szerető szolgáltatásait vette igénybe, akkor a vele kötött egység szerint igen. A férjnek naponta kellett robotolnia, vagyis szexuális szolgáltatást teljesítenie a rendelkezésére álló eszközzel, és sűrű munka idején kettős robotot is kérhetett az asszony. Amennyiben a férj megtagadta a robotot, úgy az asszony dupla napszámot fogadhatott, vagyis szeretőt tarthatott, további robotmegtagadás esetén pedig a jobbágy/férj elmozdíthatóvá vált.

Az ötödik törvénycikk az úrbéri kötésekről, szerződésekről szól.⁹ E szerint olyan szerződést tilos kötni, amely a földesúr/asszony jogaira nézve kedvezőtlen lenne.

5 1836. évi IV. törvénycikk. *A jobbágyok költözése eseteiben tartandó módról s rendről, s ugyan azon költözés következményeiről.*

6 Vö. 1836. évi V. törvénycikk a jobbágy-telki állományról.

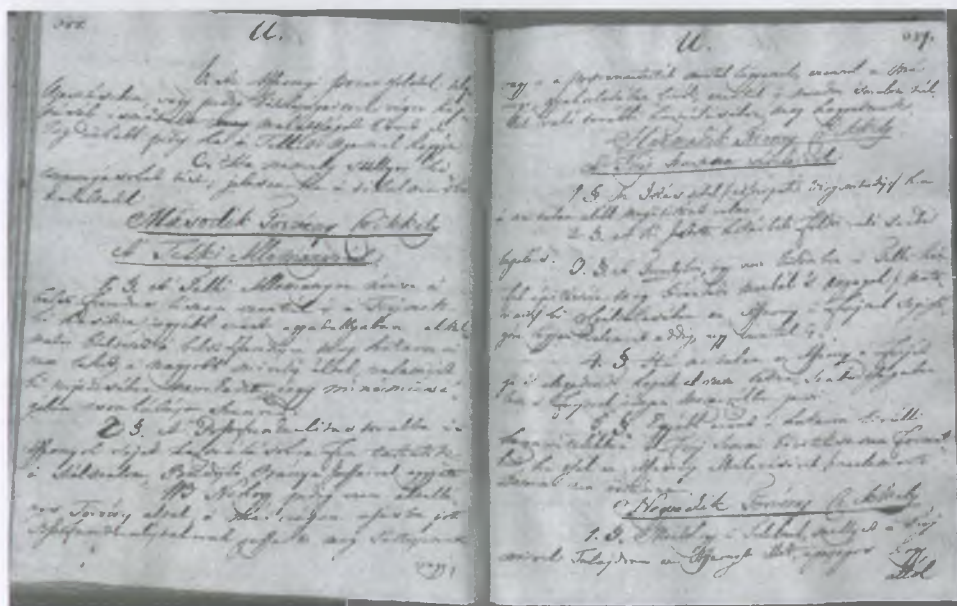
7 Vö. 1836. évi VI. törvénycikk azokról, melyek a telek haszonvétele felül a Jobbágyok hasznai közé tartoznak.

8 Vö. 1836. évi VII. törvénycikk a jobbágyi tartozásokról.

9 Vö.: 1836. évi VIII. törvénycikk az úrbéri kötésekről.

A hatodik törvénycikk a közös dolgok igazgatásáról szól.¹⁰ A családi kassza kulcsa mindig az asszonynál kell legyen, és azt szabadon, tetszése szerint használhatja fel.

A hetedik törvénycikk az asszonyi törvényhatóságot szabályozza, mely szerint a férj az asszonyi „papucskormány” alá van rendelve, amely büntetést is kiszabhat, ha a jobbág্য/férj restül vagy rosszul hajtja végre a robotot, vagy éppen tilosban találta, vagyis megcsalja a feleségét. A hetedik cikk újra megerősítette, hogy amennyiben a jobbág্য/férj robot/szexuális szolgáltatásai nem elegendők az asszonynak, abban az esetben jogában áll zsellért/szeretőt tartania fizetésért cserébe.¹¹

1. A Liberális asszonyok urbárium,
Egri Főegyházmezei Könyvtár Ms. 1095. 388. oldal

10 Vö.: 1836. évi XII. törvénycikk a határbeli közös haszonvételekre nézve gyakorlatból behozandó arányosságról.

11 Vö.: 1836. évi X. törvénycikk a földesúri törvényhatóságról, és az úrbéri perről.

Irodalom

GERGELY András

1983 Az 1832–1836. évi országgyűlés. In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848.*

HERMANN Róbert

2010 Programvita és obszcenitás. *Aetas* XXVI/2. 155–156.

IVÁNYI Sándor

1986 *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa.* Budapest: OSZK.

NAGY Iván

1858 *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal* 2. C–Gy. Pest: Ráth Mór.

Horváth István

Főegyházmegyei Levéltár, Eger

E-mail: horvath.istvan@egriersekileveltar.hu

Függelék

*Úrbéri Javallat mely tartatott Posonban a Kerületi Ülésben.*¹²

Posonba Boldog Asszony hava 28-ban 1835-dik Eszt[endő]b[en].

Mi, elnöke 's többi rendes Tagjai a Liberalis Asszonyok egyesületének adjuk tudtára mind azok[na]k, akiket ezen dolog most vagy a jövődőben illetni fog, hogy minekutánna, az Asszony és Férj közti viszonyok világos Törvények által mind ekkoráig meghatározva nem lennének, mi minden további Kétségek elhárítása végett, azokat Sz[abad]. K[irályi]. Poson városában a f. 1835. Eszt[endő]ben Januarius 1-ső 's több következő napjain folytatólag tartott Országos ülésünkben bővebb tanácskozás és voksolgatás után az alább látható 7. urbarialis Törvény Czikkembe foglalva határoztuk meg:

Urbarium

Melyben az Asszony és Férj közti viszonyok vagynak állapitva azon meg jegyzéssel, hogy ezen Urbáriumba az Asszony minek utánna azé a Telek, mint földesúr, a Férj pedig, ki a Telket műveli mint Jobbágy tekintetik.

Első Törvény Czikkely

A Férj elköltözéséről 's annak következéséről¹³

1.§. A Férj mint örökös jobbágy a Felesége engedelmé nélkül el nem költözhet, ezen esetben is kötelességei tellyesítésére nézve egy alkalmas 's a Feleség által is el fogadott kezes tartozik állítani.

2. §. Ha ne talán több Telkek üressen /desertak/ maradnának ezen igen érdekes esett az Asszonyi egyesületnek be jelentetség és annak ország szerte lejendő köz-hirre tételéről fog gondoskodni.

3. §. A Telek tulajdonsága¹⁴ egyenesen az Asszont illeti, sőt a Telek haszna vételét /:usu Fructuatum:/ is egyedül az Asszony adhattya el másnak, magában értetőd-vén, hogy a nagyobb Concurrentia végett senki a vásárlásból nem fog ki zárattatni.

12 Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratára Ms. 1095. 386–394. oldalán. A szöveget a könnyebb olvashatóság kedvéért betűhíven és a kiejtésnek megfelelően, de modern központozással közöljük.

A hiányzó ékezeteket pótoltuk, a rövidítéseket [...]ben feloldottuk. (Küllős Imola)

13 következményéről

14 tulajdonjoga

4. §. Nehogy több Telkeknek egyes kezekre való kerülések miatt a Telek mive-
lése valamely hátra maradást szenyvedjen, bár mely Férfinak is egy Teleknél töb-
bet fel vállalni szabad ne légyen.

5. §. A Férjnek a Telekről való elmozdítása következő esetekben történhetik meg.

a. Ha a férj a Telek művelésre elégtelen, még pedig ha önhibájából, akkor tús-
tént el mozdíttatik; más különben pedig erejének vissza szerzése végett az
Asszonyi periodicus szüneteken kívül legfeljebb 3 napi várakozásnak fog helye
lenni.

b. Az Asszonyi parancsolatok telylyesítésében, vagy pedig kötelességeinek
végre hajtásáb[an] ismételt makattságot követ el, leginkább pedig ha a Telket
ugarnak hagyja.

c. Ha némely sullyos kicsapongásokat tesz; jelesen ha a tilalmasba találtatik.

Második Törvény Czikkely

A Telki Állományról

1. §. A Telki Állományra nézve a belső fundus lészen ezentúl is a Férjnek ki
hasítva, egyéb éránt egyátallyában alkalmas kultsot a belső fundusra meghatá-
rozni nem lehet, a nagyobb művelés által, valamint ki terjedésében nevedett, úgy
minéműségében csonkúlást szenved.

2. §. A Posztfundualitas továbbá is Asszonyok saját használásokra fen tartatik, a
Szélmalom, Büdöskő Bánya Jussaival együtt.

NB. Nehogy pedig ezen általlános Törvény által, a már régen ususba jött Poszt-
fundualistáknak jussaik meg sértessenek vagy is a praevaricatio¹⁵ mentek légye-
nek, ezennel a már régi gyakorlatában lévők, ezentúl is minden sérelem nélkül
való további használásában meg hagyatnak.

Harmadik Törvény Czikkely

A Férj haszna vételeiről

1. §. Az Irtás tétel /:exstirpatio Virginitalis:/¹⁶ ha a ' ne talán elébb meg n[em]
történt volna.

2. §. A ki irtott határbéli földön való szabad legelés.

3. §. A Tuzelésben (?),¹⁷ úgy nem különben a Telki ház fel építésére meg kíván-
tató munkák s anyagok /:materiai:/ kiszolgáltatásában az Asszony a férjnek segít-
ségére légyen valamint eddig, úgy ezentúl is.

4. §. Ha ne talán az Asszony a Férjét jó 's legendő hassal¹⁸ el nem látná, szabad-
ságában lesz a Férjnek idegen mészárszékbe járnai.

15 kötelességszegéstől

16 a szüzesség elvétele ---

17 tuzelésben (?)

18 inkább: hússal

5.§. Egyéb eránt a határon kivülli haszonvételekben a férj semmi követelést nem formálhat, ha tsak az Asszony ellenkezésével /:reclamante Domino:/ nem történne.

Negyedik Törvény Cikkely

1. §. Minthogy a Teleknek, mellyett a Férj mivel tulajdona az Asszonyt illeti, igazságos hogy attól némely adozások járjanak az Asszonymak, maga a Férj füst pénz fizetésétől menté tétetik, a Zsellérek azomba szabad alkura bizandó füst pénz fizetésével lesznek kötelesek.

2. §. A mi a Robotokat illeti: minden 24. óra alatt tartozik a férj, légyen bár nagyobb, vagy kisebb Telki állományú egy-egy robotot /: a holnaponként, vagy talán más különben is elfordulható alkalmatlan időket ki véve:/ még pedig alkalmas eszközökkel ki szolgálni. T[ekintetes] Torontál, Krassó és Verőtze vármegyékre nincsen semmi kivétel. Egyébb eránt a szorgos munka idején a férj a Robot kettőztetésére köteles leszen; a Robot idejéről pedig az rendeltetik, hogy az nap nyugottúl nap keletig – a pihenés idejét is ide értve – fog végbe vitetni. Ha pedig a Férj a Robotokat makattségéből rendesen végre nem hajtáná, szabadsága lesz az Asszonymak a Férj költségén dupla napszámost fogadni, melynek egyike azonban a Férj robotjában le tudatik; az ismételt esetbe az elmozdításnak is helye fog lenni.

Ötödik Törvény Cikkely

Az Urbéri kötelességekről

1. §. A Robotokat természetben kelletvén kiszolgálni, azoknak készpénzel való váltása meg nem engedtetik, a Robotosok számára azomba a szabad eggyezés fen marad, de tsak oly feltétel alatt, hogy a Contractus¹⁹ a rendes Úrbérenél az Asszonyra nézve kedvezőbb legyen.

2. §. Az ollyatén kötések pedig, mellyek szerint valamely férj magát a Capitálisnak egyszerre való letételével a Robotoktól örökre felmenthetné, mint az Asszonyok érdekével semmiképpen öszve nem férhetők, örökre meg tiltatnak, sőt az illetén veszedelmes kötések soha még a Diaetalis Tanátskozásoknak Tárgyai sem lehetnek.

Hatodik Törvény Cikkely

A közös dolgok igazgatásáról

1. §. A közös Cassa mindig az Asszonymnál leszen, 's ő a bé vételekről 's ki adásokról számolni nem tartozik.²⁰

¹⁹ szerződés, egyesség

²⁰ elszámolni nem köteles

2. §. Ha a Férj halálával árvák maradnak, a Gyám Annyok az Asszony leszen oly megjegyzéssel. hogy azoknak vagyonát minden felelet²¹ terhe nélkül jó lelki-
esmerettel elköltheti.

3. §. Ha pedig a férjnek magva szakadása történik, az Asszony fog – ha bár a férj ellenkező végrendeletet tett is – minden javaiba örökösödni, 's ezen javakat bár kinek – annyival inkább egy férjnek – házassági viszont jutalom /:Contrados:/ fejébe lekötni tellesz szabadsága leszen.

Hetedik Törvény Cikkely

Az Asszonyi Törvényhatóságról

1.§. A Paputs Kormány hatósága valamint eddig, ugy ezentúl is az Asszonyoknak Férjeikkel való pereikre nézve is átallyában meg állapítatik, egyedül az Asszonyi egyesülethez a Birtokon kivöllyi fellyebb vitelnek fogván helye lenni.

2. §. Hogy a Férjek minden önkénytől mentek, személlyeikre és vagyonaikra nézve átallyába, és így a feleségeikkel való viszonyokba is biztosítottak legyenek az Úrbéri kihágásokra való nézve, következő büntetések szabadtak.²²

a. Ha a férj resten vagy rosszúl dolgozik, 's meg intés után nem jobbigya meg magát, azon munka bé nem tudásán kívül dupla munkával – melynek egyike robotyaiba be tudatik – fog az Asszony által meg fenyítetteti.

b. Ha a férj legyen bár nemes vagy nemtelen, ha a tilalmasban találtatik, jelesen ha idegen helyen irtogat, vagy legel, a vétek súllyához képest egytől 12-ig fog a Felesége által summáján és előlegesen /:Summarie et praeferinter:/ meg fenyítetteti.

c. Ha a Férj az Asszony parancsolatainak magát vakmerően ellene szegezi, az első esetbe kétszeres, a második esetbe 3-szoros munka fog az Asszony által rajta meg vétetni.

d. Hapedig az Asszony a Férje ellen valamely vétséget követ el, a vétek mivóltához képest az Asszonyi Egyesület egytől hármad napig ki terjedő Carceriara²³ /: vagy pedig a nyalkaságtúl való tartózkodásra /: fog itéltetni.

e. A Férj az illetőségén fejül felmaradott, vagyis rementialis földben az Asszonyok a Zselléreteket fogják részesíteni a 4.ik Cikkely 1-ő §-ba érdeklött füst pénz fizetés mellett.

Költ Sz[abad] K[irályi] Poson városába 1835. Eszt[endő] Jan[uár] 28.dik napján

N. N.

21 felelősség

22 szabattak (ki)

23 börtönbüntetésre, elzárásra

Magyarázatok és értelmező kiegészítések a *Liberális asszonyok urbáriumához* (1835)

I.

Helyesen állapította meg Horváth István, az elemzésem tárgyát képező kézirat felfedezője, közreadója¹ és a hazai birtokviszonyok szakkutatója, hogy az 1835 januárjára keltezett szöveg olyan politikai gúnyirat, amelynek megértéséhez óhatatlanul szüksége van az olvasónak a történelmi/politikai és társadalmi viszonyok ismeretére. Horváth azonban csak röviden vázolja ezt a háttérrel, és igen sommásan adja meg a metaforákra épülő női urbárium „törvénycikkeinek” magyarázatait. Tekintettel arra, hogy a „hivatalos irat” sokunk számára ismeretlen, vagy alig ismert fogalmi apparátussal élt, megpróbálok néhányat – mindenekelőtt a címben szereplőket – kifejteni. Annál is inkább, mert enélkül nem világos e pamflet célja és mondanivalója. A metaforák egyszerű „lefordításával” megérezzük ugyan az allegorikus szöveg erotikumát, de nem élvezhető annak ironikus humora. A magyar folklór és közköltészet kutatójaként az alábbiakban megpróbálok vázolni a szöveg történelmi/politikai, kulturális „háttérét”, megmagyarázni szóhasználatát.

Már első olvasásra is nyilvánvaló, hogy a *Liberális*² *asszonyok urbárium*a egy igen bonyolult, több szempontból is vizsgálható kérdéskört jár körül, keverve a hivatalos iratok nyelvét a metaforikus szóhasználattal. Beaugrande és Dressler 1981-ben megjelent szövegelméleti összefoglalója szerint minden írott vagy nyelvi formájú szöveget hét pragmatikai és kommunikációs tényező határoz meg, amelyek hozzásegítenek a helyes szövegmagyarázathoz. Ezek: a *grammatikai kohézió*, a *jelentésbeli koherencia*, a *beszélőhöz köthető szándékoltság*, a *hallgatóhoz társuló elfogadhatóság*, a *szöveg hírértéke*, a *helyzethez való kötődés (helyzetszerűség)* és a *szövegek világát egybefogó intertextualitás*.³ A szövegek eszerint nem egy statikus modell keretében értelmezendők, hanem az alkotás és befogadás kognitív folyamataiban valósulnak meg. Tanulmányom tehát ebben a szellemben, a kognitív szövegnyelvészet,

1 Horváth István tanulmányát és a *Liberális asszonyok urbárium*a című XIX. század eleji kéziratot lásd kötetünkben. Tanulmányom feltételezi a kézirat szövegének ismeretét.

2 Az úgynevezett *klasszikus liberalizmus* a szabadságjogokat (például a törvény előtti egyenlőséget, a széles körű választójogot) támogatja. A *liberalizmus* nem más, mint a politikai szabadságjogok és a gazdasági liberalizmus (melynek alapja a magántulajdon, a szabadpiac és -kereskedelem) fúziója.

3 Beaugrande–Dressler 1981/2000: 23–36.

a stilsztika és az összehasonlító történeti folklorisztika módszereinek alkalmazásával kísérli meg értelmezni a „liberális asszonyok egyesületének” úrbéri javaslatát.

Az értelmiségi kéztől származó, kiírt kézírású, formai és stílári tekintetben is jogi iratnak már a címe is utal arra, hogy – mint minden allegóriának – a szavaknak és mondatoknak kettős jelentése van.⁴ A kézirat történelmi és politikai háttérét, elkészítésének apropóját kétségkívül az 1832-35 között Pozsonyban zajló rendi országgyűlés adta. Ennek egyik, s hosszú viták után első napirendi pontként tárgyalt témaköre a Mária Terézia-féle 1767-es úrbéri rendelet (pátens) törvénybe iktatása volt. A felvilágosult abszolutista uralkodót a földesúri önkény elleni 1765–66-os dunántúli zavargások késztették e rendelet kiadására, melynek célja a jobbágyok jobb állami adózóképességének biztosítása volt.⁵ Ez az úrbérrendezés az állam első kísérlete volt a földesúr és jobbágy közötti viszonyrendszer felülről jövő országos szabályozására. Ez adott keretet egészen a jobbágyfelszabadításig a jobbágyság jogi és gazdasági helyzetének, sőt az 1848 utáni paraszti földtulajdonlás alapját is ez határozta meg. A rendeletet először 1767. január 23-án hirdették ki hat dunántúli vármegyében, Vas, Zala, Somogy, Sopron, Tolna és Baranya területén. A következő években azonban a kiküldött bizottságok valamennyi magyarországi vármegyében keresztülvitték a királynő úrbérrendezési rendeletét. Ennek értelmében az egész birtokkal rendelkező jobbágyok heti 1 nap ígás, vagy 2 nap kézi robottal tartoztak, ami a házas zsellérek esetében évi 18, míg a ház nélküliek esetében évi 12 napra csökkent. Ezenfelül a telkes jobbágyok további 1 forint füstadó⁶ fizettek, miközben a rendelet azt is megszabta, hogy földesuruk miként szedhette be a kilencedet, és fenti járandóságain felül milyen ajándékokat – pl. évi 1 icce vaj, 2 kappan, 12 tojás – követelhetett. A Mária Terézia által kirendelt biztosok első és legfontosabb feladata az adott vármegyében földdel rendelkező birtokosok összeírása, valamint a jobbágyok lajstromba vétele volt, a felmérés során azonban részletesen beszámoltak a környezeti viszonyokról, a birtokok, legelők, rétek, kertek méreteiről, illetve foglalkoztak az ott élő jobbágyság jogállásával és adózási szokásaival is.⁷

A pátenshez csatolták az úgynevezett úrbéri tabellákat, amelyek táblázatos formában rögzítették a helységekre jellemző adatokat. Feltüntették az adott helységben élő birtokos földesúr, telkes jobbágyainak, a házas és házatlan zselléreinek nevét. A telkes jobbágyoknál megadták a telek nagyságát (egész, fél, negyed stb.), a belső telek nagyságát pozsonyi mérőben, a szántó nagyságát holdban, illetve a rét nagyságát kaszásban (falcastrum, embervágó). A jobbágyok kötelességeit, a robot mennyiségét és adózását a jobbágytelek nagyságához mérten számították ki.

4 Kocsány 2008: 63–71.

5 Egyik megalkotója a királynő bizalmasa, Festetics Pál kamarai alelnök volt.

6 Mátyás király 1467-es pénzügyi reformja során vezette be a hivatalosan „kamara haszná”-nak nevezett kapudót, ezt váltotta fel a köznyelvben *füstadó* vagy *füstpénz* néven emlegetett adó. Egy (jobbágy)telken ugyanis több házat is építettek, s így a kapudóval a kincstár rosszabbul járt. Viszont a házaknak rendszerint csak egy kéménye volt, így az államkincstár ezzel az adózási móddal nagyobb bevételhez jutott.

7 Tarján M. Tamás: 1767. január 23. Mária Terézia kihirdeti az úrbéri rendeletet. RUBICONONLINE http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1767_január_23_maria_terezia_kihirdeti_az_urberri_rendeletet (letöltés: 2019.11.27.)

Az ország minden helységébe kirendelt biztosok minden földbirtokosnak külön urbáriumot készítettek egy előre megadott törzsszöveg alapján, amely 9 *punktumot* (fejezetet) tartalmazott:

1. Jobbágy házhelynek mivoltáru.
2. A jobbágyoknak haszon vételeiről.
3. A jobbágyoknak szolgálatairól, vagyis robotjukról.
4. A jobbágyok adózásáról.
5. A kilencedről és hegy-vámról.
6. Az földesurak jussáról és tulajdon jövedelmeiről.
7. Minden eltiltott és ennek utána eltávoztatandó rendkívüli és helytelen szokásról.
8. A jobbágyoknak eltiltott állapotokról és azok iránt rendelt büntetésekről.
9. Azokról, melyek a belső rendtartozást illetik.⁸

A jobbágytelek részeit és azok nagyságát (a helyi földrajzi adottságoknak és birtokviszonyoknak megfelelően) a királynői rendelet első fejezete határozta meg. A jobbágytelek belső fundusból (belső telek, belsőség), azaz házhelyből, annak udvarából és veteményeskertjéből, valamint külső appertinentiákból (azaz tartozékokból, mint szántó, rét, legelő) állt. A pátens a Habsburg-birodalom legtöbb részén valóban enyhítette a korábbi jobbágyterheket, és csökkentette a jobbágyok kiszolgáltatottságát; ám néhol mégis a terhek növekedését eredményezte, ugyanis a legtehetősebb földesuraknak szolgáló jobbágyok a rendelet előtt kevesebbet dolgoztak az újonnan államilag megszabottnál. Ez pedig egyes helyeken fokozta a társadalmi feszültségeket.

A reformországgyűlések idején az úrbérrendezés törvénybe iktatása valóban próbaköve volt a nemesség hazafias áldozatkésztségnek. Bár a reform gondolata eleve elvágta minden gyökeres megoldás reményét azáltal, hogy az úrbéres földet – melyért adó és szolgálat illeti meg a földesurat – törvényes alapon nemesi birtoknak nyilvánította. Következésképp csak az adó és a szolgálatok mértéke felől folyhatott a harc a liberális reformer és a konzervatív országgyűlési követek között. A reformerek arra törekedtek, hogy a már működő rendszerbe olyan jogi lehetőségeket építsenek be, amelyek segítségével fokozatosan ki lehet bontakozni a gazdasági fejlődést gátló feudális kötelelékekből. Javasolták például a földesúri joghatóság, az úriszék⁹ eltörlését. Ki akarták mondani, hogy a jobbágyot is megilleti személyének és birtokának szabadsága, a legfontosabb indítvány pedig az önkéntes örökváltásgot szorgalmazta. Ez azt jelentette, hogy a jobbágy a földesúrral történő egyezkedés során megállapított egyszeri váltásdíj befizetése után

⁸ Amint az asszonyok urbáriumából kitetszik, az allegorikus politikai gúnyirat csak 7 törvényjavaslatot tartalmaz, és nem foglalkozik minden kérdéssel. Tematikus sorrendje is különbözik a 18. század végi felmérésektől.

⁹ Az *úriszék* tartása a 14. századtól kezdve általános jogelv, és igen költséges joggyakorlat volt. Az úriszék költségét az azt tartó földesúr fizette, az eljárásért a jobbágy nem fizetett. Az úriszék tartására a földesúr köteles volt, nem tehetette meg, hogy jobbágyának ne szolgáltasson igazságot. Az ítékezés joga mindig a birtokost (nem a tulajdonost) illette.

megszabadul jobbágyi kötöttségeitől. Mindezek fontos lépések lettek volna a csak 1848-ban megvalósuló jobbágyfelszabadítás felé. Történeti jelentőségű az a tény, hogy e kérdésben a kormány és az országgyűlés végül is a haladó szellemű reformerekkel szemben foglalt állást, és ezáltal lemondott a nagy Habsburg-uralkodók szabadelvű hagyományáról.

A keltezés szerint (1835, Boldogasszony hava¹⁰ 28.) mindezek nyomán készült el a liberális asszonyok úrbéri javaslata – feltételezésem szerint az országgyűlési ifjúság (azok a joghallgatók, akik a karzatról figyelték az országgyűlés eseményeit) körében, – férfifülek számára.¹¹ A kontextus megértéséhez érdemes megemlítenünk, hogy a gúnyirat elkészülte a „szabadosságokat” is megengedő farsang¹² idejére esett, melynek csúcspontja a hamvazószerda előtti három nap, a farsang „farka”, a legfékeveszettebb mulatozás ideje. Ilyenkor feje tetejére áll az egész világ, felszabadulnak a tabuk, elszabadulnak az indulatok. A farsangi mulatságok és szokások eredete az ókorba vezethető vissza. A káosz és a rend párharca, a felnőtté válás, a szerelem, a termékenység és a házasság motívuma, a szerencse és a kiszámíthatatlan sors – amely ellen hiába lázadunk – mind jelen volt e hetek hiedelmeiben és szokásaiban. A „farsang farka” kifejezés vizuálisan is azt az ókori szokást idézi fel, amikor a falloszkultusz jegyében felvonuló férfiak óriási hímveszőt kötöttek magukra, így hódolva a termékenység eszményének. Érdekes, hogy még a keresztény erkölcs is megengedte, hogy farsang idején a népek házasságtörőkről, kerítőkről, örömlányokról szóló dramatikus játékokat adjanak elő. Az újkorban a farsangi mulatságok szelídebb változatai bukkantak fel Európa-szerte: az elit álarcos bálokkal, a közrendűek tréfás-gúnyos népszokásokkal (álesküvő, vénlánycsúfolás, legények tuskóhúzása stb.)¹³ nemet cserélt maszkos alakoskodókkal múlatta az időt. A zajos mulatságok háttérében az az ősi hiedelem rejlett, hogy a tél utolsó napjaiban a Nap elgyengül, és a gonosz szellemek életre kelnek. Őket kell tehát a nagy zenebonával, zajcsapással elüldözni. Jelmezbe is azért öltöztek, hogy elriasszák az ártó erőket, a halált és a hideget. A hiedelmek a 19. századra jórészt feledésbe merültek, a harsányság, szabadosság és a „fordított világot” megvalósító maskarák azonban megmaradtak a 20., sőt 21. századra is.¹⁴

A magyar „farsang” kifejezés eredete vitatott. Egyes források szerint a német *Fastnacht* szóból származik, amely húshagyókeddet, farsangéjszakát jelent. Mások szerint a bajor-osztrák *vaschang*-ból ered, amit németül *Fasching*nek mondanak. Így nevezték a középkorban a „bolondosan beszélők gyülekezetét”, amelynek tagjai a farsang idején bátran kimondhatták a máskor tilos igazságot – éppen a „bolond beszéd” védőpajza alatt. Ilyenkor feje tetejére áll az egész világ, felszabadulnak a tabuk, elszabadulnak az indulatok.

¹⁰ január

¹¹ A téma irodalmi és közköltészeti háttéréhez lásd Kőszeghy Péter (2003) és Szilágyi Márton tanulmányát (2003).

¹² Ami változó hosszúságú volt, Vízkeresztől (január 6.) a húsvétot megelőző negyvennapos böjt kezdetéig (hamvazószerda) tart.

¹³ E farsangi népszokások kísérőszövegei – nyomdafestéket alig tűrő módon – mind a szexus és a testiség körül forognak.

¹⁴ Lásd például a mohácsi busójárást.

Az úrbérrendezési témaköröket megpendítő pamflet értelmezéséhez így járul hozzá a helyzetszerűség. Kettős csavarást ad hozzá az a tény, hogy a férfiak agyából kipattant fiktív közösség a „liberális asszonyok egyesülete” egy-két pontot kivéve a konzervatív „földbirtokosok” érdekeit képviseli, miközben ironikus módon a nők nevében szól, jogaikat és kívánságaikat sorolja. A nők jogai mellett már az 1790-es országgyűlés idején kiadott két röpiratot Pálóczi Horváth Ádám,¹⁵ megelőzve ezzel a feminizmus élharcosának, Mary Wollstonecraftnak (1759–1797) 1792-ben publikált művét.¹⁶ Pálóczi Horváth mindkét írásában

[...] mérsékelten liberális álláspontot képvisel: bár elismeri, hogy az asszonyok nem minden értelem s érdem nélkül valók, és kiáll az Országgyűlésen való részvételük mellett, ugyanakkor fenntartja alacsonyabb rendűségük sztereotípiáját, egyéb vádakkal (öltözködés, divathóbort, szoptatás elhagyása, idegen nyelv stb.) tetéztve azt. Mindezt pedig elsősorban nem a nők egyenjogúsítása miatt (az ötletet az öröklődés terén nevelésnek tartja), hanem az edukációs folyamat végett, ami közvetve, mivel az asszonyok szülik és nevelik a férfiak következő generációját, kihat a férfiakra, biológiailag és a nevelésen keresztül. A nők hazafivá (sic!) válása elsősorban a nemzet, vagyis a nemes férfiak jobb hazafivá válása szempontjából fontos.¹⁷

Azért idéztem hosszabban a Pálóczi Horváth-féle röpiratok tartalmát, hogy belevilágsak a korabeli nőkről folytatott diskurzus lényegébe, és rámutassak arra, hogy a magyarországi nők Werbőczy Tripartituma óta¹⁸ számos tekintetben másodrendű állampolgárok voltak. Jogaik azért voltak a férfiakénál szűkebb korlátok közé szorítva, mert a feudális/patriarchális férfitársadalom sokáig kétségbe vonta értelmi képességeiket. Csak házasságkötésükkel váltak nagykorúvá (14 éves koruk előtt csak apjuk beleegyezésével házasodhattak), általában férjük családi nevét viselték. Bár bizonyos jogokat birtokoltak, de nem gyakorolhatták azokat. Legjobb példa erre a nő vagyonával való rendelkezés: lehetett önálló vagyona házassága fennállása alatt is, ám azon férje haszonélvezeti joggal bírt. Különbség mutatkozott az öröklési jogban is: a polgárok, földművesek, kereskedők feleségeinek a vagyon fele járt a férj halála után, a magasabb egzisztenciájú férjek özvegyeinek azonban nem.¹⁹ Az 1848. évi V. törvénycikk, amely – szigorú

15 *A magyar Asszonyok prókátora, a Budán öszve gyűlt rendekhez*. Buda, 1790. és Uő: *A ' férfiak felelete az asszonyokhoz: arra a javallatásra: hogy jó volna az asszonyokat-is a' közönséges gyűlekezetekbe bé-botsátani*. Buda, 1790.

16 Mary Wollstonecraft: *Vindication of the Rights of Women with Strictures on Political and Moral Subjects*, London: Joseph Johnson, 1792. A mű 1892-es kiadása jelzi a jogi végzettségű magyar író, költő elsőségét is.

17 Feldmájer 2011: 63–73.

18 A Werbőczy István nádor készítette Tripartitum (Hármaskönyv) a magyar szokásjog meghatározó gyűjteménye, és egészen 1848-ig használatban volt. Ám egyes passzusai a II. világháború végéig érvényben voltak és az alábbi nagy kérdésköröket fogták össze: 1. kötet: Nemesi magánjog; 2. kötet: Nemesi perjog; 3. kötet: Városi és jobbágyi jog és az 1514-es paraszttörvények. Első kiadása latinul Bécsben 1517-ben, majd magyarul Debrecenben 1565-ben jelent meg. Vö. *Magyar Jogtörténet*, 2007.

19 Ehhez lásd a Hajnal István Kör egyik tanulmánykötetének *Szerepek és egyenlőtlenségek a 19. században; Házasság, család, válás* című fejezeteit. In: *Nők és férfiak... avagy a nemek története*, 2003.

vagyoni és műveltségi cenzushoz kötve – megadta a nem nemes férfiak választójogát, a nőket és a kriminalizált csoportokat (hazaárulók, gyújtogatók, csempészek, gyilkosok) ebből kizárta. Tegyük hozzá: a törvény a férfakkal szemben sem volt megengedő, – csupán 7,2 százalékuknak adott választójogot. Az 1867-es kiegyezést követően a nők választójoga többször is szóba került az országgyűlésben, de csak derűtséget váltott ki. A nők megítélése és helyzete a 19. század fordulóján kezdett változni. 1895 után lehetővé vált, hogy egyetemi képzésben bölcsésznek, orvosnak, gyógyszerésznek tanuljanak. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Feministák Egyesülete más nőképviseleti intézményekkel közösen folytatta a nők választójogáért vívott küzdelmet. Először az 1918. évi első néptörvény mondta ki választójogukat, 60 évvel a férfiak után. 1919 áprilisában volt először olyan választás Magyarországon, amelyen már nők is szavazhattak. A Tanácsköztársaság bukását követően egészen 1945-ig az összes megszavazott választójogi törvény sokkal szigorúbb cenzushoz kötötte a nők választójogát, mint az 1918–1919-i törvények. 1922-től 1945-ig mindegyik törvény előírta, hogy csak a 30. életévüket betöltött nők szavazhatnak. Ráadásul míg a férfiak választójogához elegendő volt a négy elemi elvégzése, addig a nőket hat elemihez kötötték.²⁰ Az általános, egyenlő és titkos választójog az 1945. évi VIII. törvénycikk értelmében valósulhatott meg. A korhatár ekkor nőknél és férfiaknál egyaránt 20 év volt.

Tisztában vagyok azzal, hogy a nők úrbérrendezési javaslatának kontextusba helyezéséhez a vázoltaknál alaposabb jogi és történeti háttérismeretek kellenének, de azért az összehasonlító történeti filológia és a kognitív szövegelemzés így is hozzásegíti az olvasót a szöveg helyes értelmezéséhez.

II.

Az 1835-re keltezett allegorikus politikai pamflet témáját, hangvételét, feudális, patriarkális gondolkozásmódját és metaforikus szóképeit tekintve jelentős irodalmi²¹ és verbális populáris hagyományra tekinthet vissza. Hasonló szellemben és gúnyos-humoros szókészlettel fogalmaztak a 18. századi közköltészeti férj- és lánypanaszok, asszony- és kurvacsúfolók,²² a lakodalmakban vagy egyéb társas multságokon előadott szórakoztatva oktató (didaktikus) versek. Hasonló, bár a szóban forgó úrbéri szövegénél földhözragadtabb, a mindennapi (házas)életet megreformáló kiváltságokat követeltek a nőknek az úgynevezett „privilegiumlevelek”, instanciák,²³ amelyeket kalendáriumok és olcsó ponyvanyomtatványok

20 A 4 elemi csak akkor volt elegendő számukra, ha férjezettek voltak és három gyerekük volt, vagy saját keresetükből tartották el magukat.

21 Vö. a 34. jegyzettel.

22 Lásd RMKT XVIII/IV.

23 *A becsületes asszony nép privilegium-levele Octavianus császártól avagy Kutjavári Pistától (1755)* In: *Elmét vidító elegy-belegy dolgozok. Válogatás a győri kalendárium 1749-1849-ig tartó időszakából.* Szilágyi Ferenc

is terjesztettek a 18. század végén, a 19. század elején, – igaz, korántsem ennyire következetes jogi nyelven.

A populáris irodalom szerzői iskolázott emberek voltak, és bizonyos műfajok esetében olyan közönségnek szánták parodisztikus műveiket, amelyik értette és élvezte a „hivatalos” szabályozott forma és a köznyelv vagy dialektus, esetleg a szent és profán téma/helyzet ütköztetéséből fakadó humort, a választott műforma és a tartalom disszonanciáját: a travesztiát, a parafráziát és a paródiát.²⁴ Ezért volt biztos sikere a kalendáriumokban vagy ponyván megjelenő ima-travesztiáknak, litánia-paródiáknak,²⁵ a rossz asszonyokat vagy a szerelem-nyavalyát „gyógyító” listaszerű receptúráknak,²⁶ a hivatalos irat-paródiáknak (ilyen volt például a ponyván többször is kiadott *Asszonyoknak privilégiuma*²⁷), az iskolai színjátékokba becsempészett (igen gyakran keveréknyelvű) szertartásszövegeknek, prédikáció-paródiáknak, vagy egy-egy nyelvi és helyzetkomikumra épülő bírósági jeleneteknek.

A felsorolt műfajokban minden esetben a műfaj által kötött forma és a választott téma, illetve szókészlet ellentétességéből, a szavak félreértéséből, félremagyarázásából, a metaforikus nyelvből fakad a szövegek humora. A többjelentésű, eufemisztikus-metaforikus nyelv minden korban a tréfás/szatirikus költészet sajátja volt.

*A 16. századi olasz komédiák állandó kelléke a kétértelmű beszéd; bizonyos szavak egy adott kontextusban nemcsak első jelentésükben használtak. Ezt az erotikus-metaforikus nyelvezetet természetesen más korok és más műfajok is ismerik, a példák Catullustól kezdve Janus Pannoniuson át Shakespeare-ig vagy akár napjainkig volnának szaporíthatók.*²⁸

Ezzel a beszédmóddal találkozunk a folklór hazugságmeséiben, a 18–19. századi közköltészet verses mulattatóiban,²⁹ prédikáció-paródiáiban, majd e műfajok 19–20. századi folklorizálódott változataiban, továbbá napjaink politikai pamfletjeiben és (szó)vicceiben is. A liberális asszonyok „úrbéri javallata” tanult, jogi ismeretekkel bíró ifjak tollából születhetett. Műfaját tekintve hasonló jellegű 32 oldalas kiadványt jelentetett meg az 1836–1847 közötti években egy magyaróvári nyomdász, Czéh Sándor *Asszonytörvény mely az egyszere falusi Asszonyokból fennállott Birák Protocullumából hitelesen kiíratott és közönségessé tétetett* címmel. A füzet a kópéságokban is jártas Nagy Sámuel geszti nótárius prózai munkájának

(vál. és s.a.r.) Magvető Kiadó, Bp., 1983: 288–304. Az asszonyok előjogairól szóló rész tulajdonképpen csak a 294. oldalig tart, de ebben már benne van a privilégiumlevelet megelőző instancia-levelé is Octaviánus császárhoz; a fejezet többi része szórakoztató anekdotákból áll.

24 Küllös 2004: 229–258. A *Paródiák, travesztiák* című alfejezet; továbbá: Küllös 2012: 479–543. V. fejezet: *Műfaj – Nyelv – Stílus*.

25 A közköltészeti *zsoltár- és imaparódiák, -travesztiák* mulatódalként, csúfolóként vagy történelmi-társadalmi tematikával fordulnak elő a leggyakrabban.

26 Lásd *Elmét vidítő elegy-belegy dolgok*. 1983: 108–112.

27 Vö. 46. lábjegyzetet.

28 Kószeghy 2003: 49.

29 Lásd *RMKT XVIII/IV. II. fejezet (Mulattató énekek, hazugságversek)*, 123–149. sz.

utánnomása volt, mely 1810-es keltezéssel már megjelent Nagyváradon, de Czéh Sándor *Töldalékul egy pár Népdalokkal* egészítette ki.³⁰

A felolvasásra szánt gúnyirat első kéztől származó alkotásnak tűnik (esetleg annak első másolata), van benne néhány áthúzás, javítás is. A szöveg szemmel láthatóan még nem esett át a populáris sajtó, illetve a kéziratos és nyomtatott variációkat teremtő másolgatások szűrőjén. Úgy vélem, ez a politikai kérdéseket vitató hivatalos iratparódia szűkebb és elitebb kör szórakoztatására készült, mint a geszti nótárius népszerű műve. Nyelve keveri a hivatalos latinnal a magyar köznyelvet (*ususba vették, praevaricatiótúl³¹ mentek légyenek*); jócskán akadnak benne idegen grammatikájú mondatok (például: *sérelem nélkül való további használásában meg hagyatnak; az ismételt esetben az elmozdításnak is helye fog lenni*); szenvedő igeragozás (*mint Jobbágy tekintetik; bejelentetség; a férj robotjában le tudatik; kelletvén kiszolgálni*). A kézirat néhol archaikus/tájnyelvi/ejtésbeli sajátosságokat is mutat (*vagyon* = van; *lelendő* = leendő; *napnyugottúl napkeletig; költ* = kelt) és egy-két azóta jelentés-változáson átment kifejezést is használ (*legelés* = legeltetés; *Carceriara³²* – vagy pedig *a nyalkaságtúl³³ való tartózkodásra – fog ítéltetni*).

Első olvasásra a *liberális asszonyok* cím mögé bújó, az ő nevükben beszélő férfi szerző(k) konzervatív szellemisége hökkenti meg az olvasót. Ez a szöveg első „csavarása”. A második: a kettős értelmű beszédmód, a hivatalos tárgy (az úrbérrendezés) „átforgatása” a férfiak és nők közötti szexuális kapcsolatra. Ezáltal a következetes metaforákból felépített allegorikus szöveg az évszázados feudális, patriarchális világrend szokásjogait rendre a nők javára fordítja, de ezáltal ki is csúfolja az asszonyokat, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy a „birtokos” asszony túlzott követeléseket támaszt alárendelt jobbágyával (a férjével) szemben. S ennek kapcsán fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a szöveg összeállításakor a szerző(k) nyilvánvalóan tekintetbe vették(k) „befogadó” hallgató/olvasó közönség háttértudását, érzelmi beállítódását, „igényeit” is

Pontról pontra haladva a kéziratban lássuk tehát, milyen úrbérrendezési javaslatokat terjesztettek az országgyűlés elé a liberális asszonyok:

Az **I. törvénycikk** *A Férj elköltözéséről 's annak következtetéséről* öt §-ban tér ki a jobbágyok szabad költözési jogaira,³⁴ a bigámia tiltására (ld. 4. §), illetve a metaforákat feloldva a házastársak különélésére és a válásra, ami az egyház által szentesített házasságoknál nagyon körülményes, szinte lehetetlen volt. Ez utóbbi esetet egyértelművé teszi az 5. § a., b., c. pontja, amelyben a válás/különélés megengedhető, ha az a férj impotenciája, elhidegülése (makacssága, rest munkája) miatt következik be, illetve ha súlyos vétkek, házasságtörés, szeretőtartás miatt marad „ugaron” (azaz műveletlenül) a „telek”.

30 Lásd Perger 2018: 233. pp. Töredékes kéziratos változatát Vikár Béla 1903-ban Farkaslakán jegyezte fel gyorsírással.

31 kötelelességzegéstől

32 börtönbüntetésre, elzárásra

33 Itt: *cifrázkodás* vagy *torkoskodás, nyalakodás* értelemben.

34 Vö. 1836. évi IV. törvénycikk.

A női test (különösképp az altest, itt: a „belső fundus”) mint művelés alá vont föld, úgynevezett kognitív metafora,³⁵ amely egyike volt a 18. századi közköltés/szóhagyomány leggyakoribb, változatos szókapcsolatokban megnyilatkozó, de egyértelműen szexuális viszonyra utaló szóképeinek. Hadd idézzek néhányat, [...]be téve a kézirat vonatkozó cikkelyeit, illetve §-ait.

*Az ugarat már feltörték,
A magot is elhintették,
Majd kikél nem sok időre,
Meglásd, mi léssen belőle!*³⁶

E 18. századi kurvacsfóló dal jegyzetében megemlítettem, hogy a földművelés (szántás, vetés, boronálás, ültetés) szexuális értelmezésével már a 15. századi vágáns költészet is élt. E metaforák univerzális jelenését ismerte az angol ponyva-irodalom és folklór is, lásd például *A földműves (The Ploughman)* című 18. századi skót dalt, amelyben *egy legény két gömbölyű és egy karcsú ökörrel szántja fel egy menyecske földjét*. De utalhatok olyan régi magyar szólásmondásokra is, mint: *Más rétébe vágta a kaszát; Más kertjében kapálgat*,³⁷ amelyet akkor mondtak, ha finoman akarták kifejezni azt, hogy valaki elszerette más feleségét. Egy erotikus mesterségsúfolóval kombinált asszonycsfóló versben – amely tulajdonképpen az asszonyok normasértő szexuális igényeit pellengérezte ki – ezt olvashatjuk:

*Parasztasszony igen gondos,
Gondja vagyon a szántásra,
Urát feddi, hogy dolgozzék,
Az árnyékon maga nyugszik.*³⁸

Ha kétségeink lennének a szókép jelentését illetően, ugyanennek a szövegcsaládnak egy másik változatában ilyenekkel találkozunk a szexuális igényekre és a nemi aktusra vonatkozóan:

*Derék asszony a bognárné,
Többet is ér két legénnél.
Kerekagyát maga tartja,
Kinek tetszik, könnyen fúrja,
De csak este.
[....]*

35 A kognitív metaforák vizsgálata eddig elsősorban a köznyelvre, verbális szövegekre, valamint írott, poétikai szövegkorpuszokra irányult. Ki kell emelnem e témakörben Baranyiné Kóczy Judit népdalokkal kapcsolatos tanulmányait (2008; 2010)

36 RMKT XVIII/IV. 13. sz. 29–32. sor, 88. Kozma-ék. (1777–81) – „Újlaki Márisé” – kurvacsfóló

37 Szemerkényi 2009: 1185.

38 RMKT XVIII/IV. 31/II. sz. 5. vsz., 122. Horvát János-ék. (1790) Kiadta Stoll 1984, 209–210.

*A mesterné de jó író,
Nem kér a' pénzt, mint más író!
Kalamárist maga tartja,
A tollat mássol mártatja,
De csak este.³⁹*

A II. törvénycikk 2. §-a a „posztfundualitást” meghagyja a birtokos nő magánhasználatában. A far, fenék tehát nem közös, hanem intim terület. Ez a passzus ironikusan eufemizálja az asszonyok korával és a házaseslet intenzitásával járó, férfi-szempontról kedvezőtlen testi változásokat, például az elterebélyesedést, illetve a terhességek következményeit, mondván: amilyen mértékben ez a terület *kiterjedésében nevedett, úgy minémüségében csonkulást szenved*. A Nota Bene (= jegyezd meg jól) megjegyzés viszont tulajdonképpen elfogadhatónak tartja a „posztfundualis területek” közös használatát, magyarul: az anális szexet, amit az egyházak erkölcsi törvényei évszázadokon át tilalmaztak. E téma említése és a szokásjog alapján való „törvényesítése” az asszonyok urbáriumában tulajdonképpen hallatlan merészség, tabutörés volt, bár – ha valóban farsangi szórakoztatás céljából készült iratról van szó – érthető. A női fenék beszélő nevekké történő szépítő megnevezéseivel (*Szélmalom, Büdöskőbánya*) ebben a formában még nem találkoztam, jóllehet ezek a szóképek is a populáris szóhasználat szellemében fogantak. A 18. századi erotikus, latrikánus diákköltészet, valamint a népköltészet asszony- és vénasszony-csúfolói sokkal szokimondóbbak voltak mind a nemi szervek, mind azok funkciói, a szellenítés és ürítés vonatkozásában.

A *malom* (= vízimalom) metaforát általában a feleselő, nyelvelő, perlekedő asszonyok megintésére alkalmazták, körülbelül a „ne szájalj! tartsd a nyelved!” jelentésben:

*Lassan, lassan, ne fújj nagyon!
Látod, pálcám nálam nagyon,
Malmod ne ereszd, hirtelen,
Nem maradsz bizony büntetlen!⁴⁰*

A III. törvénycikk *A férj haszna vételeiről*, nevezetesen az 1–2. § az irtásföldről (a szüzesség elvételéről), és az azon való legeltetés jogáról, illetve a telki ház közös építéséről (tehát a házasesletről) szól. A földesúr és jobbágyai között folyamatos viták tárgya volt a legelőterületek megszerzése, a jobbágytelek megnagyobbítása, például irtás által. Az irtás(földet) még a populáris szóhasználatban és népnyelvben jártas Arany János is átvitt értelemben, a szüzesség elvesztésének kimondása helyett használta:

Töri a vadkan az „irtást”

39 RMKT XVIII/IV. 30/II. sz. 5., 7. vsz., 120., 122. Horváth Andrásék. (1789)

40 RMKT XVIII/IV. 40/I. sz. 17. vsz. 149. *Két szép új világi énekek* (é. n.) – ponyván kiadott házastársi veszekedés

– Ne tegyétek, ti leányok! ⁴¹

Mindhárom paragrafus a házasságok közötti testi kapcsolat és együttműködés szükségességét rögzítette. A nő szemérem környékét (a pubest) „ábrázoló” *erdő, bozót, mocsaras rét* szóképet mind a közköltés, mind pedig az irodalom használta. Következésképp a „terület” művelésbevitelének feltétele volt az irtás, lecsapolás és/vagy az ugar feltörése. Egy 18. századi asszonycsúfolóban, mely az asszonyok galádságait sorolta fel, ezt olvashatjuk:

*Titkon pedig a farokat
Másnak tartják tanarokat⁴²
Ilyenek az asszonyok.⁴³*

Érdekes elidőznünk a 4. §-ba foglalt megengedő rendelkezésén: *Ha netalán az Asszony a férjét jó 's elegendő hassal⁴⁴ el nem látná, szabadságában lesz a férjnek idegen mészárszékbe járni.* Azaz: a férjnek joga van félrelépni, ha testi igényeit felesége nem elégíti ki. A magam részéről tollhibának vélem a *jó 's elegendő hassal* kifejezést, a *hússal* helyett, ugyanis ehhez nem illenek a jelzők és nem kapcsolható hozzá az idegen mészárszék (bordélyház, illetve az alkalmi szerető) képze. Ami viszont feltűnően különbözik az általam jól ismert 18-19. századi közköltészettől, az a női test mint „nyers” hús szerepeltetése. (Bár a későbbi közbeszédben és szlengben előfordul „friss hús”, „jó bőr”, illetve „fiatal csirke” és „vén tyúk” metafora a lányok, asszonyok minősítéseként.) Az újkori populáris költészetben és a folklórban általában a női altestet emlegették „befogadó” szervként/edényként, amelyik *hússal él [...], mint a vércse.*⁴⁵ A hús pedig többnyire májas/véres „hurka”, esetleg „konc”, ami az asszonyok „fazekában/kemencéjében” fő. A korabeli férfitanulmányokban például így kesergett a felszarvazott férj:

*Szereti más hússal főzni,
Az enyémet hátra vetni,
Ej, dínom-dánom,
Még élek is bánom
Házasságom.⁴⁶*

Ugyanebben a törvényjavaslatban az 5. §-ban szerepel a férji jogoknak olyatén korlátozása, mi szerint a *határon kívüli haszonvételek*-ből a férj csak akkor részesülhet, ha az felesége akarata/beleegyezése ellenére történne. Tehát a más férfiak által

41 Arany János: *Tengeri hántás*.

42 *tanarok, tanorok* = füves legeltetőhely, itt: a női szeméremtest eufemisztikus megnevezése (vö. MTSZ)

43 RMKT XVIII/IV. 23. sz. 1820. sor, 105. Szíveket Újító Bokréta (1770)

44 inkább: *hússal*

45 Vö. *Énekes poézis* 199. sz. 3. vsz.

46 RMKT XVIII/IV. 60/II. 10. vsz. 186. Jankovich Miklós: *Nemzeti dalok Gyűjteménye* (XIX. sz. eleje). Kiadta Stoll 1984, 197199.

elkövetett erőszakoskodásból a férj is „hasznot” húzhat? Egyébként az asszony szabadon megcsalhatja őt?!

A **IV. törvénycikk** a férj/jobbágy robotszolgáltatásait, azaz a szexuális együttlétek idejét szabályozza, napi egy alkalomban (a női periódusokat nem számítva a napnyugtától napkelteig terjedő időszakban) szabva meg annak mértékét. Figyelemreméltó, hogy az urbárium e tekintetben is csak a birtokos (asszonyok) szexuális „igényeire” van tekintettel, a „robotoló” férfiakéra nem. Pedig a nemi viselkedés tekintetében az évszázados mindennapi gyakorlat ennek éppen az ellenkezőjét mutatja. A pamfletnek ez a törvénycikke is nyilvánvalóvá teszi a nőcsúfoló attitűdöt, miközben híven követi, bizonyos értelemben nevetségessé teszi a robotmunka mennyiségére vonatkozó hivatalos úrbéri rendelkezéseket.

Az **V. törvénycikk** a különféle úrbéri szerződésekről szól. Ha jól „fordítjuk le” a javaslatot, második paragrafusá egy nagyon kényes és vitatott kérdést, nevezetesen a jobbágyok *örökváltságának* ügyét utasította el, miképp tette azt az országgyűlés is 1834 decemberében. Amint a bevezetőben már említettem, ez a passzus az egyik fortélyos „csavarása” a konzervatív beállítottságú, asszonyokat gúnyoló férfi szerző(k)nek. Ugyanis az asszonyok csak névleg szabadelvűek, itt mint „földbirtokosok” kategorikusan kiálltak a régi feudális szokásjog mellett, mondván, egyszerű pénzmegváltással ne lehessen kikerülni az alárendelt jobbágyi állapotból, ne lehessen egyszer s mindenkorra „megváltani” a robotmunkát és a földet, s az efféle szerződések mint az *asszonyok érdekével semmiképpen össze nem férhetők, örökre megtiltatnak, sőt az ilyen veszedelmes kötések soha még a Diaetalis⁴⁷ tanácskozáásoknak tárgyai sem lehetnek*. Kérdéses számomra e passzus házaselekre átvitt jelentése. Az egyszerű *capitalis*⁴⁸ letételével a férjek nem lehetnek szabadok? Azaz saját kezdeményezésükre nem válhatnak el? A válás kérdését már alaposan, három alpontban „szabályozta” az 1. tc. 5.§-a. Mi értelme volt erre újólag visszatérni?

A **VI. törvénycikk** a *közös dolgok igazgatásáról, nevezetesen a „vagyon”* kezelésének, öröklésének és másra való átruházásának jogáról, röviden a nők férfiakkal azonos jogegyenlőségéről (azaz az eddigi szokásjog gyökeres átfordításáról) szól.⁴⁹ Bármilyen nőcsúfoló populáris műfajt nézünk, a két nem, a „süveg” és a „konty” párharca (ki az úr a házban?; ki viseli a kalapot?) az anyagi javakért (sokszor csak a minőségi kosztért és tisztességes ruháért) a szűkebb közösség előtti tisztességadásért folyik. Az is a férj becsületét (a szó eredeti értelmében: megbecsültségét) mutatja, ha a felesége nem tékozló, nem részeges, nem szószátyár, nem traktál ifjakat a férj vagyonából, gondos háziasszony, aki mindenekelőtt engedelmes, mindenkor férje kívánságait és előjogait tartja szem előtt. A 18–19. századi populáris olvasmányok (például a kalendáriumok, ponyvanyomtatványok) kizárólag a férfiak szemszögéből mutatták be a (rossz) házasságokat és a gonosz, csalfa asszonyokat. Még a nők viselkedéséről görbe tükröt tartó „hivatalos” iratnak beállított

47 országgyűlési

48 Itt: *tőke, pénzválttság* értelemben

49 Az 1836. évi XII. tc. a határbeli közös haszonvételek arányosságáról rendelkezett.

szövegekben is,⁵⁰ amelyekben a beszélő nevekkal szerepeltetett nők (*Falufarki Kata, Nyalka Borka, Csalafanti Kati, Tütükös*) panaszolkoznak apjukra, szeretőjükre, férjükre, s a női bíróság mindenben nekik ad igazat, sőt újabb csalárdtságokra biztatja őket. A közköltési férjpanaszok, házastársi veszekedések⁵¹ női karikatúráiból kitetszik, hogy a feleségnek a feudális berendezkedésű családban a szó szoros értelmében is igen szűkre szabott volt a mozgástere és cselekvési lehetősége. A házasselek konfliktusait kizárólag testi fenytéssel, kínnal orvosolták a teremtés koronái. Szólásmondássá vált, a közköltésbe is bekerült, hogy: *A dió törve, az asszony verve jól!*⁵² Ezt a gyakorlatot még a ponyván kiadott, népköltésben fennmaradt házassági tanácsok, lakodalmi dalok is sokáig éltették:

*Tanuld asszony az uradat megbecsülni
É övéle mindenekben egyesülni,
Ha korcsmába megy, hallgass,
Ha megnyúz is, se jajgass,
Ha urad ver, ijú,
Ha urad ver, ijú,
Ha urad ver.⁵³*

A VII. törvénycikk az asszonyi törvényhatóságot szabályozza,⁵⁴ mely szerint a férj az asszonyi „papucskormány” alá van rendelve. Ennek törvényes megfelelője az urbáriumok szerint az volt, hogy a jobbágyok mindennemű peres ügyét első fokon az egyes földbirtokosok által fenntartott joghatóság, az úriszékek⁵⁵ intézték, fellebbezni a megyéhez (a *sedriához*) lehetett. A szóban forgó gúnyirat szerint ez az *asszonyi egyesület* volt. A 2. § e. pontja szerint: *A férj az illetőségén fejjül felmaradott, vagyis rementialis⁵⁶ földben az asszonyok a zselléreket fogják részesíteni.* Ugy vélem, ez a rendelkezés is a férjes asszonyok szexuális szabadságjogát, a pénzért (ajándékért) való szeretőtartást engedélyezte.

Ha nem is sikerült a hivatalosnak álcázott gúnyirat minden mondatát megfelejteni, megítélésem szerint a *Liberális asszonyok urbárium*a fiatal jurátusok asszonycsúfoló farsangi tréfája lehetett, amellyel a hosszúra nyúlt pozsonyi reformországgyűlés szabad estéin szórakoztak. Nem közköltészeti és nem is folklóralkotás, hisz egyelőre nem ismerjük variánsait, de része a reformkor populáris kultúrájának, egyfajta társadalmi és mentalitástörténeti „görbetükör”.

50 *Asszonyok törvényének protokollumja, amely Nagyváradon történt 1810-ben.* Asszonycsúfoló. Lejegyezte Vikár Béla, Farkaslaka, 1903. június 29. A ponyvából vagy kalendáriumból másolt prózai szöveg gyorsírással másolata MTAK Ms. 1055/14.

51 Lásd a *RMKT XVIII/IV.* 1. e. és 2. b. fejezeteit

52 Szemerényi 2009: 265.

53 *RMKT XVIII/IV.* 25/IV. sz. 108. *Legislegújabb négy világi énekek* (é.n) OSZK Pny. 2.926. negyedik éneke.

54 Lásd az 1836. évi X. tc. a földesúri törvényhatóságról és az úrbéri perről.

55 Vö. 9. lábjegyzet

56 Az úgynevezett. maradványföldet (*remanentialis föld*) a földesúr nem csatolhatta saját majorsági ingatlanához, hanem azokból új jobbágytelket kellett volna kialakítani, de ehelyett e földeket szívesebben adta haszonbérbe jobbágyainak. E maradványföldekkel az 1848-as jobbágyfelszabadító törvények végrehajtása során külön szabályok szerint kellett eljárni.

Irodalom

BARANYINÉ KÓCZY Judit

2008 Orientációs metaforák a magyar népdalok természeti kezdőképeiben. *Magyar Nyelvőr* 132. 302–325.

2010 A folklór szövegek kognitív megközelítésű vizsgálatának tanulságai. In: Illés–Molnár Márta – Kaló Zsuzsa – Klein Laura – Parapatits Andrea (szerk.): *Félúton* 5. 5–14. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola.

BEAUGRANDE, Robert-Alain de – DRESSLER, Wolfgang

1981/2000 *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina Kiadó.

Elmét vidító elegy-belegy dolgok.

1983 Válogatás a győri kalendárium 1749–1849-ig tartó időszakából. *Magyar Hírmondó*. Szilágyi Ferenc (vál., s.a.r.) Budapest: Magvető Kiadó.

Énekes poézis

1979 *Válogatás Pálóczi Horváth Ádám ötödfélszáz énekeiből*. Válogatta Katona Tamás, s.a.r., utószó Küllös Imola, zenei jegyzetek Domokos Mária. Budapest: Magyar Helikon.

FELDMÁJER Benjámín

2011 Pálóczi Horváth Ádám és a liberalizmus. In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla (szerk.): *Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*. 63–73. Budapest: Reciti.

KOCSÁNY Piroska

2008 Allegória. In: Sztahmári István (szerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. 63–71. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

KŐSZEGHY Péter

2003 A humor a 16–17. századi magyar irodalomban. *Bárka* XI/5. 39–52.

KÜLLŐS Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet*. Budapest: L'Harmattan.

2012 *Közkézen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*. 479–543. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KÜLLŐS Imola – CSÖRSZ RUMEN István (összeáll.)

2000 *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század IV. Közköltészet 1. Mulattatók*. Budapest: Balassi Kiadó. /RMKT XVIII. sz./

MEZEY Barna (szerk)

2007 *Magyar Jogtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.

LÁCZAY Magda (szerk.)

2003 *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar. /Rendi társadalom – polgári társadalom 16./

PERGER Gyula

2018 Egy vidéki nyomda által kiadott „Világi dallok” Czéh Sándor verses ponyvai In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 6. 229–254. Budapest: Reciti.

STOLL Béla

1984 *Pajkos énekek. Magyar ritkaságok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
Budapest.

SZEMERKÉNYI Ágnes

2009 *Szólások és közmondások*. Budapest: Osiris Kiadó.

SZILÁGYI Márton

2003 „Alkalmatosságra írott versek”, avagy vidám férfikompániák humora.
Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Bárka* XI/5. 53–62.

Küllős Imola

ELTE BTK Néprajzi Intézet, Folklore Tanszék

E-mail: kullosimola@googlemail.com

István Horváth – Imola Küllős

Urbarium of Liberal Women

The *Urbarium of Liberal Women* presented in the paper is a manuscript pamphlet written in January 1835. It was found in the Diocesan Library of Eger. The manuscript contains poems and sayings of several prominent personalities from the 19th century. The first part of the study gives a short summary about the historical background of this era. In the second part Imola Küllős provides a detailed analysis of the pamphlet, and she also discusses it in the context of the popular culture of early 19th-century Hungary.

VALLÁSOS NŐK, NŐI VALLÁSOSSÁG

VILLAGE OF WILSON

A tizenkilencedik századi protestáns szentasszonyok

Miért maradt meg a 18. század vértelen ellenreformációja, a katolikus restauráció politikai szorítása ellenére a magyar protestantizmus?¹ Hiszen Ausztriában, Szlovéniában, Észak-Olaszországban vagy Lengyelországban a nálunk használt módszerekkel sikerült megszüntetni, vagy törpe kisebbséggé visszaszorítani a protestantizmust. Az okot nem elég ügyes ágenseink² diplomáciai tevékenységében keresni, az artikuláris helyek³ áldozatos működése sem kellő ok. A felelet: a magyar protestantizmus megőrizte a puritán magán-kegyesség gyakorlásának (praxis pietatis) régi formáit, amiben jelentős szerepük volt az asszonyoknak.

A protestáns népi vallásosság kutatása során kevés figyelem fordult eddig a házi istentiszteletek vizsgálatára, pedig ennek a kegyességi gyakorlatnak jelentős szerepe volt a magyar protestáns egyházak megmaradásában. Véleményem szerint ez az egyik oka annak, hogy a 17–18. századi katolikus restauráció nem tudta elérni azt, hogy – a térítő püspökök⁴ és a szorgalmasan misszionáló szerzetesek⁵ fáradozása ellenére sem – az egész ország ismét katolikus legyen. A pap által végzett, vagy pap nélkül gyakorolt kiscsoportos istentiszteletek rendje akkor is szilárd alapot adott a protestáns gyülekezeteknek, amikor templomaitól, szabad istentisztelet-tartásától megfosztották az egyházat. Elegendő erőt adott ahhoz, hogy az ellenreformáció nehéz évtizedeit átvészelve az egyház.

A házi istentisztelet nem díszes liturgikus esemény, hanem a személyes kegyesség egyik fontos megnyilvánulási formája. Ezért nem a református liturgika történetébe eső téma ez, hanem inkább a kegyességtörténeti kutatások feladata fényt deríteni a református ember kegyességének eme fontos megnyilvánulási formájára. Dolgozatomnak nem témája, hogy a házi, családi istentisztelet egész történetét áttekintsem. Csak néhány 19. századi dokumentum ezzel kapcsolatos adatira szeretném a figyelmet ráirányítani.

1 A korszak katolikus összefoglalása: Szántó 1984: 285–368., Hermann 1937: 230–368., Bíró – Bucsay – Tóth – Varga 1949: 93–204., Bucsay 1985: 101–200.

2 Vallási ügyvivők a bécsi udvarnál 1713–1867 között. Bővebben lásd Zoványi 1977: 15–16.

3 Zoványi 1977: 32–33.

4 Elég itt Padányi Bíró Márton veszprémi püspök hírhedt munkájára utalni: „*Enchiridion... de Fide Haereticis et eorum Sociis in genere de Apostatis, deque constitutionibus atque Decretis Imperatorum ac regum contra dissipatores cath. Ecclesiae editis.*” Padányi Bíró Márton munkálkodásáról bővebben lásd Pehm 1934.

5 Kelemen Didák fél országra kiterjedő minorita missziójáról bővebben lásd Szigeti 2008: 141–154.

A családi istentiszteletet már Kálvin is szorgalmazta.⁶ Jelentőségét igazán a puritanizmus ismerte fel. Igazat kell adnunk Révész Imrének, aki már 1943-ban ezt írta a puritanizmus kegyességéről: „A bibliás és zsolttáros magyar református ember és család típusa tulajdonképpen ebben a korszakban alakult ki.”⁷ A puritán kegyességi irodalom lett a további századokban a házi istentisztelet alapja és munkálója, hiszen Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*-a (1636)⁸ és *Lelki ábécé* (1645)⁹ című könyvei és a többi írásai a magán kegyesség munkálását tűzték ki célul.¹⁰ Köleséri Sámuel (1634–1653) *Józsue szent maga-eltökélése* (1682) című műve ezt a puritán programot erősítette azzal, hogy keretet és mintát is adott a házi istentiszteletek gyakorlásához.

Ennek a kegyességi formának a gyakorlásában jelentős szerepet játszottak a nők, vagy ahogyan a kortársak nevezték ezeket az elkötelezett hitű nőket: „a szent asszonyok”. Akkor is, amikor ezeket az istentiszteleteket a 19. században elavult, a racionalizálódó egyházi életet zavaró jelenségnek tartották. Ennek az asszonyi aktivitásnak állított emléket Baksay Sándor baranyai tárgyú elbeszélése az 1887-ben megjelent *Patak banya*, mely minden bizonnyal a legsikerültebb irodalmi alkotása. A történet a 18. század közepén, a vértelen reformáció idején játszódik. Dankó Imre szerint

„Ez az elbeszélés azon túl, hogy baranyai tárgyú, azért is érdemel sajátos szempontunknak – népi vallásosság, szakrális néprajz – megfelelően különös figyelmet, mert a református népi vallásosság életmódot, gondolkodást, magatartásformát meghatározó erejét állítja elélnk.”¹¹

Az elbeszélés szerint egy református falu elveszíti a templomát, papját a Carolnia Resolutio következtében, de az asszonyok megszervezik a gyermekek hitoktatását és a házi istentiszteletek rendjét. A ház papja a „szüle” volt, a gyerekek nagynyja.¹² Ő gondoskodott arról, hogy a protestáns hitgyakorlat tere az elkobzott templom helyett a református otthon legyen. Megszervezte a házi hitoktatást és a házi istentiszteletet, amikor Bibliát olvastak és Szenczi Molnár Albert zsolttárait énekelték.

Az asszonyok házi istentisztelet-szervező buzgalmának egyik, bár nem egyetlen példája a hajdúhadházi *Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága*, mely a 19.

6 Corp. Ref. LI. 744 LXI. vö. Nagy 1935: 53.

7 Révész 1943.

8 A könyvről bővebben lásd RMNy IV. 2012. Online elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/11900/11979/11979.pdf> (letöltés: 2019.06.14.) Újabb kiadása: Budapest, 1936.

9 A könyvről bővebben lásd az RMNy III. 2000. 2213-as tételét. Az 1652-es sárospataki kiadásról az RMNy III. 2000. 2434-es tétele tájékoztat. Az 1684-es keresdi kiadásról az RMK I. 1319-es tétele ad felvilágosítást, online elérhetőség: https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_1319/?query=, (letöltés: 2019.06.14.)

10 Medgyesi kutatástörténetéről és jelenlegi helyzetéről bővebben lásd Fazakas–Győry L. 2008, a Megyesire vonatkozó irodalom elemzése a kötetben: Luffy 2008: 15–31.

11 Dankó Imre 1985. 168

12 Erről Szigeti Jenő, *A tizennyolcadik századi református népi vallásosság Baksay Sándor műveinek tükrében* című kéziratában olvashatunk.

század elejétől hosszú ideig működött a hivatalos református gyülekezet mellett. Erről Molnár Ambrus írt egy remek tanulmányt.¹³

A Hadházi presbiteri jegyzőkönyv szerint 1827. július 8-án a presbitérium betiltotta a Szent Asszonyok Társaságát,

Kik Fóris Péterné által több esztendőök előtt társaságba állítottak és azt hívén, hogy az Isten ő reájuk a Szent Lelket kitöltötte, érelmeket mások felett, kiket ők setétség fiainak s nekik nem felebarátjainak tartanak, megvilágosította, őket a jó útra és szent munkára elhívta: Vasárnaponként egybe szoktak gyűlni hol egyik, hol másik háznál, ott énekelnek, imádkoznak és a mint mondják a Szent Lélek ihletéséből a Szent Írást magyarázzák, olvasnak egyéb kegyességre serkentő nyomtatott könyveket is, és a mennyei Jelenéseknek a Hunyady Ferentz úr neve alatt írásban lévő Magyarázatját, valamint a Mennyből jött Levelet, mellyet Isten igazgatásából írottnak hisznek; és az ő társaságoknak számát többről többre szaporítani igyekeznek.¹⁴

A presbiteri gyűlés szigorú szankciókat helyezett kilátásba – eredménytelenül. Kilenc évvel később a *Szent Emberek és Asszonyok Társaságának* hasonló ügyeivel kellett foglalkozniuk, és a szóbeli visszaemlékezések alapján tudjuk, hogy az egész 19. században fennállt ez a társaság, ami az egyházból kiszorult puritán gyakorlat menedéke volt.¹⁵

De nem csak hajdúhadházi jelenség volt a házi istentiszteletek, az ecclesiolák szervezésének gyakorlata. A Ráday Könyvtár Kézirattárában¹⁶ maradt ránk az a kézirat, amely Ceglédről került a gyűjteménybe, és a következő címet viseli: *Ezek a Török Susa álombéli látomásai, amelyeket a szabad tetszésű Úr Isten őneki megjelentett.*¹⁷ Az irat célja a református gyülekezeten belül létrejött bázisközösség legalizálása volt. Tagjai a Török Zsuzsa „hívei” voltak, akik összetartó lelki közösséget alkottak. Az irat bevezető szakaszából kitűnik, hogy bár a csoport központjában Török Zsuzsa állt, látomásainak lejegyzését és elküldését a ceglédi gyülekezet lelkipásztorának, Haraszi Benjáminnak¹⁸ köszönhetjük, bár az irat megírását nem ő kezdeményezte. A bázisközösség vezetője id. Ócsai János volt, az ő akaratából foglalta írásba a szöveget egy Gál János nevű fiatalember, aki latinos műveltségű férfi lehetett. Az irat szép, kerek körmondatokban fogalmazva mondja el a tárgyát és örökítette ránk Török Zsuzsa látomásait. Török Zsuzsának a csoporttal együtt sok bántást és megvetést kellett elszenvednie, az irat szerint álmai miatt „némelyek kívánték volna őtet, tömlöcre, rabságra és Isten mindedig kegyelmesen megőrizte őtet azoknak dühösségükre”.

13 Molnár 1986: 418–443.

14 *Presbiteri jegyzőkönyv* I. kötet, Hajdúhadházi Református Egyház Irattára. 1827. 3. pont.

15 Molnár 1986: 418–443.

16 *Ezek a Török Susa álombéli látomásai...*, K. O. 616. – Ceglédi irattári jelzete: 43. VI. 1.

17 Az iratról bővebben lásd Szigeti 1998: 113–122.

18 1813–1829-ig volt ceglédi lelkipásztor. Az adat forrása S. Szabó 1931.

A múlt század közepétől többször is úgy aposztrofálták ezeket a spontán népi jellegű istentiszteleteket, mint „vallásos aszkórt”,¹⁹ ami elvonja az életerőt a hivatalos, magasröptű és esztétikailag is magasrendű élményt kínáló istentiszteletekről. Jellemző példája ennek az elítélő véleménynek egy 1904-ben megjelent értekezés a házi istentiszteletről. Különös – írja –, hogy a különben oly higgadt, megfontolva, de határozottan cselekvős magyar elme rég túl nem tette magát ezen a cél és ok nélküli szokáson. Azt fejtegeti, hogy az istentiszteleti forma a kor követelményének nem felel meg, hiszen a buzgalmi gyakorlatok közhelye: a templom. Ezért teljesen érthetetlennek tartja, hogy ily alkalmak a szomszédos lakók százainak részvételével történik meg. Sőt, még a távolabbi városokból is jelennek meg egyesek.²⁰ A rosszállások ellenére is ez a puritánoktól örökölt kegyességi forma egészen a 20. század közepéig fennmaradt a protestáns hívő közösségekben mint a vallás gyakorlásának igazi formája.

Az iratból megtudjuk, hogy Török Zsuzsa alacsony sorú asszony volt, akinek hitbéli karizmája életben tartott hosszabb ideig egy bibliás közösséget. 1788 táján születhetett, tíz gyermeket szült, akik közül kettő még csecsemőkorában meghalt. Hitbéli ereje, kegyessége hozta létre a körülötte kialakuló közösséget, melynek az irat tanúsága szerint tekintélyes tagjai voltak. A kérelemnek pont az volt a célja, hogy ezt a közösséget legalizálja, hiszen Török Zsuzsa álmai, látomásai lelki felüdülést hoztak a hívek életében, megtisztultak lelki tisztátalanságukból, alázatosabbakká, vigyázóbbakká lettek. Látomásaiban bejárta a poklot és a mennyországot, és környezetének titkolt bűnei is lelepleződtek: a magzatelhajtások, gyermekgyilkosságok, rablások, amelyeket gondosan titkoltak az érintettek.

A kézirat végén megvallja kicsinységét. Magáról azt vallja, hogy *én csak olyan vagyok, mint a legutolsó sereghajtó bojtárka az urának nyája mellett, mely az ő urának tévelygő juhait az ő urának nyája után igyekszik terelni.*²¹ A bázisközösség hitbéli nézetét az irat utolsó mondata foglalja össze a legtömörebben:

*A te Szent Lelked megjövendölte a te szent Fiad, az Úr Jézus által az utolsó időnek megösmertető jeleit, melyek már rész szerint bé is teljesedtek. Különösen megjövendöltetted ezt Jóel próféta által, aholott így szól ő: léssen úgymond az utolsó időben, hogy kitöltök az én lelkemből minden testre, és a ti fiaitok és leányaitok prófétálnak és álmokat álmodnak és jövendőt mondanak.*²²

A népies, puritán biblicista irat a protestáns gyülekezetek hitbéli világának sok szép példáját adja. Hasonló mozgalom volt a szovjet elnyomás idején a kárpátaljai *Letti Szövetség*, melynek elindítója, motorja, prófétája volt Borku Mariska. Erről először Küllös Imola adott hírt.²³ A 19. századi alföldi protestáns vidéken szint minden gyülekezetben létrejöttek hasonló házi gyülekezetek, amelyeknek

19 Vö. Szigeti 2009: 54–79., *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1884. május 4. (N. n. Hitvalló beszéd)

20 *Debreceni Protestáns Lapok* 1904. október 9: 2. (Scipio: Házi istentisztelet).

21 *Ezek a Török Susa álombéli látomásai...*, K. O. 616. – Ceglédi irattári jelzete: 43. VI. 1.

22 *Ezek a Török Susa álombéli látomásai...*, K. O. 616. – Ceglédi irattári jelzete: 43. VI. 1. Az írás forrása: Jóel 2, 28–32. – ApCsel 2, 17–21.

23 Küllös 1991: 339–362.

mozgatói nők voltak. Kiderül ez abból a nagyobb vizsgálatból, amit 1970 és 1973 között a Békési református gyülekezet válságos 1890–1891-es évéről és Kecskeméti Ferenc (1855–1916) békési szolgálatáról végeztem.²⁴ A Békés-Rosszerdei házi gyülekezet, melyből a baptista gyülekezetet kinőtt, jelentős indítást kapott Tóth Mihálynétól (Bereczki Erzsébet), valamint Török Zsuzsannától, akit „próféta-aszszonynak” neveztek a rosszerdeiek.

Csak egyetlen példát szeretnék említeni ezeknek a nők által vezetett bibliás alföldi parasztközösségeknek az életéből. Ezeket a spontánul születő, a puritán hagyomány megőrzéséből eredő házi gyülekezeteket a belmissziói szemléletű lelkipásztorok igyekeztek az egyház élő testébe beépíteni. Ilyen lelkipásztor volt a többi közt a nagybecskereki Szalay József (1855–1917) is, aki 1892 és 1899 között *Keresztyén* címen havonta megjelenő folyóiratot adott ki, és missziói társaságot szervezett, amelynek kolportőrei éppen ezeknek a házi gyülekezeteknek a híveit, szervezőit keresték meg. Nemcsak a sokszor gyanakodással fogadott belmissziói munkákkal teremtettek kapcsolatot, hanem külföldi szabadegyházi kapcsolataik is voltak. Szalay lapjából ezeknek a bibliás csoportoknak az életéről is kapunk némi információt.²⁵

A *Keresztyén* 1894 nyarán arról adott hírt, hogy már százak vannak Békésen, kik az életszentség képviselői és hatalmas terjesztői.²⁶ Egy másik beszámoló szerint:

*Békésen több családban tartanak már naponta áhítat-órákat, sőt bizonyos meghatározott időben össze is gyűlnek együtt imádkozni, énekelni, Bibliát olvasni, hol – mint Gyarmathi testvérünk írja – már persely is van vallásos iratok vásárlására és a Keresztyénben említett célok támogatására. Ezen összejövetelek néha igen látogatottak.*²⁷

A folyóirat Hevesi Ferenc bibliaárus jelentése alapján arról tudósít, hogy egy-egy ilyen házi istentiszteleten nemcsak a szoba és a konyha telt meg zsúfolásig, hanem még az utcán, az ablakok alatt is álltak hallgatók. Ugyanakkor aktív missziót is folytattak ezek a körök. A békési Gyarmathi István egyik levele jól tanúsítja ezt.

*Igyekszem az igazságot hordozni minden helyeken. Boltokban, mészárszékbe, templomba menetkor, vagy ha munkába megyek kaszáláskor, kapáláskor, telerakom könyvvvel a gazdámat és a munkásokat. Ezenkívül, énekléssel és bibliaolvasással tartom őket, mert ily cselekedetek nélkül a hit meghalt állat. Jertek azért testvérek, erősítsük egymást a gonosz világ között, kik nékiünk mily nagy ellenségünk, mert Jézus szava, hogy összejöjjünk, nevéről elmélkedjünk, mert ott van velünk. Jaj, azoknak, kik még nem így cselekszenek, kik hozzánk nem adják magukat, újjászületés nélkül vannak, az égből a szentek és éneklő lelkektől bizannyal kizáratnak. Így kezdjük hát el a szent társaságot lelki énekeket énekelvén.*²⁸

24 Szigeti 1986: 444–478.

25 Rajki – Szigeti 2012: 116–121.

26 *Keresztyén* 1894. június 1. 53. (Hírek)

27 *Keresztyén* 1894. október 1: 77. (N.N.: Egy békési levél)

28 *Keresztyén* 1894. okt. 1: 78–79. (N.N.: Egy békési levél)

A folyóiratok levelezési rovatából számos ilyen csoport létezéséről kapunk hírt. Egy ilyen bibliás csoport vezetője volt Derecskén Hegedűs Gáborné, aki énekszövegeket írt házi bibliakörének, amelyek közül többet Szalay József lapja is közölt. Ezeket korábban ismert dallamokhoz igazították.²⁹ Ebben nem volt egyedülálló, hiszen csak Borkó Juliannára (1869–1947), egy egyszerű dél-baranyai, kopácsi parasztasszonyra kell gondolnunk, akinek *Buzgóság* címen jelent meg énekműve 1928-ban, a falujában vezetése alatt működő bibliaköre részére.³⁰

Szalay József 1893-ban megismerkedett L. R. Conradi adventista misszionáriussal, aki megajándékozta E. G. White *Jézushoz vezető út* című könyvével,³¹ ami az előző évben jelent meg angolul. Szalay azonnal elhatározta lefordítását, ami egy évvel később meg is jelent. Ez a könyv a bibliakörök számára hasznos segédanyagnak mutatkozott. A *Keresztényben* a derecskei parasztasszony, Hegedűs Gáborné ismertette a könyvet, aki maga 31 példányt rendelt belőle. Így ír, az íráshoz nem szokott emberek nehézkes stílusában:

[...] a jézusi szent tulajdonok, melyekkel gazdag azon kedves könyv minden lapja, vajha bírnának mindnyájunkat arra, hogy lehetnénk a mi Jézusunknak hű követői, mert azon kedves könyv kimutatja előttünk azon szent nyomokat, amelyek az Isten-ember életét oly gazdaggá, s reánk nézve oly boldogítóvá és méltó követendővé tevék.³²

Derecskén hosszú ideig lelki táplálék volt a könyv. Tanúsítja ezt egy levél is, melyet 1897. február 10-én Békési Mihály *derecskei lakos, középosztálybeli, hajlott korú szülő és földműves írt*.³³ Ebből megtudjuk, hogy a faluban hosszú téli estéken a derecskei bibliás parasztemberek többek között a *Jézushoz vezető utat* olvasgatták.³⁴ Az 1960-as évek végén, amikor gyűjtő úton voltam a faluban, még találkoztam Hegedűsné leányával, özv. Varga Jánosnéval (szül. 1883), aki emlékezett a könyvre, és a régi könyv példányával megajándékozott. Elmondta, hogy édesanyja haláláig a bibliás csoport rendszeresen olvasta a könyvet. De nemcsak Derecskén, hanem Békésen is sokan olvasták a „Jézushoz vezető utat”, amit az is bizonyít, hogy már 1894 októberében újabb könyvszállítmányt kér Szalaytól a helyi református lelkész, Kecske méti Ferenc (1855–1915).

Azt írja levelében, hogy egy Liszka Gábor nevű ember elő akar fizetni a könyvre: *már más is fizetett elő, küldj nekem belőle néhány példányt, vagy ötöt, többen keresték, s négyen várják*.³⁵ Reklamálja, hogy a Szalay vezette Első Magyar Misszió-Társulat

29 *Theologiai Szemle* XV. 1872: 173–175. (Murányi R. Árpád: Az evangelizációs énekek első magyar kiadványáról), valamint a témáról lásd Fekete 2016: 163–188.

30 Új kiadása: *Buzgóság Borkó Julianna énekeskönyve*. Exodus (Erdőkertes) 2004. Előszó: Dr. Hegedűs Loránd.

31 White 1892.

32 *Keresztény* 1894. december: 94. (Hegedűs Gáborné: A Jézushoz vezető út könyv bírálata).

33 *Evangélista* 1897. május 15: 143. (N.N.: Levél az Evangélista olvasóihoz).

34 *Evangélista* 1897. május 15: 143. (N.N.: Levél az Evangélista olvasóihoz).

35 *Evangélista* 1897. május 15: 143. (N.N.: Levél az Evangélista olvasóihoz).

Hevesi Ferenc nevű könyvterjesztője nem kapott a könyvből eladásra.³⁶ Egy Szöllösi István nevű békési parasztember levelet írt Szalaynak, melyben többek között ez áll: *A Jézushoz vezető út című munkát átolvastam és igen szívrehatónak találtam. Ha tehetségemben fog lenni, rögtön megrendelem és jó barátaimat is megismertetem vele.*³⁷

1896 nyarára elfogyott a könyv első kiadása.³⁸ Még a múlt században, valószínűleg 1898–1899-ben jelent meg a könyv második, átdolgozatlan kiadása. A siker, a Szalay Józseffel kialakult jó kapcsolat és az Első Magyar Misszió-Társulat iratterjesztőinek munkája készítette a hamburgi kiadót, hogy a Hornyánszky nyomdában – ahol a magyar nyelvű kiadás is készült – 1896-ban románul is kinyomtassa a könyvet.³⁹ Befejezésül álljon itt a könyvet ismertető Hegedűs Gábornénak az a verse, amit saját kezűleg jegyzett be saját példányába:

*Óh, áldott jó Atyám, küldd hozzám lelkedet,
Amely arra bírja szüntelen szívemet,
Hogy szeressem Jézust, ki igazság, élet.
Az út, melyen Ő járt, tudom Hozzád vezet.
Hadd legyen hát nékem e könyv is segítőm.
Óh áldott Jézusom, Tehozzád vezetőm,
Hogy míg itt élek, veled utazhassak,
És ha majd meghalok, csak Tehozzád jussak.
Oda, óh Jézusom, a szép mennyországba.*⁴⁰

Nemcsak a korábbi századokban, de napjainkig is a népies vallásosság támogatói, mozgatói az asszonyok, lányok voltak. Ez nemcsak a szabadegyházaknál, a protestáns egyházak közösségében lehet megfigyelni, de így van ez a római katolikus társulatok esetében is. A tagság többsége, aktív tagsága nő. A „szent asszonyok” szerepe a változó idővel módosult, de a mai napig meghatározó színfoltja a magyar kereszténységnek. Ezért emlékeit módszeresen gyűjteni kell, és tanulságait fel kell használni.

³⁶ Kecskeméti Ferenc levele Szalay Józsefhez 1894. okt. 4. Szalay Gizella tulajdona.

³⁷ Keresztyén 1895. március: 24. (Hírek).

³⁸ Keresztyén 1896. március: 25. (Hírek).

³⁹ A könyv címe: *Calea Catre Christos de*. Budapest, 1896. Victor Hornyánszky 166.

⁴⁰ Az özvegy Varga Jánosnétól begyűjtött példány az Adventista Teológiai Főiskola könyvtárában van. Ebben olvasható a vers.

Irodalom

- BÍRÓ Zoltán – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán
1949 *A magyar református egyház története*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- BUCSAY Mihály
1985 *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- DANKÓ Imre
1985 Az etnográfus Baksay Sándor (1835–1915). In Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.). *Vallási néprajz* II. 160–176. Budapest: ELTE Folklóre Tanszék.
- FAZEKAS Gergely Tamás – GYÖRY L. János (szerk.)
2008 *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- FEKETE Csaba
2016 A.N. Somerville és az angolszász énekek megjelenése egyházunkban. In Kovács Ábrahám (szerk.): *Világnézetek kihívása és a protestáns teológia*. 163–188. Nagyvárad: L’Harmattan.
- HERMANN Eged
1973 *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München: Auróra Könyvek.
- HOLL Béla – HELTAI János
2000 *Régi magyarországi nyomtatványok III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÜLLŐS Imola
1991 Borku Mariska, egy parasztproféta tevékenysége és hatása a Kárpátalján. In Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 5. 339–362. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- LUFFY Katalin
2008 Medgyesi Pál és a magyar puritanizmus. Historiográfiai áttekintés a kezdetektől az 1980-as évekig. In Fazekas Gergely Tamás – Györy L. János (szerk.): *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*. 15–31. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- MOLNÁR Ambrus
1986 A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága. In Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta.” Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. 418–443. Budapest: Magvető.
- MURÁNYI R. Árpád
1872 Az evangelizációs énekek első magyar kiadványáról. *Theologiai Szemle* XV. 173–175.
- NAGY Sándor Béla
1935 *A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint*. Debrecen: Országos Református Lelkészegegyesület. /Theológiai Tanulmányok 51./

PEHM József

1934 *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zrínyi Nyomda: Zalaegerszeg.

RAJKI Zoltán – SZIGETI Jenő

2012 *A szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*. Budapest: Gondolat.

RÉVÉSZ Imre

1943 *Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből*. Debrecen: Debreceni Református Kollégium.

S. SZABÓ József

1931 *A ceglédi református egyház lelkipásztorai*. Cegléd Kossuth Művelődési Központ.

SZABÓ Károly

1879 *Régi Magyar Könyvtár I. 1531–1711*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

SZÁNTÓ Konrád

1984 *A katolikus egyház története II*. Budapest: Ecclesia szövetkezet.

SZIGETI Jenő

1986 A békési paraszt-ecclesiólák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890-1891). In Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta”. *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. 444–478. Budapest: Magvető.

1998 Török Susa álombéli látásai 1825-ből. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. 113–122. Budapest – Pécs: Balassa Kiadó – University Press.

2008 Imádságos könyvek – ponyván. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectoi Philosophica*. Tomus XIII. Fasculus 1. 141–154.

2009 *Egyházak – egy világ végén*. Budapest: Advent Irodalmi Műhely.

P. VÁSÁRHELYI Judit

2012 *Régi magyarországi nyomtatványok IV. 1656–1670*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

WHITE, Ellen G.

1894 *Jézushoz vezető út*. Fordította Szalay József. Budapest.

1896 *Calea Catre Christos de*. Budapest.

ZOVÁNYI Jenő

1977 *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

Források

Ezek a Török Susa álombéli látomásai, amelyeket a szabad tetszésű Úr Isten öneki megjelentett. Ráday Könyvtár Kézirattára. K. O. 616. Ceglédi irattári jelzete: 43. VI. 1. *Hadházi presbiteri jegyzőkönyv I. kötet*. Hajdúhadházi Református Egyház Irattára. *Evangelista* 1897. május 15: 143. (N.N.: Levél az Evangelista olvasóihoz).

Kecskeméti Ferenc levele Szalay Józsefhez

1894. október 4. Szalay Gizella tulajdona.

Debreceni Protestáns Lapok

1904. október 9: 2. (Scipio: Házi istentisztelet).

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

1884. május 4. 554–563. (N. N.: Hitvalló beszéd).

Theologiai Szemle

XV. 1872:173–175. (Murányi R. Árpád: Az evangelizációs énekek első magyar kiadványáról).

Keresztyén

1894. jún. 1. 53. (Hírek).

1894. december. 94. (Hegedűs Gáborné: A Jézushoz vezető út könyv bírálata).

1894. okt. 1. 77. (N. n.: Egy békési levél).

1895. március. 24. (Hírek).

1896. március. 25. (Hírek).

Szigeti Jenő

Miskolci Egyetem

E-mail: jenogyopar@gmail.com

Jenő Szigeti

Nineteenth-century Protestant Holy Women

Despite the political constraint of Catholic restoration, Hungarian Protestantism survived in the 18th century. One of the reasons is that Protestantism in Hungary preserved the old forms of the Puritan Praxis Pietatis, in which women had a significant role. Built on examples from the 19th century, the paper describes the activities and devotional practices of Protestant holy women in various rural communities of contemporary Hungary.

A megtanult szövegek megtartó erejéről¹

„Oral Spirituality” – „lelki viselet” Györgyfalván

Napjaink beszédterébe belekerült egy különös szó; arra a kérdésre, hogy ebből a kaotikus világból merre van az előre, a válasz így hangzott: visszarégesülni. Miben? Az írásbeliség megjelenésével a szóbeliség kultúrája egyre inkább háttérbe szorult. Erre még az oktatás is rásegített. A szószerinti tanulásnak napjainkban negatív konnotációja van. „Magolás” – bélyegezzük meg, és nem tudunk semmit, és nem hiszünk a megtanult szövegek megtartó erejében, mentálhigiénés szerepében.

Hogy ezt a gondolatot vonzóvá tegyem, a 87 éves kalotaszegi, györgyfalvi, néhai Ferkó Pendzsi nénitől (ragadványnév), hivatalosan Kun Erzsébettől idézek. A szakrális szocializáció utolsó mohikánjaitól hozok istenhit-mintázatokat. A tanulmány alapja egy 2016. szeptember 16-án készített, kétórás videófelvétel, ezen Pendzsi néni szinte szünet nélkül ontotta magából az „oral spirituality”² lelki kincseit.

Lelkészként a bibliaórák során rácsodálkoztam arra, hogy akár Tinódi Lantos késői leszármazottai is lehetnének az itteniek, mert szinte mindegy, hogy bibliai történetről vagy egy-egy dogmatikai kérdéstről (bűn, kegyelem stb.) van szó – szinte mindegyikre tudnak rigmust. Verselni kezdenek a válasz kapcsán, vagy pedig felteszik a „Hogy is van az az ének?” kérdést. S nem kell hosszabb nógatás, már rá is zendítenek, s a harmadik-negyedik versszak után már megválaszolásra kerülnek a kérdések.

Nagy kár, hogy Györgyfalván napjainkban éljük meg a tradíciószakadás pillanatait, mert ezt a verse szedett kegyességet bizony az idősek magukkal viszik a sírba. A fiatalok már a templomi ünnepeken is csak olvassák a szövegeket. De itt nemcsak a memorizálásról van szó, hanem arról is, hogyan beszélhetünk hitelesen Istenről, vagyis az „oral spirituality” kérdésköréről.

Ma már szinte közhely az a kutatási eredmény, amely szerint a pszichológia nyelvezte meghódította a vallásos kegyesség nyelvét. A ma embere nem tud lelki

1 Idézet Szigeti Adrienn, debreceni magyartanárnak a reflexiójából, amelyet a Pendzsi nénival készített interjú hatására írt magánlevélben.

2 Ezen olyan lelkeséget értek, amikor valaki Istenről, lelki történésekről nem a saját szavaival beszél, hanem mások által megfogalmazott – többnyire verses formába öntött – gondolatokat ad tovább, amelyeknek a szerzője általában ismeretlen.

történekekről beszélni – könnyebben hozza szóba a szexuális intimitásokat, mint hogy az istenélményéről, hitéről vagy hinni nem tudásáról beszélni tudjon. Amikor pedig – jobb híján – megkísérli, hogy a pszichológia szókincsével írjon körül hittel kapcsolatos érzéseket, kételyeket, falakba ütközik, egy olyan földszintes világba, ahonnan visszahullanak, értelmetlenednek a szavak.

De hogyan oldotta meg ezt az a népcsoport, amely még megfelelően ki sem tudta ejteni a pszichológia szót? Akik nem tanultak teológiát, és az iskolázottságuk is híjával volt a nyolc osztálynak? Ők, vagyis a klasszikus laikus kategória hogyan próbálta a két vállán kiegyensúlyozni egyrészt a reformáció egyetemes papságigényét – miszerint az Istenről szóló bizonyágtétel nem delegálható a professzionális személyeknek, hanem az közügy –, másrészt az ennek feszülő „az asszony hallgasson a gyülekezetben” páli ajánlást, vagyis az Isten-ügyben „maradj csöndben-programot”.

Erre a problémakörre hozunk a kalotaszegi Györgyfalváról egyfajta mintavételt az úgynevezett. versbe szedett kegyességről. Mert ott otthon a gyúródeszka mellé ki van készítve a kockás füzet, amelyből még 70 év fölött is meg-meg tanulnak egy-egy verset, mikor, minek van itt az ideje, milyen ünnep következik, vagy éppen milyen belső kérdésre, lelki válságra keresnek választ. Sőt, a legújabb változatban a bibliaórákon a mobiltelefonból is előkerül ima, egy-egy szép lélekiemelő, megtanulásra méltó sms-fohász.³

Ez azért is különös, mert a protestáns vallás erősen „bal agyféltekés”.⁴ A városi értelmiségi fiatalok körében a gondolkodva hinni dívik. A protestáns kegyesség nem pártolja az imamalmokat, ez ügyben még bibliai Igékre is hivatkozik, lásd Ézsaiás: *Ez a nép szájjal közelget hozzám, és csak ajkaival tisztel engem, szíve pedig távol van tőlem* (Ézs 29,13). Ez a lelkiség előtérbe helyezi az egyéni megfogalmazásokat, a saját szavakkal imádkozást, vagyis az individuális, én-te Istenhitet.

Györgyfalván az idősebbeknél a lelki történesek és a teológiai tudnivalók a másoktól megtanult versekben artikulálódtak. Valójában büntudat nélkül „privatizálják” e téren mások szellemi termékeit. De ugyanakkor szorgosan végzik a terjesztés missziói munkáját is. Az adatközlő Pendzsi néni a „Még egyszer visszajön” című vers elmondása után megjegyezte, hogy alája volt írva, hogy „add tovább”. Ő engedelmesen továbbadta, de azt máig is bánja, miért nem írta le, mert most a sorok után csak a memóriájában kereshet.

Ezek a rigmus-eltulajdonítások nemhogy bocsánatos bűnök, sokkal inkább éretnyek, mert ebben megmutatkozik az az alázat is, hogy Istenről csak ünneplőbe öltöztetett szavakkal lehet beszélni. Azontúl számunkra ez egyfajta reménység is arra, hogy a magaskultúra képes „szolgai formát öltetni” és alászállni, vagyis megszólalni néhány elemít végzett emberek száján keresztül, mindig pontosan egy-egy élethelyzetbe adaptálódva.

³ Vörös 2018: 75.

⁴ A protestáns kegyességben a racionalitás, a hittételek rendszere meghatározóbb, mint az érzelmek, az intuíció, a látomások világa. Lásd Farkas József igehirdetése, online hozzáférés: <http://tobbazelet.hu/farkasjosefhangtar/predikacio/Hinni-es-gondolkodni-Bal-es-jobb-agyfeltekés-vilagunk/72/> (letöltés: 2019.11.27.)

Ezek a rigmusok segítettek abban, hogy ne legyenek az ünnepek – mint napjainkban – annyira „eldologiasítva”, ne csak a takarításról, főzésről szóljanak, hanem tanítsanak „lélekben ünnepelni” is. Pendzsi néni tarsolyában kivétel nélkül minden sátoros ünnepnek megvoltak a versei. Ezek a szövegek tartalmazták a keresztyén kultúra kötelező tudásanyagát egy-egy ünnep tartalmáról, hogy a hallgatók, az unokák, a nagycsalád legalább ismereti szinten tisztában legyen azokkal. Továbbá a rigmusok a nélkülözhetetlen rítusok részeivé is váltak, azokéivá, amelyek biztonságérzetet adnak a léleknek, és segítenek, hogy jeles napok alkalmával a földszintes üzemmódból átkapcsolódhassunk egy másik, szellemibb létvilágba.⁵

De ez a rigmosos teológia hozzásegít a hétköznapok szakralitásához és a verselő saját mentálhigiénéjének karbantartásához is. A fiatalkorban megtanult versek egyfajta mentális előtakarékoszásként funkcionálnak, amennyiben ezekből időskorban is lehet élni, azt idézni. Amikor csodálkozva azon, hogy az adatközlő Pendzsi néni hogyan volt képes órákon át verseket mondani, megkérdeztem az egyiknél, mikor mondta el utoljára, ő így válaszolt:

- 48-ban mentem férjhez. Hát úgy 47-ben.
- A templomban?
- Az régen volt, most 2016 van...
- Nem felejttem el, de foglalkoztam velük.
- Hogyan?
- Hát így éjjel eszembe jut, és el-el mondogatok egyet s mást, hogy lássuk, hogy tudom. Ezt már mind úgy kinoztam, de addig próbálgatom, amíg megtanulom...
- Mikor tanult meg legutoljára verset?
- Az egyik unokámnál aztat, hogy: Várok rád.
- Miért fárasztja még most is az agyát, hogy megtanuljon verset?
- Én nagyon szeretem most is. Én, amit látok valahol, addig nem nyugszom, amíg meg nem tanulom.
- Miért?
- Mit tudom én? Nem tudom.
- Hány éves kora óta tanul verset?
- Há... Egész kicsi voltam.
- Ki tanította az első verset?
- Há a papok tanítottak, ki más.⁶

Szinte regénybe illő volt az, ahogyan kórházi tartózkodása után a bibliaórán előállt a frissen megtanult verssel, hogy hozzá tudjon szólni az Igéhez. Nem a betegségét ecsetelte, hanem a szomszéd ágyból kölcsönként és memóriájában elhozott verssel tett bizonyosságot megtartó Istenéről.

5 Lásd Bagdy Emőke gondolatait a karácsony lélektanáról. Online hozzáférés: <https://www.mediaklikk.hu/csaladbarat-extravideok/video/2018/12/14/bagdy-emoke-a-karacsony-lelektanarol/> (letöltés: 2018.12.19.)

6 Részlet a Pendzsi néniel készített interjúból, 2016. 09. 16.

Némi képzelőerővel magunk előtt láthatjuk a román kórházakat, ahol egy idős beteg asszony az ágyán nem az orvost szidja, nem az ápolónők nemtörődömségét, nem is nyavalyáit sorjázza, hanem istenes verset tanul. Ez a lelki beállítódás saját mentálhigiéniéje karbantartásán túl megjelenít valamit a mindennapok szakralitásából is. Pendzsi néni arra is példa, hogy aki megfelelően motivált, annak számára a verstanulási képességnek nincs felső korhatára.

A györgyfalvi verselők között jellemző az is, hogy ezeket a rigmosos, kötött szövegeket nemcsak leválasztják az alkotójáról, de olykor meglepő kreativitással egy-egy alkalomra „fazonigazítják” is, néhány szót átalakítanak.

Erre példa, amit az adatközlő Pendzsi néni boldogan idézett föl élete ünnepi történeteinek tárházából, amikor az új pap (Orbán János, 1951) beiktatására került sor, és az egyik kollégája az étkezés után megkérdezte: *Ebben a nagy gyülekezetben senki nem akad, hogy megköszöntené az új papot?* Pendzsi néninek ekkor már – mint mondta – „az eszébe forgott” egy házassági köszöntő, amit a következőképpen alakított át:

*Telítöltött pohárt fogok értetek emelve,
(‘melyet összefűzött immár szívetek szerelme’ helyett)
'melyet idehozott közénk Istennek kegyelme'(-t költötte bele),
Áldja meg a Mindenható szívetek hűségét,
és szerezzen számotokra örömet és békét.
Az Úr, aki megsegíti a benne bizókat,
Adjon nektek a mennyekből mindenféle jókat!
Kerülje el a házatokat bánat, szomorúság,
Élteteket hit, szeretet, remény koszorúzzák!
A ti ('szerelmes' helyett) szeretett szívetek haladjon előre,
Legyen az Úr életek hű gondviselője!
Kertetekben rózsá s tulipán teremjen,
s a szeretet lángja szívetekben égjen.
Virágos kert legyen a ti életek,
szívemből kívánom, hogy boldogok legyetek!*

A siker nem maradt el. Elmondása szerint:

- Na, Józsi – szolt a vendéglelkész a házigazdához –, örömmel megyek haza, hogy a híveknek elmondjam, milyen szép pohárköszöntővel köszöntött meg itt egy nőtestvér.
- A férjem azt kérdezte: „Hogy a csudába jutott eszedbe, hogy mit mondjal?”
- Úgy adta a jó Atya. Jaj, úgy tátották a szájukat a tanárok, ott voltak mind, meg az igazgató. Azt mondta Icu tanárnő mellett: „Van kihez hasonlítsanak az unokái.”

S itt már meg is érkeztünk következő témánkhoz, az áldáshoz. Mert ez a még szakrálisnak nevezhető – vagyis Istent s a világot együtt látó – kultúra bővelkedik áldó formulákban. Nem utalja azt papi feladatkörbe, hanem beiktatja hétköznapi

és ünnepi életébe egyaránt. A györgyfalvi esküvői köszöntésben számunkra ma már szokatlanul megidéződik, sőt főszerepet kap a Transzcendens.

Köszöntelek titeket, te szép ifjú pár,
elérkezett ez a perc, melyet minden ifjú vár.
Felserdült korában már azon gondolkodik,
hogyan szerelem útján merre is utazik.
Íme az Isten utat mutat néktek,
hogyan a szerelmet összeköthessétek!
A ti szíveteket immár egybefűzte,
s a ti szerelmes szíveteknek így lett összeköttetése.
Én szerelmet kívánok egymáshoz tinéktek,
amely összekösse boldogan szíveteket!
Sok édes gyümölcse ez a házasságnak,
többet ér, mint minden kincse a világnak!
E szép ünnepre mi ide a templomba azért gyűltünk össze,
a ti esküvéstek boldog örömeire,
hogyan amikor a hitnek aranyláncával összeköttettek,
legyen a jó Isten örökre veletek!
Hogy a házasi életetek legyen tiszta szeretet,
a szeretet csillaga vezéreljen titeket!
Ha már megnyertétek egymásnak a szívét,
adjátok által egymásnak a szeretet hűségét.
A szeretet forrása ki ne apadjon a szívetekből,
Istentől az áldás, szálljon reátok az égből!
Hogy a ti éltetek legyen szép, rózsás örömmel tele,
így nem léphet közibetek a Sátán ereje!
Milyen szép ezáltal a házasi élet!
A szeretet s hűség maradjon köztetek,
hogyan amikor családokat alkottok magatok körében,
öröm, hála, áldás legyen szívetekben!
Éljetek Istennek, mindig, amíg éltek,
mert csak úgy lesz szerencsés a házasi életetek!
Mivel ti két szívét egymáshoz tettetek,
sok számos éveket örömmel töltsetek,
szívemből kívánom!

Összehasonlítva saját jókívánságainkkal – amelyeket többnyire közhelyes képeslapokkal intézünk el – rácsodálkozhatunk arra, hogy az adatközlő igencsak ciferázni tudja az áldást. Ez a jókívánság-eső felér egy laikus prédikációval, benne a teremtés-teológia elemeivel, nem kispórolva belőle az adott szituációra vonatkozó Isten-jelenlét megidézéseket, vagyis áldásokat sem. Igen, mert ebben a kultúrában még nem némultak el az áldó formulák.

S az esküvő témájánál maradva a szövegekben kimutatható, hogy nyomokban még létezik az a fajta dualizmusmentesség, amely az imát és táncot, a szakrálist és a profánt össze tudja kötni. Még az esküvői asztalbontás és a tánc kezdete közti időt is imádsággal tölti ki:

*Most látom, hogy mindenkinek kedve táncra vágyik,
induljunk hát neki itten mind egyaránt.
De mielőtt táncra kerekedne lábok,
Mondjuk el a jókért az Úri imádságot”⁷*

S elhangzik a Miatyánk györgyfalvi, esküvői inkultúrációban:

*A mi örömünk, mely igen nagy,
Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy.
Örömmel beszélünk veled,
Szenteltesd a te neved.
Kedvünk e napra rég vágyott,
Jöjjön el a te országod!
Kedvünket te megronthatod,
Legyen meg szent akaratod.
Felkérünk, hogy még ezekben
Ne vigy minket kísértetbe,
És ki oly sok áldást hoztál,
Szabadíts meg a gonosztól!
Legyen köztünk nyugalom,
Mert tiéd ország és hatalom.
Hogy itten volt ilyen bőség,
Tied dicséret, dicsőség.
Adjad uram, hogy ez ifjú pár boldog legyen!”⁸*

Ennek a rigmusos teológiának az előadó saját mentálhigiénéjének, istenhitének ápolásán, illetve a közösségi vonatkozásán túl még lelkipozíciós, missziós dimenziója is van: a betegek látogatása. Ennek a tartalma már nem önmaga épülését, hanem a szenvedő vigasztalását célozza. Ez a vers már egy másik adatközlő, Vajas Borbála előadásában szólal meg. Az adatközlő azt is elmondta, hogy ezeket a rigmusokat többen is megtanulták, mégpedig azért, hogy legyen mit a betegek „miért”-kérdéseire felelni. Vagyis hogy legyen kéznél levő, könyv nélkül bevethető szenvedésteológia a „mezítlábas” lelkipozíciók számára. Máshol, ha valaki a beteglátogatás diakóniai munkájába, a szenvedők lelkipozíciójába kezd, több éves képzésre megy, de Györgyfalván az asszonyok ezt autodidakta módon

⁷ Antal 2005: 170.

⁸ Antal 2005: 170.

oldják meg, mégpedig úgy, hogy talán még a bibliai Jób is szívesen lecserélte volna vigasztalóit a Borika-féle változatokra:

*Igen, Atyám, én most már csak arra vágyom,
amíg fekszem itt a betegágyon,
Te tudj nagyra növekedni bennem,
taníts meg újra kisgyermekké lennem.
Könnyű keresztem, hogy ne hordanám hittel, örömmel.
Igen, Atyám, áthúztad, amit én akartam,
felfedted bennem, amit eltakartam,
minden erőmet szélben szórtad széjjel,
keresem, nincs már, betakart az éjjel.
Csak a hit éget fényt ragyogva rám,
köszönöm Néked, igen, Atyám!
Igen, Atyám, én most már csak arra kérlek,
ne haragudj, miért föl nem érlek,
Miért nem tudja rögtön mondani a szám hittel, örömmel:
Igen, Atyám.
Igen, Atyám, gyenge erőtelen bárány,
pihenek most a jó pásztorom vállán,
S Ő biztosan visz az úton előre
híves forrásra, kies legelőre.
S hála dalával telik meg a szám,
köszönöm Néked, igen, Atyám.*

Ez a rigmusos szenvedésteológia tanít elfogadni az emberlét végességét, s értelmet találni abban. Ahogyan a kezdet nincs hatalmunkban, úgy az életünk vége sem. Nem mi vagyunk a forgatókönyvírók, s ennek az elfogadásához gyermeki alázat kell. Az „előre az úton”, a „kies legelő s forrás” a befejezést nem a halál zárt ajtajaként írja le, hanem megjeleníti a vezetettséget, s az örök élet képi világának szépségét, „élhetőségét”. A vers kiemeli a szenvedés elszigeteltségéből, Istent jópásztor társaként kínálja, s az erőviszonyokat a pásztor-bárány kapcsolatban jeleníti meg. Minél kevesebb az emberi erő, annál hatalmasabbak és teherbíróbbak az „isteni vállak”.

VERSBE SZEDETT ELKÖSZÖNÉS

Kun Erzsébet temetését e sorok írója végezte (2017. augusztus 6.). Pendzsi néni mintha megérezte volna a számára utolsó bibliaórán, hogy búcsúznia kell, de az is ilyen rigmusos változatúra sikeredett. Már „műsoridőn túl” még hosszabbítást kért, hogy elmondhasson egy verset, amellyel szinte hátrahagyott szereteteinek üzent. Akkor még ő sem tudhatta, hogy a „temetésére cselekedte ezt” (Mt 26,12):

Várom Rád, Uram!
Jöhet tavasz vagy ős,
Reményem benned él,
Tudom, hogy visszajössz,
Élve vagy halva tán,
Egyszer majd rám találsz.
Ígérted jöttödet,
S tudom, szavadnak állsz.
Hervad az édenkert,
Datolya, méz, narancs,
Fogytán az igazság,
S hervad a tízparancs.
Csöpög, folyik a vér,
Terjed a bosszú, vád,
Jöjj vissza, óh, Krisztus,
Óh, szükség van reád!
Nincs már lelki meleg,
Szívekben ott a fagy,
Remény és bizalom,
Meváltóm, csak Te vagy.
Szállj le a keresztről
Egy fényes éjszakán,
S hívj találkozóra
A lelki Golgotán!
Szeretnék ott lenni
Mint bűnös gyermeked,
Elsőként csókolni
Sebhelyes két kezed.
Csépeled a búzámat,
Melyet én vetettem,
Mehajtom a fejem,
Ítélezz felettem!
Ha tán az Ég Ura
Hamarabb visszahív.
Mégfáradt testemben
Nem dobog már a szív.
Én bízom akkor is,
Mert Krisztus nem hamis.
Istennek Szent Fia,
Várom a sírban is!

Egy hatelemis parasztasszony spirituális autoritása szólal meg ezeknek a soroknak a felidézésében, azé, aki tudja, hogyan kell az életből méltóságteljesen és hittel távozni.

Befejezésül választ várnak azok a kérdések, amelyeket ezek a györgyfalvi idős rigmuseltulajdonítók feltesznek nekünk. Lehetséges-e, szükséges-e egyfajta jobb agyféltekés kegyességi tradíció-visszatelepítés, adott esetben a református valóságban, de nemcsak ott, hanem minden olyan működésben is, amely túlságosan intellektus központú? A folyton előkapott mobilok, az internetről letöltött információk világában tudunk-e még „fejben” lapozni, belülről előhívni versbe szedett istenélményeket? Vajon az „oral spirituality” korszaka végképp a múlté? Tudatában vagyunk-e, mi mindent veszítünk el ezzel? Minderre válaszul idézzünk egy debreceni magyartanárnőt, Szigeti Adriennét:

*Ennek a letűnt világnak a gyermeki egyszerűsége, hite fájdalmasan szembesít bennünket, ma élőket, mennyire elszegényedtek a mindennapjaink... Ott még ott nem választódtak szét a dolgok, Isten mindent átjárt, profánt és szakralist egyszerre. Megszégyenültem mint magyartanár is. Mennyire elfelejtkeztünk a megtanult szövegek megtartó erejéről!*⁹

Idézzünk még a Bibliából is: És ismét megásta Izsák a kutakat, amelyeket behánytak a filiszteusok (1Móz 26,18). Tegyük hozzá: mert az életben maradáshoz ez kellett. Napjainkban behelyettesíthetjük a filiszteusokat a globalizmussal, szekularizmussal vagy a felgyorsult életvitellel, de lelki kiszáradásunk, spirituális elapadásunk ellen küzdve lehet, hogy neki kellene kezdenünk lapátolni, és újra kiásni a szóbeliség kultúrájának kútját. Nekünk is jussunk lehet a holisztikusabb életvitelhez, amelyben elengedhetetlen az, hogy a szakralitás ne maradjon szüntelenül takarásban. Ebben a „visszarégiesülésben” talán a györgyfalvi Pendzsi néni is példánk lehetne.

⁹ Szigeti Adrienn e-mail-reflexiója Pendzsi néni interjújára (2018. július 13.). Közzé téve a szerző engedélyével.

Irodalom

ANTAL József

2005 *Györgyfalva. György pásztor népe*. Györgyfalva: Magánkiadás.

BAGDY Emőke

2018 *Bagdy Emőke a karácsony lélektanáról*. <https://www.mediaklikk.hu/csalad-barat-extravideook/video/2018/12/14/bagdy-emoke-a-karacsony-lelektanarol/> (letöltés: 2018.12.19.)

VÖRÖS Éva

2018 *Otthon-próbálgatások, Esszék, riportázsok, meditációk*. Budapest: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

Vörös Éva

Kolozsvár

E-mail: vavoros@gmail.com

Éva Vörös

**The conservation power of learned texts:
'Oral Spirituality' in Györgyfalva**

With the advent of literacy, the culture of oral tradition has become increasingly obscured. Memorization has lost its former importance in present-day culture. Based on the interview with an elderly woman from Transylvanian Györgyfalva, the paper describes the role of a particular narrative genre (religious verses) in the expressions of devotion. It also hints at the diverse oral manifestations of religious socialisation in the community's past.

Női szerepek a számi folklórban és a vallási–politikai diskurzusokban

2017-ben ünnepelték a számik nemzetépítésük kezdetének, az első, országhatáron átívelő össz-számi konferencia összehívásának 100. évfordulóját. A centenáriumi programsorozatnak voltak magyarországi rendezvényei is, tudományos konferencia¹ és kulturális fesztivál keretében. Az utóbbit a Finnagora szervezte az A38-as hajón, kiállítással, koncertekkel, filmvetítéssel és beszélgetésekkel, elsősorban fiatal számi aktivistákkal.² A rendezvény egyik vendége Petra Laiti volt, számi parlamenti képviselő, több őslakos ifjúsági és jogvédő szervezet tisztségviselője. Előadásában, majd később a magánbeszélgetésekben is többször terelődött a szó a nők számi társadalomban betöltött fontos szerepére. Beszült a számi érdekvédelmi és önállósulási törekvések elindítójáról, Elsa Lauláról, aki a centenárium főszereplője is volt, hiszen ő hívta össze az első össz-számi kongresszust.³

1. Petra Laiti⁴

1 *Számi társadalom és művészet a századfordulón*. Nils-Aslak Valkeapää/Áilu (1943–2001) számi író, jójka-énekes, képzőművész és performer születésének 75. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi konferencia. Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának Művészet-tudományi és Szabadbölcészeti Intézete. 2018. március.

2 *A számi fiatalok és a kulturális aktivizmus*. 2017.5.23 19. – 2017.5.29. Budapest, Finnagora – A38-as hajó.

3 Lehtola 2010: 145–146.

4 A kép forrása: <https://petralaiti.com/tag/petra-laiti> (letöltés: 2016.01.10.)

Tény, hogy a számik 20. századi történetében egy nő, illetve az általa összehívott nők csoportja volt a különböző országok területén élő, egymásról alig tudó számik összefogásának elindítója, és a későbbiekben is még sokáig motorja.⁵ Ez a dokumentált számi történelem része.

2. Elsa Laula és az általa összehívott számi nők 1917-ben Trondheimben⁶

Elsa Laula bekeretezett képe központi helyen van minden számi parlamentben és fontosabb intézményben. Szerepvállalásának – valós jelentősége mellett – azonban néhány nagyon érdekes olvasata is kialakult a számik körében, amelyek már sokkal inkább a folklór részét alkotják, és amelyekben a nőiség képzelete összekapcsolódik a spirituális, sőt nem egy esetben a fizikai erővel is. Elsa Laula előadásában a női történetek, a nőiség narratívumainak egyik kiemelkedő epizódja arról szólt, hogy a számik társadalmá valaha szerintük „matriarchális” volt, a másik pedig a számi kereszténységben, a *laestadianizmusban* megnyilvánuló női szerepekről. Ez utóbbi értelmezés, azaz a nőiség központba helyezése a vallási dimenzióban, gyakran áthatja a művészi interpretációkat és politikai diskurzusokat is, és posztkolonialista színezettel a gyarmatosító ideológiákkal szemben megnyilvánuló értékrend kifejezőjévé válik (mint például: patriarchális – matriarchális; természeti – a természettől elidegenült; pogányság – kereszténység, „számi/öslakos

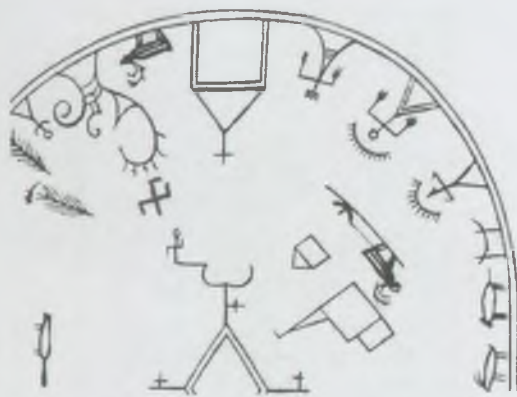
⁵ Chatterjee 1993.

⁶ A kép forrása: https://yle.fi/uutiset/osasto/news/national_sami_day_celebrated_across_several_nations/10060985 (letöltés: 2016.01.10.)

kereszténység” – „nyugati kereszténység”). Tanulmányomban elsősorban a nőkép vallási, kisebb mértékben az ettől nem függetleníthető politikai kontextusát vizsgálom. Előzményként azonban röviden szót kell ejteni a számik között végzett evangelizáló tevékenységről.

NŐK VALLÁSI KONTEXTUSBAN

Hittérítők a 17. század előtt is jártak Lappföldön, ám intenzívebb és rendszeres jelenlétükről csak a 18. század második felétől beszélhetünk. A keresztény tanok számik általi fogadtatása a kezdetekben alapvetően pozitív volt, jóllehet a 17–18. századi forrásokból kiderül, hogy inkább csak a világgépükbe beilleszthető elemek rögzültek és terjedtek el. Mária alakja például összeolvadt *Máttaráhkká*val („istenanya”, „földanya”). A keresztény szimbólumok felkerültek a sámánok dobjára is. A számik sokáig áhkkaként (földanyaként, istenanyaként) emlegették Szűz Máriát.⁷

3. Keresztény szimbólumok számi sámándobon⁸

Komoly fordulat az anyai ágon számi származású, karizmatikus evangélikus lelkész, Lars Levi Laestadius (1800–1861) működésének köszönhetően következett be. A 19. századig jellemző formális- vagy látszat-kereszténységet egyre nagyobb körben váltotta fel a mélyen megélt, meggyőződéses evangélikus hit. Laestadius puritán mozgalmának sikeressége részben az akkoriban egyre pusztítóbb alkoholizmus visszaszorítására irányuló törekvésének volt köszönhető; másrészt annak, hogy a keresztény világgép idegenségét sikeresen „feloldotta” prédikációiban a számi mitológia elemeinek, természeti szimbólumainak felhasználásával. Felhívta

⁷ Pettersson 1959: 31.

⁸ A kép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Drum_described_by_K._Leems_Sami_Norway_lapper_Thor_or_Horagales_as_dobbel_hammer_blue.jpg (letöltés: 2016.01.10.)

az egyház figyelmét arra, hogy a számik meggyőzéséhez egyedi, hozzájuk igazodó eszközökre van szükség, ezzel előre vetítve, hogy ő a kereszténység egy sajátos, számi formáját szeretné megteremteni. Juha Pentikäinen szavaival élve „Laestadius munkamódszerére az volt a jellemző, hogy nem csupán kutatta a lapp mitológiát, hanem teljes szívvel benne élt az ő »belső háztartásukban«, ahogyan a lappok lel-kivilágát, tulajdonképpeni vallásukat találóan nevezte.”⁹ Erőfeszítéseket tett azért is, hogy a számikat az egyházközzeti központtól igen távol eső nyári szállásterületeken is meglátogassa legalább évente egyszer.¹⁰ Nyomatott traktátusokkal látta el őket, amelyeket a Bibliával együtt közösen olvastak a templomtól távol töltött periódusokban. Soha nem volt korábban akkora igyekezet idősek és fiatalok körében arra, hogy megtanuljanak olvasni.¹¹ Erre van magyar vonatkozású adatunk is. Reguly Antal, aki maga is találkozott Laestadiuszal, 1940. október 6-án keltezett, a finnországi Vaasából küldött levelében így ír erről: „A lappokról meg kell vallani, hogy 100 között alig van 5, ki olvasni ne tudna.” Míg a korabeli lutheránus egyházi álláspont általánosságban a pogányság kiirtását, „az ördög munkájának” eltüntetését foglalta magába,¹² Laestadius árnyaltabban viszonyult a számik világlátásához, sőt, szándékában állt részleteiben megismerni világvézüket.

4. A Laestadius születésének 150. évfordulójára kiadott bélyeg a teológust egy számi sámándob közepén ábrázolja. A dobon ábrázolt istenségek mind női alakok, ahkkák.¹³

⁹ Pentikäinen 2001: 21.

¹⁰ „1834-es vizitációs naplójából kiderül, hogy a lelkész januárban és februárban végigjárta az összes, gyülekezete területén lévő lapp szálláshelyet.” Pentikäinen 2001: 22.

¹¹ Ennek az eredményességéhez hozzájárult egy korabeli másik ébredési mozgalom népszerűsége is. A hivatalos egyház szervezeti keretein kívül formálódott Olvasók közösségei a Biblia egyéni és csoportos tanulmányozásának fontosságát hirdették, rendszeresen tartottak felolvasásokat otthonaikban, vagy a szabad ég alatt.

¹² Hallencreutz 1987: 174–175.

¹³ A kép forrása: <https://co.pinterest.com/pin/428193877062361713/?lp=true> (letöltés: 2016.01.10.)

Származása révén is jól ismerte a számik régi áldozóhelyeit: a *szejtákat*, így ezeket, mint párhuzamokat tudta felhasználni annak szemléltetésére például, hogy a részegség nem más, mint bálványimádás: „Aki iszik, a gyomrát tartja az ő istenének”, továbbá az alkohol rabjává váló ember hasonlatossá teszi magát az űzött rénszarvashoz, amit a farkas könnyen beérhet.¹⁴ Mivel az alkoholizmus sokkal inkább a férfiak körében volt probléma, felértékelődött a nők gazdaságban és társadalomban betöltött szerepe. Laestadius népszerűségének növekedése a női szerepek sajátos kiemelésével is összefüggött. Beleszötte az általa megformált keresztény felfogásba azokat a számi (mitológiai és valós) nőalakokat, akik a saját életében, vagy általában a számik körében jelentősek voltak. Teológiájában az általa a Megváltó tükröződésének¹⁵ is nevezett anya, a „mennyei szülő” központi helyre került. Már a *Fragmenter*¹⁶ című művében is sokat foglalkozott a női istenségekkel, akik a számi mitológiában az óvó, vezető, életet adó funkciókat töltötték be. Elképzelhető, hogy ezeknek az istenségeknek és szerepeknek a kiemelése Laestadius valódi tapasztalatait is tükrözte az alkoholizmus pusztítása ellen küzdő, családjukat és vagyonukat védeni próbáló nők helytállásával kapcsolatban.

5. Az *ahkkák* ábrázolása¹⁷

A profán hétköznapi küzdelmek mellett azonban Laestadius életrajzában a női szerep ettől független, kifejezetten spirituális tapasztalatként dokumentált esetei

14 Laestadius 1978: 28., 24.

15 Sundén 1959: 231.

16 Laestadius egyik legfontosabb munkája, amely a számi mitológia (általa töredékesnek nevezett) leírását tartalmazza, saját tudása és a környezetében élő számiúktól gyűjtött ismeretek alapján.

17 A kép forrása: <https://www.fairychamber.com/blog/goddesses-of-the-saami> (letöltés 2019. 11. 07.)

is megtalálhatók. Laestadius egyik legismertebb vallási élménye egy Milla vagy Márja Clemetsdatter nevű fiatal nővel történt találkozásához kötődik. A pietista lány erős hite, mély bűnbánata olyan nagy hatással volt rá, hogy a későbbiekben „lapp Mária”-ként és „másik Mária”-ként emlegette, „aki Jézus lábainál ül”¹⁸ és aki hitvallásának „spirituális anyja”.¹⁹

A női szerepek fontosságának hangsúlyozásával a kereszténység előtti számi hitvilág elemeinek egy részét, bár látens módon, Laestadius teológiája tehát tovább vitte.²⁰ És ez jó hivatkozási alap azok számára, akik a kereszténység előtti hitvilág elemeinek felhasználásával próbálják ma újrafogalmazni azt, hogy mit is jelent számiként kereszténynek lenni. A kereszténység előtti kulturális elemek kereszténnyé tételére, rehabilitációjára számos példával rendelkezünk. Vannak olyan evangélikus templomok, amelyekben a sámándobokról ismert motívumok (leggyakrabban a nap és az áhkká-k) „köszönnek vissza” képek és szobrok formájában: a templomkaputól az orgonán át egészen az oltárig. Sokszor már a templom épülete is a kereszténység előtti időket, de legalábbis a hagyományosnak tekintett számi kultúrát idézi, mint például a régi hitvilág egy alakjához, a *Stállu*-hoz kötődő kultikus helyen²¹ épült földkunyhó-templom a svédországi Padjelanta Nemzeti Parkban, vagy a norvégiai Mo i Ranában található, 800 ember befogadására alkalmas, óriási sátortemplom.

A 20. század utolsó harmadától formálódó laestadianus mozgalmakban azonban már nem csak a laestadiusi teológiából, illetve a vele kapcsolatos narratívumokból építkeznek. A vallási diskurzus sokkal inkább összefonódott a politikai, művészi, ideológiájában az utóbbi évtizedekben felerősödő pánóslakos és neopogány mozgalmakéval. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a számi nő szerepkörének, fontosságának hangsúlyozása az egyébként nagyon különböző spirituális irányzatokban egyfajta átfedést biztosít, és legitimációs alapokkal bír. A női szimbolika, illetve a kereszténység előtti, stigmatizált elemek rehabilitációja ezért minden korábbinál erőteljesebben megfigyelhető a mai szinkretista interpretációkban. Jó példája ennek Jukkasjärvi templomának oltára, amelynek mindkét oldaltábláján megjelenik a lapp Mária, számi ruhában, egy holdsarlóra emlékeztető, belső merevítéssel ellátott női fejfedővel, a *ládjogahpir*-ral. Ennek jelentősége abban áll, hogy a *ládjogahpir* az a női viseletdarab, amit a 19. századi keresztény hittérítők a sámándobokkal együtt koboztak és égettek el, az „ördög nyelvének” titulálva azt.

18 Laestadius: *The Voice of One Who Cries in the Wilderness*, trans. Old Apostolic Lutheran Church of America (USA: 1988): 36.

19 Laestadius: *Fragments*: 29.

20 Marttinen 2015.

21 *Stállu* a számi hitvilág hiedelemalakja. *Stállu* egy nagy erejű, emberszabású csúf lény, aki egyszerre gonosz és ostoba. A folklórszövegekben gyakran előforduló szüzsé szerint leányt próbál rabolni magának, a számik azonban legtöbbször túljárnak az eszén. Johan Turi kommentálja is a könyvében közölt közismert stállu-történeteket: „Most már csaknem minden sztálló elment, de van még néhány lapp, aki rokonságban van velük” (Turi 1983: 219).

6. Jukkasjärvi falu templomának számi oltára, Bror Hjort (1894–1968) svéd szobrász, festőművész munkája.²²

7. Ládjogahpir. Az ördög nyelve.²³

²² Az oltár jobb oldali képen látható a „lapp Mária” és az előtte térdelő Lars Levi Laestadius (1800–1861). A népviseletbe öltözött emberek és a természeti környezetbe helyezett Krisztus a számi keresztény világkép megjelenítői. A bal oldali kép barna ruhás alakja egy alkoholos hordót tör éppen darabokra. Laestadius térítő munkájának sikere erősen összefonódott az alkoholizmus viszszaeszesítésével, ezáltal sok számi családi gazdaság megmentésével. A kép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Interior_of_Jukkasj%C3%A4rvi_church_01.jpg 8letöltés: 2016.01.10.)

²³ A kép forrása: <https://faktalavvu.net/2017/11/28/ladjogahpir-dalvadasas-sami-nissonat-soite-hilgut-ladjogahpira-daningo-dan-mearkkasupmi-nuppastuvai/> (letöltés: 2017.11.28.)

NŐK A POLITIKÁBAN ÉS A MŰVÉSZETEKBEN

A női szerepek és attribútumok hangsúlyozása számos kortárs példában megfigyelhető a politikai diskurzusban és a különböző művészeti interpretációkban is. A Laestadius hittérítői tevékenységét is feldolgozó nagyjátékfilmben (jóllehet történeti adatokkal ez nem alátámasztható) egy számi nő áll az észak-norvégiai kautokeinoi keresztény megújulási mozgalom élére. A helyi lelkésszel is konfrontálódva, Bibliát és Laestadius által írt vallási traktátusokat olvasó kört szervez, és az általa elérhető fórumokon bátran védi a számi érdekeit, főként az alkohollal üzletelő kereskedőkkel szemben. A filmbéli szereplő alakja egyszerre emlékeztet Laestadius vallási ébredésében kulcsszerepet játszó Márja Clemetsdatterre és a számi etnikai revitalizációt megalapozó Elsa Laulára. A filmművészet mellett a képzőművészeti alkotások jelentős része is női tematikára épül, sokszor vallási és politikai jelentésekkel összefonódva. Jó példái ennek a számi laestadius templomok mai arculatát egyik legmarkánsabban meghatározó presbiter és képzőművész, Lars Levi Sunna szobrai, amelyek a prekeresztény számi hitvilág női alakjait és a Laestadius által lapp Máriának elnevezett Milla Clemensdottert ábrázolják. Egy vele készült interjúban Sunna úgy nyilatkozik, hogy soha fel sem merült benne, hogy ezáltal megtagadná keresztény hitét, ráadásul a helyi egyházi vezetés is mindig támogatóan és pozitívan fogadta alkotásait. Olyannyira, hogy Jukkasjärvi templomának oltárára sámándob motívumokat faragott, a luleåi egyházmegyétől pedig egy templomi vándorkiállítás megrendelését kapta. A kiállítás anyaga azt mutatja be, hogyan találkozik a természetvallás a kereszténységgel. Elmondása szerint a templomba készített szobrait többek között a számi női istenségekről szóló régi történetek ihlették.²⁴

Úgy tűnik, a számi társadalomban ma a kulturális (és ezáltal etnikus) egyediség és hitelesség fenntartása és minél több szintéren történő megjelenítése a legfontosabb.²⁵ A keret ehhez bizonyos mértékben a keresztényég, másrészt a számi samanisztikus világkép szolgáltatta, és a kettő összefűzésére (vagy legalábbis kibékítésére) történő kísérletek is egyre erőteljesebben vannak jelen a kortárs diskurzusokban. A fennmaradás érdekében a modern európaiság felé közeledés vágya, amely a kezdetekben a számi revitalizációs mozgalmakat is jellemezte, az ezredfordulóra háttérbe szorult a központi diskurzusokban.²⁶ Helyét jelentős részben átvette az őslakos népek összefogásának, ezen belül pedig a női erő teremtő erejének ideálképe. Ezt tovább erősíti, hogy a kortárs számi irodalomban kifejezetten a női írók túlsúlya jellemző. Jó példája ennek a számi drámairodalom, és ezáltal a fontosabb kortárs témák színrevitele, amely nagyobb részben a női

24 Forrás: <http://www.tidningenspira.se/2014/korset-moeter-urmodern.aspx> (letöltés: 2019.09.26.)

Lásd még Friedman 1990, 1991.

25 Fitzgerald 1993, Tamás 2007, 2015.

26 Bjørklunk 2000.

nézőpontot közvetíti.²⁷ A számi politikusok között is nagyon magas a nők aránya, és a politikai kérdések hétköznapi és művészi kommunikálásában is rivaldafényben van a női jelenlét.

8. A finn számi parlament képviselői 2016-ban²⁸

Az ILO 169-es egyezmény²⁹ finnországi elfogadtatásáról szóló történéseknek állandó szereplői voltak a számi nők. Mára ikonikussá váltak azok a sajtófotók, amelyek az őslakos nők politikai szerepvállalású tüntetéseit, performanszait örökítik meg.

27 Magyar nyelven 2017-ben jelent meg számi színműveket tolmácsoló kötet (Domokos 2017). A négy színpadi szerző közül három nő. (Lásd még Domokos 2003, Mach 1993)

28 A kép forrása: <http://sciencenordic.com/sámi-norway-have-more-influence-politics-swedish-sámi>
https://yle.fi/uutiset/osasto/sapmi/court_no_new_sami_parliament_election_in_finland/8596416
(letöltés: 2016.01.10.)

29 Az önálló államisággal nem rendelkező őshonos népek földhasználatára, természeti kincseik védelmére, kultúrájuk szabad ápolására vonatkozó nemzetközi egyezmény. Részletesen lásd itt: <https://2010-2014.kormany.hu/download/9/2a/01000/169E.pdf> (letöltés: 2018.12.10.).

9. A nők politikai erejét, társadalmi szerepét demonstráló Suohpanterror³⁰ plakát³¹

A kortárs politikai, művészeti és vallási diskurzusok tehát összefonódnak, és bennük hangsúlyosan jelenik meg a nő alakja. A férfiközpontú kereszténységet ezzel mintegy „kiegyensúlyozva” a nőiség a mérleg számi oldalát erősíti, és a politikai mozgalmakban is legalább olyan komoly szerepet játszanak a kortárs aktivista nők, mint a férfiak.³² Legyen szó akár politikai, akár vallási diskurzusokról, a női szerep a természetközelség, anyaföld, anyanyelv szimbólumaként az ősiség, a saját népehez való hűség szimbolikus dimenzióját testesíti meg.

Irodalom

BJØRKLUNK, Ivar

2000 *Sápmi – nášuvdna riegiáda*. Tromsø: Tromssa Musea – Tromssa Universiteahta.

CHATTERJEE, Partha

1993 *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton: Princeton University Press.

DOMOKOS Johanna

2003 *A számi író nők története*. *Finnugor Világ*. 1–2. 15–21.

2017 *Szerencsefia. Kortárs számi drámák*. Budapest: Napkút kiadó. /Drámatájak 7./

EIDHEIM, Harald

1971 *Aspects of the Lappish Minority Situation*. Oslo: Universitetsforlaget.

30 Számi művészekből álló aktivista csoport. Főleg plakátok és performanszok formájában fejezik ki tiltakozásukat minden olyan esetben, amikor a számik jogai sérülnek.

31 A kép forrása: <https://www.instagram.com/p/BbmSJawIH3p/>; <https://www.instagram.com/p/w8TyHGxL6u/> (letöltés: 2016.01.10.)

32 Eidheim: 1971, Leach 1976, Hirvonen 2008.

ERIKSEN, Thomas Hylland

1988 *Communicating Cultural Difference and Identity*. Ethnicity and Nationalism in Mauritius. Oslo: Dept. of Social Anthropology, University of Oslo.

2003 *Ethnicity and Nationalism*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore: SAGE Publications.

2006 *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest: Gondolat Kiadó.

FITZGERALD, Thomas K.

1993 *Metaphors of Identity: A Culture-Communication Dialogue*. New York: SUNY Press.

FRIEDMAN, Jonathan

1990 'Being in the world: Globalization and localization'. In Mike Featherstone (ed.): *Global Culture*. 311–328. London: Sage.

1991 'Narcissism, roots and postmodernity: The constitution of selfhood in the global crisis'. In Scott Lash – Jonathan Friedman (eds.): *Modernity and Identity*. 331–66. Oxford: Blackwell.

HALLENCREUTZ, F. Carl

1987 Lars Levi Laestadius' Attitude to Saami Religion. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 1987/12. 170–184.

HIRVONEN, Vuokko

2008 *Voices from Sápmi: Sámi Women's Path to Authorship*. Kautokeino: DAT.

LEACH, Edmund

1976 *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are connected*. Cambridge: Cambridge University Press.

LAESTADIUS, Lars Levi

1844 *Tåluts Suptsah, Jubmela pirra ja Almatji pirra* [Régi elbeszélések Istenről és az emberről]. Hernösand.

1988 *The Voice of One Crying in the Wilderness* ([1852-54] *Ens ropandes röst i öknen*). The Old Apostolic Lutheran Church of America. Letöltés: http://www.laestadiusarkivet.se/ERR_katalog.htm (letöltés: 2018.10.10.)

1997 *Fragmenter i Lappska Mythologien*. Utskrift av originalmanus: Nilla Outakoski; redigert av Reimund Kvideland; efterord: Juha Pentikäinen. Åbo: Nordiska institutet för folkdiktning.

2002 *Fragments of Lappish mythology*. Ed.: Juha Pentikäinen. (Translated by Börje Vähämäki). Beaverton, Ont. : Aspasia Books.

LEHTOLA, Veli-Pekka

2010 *The Sámi People. Traditions in Transition*. Inari: Kustannus-Puntsi Publisher.

MARTTINEN, Terry-Lee

2015 *Lars Levi Laestadius, Sami Women, and Religion in 19th Century Sweden*. https://www.researchgate.net/publication/279751780_Lars_Levi_Laestadius_Sami_Women_and_Religion_in_19th_Century_Sweden (letöltés: 2018.10.10.)

MACH, Zdzisław

1993 *Symbols, Conflict, and Identity. Essays in Political Anthropology*. New York: SUNY Press.

PENTIKÄINEN, Juha

2001 Lars Levi Laestadius születésének 200. évfordulójára. (Fordította Csepregi Márta) *CREDO. Evangélikus Műhely*. 2001/3–4. 19–24.

SUNDÉN, Hjalmar

1959 *Religionen och rollerna*. Stockholm: k.n.

TAMÁS Ildikó

2007 *Tűzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya*. Budapest: Napkút Kiadó.

2015 A sarki fény színei. Szimbólumok a számi nemzeti identitáskonstrukció folyamatában. *Ethno-Lore XXXII*. 415–445. 539–542.

Tamás Ildikó

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet,
az MTA Kiváló Kutatóhelye

E-mail: tamas.ildiko11@gmail.com

Ildikó Tamás

Female roles in Sami folklore and the religious, political discourses

The most important issue among the contemporary Sami society is the (re)construction of the cultural (and whatsoever: ethnic) identity and authenticity. The endeavour of the connection to the modern European values has decreased to a secondary role in the 21st century, even if it was the most important during the first revitalization movements, in the 1970s and 80s. Since then, the cooperation with the indigenous peoples and – within this discourse – the ideal type of the so-called “creative power of female energy”, has become more significant. This process has been underpinned by the Sami authoresses who play a dominant role in contemporary Sami literature. It is Sami theatre in particular, which is built on the female perspective, because it dramatizes present-day problems in most cases. Due to the high rate of women among Sami politicians the problems of Sami women in everyday life and arts are successfully communicated.

GYÓGYÍTÓ ASSZONYSÁGOK - ZSÉNYI ÁRNYA
és Tóthné Kócsa Zsuzsanna

BÁBÁK, GYÓGYÍTÓK, FÜVESASSZONYYOK

Gyógyító nemesasszonyok – Zay Anna és Bethlen Kata példája

[...] az orvosi teendők, a titkos erejű füvek ismerése, szedése, belőlök orvosságok főzése, a betegek ápolása, gyógyítása gyöngébb nemüknél fogva majdnem kizárólag hozzájuk tartozik vala. Ők ápolák, gyógyítgaták a betegeket, ők hegeszték kötözgeték a sebeket. Ők készítették az íreket, írtak, kentek stb.– olvasható Kandra Kabos *Magyar myhtológiájában*.¹ A 19. századi jeles történétíró és néprajztudós idézett sorai szemléletesen fogalmazták meg és foglalták össze a nők által végzett gyógyító tevékenységet.

Tanulmányom² célja Zay Anna és Bethlen Kata magyar nyelvű orvosló könyvének bemutatása. A két nemesasszony művének együttes tárgyalását az indokolja, hogy keletkezésük nagyjából azonos időszakra tehető,³ továbbá mindkettő tartalmazza azokat a művelődéstörténeti elemeket és tartalmi jegyeket, amelyekkel a korabeli kéziratok általánosságban jellemezhetők. Mindkét műből három részletet tartok fontosnak kiemelni, s ezeket a vizsgálódás középpontjába állítani: az asszonyi bajokra javallott,⁴ valamint a sebkezelésre és hadi sérülésekre, illetve a pestis ellen ajánlott recepteket. A korábbi kutatások részben tárgyalták ugyan a Zay Anna Herbariumában⁵ szereplő pestis elleni regulákat, illetve a Bethlen Kata önéletírásában szereplő pestises test megjelenését.⁶ Nem történt meg azonban eddig ezek együttes tárgyalása, valamint Bethlen Kata Orvosságos könyvének⁷ a vizsgálódásba való beemelése.⁸

1 Kandra 1897: 314.

2 Ezúton szeretném megköszönni témavezetőmnek, Csoma Zsigmondnak a segítségét, a kéziratához fűzött kritikái megjegyzéseit.

3 Zay Anna Herbariuma 1718-ra, míg Bethlen Kata Orvosságos könyve 1737-re datálható.

4 A témával korábbi tanulmányában S. Sárdi Margit is foglalkozott. Lásd: Sárdi 2017: 69–75. Jelen tanulmány célja a Zay Anna és Bethlen Kata orvosló könyvével kapcsolatos kutatás kiegészítése a sebkezelés és hadi sérülés, valamint a pestises megbetegedés ellátására vonatkozó részekkel.

5 Zay 1718.

6 Bethlen 1737.

7 Bethlen 1737.

8 Morvai Nagybalai 2016: 133–136.; Kis 1993: 84.; 86.

GYÓGYÍTÁSRÓL ÁLTALÁBAN

A modern orvoslás és gyógyszerészet vívmányainak megjelenése előtt közismert volt a nők gyógyító tevékenysége. A 15–18. század között az emberek döntő többsége vidéken, falvakban élt, illetve nehezen megközelíthető hegyvidéki településeken, így az orvos vagy a borbély és a bába csak nehézségek árán tudott eljutni az emberekhez. A vidék szempontjából így kiemelkedő fontosságú a laikus gyógyítók működése, ugyanis az ő tevékenységük nélkül a lakosok akár hónapokra is szakszerű orvosi ellátás nélkül maradtak volna.⁹ Fontos azonban kiemelni, hogy működésük nagy veszélyt hordozott, hiszen a kora újkori boszorkányperek iratanyagai arról tanúskodnak, hogy gyógyítással kapcsolatos tevékenységek okán került a legtöbb személy boszorkányság vádjával bíróság elé.¹⁰ A laikus gyógyítók köre igen széles spektrumú, férfi és női gyógyítók egyaránt tevékenykedtek. A női gyógyítók soraiban megtalálható volt a jobbágyfeleség, a kocsmárosné és a nemesasszony is. Számos forrás utal arra, hogy a főúri udvarokban a nemesasszonyok érdeklődéssel fordultak a növények felhasználása felé, továbbá hogy közvetlen környezetükben gyógyító munkát végeztek az arra rászorulóknak között.

A növények felhasználhatósága iránti tudásvágy mutatkozik meg a kora újkori Magyarország legjelentősebb főúri családjainak udvaraiban. Azok hagyatéka ugyanis magas kertkultúráról árulkodik. A középkortól kezdődően igen elterjedtek voltak a várkertek virágoskertjeikkel és azok gyógynövényeivel. A különböző épített kertekről fennmaradt leírások arról tanúskodnak, hogy a korszakban a növények nem csak a szem és egyéb érzékszervek gyönyörűségére szolgáltak. Megépítésüknél a fák és virágok gyakorlati hasznosíthatóságát is figyelembe vették.¹¹ Mindezen igények a kommunikációs forradalom hatására jelentősen változtak.

A könyvnyomtatás elterjedésével az egészségnevelés fórumai főleg a kalendáriumok¹² és csíziók¹³ lettek. Ezeknek a műveknek köszönhetően a kor emberének testi-lelki állapotához fűződő viszonya átalakult. A reneszánsz és reformáció hatására sorra jelentek meg a botanikai művek, a herbáriumok. Ezek gyakorlati céllal készültek, ötvözve a tudományos és tapasztalati ismereteket. Ennélfogva korszakunk betegségeinek kezelésében a herbáriumoknak kiemelkedő szerep jutott. A füveskönyvekben szereplő receptúrák a korabeli orvoslás problémáira

9 R. Várkonyi 1990: 386.

10 A boszorkányperek vizsgálata során megfigyelhetők persze helyi sajátosságok. Szabolcs és Szatmár vármegyékben a ténylegesen gyógyító tevékenységet űző perbe fogott személyek száma igen alacsony, a vádként szereplő boszorkányság, bűbájosság mellett egyéb vádpontok (jellemzően paráznaság vagy valamilyen gazdasági bűncselekmény) is érvényesültek. Kocsis 2018: 267–270.

11 R. Várkonyi 1995: 22–23.

12 A kalendárium különféle olvasmányokkal és hasznos tudnivalókkal, álmofejtésekkel stb. dúsított képes naptár. Lásd *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* vonatkozó szócikkét! Benkő 1967: 322.

13 A csízió verses kalendáriumféle, az év ünnepeit sorolta verses magyarázatokkal. Lásd *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* vonatkozó szócikkét! Benkő 1970: 544.

világítanak rá. Javaslatok a korszak gyakori nyavalyáira és a rendellenességekre egyaránt rámutatnak. Ezekben a gyűjteményekben összeírásra került a virágok és növények ismeretét, felismerését és felhasználhatóságát elősegítő minden fontos tudnivaló. A bennük összefoglalt nélkülözhetetlen gyakorlati ismeretek miatt ezek a művek széles körben elterjedtek, és általánosan ismert és népszerű írássokká váltak.¹⁴ A magyarországi herbárium-irodalomról elmondható, hogy külföldi mintát követett, főként nyugat-európai műveket használtak fel forrásként.¹⁵ A korszak orvosló könyvei zömében kéziratos formájúak voltak, ezek többsége gazdag receptgyűjteménynek tekinthető. E művek többnyire olyan orvosságokat sorakoztattak, melyeknek alapanyagai a házi orvoslási feltételek mellett is könnyen hozzáférhetőek voltak, s elkészítésük nem igényelt különösebb hozzáértést, vagy bármilyen speciális eszközt. A gyógyszerrecepteken kívül további, a háztartás vezetéséhez hasznos praktikákat, tudnivalókat (növénytermesztés, liktáriumok¹⁶ készítése, állatgyógyítás stb.) is tartalmaztak. Szerzőik nemes urak és asszonyok, papok, akik a nemzedékek óta őrzött tapasztalati tudást és a már említett nyugat-európai herbáriumokat kompilálva, saját használatra készítették e könyveket.¹⁷

E vonatkozásban – mielőtt kitérnénk témánk két főszereplőjére, Zay Annára és Bethlen Katára, illetve tevékenységük jelentőségére – említenünk kell néhány példát, melyek igazolják, hogy hazánkban a nemesasszonyok gyógyítással kapcsolatos ismeretei és gyógyításban vállalt szerepe a kora újkortól jelentős volt.

14 Csoma 2015: 203.

15 Legnagyobb hatású alkotásnak Petrus Andreas Matthiolus itáliai orvos-botanikus *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de materia medica* (1554) címet viselő herbáriumuk tekinthető. Magyar szempontból jelentős még a frankfurti Adam Lonitzer *Kreuterbuchja* (1551), amely Méliusz Juhász Péter legfőbb forrása volt. Méliusz Juhász Péter 1578-ban Kolozsváron, Heltai Gáspárné nyomdájában megjelent füveskönyvének címe: *Herbarium – Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. A mű növényábrázolásokat még nem tartalmazott. Herbariumában Méliusz amellett, hogy igyekszik a külföldi tapasztalatokat összefoglalni és magyar vonatkozásokkal kiegészíteni azokat, a babonásság ellen is küzdött. A könyv háromszáz betegség nevét és ezerötven középkori receptet és gyógymódot tartalmazott. A mű hatása nagyon jelentős, évszázadokon át szolgált mintául a később készült herbáriumokhoz. 1582–85 között Manlius János németújvári nyomdájában készült el Szigethy Frankovith Gergely sebészorvos *Hasznos és fölülte szükséges könyv, az Isten fiainak és ötlet hűveknek lelki vigasztalásokra és testi épöletökre szerzetet* című munkája. A mű orvosi része levél formájában olvasható, emellett elmélkedéseket, imádságokat és énekeket is tartalmazott. 1583-ban Carolus Clusiusnak köszönhetően napvilágot látott a nyugat-magyarországi gyűjtéseket tartalmazó *Stirpium nomenclator Pannonicus*. Beythe István németújvári prédikátor közreműködésének köszönhetően gazdagon illusztrált, hazai viszonylatban az első, latin nyelvű növényábrázolásokat tartalmazó könyv született. 1591-ben Nagyszombatban megjelent Pécsi Lukács „erkölcsbotanikai” könyve *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorúja* címmel. Erkölcsei tanításnak szánta, az egyes emberi erényeket növények személyesítették meg. Emellett botanikai fontosságát is szükséges kiemelni, húsz hazai növényfaj leírása és fametszetes ábrázolása szerepel a magyar nyelvű műben. Beythe András 1595-ös herbáriumának címe *Fives könyv*. A mű kettőszázhetvenöt gyógynövény leírásából állt, ebből százharmincöt majdnem szó szerinti másolata, ötven pedig kivonata Méliusz Herbáriumának, valamint kilencven növényleírást Matthiolus műveiből emelt át. A magyar növényneveket pedig a Clusius–Beythe István-féle füveskönyvből másolta át. Kocsis 2015 alapján.

16 A liktárium gyógynövényekből sűrű, mézes oldattá főzött házi orvosság, sűrű szirupba főzött gyümölcsbefőtt. Lásd *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* vonatkozó szócikkét. Benkő 1970: 770.

17 Szlatky 1980: 131–135.

A kora újkori nagyasszonyok életébe, mindennapjaiba a női levelezésekből kaphatunk betekintést. Ezekből a levelekből az élet olyan részleteit ismerhetjük meg, amelyek a nőiség megélésével kapcsolatosak, mint például feleségi szerepkör, anyává válás és megözvegyülés. Ahogy az a nemesasszonyok levelezéséből kitűnik, a korszak női mindent elkövettek a család és mindenekelőtt a gyermekek biztonságának, jólétének biztosítása érdekében. Igen nagy érdeklődéssel fordultak a könyvek és – mint ahogyan azt már korábban említettem – a gyógyítás irányába. Számos olyan magyarországi nagyasszonyt ismerünk, akik magas műveltségűek voltak, könyveket gyűjtöttek és olvastak, valamint gyógyítással foglalkoztak.¹⁸

Báthory Györgyné¹⁹ Erdődön gyógyfüvekkel és gyógyítással foglalkozott, természetesen volt gyógynövénykertje is.²⁰ I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem kancellárjának, Gróf széki Teleki Mihálynak a feleségétől, Veér Judittól²¹ is maradtak fenn olyan feljegyzések, amelyek alapján jelentős gyógyító lehetett.²² Lobkowitz-Poppel Éva²³ fiának, Batthyány Ádámnak írott, sokszor idézett 1634-es levéléből²⁴ is kitűnik, hogy milyen nagy tudással is rendelkezettek ezek az asszonyok. Fia feleségének elvetélése után ellenjavallta a bécsi orvosok meglátogatását, inkább saját gyógymódját ajánlotta, saját kezűleg szeretett volna segíteni menyé baján. Batthyány Ferencné Svetkovics Kata²⁵ jól ismerte a betegségeket, és tárolt ott-hon azokra való orvosságot. A különböző nyavalyákkal hozzá fordulóknak szívesen nyújtott segítséget. Számtalanszor küldött orvosságot például Nádasdyne Kanizsay Orsolya²⁶ részére. Ezenkívül a köszvény gyötörte lábakra olyan lábbelit tervezett, amely enyhítette viselőjének fájdalmait.²⁷

18 Kéri 2015: 158–173.

19 Báthory Györgyné (somlyói) Báthory Anna (1539–1570) Báthory István erdélyi fejedelem húga, Báthory Erzsébet édesanyja. Erdődi udvarában az 1556-ban hozzá menekült Méliusz betegségét is gyógyította. Fazekas 1982: 50.; 52.

20 Fazekas 1982: 47.; 50.

21 Veér Judit (1631–1707) Veér György és Bessenyei Anna gyermeke, Toldi Miklós, majd annak halálát követően Teleki Mihály felesége. Második özvegyiségének 17 éve alatt, hasonlóan más özvegyekhez, egyedül igazgatta a birtokügyeket. Homonnai 1914: 3–5., 51.

22 Homonnai 1914: 35–36.; Csoma 2009: 69–70.

23 Lobkowitz Poppel Éva (1590–1640) osztrák–ceh–magyar eredetű főúri család leánya, 1607-ben Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány felesége lett. Könyvtárában megtalálható volt többek között Beythe Füveskönyve, Méliusz Juhász Péter Herbárium és Frankovith Gergely Hasznos és fölötté szükséges könyve. Kenyeres 1969: 83.; Nagy-Tóth 2006: 82.

24 Kincses 1993: 160–162.

25 Svetkovics Kata (1505–1510?) Svetkovics Ádám és Frangepán Katalin auf Neustettenberg leánya, 1524-től Batthyányi Ferenc bán felesége. A kortársai a legműveltebb magyar asszonynak tartották, közeli kapcsolatban állt Kanizsai Orsolyával. Nagy Iván, majd Takáts Sándor is tévesen Bánffy Katával azonosította személyét, erre a tévedésre Terbe Erika hívta fel a figyelmet. Terbe 2010: 18–19.

26 Kanizsay Orsolya (1521–1571) Kanizsay László és Béltesi Drágffy Anna leánya, Nádasdy Tamás nádor felesége. Apjának 1525-ben bekövetkezett halála után Orsolya lett az egész Kanizsay-vagyon örököse. Szapolyai János 1532-ben fiúsította. Korának egyik legműveltebb asszonya, a reformáció és a magyar nyelv terjesztője. Kenyeres 1967: 851.

27 Takáts 1982: 50–55.

ZAY ANNA ÉS BETHLEN KATA PÉLDÁJA

Zay Anna és Herbárium

Zay Anna, báró Zay András és báró Révay Krisztina lánya 1680-ban született, 1696-tól Vay Ádám felesége. Életéről keveset tudunk. A 18. század eleji magyar nyelvű vallásos irodalom egyik jeles képviselője. Férje halála után kezdte írni a *Nyomoruság oskolája* című imakönyvét.²⁸ Zay Anna írói munkájának népszerűségét bizonyítja a műveiről fennmaradt számos 18. századi másolat. Herbárium

és említett imádságos könyve Bethlen Kata nagyenyedi könyvtárában is megtalálható volt.²⁹ Zay Anna Herbáriumát³⁰ 1712-ben kezdte írni Dantzka (a mai Gdańsk) városában, Poroszországban. A hűséges feleség a szabadságharc leverése után követte férjét Poroszországba, ahonnan 12 év bujdosást követően, valószínűleg 1722-ben térhetett haza. Herbáriumának *Előljáróbeszéd*-ében így ír a bujdosásról:

*[...] az én kedves néhai Férjem és Uram Tekintetes és Nemzetes Vay Ádám szeretett engem és akkori neveletlen gyermekimmel edjűtt keserves és hosszos bújdosásra birt és indított, és altan éppen Lengyel Országon tul Prussiában.*³¹

Zay Anna művét latin nyelvű füveskönyvekből és híres doctorok írásaiból állította össze. A fennmaradt kézirat 150 oldal terjedelmű, 140 oldalon 470 receptet tartalmaz, ezek azonban további változatokban többször szerepelnek, így az előforduló receptek száma két-háromszorosa ennek a 470-nek. A Herbáriumban 278 növény-név (többségük Méliusz Juhász Péter és Lencsés György művében is megtalálható),³² s az ezekből készíthető gyógyhatású készítmények receptúrai szerepelnek, emellett állati eredetű „gyógyszerek” receptjei is megtalálhatók benne.³³

Bethlen Kata és Orvosságos könyve

Bethlen Kata, Bethlen Sámuel és borsai Nagy Borbála lánya 1700-ban született, 1717-től Haller László gróf, majd Haller gróf halála után újra férjhez ment, 1722-től Teleki József gróf felesége lett. Sok csapás érte, 1732-ben elvesztette második

28 Szabó 1999: 79.

29 Szabó 1999: 79.; 84.

30 Wesselényi Kata 1766-os példányának címlapja szerint Zay Anna Mathiolus Herbáriumának magyar fordítását használta fel füveskönyvének elkészítésekor. Fazekas 1982: XXXIII.

31 Zay 1718: 1.

32 Szabó-Tóth 1982: 91.

33 Zay Anna Herbárium 1718. Bevezető tanulmányt írta: Fazekas Árpád. A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága. Nyíregyháza, 1979.

férjét, nem sokkal előtte meghaltak gyermekei, ezért nevezte magát Árva Bethlen Katának.³⁴

A 18. század egyik kiemelkedő alakja, sok magyar főúri asszonyhoz hasonlóan kulturális mecenatúrát végzett, továbbá ismert gyógyító tevékenysége is.³⁵ Bethlen Kata minden valószerűség szerint könyvgyűjtő volt, leginkább a természettudományok (növénytan, orvostudomány) érdekelték. Ez könyvtárának gyűjteményén is megmutatkozott.³⁶ Növénytani és általános orvostudományi ismereteit a korszak kiváló orvosaitól szerezte. Önéletírásában – mely szélesebb körökben ismert – saját és környezetének betegségei jelennek meg.³⁷ Kevésbé ismert viszont, hogy egy füveskönyvet is Bethlen Katának tulajdoníthatunk. S. Sárdi Margit akadt rá erre az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában,³⁸ a kézirat létezéséről 2003-ban egy konferencián számolt be. Ekkor azonban még nem volt ismert számára annak szerzője, mindössze annyit lehetett tudni, hogy egy 18. századi erdélyi arisztokrata nőhöz tartozott. Alapos kutatásoknak köszönhetően S. Sárdi Margitnak sikerült a szerző beazonosítása is. Az 1737-ben íródott, 13 könyvből³⁹ álló műről elmondható, hogy legnagyobb részét gyógyító receptek teszik ki, de helyet kaptak benne háztartási praktikák is.⁴⁰

RECEPTÚRÁK

„Asszony nyavallyája”

Az anyaság és a vele együtt járó mindennapi problémák a korszak asszonyait is foglalkoztatták. A nők az ismétlődő várandósságok és szülések miatt szinte folyamatosan veszélynek voltak kitéve, amit a járványos időszakok csak súlyosbítottak. Emellett a járványoktól függetlenül is, Európa-szerte nagyarányú volt a csecsemő- és gyermekhalandóság. A korszak női betegségei, a várandósság, a szülés, a csecsemőápolás problémái és sajátosságai köszönnek vissza egy-egy orvosi könyv vagy herbárium oldalairól.

34 Lásd a *Magyar Életrajzi Lexikon* vonatkozó szócikkét. Kenyeres 1967: 207–208.

35 Gyógyító tevékenységéről tanúskodik Bod Péter Tiszta, fényes, drága bíbor című verse: Tudta sok jó fűnek hasznos erejét is, gyógyítást gyakorlott gyakran még maga is [...]. Idézi Szabó 1997: XV.

36 A könyvtár könyveinek kategóriái között szerepelt egy Orvoslásra tanító könyvek nevezetesen a pestis ellen elnevezésű csoport is. (Morvai Nagyballi 2016: 133.) Erre lásd még: Simon–Szabó 1997: 119.

37 Morvai Nagyballi 2016: 133.

38 Bethlen 1737.

39 Mindegyik könyv Az orvoslás mesterségéről címet viseli, a megfelelő sorszámmal.

40 S. Sárdi Margit Bethlen Kata kéziratáról lásd: S. Sárdi 2012: 122–128.

Zay Anna Herbáriumában számos, a várandós és szülő, valamint gyermekágyas nőknek szánt recept, tanács olvasható.⁴¹ Ezenkívül fogantatást elősegítő,⁴² meddőség elleni⁴³ és *vérzéscsillapító hatású* készítmények receptúráit is megtaláljuk benne. Az *aszszonnak felettébbvaló havi folyása ellen*,⁴⁴ közel két oldalon keresztül sorakoztatott receptek alapanyagai között szerepel a sóskafa (sóskaborbolya) gyümölcse, a rózsacsipke (csipkebogyó), a somfa gyümölcse, a rebarbaragyökér és a kökényfa gyümölcse. Ezek mindegyike magas C-vitamin-tartamú, a C-vitamin pedig köztudottan *vérzéscsillapító hatással bír*.

Bethlen Kata Orvosságos könyvének első könyve a gyermekágyas asszonyok betegségbe esésének megelőzésére három füstölő⁴⁵ receptet ajánl, mindháromban megtalálható alapanyag a disznókömény⁴⁶ és a vadsáfrány.⁴⁷ Emellett szecsendió-virág, fülemülevirág,⁴⁸ vöröshagyma, levendulavirág, fehér tömjén, vörös rózsabimbó, gyanta, vörös klárisgyökér,⁴⁹ borragóvirág,⁵⁰ császármadar apró vörös farktolla szerepel még bennük. A második könyvben a *gyermekágyas asszonynak rágás ellen igen hasznos orvosság* szerepel, ami egy kamilla, petrezselemlevél, komló, fodormentalevél és méhfű⁵¹ felhasználásával készült borogatás. Az e könyvben szereplő 60. recept egy flastrom,⁵² mely többek között a tejláz kezelésére is szolgál; a 61. és 63. recept szintén ennek az állapotnak a javulását elősegítő

41 Tejszaporító és tejpadást megakadályozó (Zay 1718: § 149.; 152.), az anyaméh különböző gyulladással és sebes elváltozásainak kezelésére való (Zay 1718: § 270–278.), koraszülés elleni és szülést segítő (Zay 1718: § 286., 288.), gyermekágyi időszakra szóló (Zay 1718: § 293.; 294.).

42 Aszszonnak szaporodásra segítő orvosság (Zay 1718: § 284.) – itt egy furcsa tanács is szerepel, mely szerint a sündisznó bőrével ajánlatos füstölni.

43 Egy kevés camfort elefánt csonttal és vajmézzel elegyíts meg... (Zay 1718: § 281.) – szülést elősegítő a fehér liliom bibéjéből, unikornis szarvból, elefántcsontból, sáfrányból készített por. (Zay 1718: § 287.)

44 Zay 1718: § 280.

45 Igen régóta tulajdonitanak a füstölésnek gyógyító hatást is. A népi gyógyászat sokfajta gyógymódjának tartozéka, illetve önálló gyógyító eljárás Európa-szerte, de főleg Dél- és Délkelet-Európában. Elsősorban tehenrontás, szemverés, ijedtség, szórványosan szivbántalmak, izületi bántalmak, nehéz szülés esetén; ritkábban betegségmegelőző eljárásként alkalmazták. A füstölést vagy a lepedővel letakart beteg alatt végezték, vagy a beteget (gyakran háromszor) körüljárva; általában ima vagy ráolvasás kíséretében. Gyakori füstölőszer volt a pókháló, a tömjén, a disznóganaj, a különböző fűvek, továbbá különböző patikaszer. Forrás a *Magyar Néprajzi Lexikon* vonatkozó szócikke, Pécs 1979: 243–244.

46 Vadkömény. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Borbás 1893: 369.

47 Vadsáfrány. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Fialovszky 1897: 133–134.

48 Kőrmice vagy körömvirág. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Borbás–Kossa 1895: 923.

49 Erdei kláristó. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Borbás 1895: 776.

50 Kerti borágó. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Borbás 1893: 537.

51 Citromfű. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Borbás–Kossa 1896: 472.

52 Korabeli „sebtapasz”.

tapaszt⁵³ és borogatást⁵⁴ javasol. Az 5. könyv utolsó receptje fürdővizet tanácsol, *amely asszonynak gyenge a méhe*. E feredőhöz büdöskőt és ótatlan mészt vízben össze kell forralni és leszűrni, majd egy kád langyos vízhez adni, s abban egy órát ülni. Külön kiemeli, hogy a kádat lepedővel le kell takarni, hogy ne érezze a szagát [a kénnek – K. A.]. Három hónapig havi háromszor tanácsos megismételni a fürdőt, mely próbált orvossága egy olyan úrasszonynak, akinek egy darabig nem volt gyermeke, a feredés után két holnappal megterhesedett, és azóta minden esztendőben vagyon gyermeke⁵⁵ – írta Bethlen Kata.

Sebkezelés hadi sérülésekre és pestis elleni receptek

Magyarországon a 16–17. században az orvostudomány leginkább a Felvidék területén tudott fejlődni, sőt még az 1710-es években is az ország sebeszeinek két-harmada az itteni városokban praktizált. A lakosság nagy része szakszerű orvosi ellátás hiányában a laikus gyógyítók segítségére szorult. A Rákóczi-szabadságharc időszakának közegészségügye nagyon rossz volt, különböző fertőző betegségek pusztítottak, emellett az egyéni higiénia is igen alacsony szinten állt. A szabadságharc alatt megszervezésre került a hadi egészségügyi ellátás, a sebesültek gyógyítása ezred-ispotályokban, kórházakban és kórházszerűen működő sebesültgyűjtő helyeken valósult meg. A sebesültgyűjtő helyeken kívül kisebb-nagyobb falvakban úgynevezett kezelési góccok jöttek létre, illetve bevett gyakorlat volt a súlyosabb sérülések esetén az otthoni ápolás.⁵⁶ Zay Annát a sebesültellátásra vonatkozó rész megírásakor minden bizonnyal a Rákóczi-szabadságharc idején megtapasztaltak vezérelhették. Vérzéscsillapításra, gyulladások csökkentésére, sebek tisztítására, fertőzött seb és puszkapor által okozott sérülések ellátására javasol különféle kezeléseket.⁵⁷

A szabadságharc utolsó éveiben egyre nehezebbé vált az élet. A természeti csapások miatt bekövetkezett élelmiszerhiánnyal való küszködés mellett

53 Végy fejr tiszta viaszat, édes mondulaolajat, szarvasfaggyat, sperma cetit [spermacet, azaz cet-faggyú. – K. A.]. Ezeket egy tángyeron olvaszd öszve, és ruhát oly nagyó vágj, mint az mellye vagyon... ragaszd a dajka mellyire, de elsőben távul füstöld meg konyhanádmézzel és vaj rauch füstölővel, melyet a patikába kapsz. Bethlen 1737: 61. recept

54 A glétet [ólom salakja. – K. A.] erőssen meg kell törni és szítálni, meg kell mérni. Ha öt lotnyi lészen, harmadfél lotnyi timsót kell mérni hozzá, azt is jól meg kell törni, szítálni. Egy maroknyi apró sóval azt a megtört glétet, timsót meg kell elegyíteni, egyejteles vagy valamivel nagyobb fazakat jó borecettel félig meg kell tölteni, vízzel teli kell tölteni. Azt az öszveelegyített glétet abban az ecetes vízben jól meg kell főzni. Ruhát mártson beléje, amicsoda melegen elállhatja, a dagadásra kell tenni. Bethlen 1737: 63. recept

55 Bethlen 1737: 111. recept. A kénes fürdő bizonyítottan jótékony hatású, gyakran használt eljárás a nőgyógyászati gyulladások kezelése során. Erre lásd példaként Varga Péter főorvos által készített vizsgálat bevezetőjét: Klinikai vizsgálat a harkányi termálvíz nőgyógyászati gyógyító-rehabilitációs hatásainak megítélésére. Harkány, é. n.

56 Takáts 2003: 34–53.; 79–81.

57 Zay 1718: § 374–382.; 385.; 387. Ezekben alapanyagként diófalevél, fa mohája, piritott és porrá tört koriandermag, mályvalevél, feketenadály, pápafű és libatop (gyökerét fekélyek borogatására alkalmazták) szerepel.

megszaporodtak a katonai kihágások, ezzel együtt romlott a közbiztonság. A helyzetet csak súlyosbította az Erdélyben 1708-ban kitörő, s 1709 szeptemberétől-októberétől a Szatmár-beregi térségben is megjelenő pusztító járvány, a pestis. A járvány tombolása és terjedése ellen próbáltak védekezni.⁵⁸ Bizonyos helyeken a ragály jelentkezésekor a házakat borókával, fenyőmaggal vagy más illatos anyaggal füstölték,⁵⁹ a falakat és bútorokat ecetes vízzel mosták le. A fertőző házakat lezárták, a beteg fekvőhelyét és ruházatát elégették. Akik tehették, elkerülték a ragályok gócpontjait, tehát a sűrűn lakott településeket, s elköltöztek vagy bujdos-
tak.⁶⁰ Ekkor már kezdtek terjedni a pestis elleni védekezésnek bizonyos módjai, melyek megjelennek Zay Anna Herbáriumában is:

*Pestis ellen való orvosságok Regulái.*⁶¹

I. A pestisnek el közelítettését halván, azonnal mennél hamarébb távollyabb való menedék helyre Kell menni; és onnan sók üdő múlva a' Pestisnek meg szünése után Kell viszsza menni e Szerént: Cito, Procul, Tarde.

II. Régula: A Pestises Emberekkel lévő társalkodást tellyességgel el kell kerülni, azért sem Levél, sem pedig akármely dolog, és Személy béli közösülést, nem kell tenni hirtelen avagy füstölés nélkül, azt bizonyította Hetruriának fő-Hertzege, Ki egész Tartományát a' Pestis ellen megtartotta, mikor körös környül nagy mértékben egész olasz országban uralkodnék a Pestis, azért mind a Templomban, mind a Pestises Háznál lévő Tartományokban meg jelentette, hogy a Pestises Emberekkel való társalkodást, el Kell hagjni, melyre nézve ez három Regulákat, meg-kell tartani.

*III. Régula: Ha ki fel kél reggel, mind addig Házából ki ne mennyen, mig a Következendő orvosságokkal, avagy azok közüül tsak edgikkelis nem él.*⁶²

Bethlen Kata így számolt be az Erdélyben 1719-ben uralkodó állapotokról:

Ez hazában 1719. esztendőben, a pestis nagymértékben uralkodván, mindenféle elkezdődött a mi jószágainkban is, mind Rétenben, mind Hévízen, s minket szorított

58 Kis 1993: 84.

59 Pestises üdöben füstöllyed a házadot, a'hól lakól, és az udvaradot gjalog fenyő olajjal, mellyen magvais légjen, és tégj hozzá fejeürmöt... (Zay 1718: § 344.)

60 Takáts 2003: 81–93.

61 Zay 1718: § 395.

62 Fejér Üröm olajot igyál reggel vagj 10. Cseppet borban, addig mig házadból ki nem mégj; ez igen jó Pestises üdöben (Zay 1718: § 346.); Hammozd meg a' fokhagymát, metéld meg, tölts bór ecetet rá, idd meg jó melegen... (Zay 1718: § 347.); Pesti ellen sokszor próbált oltalom, es mikor más Emberen vagjon akoris igen jó. Tyuk hur nevű fünek egj pohar vízében, tégj bé egj nehezéknyi Terjeket azután feküj le két óránjit jól izzadj utánna, izzadság által elmulatod a pestist (Zay 1718: § 348.); Két száraz Diot, két fügét husz ruta levelet, egj kevés sót, törj öszve, éhomra ed meg, és azon napon, akár mely méregtől se fély, mert nem árthat, egj király ezzel élt, és irásban hagjta." (Zay 1718: § 349.), továbbiak: § 345.; 350.; 351.; 352.; 391.; 392.; 393.; 430. – citrom szirup, mely pestises méreg ellen igen hasznos.

Fejéregyházára, azhol még nem volt. [...] Volt Meggyesen egy híres borbély, ki belső kúrával is szokott volt orvosolni, én ezt elhoztam, ki is pestisnek lenni mindjárt megismerte; de senkinek akkor semmit nem szólván felőle, nagy szaporán elébb állott onnét.⁶³

Ekkor a járvány nem öltött országos méretet, csak Erdély területén pusztított. Átmeneti enyhülést követően azonban 1737–1743 között újra országos pestisjárvány tombolt. Bethlen Kata önéletírásának 131. fejezete így ír a pestisről:

Szebenben is a pestis elkezdődvén, a nyomorúságok, félelmek, azzal is öregbülének; mert a pestis magában is kemény ítélete Istennek, de azt az emberek gonoszságok és kegyetlenségek annál nehezebbekké tevék, úgyhogy ha csak valakinek feje fáj is, nem merete mondani: mert ha cseléd volt, azt a lázárétké vitték, ott pedig úgy bántak véle, hogy mikor oda bétették, már félig ijedtében elholt: ha pedig olyas ember, azt szállására bérekesztették.⁶⁴

Bethlen Kata önéletírásában az idézett részek érzékletesen számolnak be a pestis tombolásáról. Ezzel szemben Orvosságos könyvében mindössze egy pestis elleni orvosság szerepel, mely talán a korábbi pestismentes időszaknak, a ragály átmeneti enyhülésének tudható be. Ez az orvosság a *tizenkettődik* könyv első receptje,⁶⁵ ami egy Borosnyai Márton doktortól kapott medicina magyar verziója. A receptúrában szereplő tinktúra égetett bor,⁶⁶ valamint ezerlevelű fű,⁶⁷ répafű, pimpinella,⁶⁸ valeriánagyökér, citrom- és narancshéj, fenyőmag, angelikagyökér, scordia és ruta⁶⁹ felhasználásával készíthető el. Külön megjegyzi, hogy asszonyoknak borban kell e növényeket áztatni.

Bethlen Kata műve a sebkezelésre különféle flastromok receptúráit sorakoztatja,⁷⁰ ezek között megtalálhatók mind a sebtisztító,⁷¹ mind pedig a forrasztó hatásúak. Mindegyik alapvető eleme valamilyen zsiradék (viasz, faggyú, háj, vaj, zsír), melyhez faolajt, timsót, szurkot, kámfort, illetve különféle növényi részeket (sáfrány, székfű,⁷² szerecsendió virága) és egyéb alkotóelemeket (grispán,⁷³ mastix⁷⁴) kell adni.

63 Bethlen 1963: 58. (41. fejezet)

64 Bethlen 1963: 96–97. (131. fejezet)

65 Pestises időben cselédek számára való orvosság. Bethlen 1737: 221. recept

66 Seprőbor. Lásd *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* vonatkozó szócikkét. Benkő 1976: 519.

67 Cickafarkfű. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Borbás 1893: 357.

68 Rákfarkfű. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Borbás 1897: 371.

69 Ruta. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Borbás 1897: 757.

70 Bethlen 1737: 52–59. és 65–67. recept

71 Bethlen 1737: 32. recept. Unguentum digestivum. E recept olyan sebtisztító hatású irt tartalmaz, mely terpentín, bor, méz, tojássárgája, faolaj és tömjén hozzáadásával készíthető el.

72 Szikfű vagy kamilla. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Fialovszky 1897: 683.

73 Grispán (a német Grünspan) rézrozsdá. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Nuricsán 1897: 538.

74 Masztix. Lásd a *Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkét. Gerő 1896: 397.

ÖSSZEGRZÉS

Az előzőekben bemutatott két mű és szerzőik nem rendhagyó példák. A figyelem már a 19. századtól a nők társadalomban betöltött helyére és szerepére irányult, elkezdődött a női levelezések vizsgálata és azok kiadása, valamint a kiemelkedő tevékenységű, művelt, kulturális mecenatúrát folytató asszonyok életének, munkásságának feldolgozása.

A kora újkor asszonyai a mindennapi élethez elengedhetetlen ismeretekkel rendelkeztek, alapvető háztartási, gazdálkodási és gyógyító tudásra tettek szert. A főúri családok körében bevett szokás volt, hogy a ház asszonya nemcsak a szűk értelemben vett család, hanem a birtokhoz tartozó falvak lakosságának egészségügyi ellátásáról is gondoskodott. Nemegyszer nemesasszonyaink a vidék orvosainak⁷⁵ számítottak. Sokan közülük igyekeztek magukat képezni, a gyógyításhoz kapcsolódó kiadványokat, orvosi könyveket, füveskönyveket gyűjtöttek be, fordítottak magyar nyelvre vagy támogatták azok megjelenését.

Magyarország 18. századi tudós asszonyai közül gyógyító tevékenysége okán kiemelkedett Zay Anna és Bethlen Kata. Fontos azonban kihangsúlyozni, hogy ezek a sokszínű tevékenységet végző magyar nagyasszonyok, vagy – ahogyan Bod Péter illetve Bethlen Katát – *tudományokat igen szerető, nagy kegyességű, tudós úri asszonyok*⁷⁶ elsősorban nők és családayák voltak.

Irodalom

BENKŐ Zoltán (főszerk.)

1967 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. (A–Gy)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1970 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. (H–O)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. (Ö–Zs)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BORBÁS Vince

1893 *Cickafark*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 4. 357. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

1893 *Disznókömény*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 5. 369. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

1893 *Kerti borágó*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 3. 537. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

1895 *Korállgyök*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 10. 776. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

⁷⁵ R. Várkonyi 1992: 86–88.

⁷⁶ Bod 1766: 42.

- 1897 *Rákfarkfű*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 14. 757. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
- BORBÁS Vince – KOSSA Gyula
- 1895 *Körömvirág*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 10. 923. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
- 1896 *Méhfű*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 12. 472. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
- CSOMA Zsigmond
- 2009 *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben*. Budapest: Agroinform Kft.
- 2015 *Én kis kertem kerteltem... Paraszti virágkultúra Magyarországon*. Budapest: Agroinform Kiadó és Nyomda Kft.
- FAZEKAS Árpád
- 1979 Bev. tanulmány. In *Zay Anna Herbarium 1718*. V–XXI. Nyíregyháza: A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 1982 A magyar nyelvű herbariumirodalomról. *Orvostörténeti Közlemények* 97–99.; 43–64.
- FIALOVSKY Lajos
- 1897 *Szíkfü*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 15. 683. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
- 1897 *Vadsáfrány*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 14. 133–134. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
- GERŐ Lajos
- 1896 *Masztix*. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona* 12.; 397. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság
- HOMONNAI Betti
- 1914 *Veér Judit életrajza*. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság.
- KENYERES Ágnes (főszerk.)
- 1967 *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. k. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÉRI Katalin
- 2015 *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Pécs.
- KIS Domokos
- 1993 Erdélyi bujdosók és a pestis. Adalékok a pestis elleni védekezés történetéhez (1708–1711). *Orvostörténeti Közlemények* 141–144.; 83–105.
- KOCSIS Annamária
- 2015 *Báthory Erzsébet, a rideg rettenet vagy ártatlan préda?* (Diplomamunka, kézirat.) Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- 2018 A kora újkori Szabolcs és Szatmár vármegyei boszorkányperek a számok tükrében. In Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. 263–270. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

MORVAI NAGYBALI Tamara

2016 *A beteg test árva Bethlen Kata önéletírásában.* <http://epub.ff.uns.ac.rs/index.php/tan/article/view/2001/2019> (letöltés: 2018.11.15.)

NAGY-TÓTH Mária

2006 A Batthyány család gyógyító nagyasszonya. In Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai Tudományos konferencia Körmenden.* 81–88. Körmend: Körmend Város Önkormányzata.

NURICSÁN József

1897 Grispán. In Gerő Lajos (főszerk.): *A Pallasz Nagy Lexikona* 14. 538. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

PÓCS Éva

1979 *Füstölés.* In Ortutay Gyula (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon.* II. Budapest: Akadémiai Kiadó.

S. SÁRDI Margit

2012 *Bethlen Kata Orvosló könyve – Anno 1737.* Gödöllő–Máriabesnyő: Attraktor.

2017 Várandósság, szülés, születés. Szülés körüli tanácsok és eljárások a XVII–XVIII. századi kéziratokban. *Magyar Orvosi Nyelv* 2. 69–75.

SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes

1997 *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója.* Szeged: Scriptum Kft.

SZABÓ Attila – SZ. TÓTH Magda

1982 Zay Anna herbáriumának gyógynövényei. *Orvostörténeti Közlemények* 100.; 89–102.

SZABÓ Csaba

1999 *Árva Zay Anna: „Nyomorúság oskolája” című ima- és énekeskönyve (1721).* In *Lymbus Művelődéstörténeti Tár.* VI. 75–159. Szeged: Scriptum Rt.

SZLATKY Mária

1980 Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból. *Magyar Könyvszemle* 2. 131–148.

TAKÁTS László

2003 *A Rákóczi-szabadságharc egészségügye.* Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.

TAKÁTS Sándor

1982 *Régi magyar nagyasszonyok.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

TERBE Erika

2010 *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575.* Régi Magyar Levéltár. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

VARGA Péter

é. n. *Klinikai vizsgálat a harkányi termálvíz nőgyógyászati gyógyító-rehabilitációs hatásainak megítélésére.* Harkány.

R. VÁRKONYI Ágnes

1990 Közgyógyítás és boszorkányhit. (Mária Terézia boszorkánypereket beszüntető törvényének újragondolásához). *Ethnographia* 3–4. 384–437.

- 1995 A párbeszéd esélyei. (A végvárrendszer-kutatások humánökológiai megközelítéséről). In Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.): *Végvár és környezet*. 7–31. Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet.

Források

BETHLEN Kata

1737 *Orvosságos könyv*. OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2158.

1963 Önéletírása. Kiadja és bevezetőt írta: Sükösd Mihály. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

BEYTHE András

1595 *Fives köniu*. Németújvár: Nyomtatott Manlius Ianos által.

BOD Péter

1766 *Magyar Athenas*. forrás: <http://mek.oszk.hu/01800/01811/html/index.htm>
(letöltés: 2019.01.03.)

CLUSIUS, Carolus

1583 *Stirpium nomenclator Pannonicus*. Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini.

KANDRA Kabos

1897 *Magyar Mythológia*. Eger: Kiadja dr. Pásztor Bertalan.

KINCSES Katalin Mária (szerk.)

1993 „Im küttem én orvosságot” *Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644*. Budapest: ELTE.

LONIZER, Adam

1557 *Kreuterbuch*. Francfort: Egenolff.

MATTHIOLUS, Petrus Andreas

1554 *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de materia medica*. Venetiis: Ex officina Valgrisiana.

MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter

1578 *Herbarium – Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Kolozsvár: Nyomtatott Heltai Gaspárné műhelyében.

PÉCSI Lukács

1591 *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorúja*. Nagyszombat

SZIGETHY FRANKOVITS Gergely

1582–85 *Hasznos és fölötte szikéses könyv, az Isten fiainak és ötet féltő híveknek lelki vigasztalásokra és testi épöletökre szerzettet*. Németújvár: Nyomtatott Manlius Ianos által.

ZAY Anna

1718 *Herbárium*. Bevezető tanulmányt írta: Fazekas Árpád. Nyíregyháza: A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága. 1979.

Kocsis Annamária

KRE Történettudományi Doktori Iskola

E-mail: kocsis.anna90@gmail.com

Annamária Kocsis

Noble women as healers: Anna Zay and Kata Bethlen

The paper examines two 18th century Hungarian medical books, which are attributed to noble women. The recipes contain medicaments made of different plants or materials of animal origin. They also take various forms, such as unguents, compresses, serums or baths. The investigation highlights three fields of medical treatment: 1. gynaecological diseases, 2. plague, 3. military injuries. During the 15th and 18th centuries several herbariums and medical books were published. From the 16th century on herbariums in Hungarian appeared and gained popularity. Due to the lack of professional healthcare, lay healers (both male and female) played an important role in the early modern period. The healing practice of noble women was not uncommon in early modern Hungary.

A „verselő” füvesasszony

A tanulmányban több gyógyítóasszony tevékenységét mutatom be oly módon, hogy a személyiségükre, a közösség velük való viszonyára vonatkozó adatok keresésére, feltárására helyezem a hangsúlyt. A népi orvoslással foglalkozó tanulmányok többségénél főként a gyógyító tevékenység érdekelte a kutatókat, akik a mit, mivel, hogyan kérdések köré fonva gyűjtötték az adatokat. A tanulmányokban csupán néhány olyan lejegyzést találunk, amelyből azt tudhatjuk meg, hogy a közösség mit gondolt ezekről a gyógyítókról. Azonban nagyon kevés olyan forrásunk van, ahol a füvesasszonyok személyiségére utaló feljegyzéseket olvashatunk. A Néprajzi Múzeum gyógyítókra vonatkozó adattári forrásait áttekintve, többségükben szintén kevés az ilyen jellegű adat. Néhány esetben a gyógymódok leírásánál bukkanhatunk egy-egy elejtett személyiségre utaló megjegyzésre. Ha kimondjuk vagy olvassuk a *füvesasszony*, *gyógyító*, *javas*, *sámán*, napjainkban gyakrabban a *természetgyógyász* szavakat, az emberek többségében olyan gondolkodási sémák, „reakciók” indulnak el, amelyek e tevékenységekkel kapcsolatban leginkább a sztereotípiák szintjén fogalmazódnak meg. A leggyakoribbak ezek közül a titok, valami ősi tudás és természetfeletti képesség birtoklása, régebben az önzetlenség tulajdonsága. Mi lehet az oka ennek, és egyáltalán szükség van-e ilyen adatokra egy gyógyító tevékenység leírásánál? Az alábbiakban olyan választ próbálok megfogalmazni, amely a feltett kérdésre újabb kérdéseket vet fel.

A SZEGEDI FÜVESASSZONY

A kiválasztott gyógyítók közül részletesebben mutatom be a Szegeden élt füvesasszonyt, mivel vele több éven keresztül tartó személyes kapcsolatom volt. A többi adat nem személyes gyűjtésből, hanem szöveges forrásból származik, amelyekből csak egy-egy személyiségre vonatkozó adatot emeltem ki. Amikor először találkoztam a szegedi füvesasszonnyal, engem is főként a gyógyításai érdekeltek, mit, mivel, hogyan gyógyít. Sok mindent elmondott, de sok mindenre kitérő választ adott, főként, ha a receptek összetevőire vonatkoztak a kérdéseim. Az életéről is csak nagyvonalakban mesélt. Részletes életútinterjút csak ismeretségünk 9-10. éve után tudtam vele készíteni. Kapcsolatunkat mindig valamiféle „titokérzés” lengte

körül részemről. Bár már első találkozásunk alkalmával említette verseit, amit az 1986. évi Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra küldött be. Ezek a versek lelkének, életének fájdalmairól, küzdelmeiről, titkairól, örömeiről mesélnek. Verseiből személyisége megrajzolásához bőven találunk adatokat.

1924-ben született Prónán. Hétgyermekes szegény paraszti családban élt, de már fiatal korában is lázadt sorsa ellen, amely neki is egy ilyen családba született női sorsot jelölt ki. Lázadó személyisége sokszor sodorta nehéz helyzetekbe. Élete küzdelmekkel volt tele. Nagyszüleihez jobban kötődött, mint saját szüleihez, amely a későbbi gyógyító tevékenységében, világnézetének alakulásában is szerepet játszott. Már gyerekkorában szeretett írni, olvasni, de a rárótt sok feladat elvégzése mellett erre kevés lehetősége volt. Az *Öreganyám kemencéje* című verséből kitűnik gondolkodó nyitottsága a világra, de ugyanakkor benne van a biztonság és szeretet iránti vágya is.

Öreganyám kemencéje

*Technika szegény világban voltam gyerek én.
Öreganyám kemencéjénél növekedtem én.
Megfért ott az egész család
Körül ültük a búbos banyát.*

*Nagyanyám is a búbos banyánál
Kúrálta az üszkös köszvényét.
Minden reggel azzal kelt:
Vén csontot eszi a köszvény,
Majd enyhíti a fájdalmat a jó öreg banya.*

*Ma képzeletben egymás mellé rakom:
Banyakemence, meg Velence!
Sárból rakott viskó, toronyház, rakéta!
Ma ez mind kevés, több kéne még.*

*Ilyen változatos életet nem élt Öreganyám.
Gyermekkorom Öreganyám kemencéje mellett telt el.
Felnőtt lettem egy óriási átalakulásban.
Megöregedtem egy csodás technikai világban.
Meghalni egy előre nem látott katasztrófában.*

Ugyancsak erre a gyűjtőpályázatra beküldött egy részletesebb életrajzot is, amelyben életének első 20 évét meséli el. Itt főként a hányattatásról, a szeretethiányról ír. 1986-ban sem a verseiben, sem az önéletrajzban nem említi még a gyógyító tevékenységét. Az *életút-interjúban* viszont (2007–2008) már részletesen elmondja a fiatalkorában végzett gyógyításainak történetét is, ekkor már országos híró gyógyítóként működött.

Kíváncsi gyermek lévén már kiskorában minden érdekelte, így az anyja, nagy-anya és a szomszédasszony gyógyító tudománya is. Szegények voltak, ha orvosra volt szükség, akkor anyja tudását használták a gyógyításra. Anyja a padláson szárította a növényeket, amit ő maga szedett, valamelyik gyermeke segítségével. Ezekkel a füvekkel nemcsak a családtagokat, hanem a falubelieket is gyógyította, persze nem pénzért, hanem ha adtak valamit: tojást, lisztet és más élelmiszereket, azt elfogadta. Ezt mindig hangsúlyozta, és fontosnak tartotta elmondani. A gyerekek közül ő volt a legfogékonyabb anyja tudományának továbbvitelére. Első önálló gyógyítása is kiskorához kötődik. Kislánként a jegyző gyermekére vigyázott, akinek csúnya, piros volt a bőre. A szegény gyermek mindig sírt, hiába tologatta a babakocsit. Aztán gondolt egyet, és a gyermek piros bőrére diófalevelet rakott, amittől a pici megnyugodott és elaludt. Persze megszidták ezért, de a szülők is látták a diófalevél jótékony hatását, így aztán meg is fürdették diófalevél-főzetben a gyereket. Ma már tudja, hogy a betegség pikkelysömör volt. Ez volt élete első gyógyítása.¹

Anyja tudományát átvette és tovább fejlesztette, bővítette, hiszen állandóan olvasott, kísérletezett. Akármerre sodorta az élet, előbb-utóbb mindenhol kiderült, hogy ért a füvekhez és gyógyítani tud velük. Készítményeinek hatását először az állatokon, pl. a disznókon, majd a kutyáin, végül magán próbálta ki. A betegek szájhagyomány útján szereztek tudomást róla. Azonban az 1990-es évek elején készült vele egy TV-interjú, ahol gyógyításairól mesélt. Ezután százával kapta a betegektől a leveleket, nemcsak Magyarországról, hanem külföldről is.

Bizonyára ismert, hogy Magyarországon a természetgyógyászat legalizált felvirágzása az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltással egy időben indult el. Így az addig kuruzslás fogalommal fedett tevékenységek is úgymond legalissá váltak. A köznapi szóhasználatban megjelent a természetgyógyász elnevezés, és ezt mindenki használta, azokra a gyógyítókra is, akik korábban javasasszonyok, füvesasszonyok, tudós gyógyítók voltak. Őt is többnyire természetgyógyásznak nevezték betegei. De ő nem volt természetgyógyász, bár néha ő is ezt az elnevezést használta magára, de mindig bizonytalan volt, ha erről kérdeztem. Voltak próbálkozásai, hogy új technikákat tanuljon pl. Reikit, de nem érezte jól magát ezeken a tanfolyamokon, és felhagyott az új technikák megtanulásával. (Egyik tanfolyamra én is elkísértem, ahol megfigyelhettem viselkedését.) Maradtak a gyógyfüvek és a megöröklött tudás. Ő továbbra is füvesasszony maradt a 20. század végén és a 21. század elején, haláláig.

Amikor eljutottam erre a felismerésre, nagyon sok kérdés fogalmazódott meg bennem. Tevékenységét, személyiségét korábbi gyógyító asszonyokra vonatkozó gyűjtésekkel hasonlítottam össze, amely még inkább megerősített abban, hogy ő valóban füvesasszony és nem természetgyógyász volt.

¹ Aktív működése során a pikkelysömör gyógyításában érte el legnagyobb sikereit.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS PÉLDÁI

Oláh Andor az orosházi kenőasszonyról, Grynaeus Tamás hadikfalvi, Péterfi Tamás nagyajtai gyógyítóasszonyról szóló gyűjtését és egy szépirodalmi művet, Elif Shafak (kurd-török író) *Becsület* című regényének egyik fejezetét használtam fel a gyógyító tevékenység bemutatásához. Az idézett rövid részletek a gyógyítók egy-egy jellemző tulajdonságát, személyiségjegyét szemléltetik.

1995, Szeged

A szegedi füvesasszony egy háromszor négy méteres kamrában töltötte ideje nagy részét. Ennek a kamrának 3 fala be volt polcozva, s ezek telerakva különféle téglékkel, palackokkal. Az ott látható mennyiség ámulatba ejtett, ő látva ezt, csendesen így szólt: „négy óránál többet nem szoktam aludni.” A készítmények számát csak becsülni tudtam, kb. 500–600 darab literes-másfél literes palack, kb. 100-150 kenőcsöt, pépet és alkoholos kivonatokat tartalmazó üveg. A negyedik fal mellett hosszú asztal, rajta mozsár, üres téglék, lábasok, palackok. Egy másik, kisebb helyiségben a csomóba kötött, szárított gyógynövények. Fia halála után, amikor a Pihenő útról átköltözött Újszegedre, csak egy kisebb kamra szolgált készítményeinek tárolására, ahol ezek mennyisége jelentősen lecsökkent. A palackokon, tégléken sem a régi, sem az új helyen nem voltak feliratok. Nem volt rá szüksége, hiszen minden palackról tudta, hogy mi van benne. A „gyógyszereit” mindig egyedül készítette, a receptek titkosak és személyre szabottak voltak. Mindenféle betegségre volt „gyógyszere” s aki az ajtaján kopogtatott, hogy segítsen, ő adott neki. A gyógyszerekért a fizetség annyi volt, amennyit a beteg gondolt vagy tudott adni. Volt, akinek ingyen adta. Például a cukrász, akit kigyógyított a pszoriázisból, a fizetség mellett finom süteményeket hozott neki.²

2017, Szeged

Most azon túl, hogy segített a különféle betegségeken, mondták, hogy nagyon kedves volt az emberekkel. Hogy is mondjam, nem tukmálta, nem erőltette másra magát. Tehát egy jó hangulat lengte körül. Meg ez azért olyan csoda számba ment azért, hogy Baktóban lakik egy füvesasszony, nagymama korú, és az orvosok helyett meg tud gyógyítani betegségeket.³

1978, Falu az Eufrátesz folyónál

Jamila rubinvörös sáfrányt őrölt mozsárban [...]. A reggelt a pincében töltötte; dolgozott és gondolkodott. Ez az ötször négy méteres sötét, nyirkos, ablaktalan,

² Saját gyűjtés.

³ Vukov Anikó 2017-es adatai a szegedi füvesasszonyról. Köszönet érte.

földalatti szoba volt a menedéke, a szentélye [...]. Az utóbbi tizenöt évben minden nap ebben a fullasztó szobában töltötte idejének legalább a felét, mert valaki mindig kopogtatott az ajtaján, ő pedig elkészítette neki a kívánt keveréket. Gyógyító volt. Javasszony. A madarak, a csúszómászók, bogarak nyelvét értő bába. Szent Salamon leszármazottja. A falusiak ezt beszélték róla. Emiatt maradhatott életben ezen a vad helyen egymagában. Az emberek egyszerre éreztek iránta tiszteletet, megvetést és félelmet. Ezért nem közeledtek hozzá. Nő volt, aki mégsem volt nő, hanem két világ között húzódo kötélén táncoló ember, félig boszorkány, félig tündér [...]. Egy bég egyetlen fia gyógyíthatatlan beteg lett, és amikor az orvosok feladták, Jamilára került a sor. Némán, szó és megállás nélkül dolgozott. Mintha egy szánkót vontatna ki a törött jégről, apránként húzta ki a gyereket Azrael kezéből... a bég pénzt kínált neki. Jamila nem fogadta el [...].” (A bég végül egy gyémántot ajándékozott neki, ami el volt átkozva, sem pénzzel, sem erővel nem szerezhető meg, csak tiszta szeretettel lehet továbbadni, ajándék gyanánt.⁴

1952, Orosháza (orosházi kenőasszony)

Játék és később a szórakozás helyett nyilván nem egyszer a tanulást választotta. Más gyógyítók történetéből tudjuk, hogy már gyerekkorukban, a többi gyerektől eltérően milyen szívesen hallgatják az öregek tanítását, tanácsait, meséit [...]. Bozónéni apjától, nagyanyjától és más gyógyító asszonyoktól is tanult. Minden alkalmat kihasználó tudásszomj jellemezte.⁵

1880–1947, Nagyajta

A nagyajtai gyógyító asszony szíve a beteg gyerekekért dobogott, ezeket ápolta igaz szeretettel. [...]. A gyerekek általában „jó néinek” nevezték az Alszeg utcában és illedelmesen köszöntek a gyógyító asszonynak, amikor vasárnap a templomba ment, föl a várba. [...]. A gyógyítás után elbocsátotta betegét, de fizetésről, hálálkodásról szó sem eshetett, megköszönni szigorúan tilos volt. A Herba folyóirat 1941-es számában így írtak róla: a nagyajtai gyógyítóasszony pénzt soha nem fogadott el, a gyógyítást nem volt szabad megköszönni, mert akkor nem használ az orvosság. Élt 76 évig. 14 falu népe kísérté koporsóját 1916-ban a sírgödörhöz. Szegény volt életében, lelkigazdag halála után. Legyen áldott emléke.⁶

1967–1989, Gara (hadikfalvai gyógyítóasszony)

Sokat gyógyítottam én es meg aval, igen szépen. Hát. Jöttek es oda hozzám. Honnan tudták, hogy csinálja? Hát elmegyén a hír [...]. Az orvosságot meg volt-e szabad köszönni? Hogy ne lett volna, az Isten tartsa meg ennyi vót a köszönés. Járt-e ezért

4 Shafak 2014: 237.

5 Oláh 1963: 290.

6 Péterfi 1954: 113.

*fizetség? Nem. Nem es vettem vóna el. Maguk jószántából se szoktak adni valamit?
Nem. Csak úgy Isten nevében? Igen [...], ha fizetés lesz, akkor hova legyünk?*⁷

A részletes leírásokban is feltűnnek azok az általános jellemzők, amelyekről a tanulmány bevezetőjében szóltam (állandó tudásvágy, titok, kettős hatalom, nincs fizetség stb.). A fenti öt rövid idézet más helyszínről, más korszakból, más kultúrából mutat be példákat, mégis ugyanazok a jellemzők megtalálhatók mindegyik személy tevékenységének leírásában, és a közösség hozzájuk való viszonyában.

A személyészlelés pszichológiai folyamatának a sztereotípa csak az egyik eleme, mellette fontos még az első benyomás, a hangulat, az előítélet, a benyomás kialakításnál a fizikai környezet, a kultúra, az egyén korábbi tapasztalatainak együttese is. A gyógyítók személyével kapcsolatban, ebben a pszichológiai folyamatban a velük együtt élő közösségek tagjaiban, az őket felkereső betegekben idősíktól, kultúrától függetlenül a sztereotípiára épülő gondolkodási séma erősödik fel.

Miért alakulnak ki a közösségekben ezekkel a gyógyítókkal szemben olyan sztereotípiák, mint például a titokzatosság, a természetfeletti képességek birtoklása, az a hit, hogy ha az „orvosok nem tudtak segíteni”, a gyógyítók majd tudnak stb. Vajon mi volt az a belső késztetés, ami ezeket a nőket az önzetlen segítségnyújtásra készítette? Nem hiszem, hogy az 1876-ban elfogadott Közegészségügyi törvény erre vonatkozó rendelkezése hatott volna egy évszázad elteltével.⁸ A nő lélek érzékenysége? A paraszti kultúra hagyományos női szerepéből való kitérés lehetősége? Az elkötelezettség a megöröklött tudással és az azt átadó korábbi generációval szemben? A közösség elvárása velük és a tudásukkal szemben?

A megöröklött vagy szerzett gyógyító szerep bennük is előhív valamiféle egyénes viselkedésmintát, ami a különböző kultúráktól függetlenül, velük szemben ugyanazt a gondolkodási sémát indukálja a környezetükben élő emberekben? Lehetséges, hogy létezik egy átfogóbb magyarázat, amely elvezet a kollektív tudattalan világába minket, ahol a gyógyító nő személyének archetipusát látjuk megjeleníteni bennük? A velük megélt kapcsolatokban ezek az öröklött ősfornák törnének a felszínre, amelyek Jung szerint akkor tudnak igazán előtérbe kerülni, amikor a tudat nem működik, természetesen vagy mesterségesen „ki van iktatva”. Vajon egy kétségbeesett beteg ember lelki állapota nem idézhet-e elő olyan pszichikai folyamatokat, amelyek a kollektív tudattalanban létező archetípust felelemlik a tudat szintjére?

*Az ösztönökhöz hasonlóan az emberi psziché kollektív gondolati sémái is veleszületettek és öröklöttek. Ha működésbe lépnek, mindannyiunknál többé-kevésbé hasonlóan hatnak. Azok az érzelmi megnyilvánulások, amelyekhez ilyen gondolati sémák tartoznak, az egész földön felismerhetően azonosak.*⁹

⁷ Grynaeus 1989: 31.

⁸ A törvény, amely „minden orvosi gyakorlatra nem jogosított egyén” tevékenységét kuruzslásnak minősítette, még nem tiltja meg az ilyen típusú gyógyító tevékenységet, csupán azt, hogy pénzt nem fogadhattak el ezért. Antal Z. 2017: 42.

⁹ Jung 1993: 74.

Lehetséges, hogy erről van szó a gyógyító asszonyok személyét, tevékenységét övező, a velük kapcsolatos kollektív gondolati sémák (képzetek) napjainkig fennálló létezésénél?

Irodalom

ANTAL Z. László

2017 *A gyógyítás társadalmi beágyazottsága*. Budapest: Argumentum Kiadó.

JUNG, Carl Gustav

1993 *Az ember és szimbólumai*. Budapest: Göncöl Kiadó.

SHAFÁK, Elif:

2014 *Becsület*. Budapest: Európa Kiadó.

GRYNAEUS Tamás

1989 *Nagy Pálné, Balog Emerencia Hadikfalvi /Garai/ gyógyítóasszony*. Kézirat.

KOLTAY Erika

2014 *A szegedi füvesasszony*. In Deáky Zita – Smid Bernadett (szerk.): *Emlék, emlékezet, életút*. 208–214. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet.

OLÁH Andor

1963 *Az orosházi kenőasszony tudománya*. Szántó Kovács János Múzeum *Évkönyve 1963–64*. 289–336.

TÁNCZOS Vilmos

2007 *Szimbolikus formák a folklórban*. Budapest: Kairosz Kiadó.

Források

NEMES Ferencné

1986 *Versek*. EA. 23009.

1986 *Életem története*. EA. 23008.

PÉTERFI Tamás

1954 *Gyógyító asszonyok* EA. 4144

Koltay Erika

Néprajzi Múzeum

E-mail: koltay@neprajz.hu

Erika Koltay

The 'rhyming' healer

The paper deals with the activities of several female alternative healers in general, and puts a healer woman from Szeged in the centre. Although the examples cited show a great diversity both in terms of place and time, the personal characteristics of the healers reveal considerable homogeneity in many respects. The author seeks the origin of similarities in the collective thought patterns of the human psyche.

A nagyatádi szülőotthon emlékezete egy bábaasszony elbeszélésében

Jelen írás egy esettanulmányon alapul, amely a Somogy megyei Nagyatádon élő szülésznővel, Horváth Máriával készített interjúkra épül.¹ Ennek során kíséreltem meg értelmezni a lokális bábaság változásait a 20. század közepén.² Az élettörténet szakmai szempontú feltárásának egyik kulcskérdése volt a szülőotthoni és a kórházi szüléskísérési gyakorlatok közötti különbségek feltérképezése. A hasonlóságok és eltérések vizsgálatával ugyanis láthatóvá válnak az intézménytípusonként eltérő szülésmodellek. Szándékomban áll rávilágítani a szülésznő elbeszélésében domináns megszólalásmódokra, továbbá az emlékek újrakonstruálásának stratégiáira és a narratíva értelmezési lehetőségeinek sokrétűségére. Legfőbb kérdésként merült fel, hogy a szülés helyszíne meghatározza-e annak módját, és ha igen, milyen mértékben. Mekkora jelentősége van annak, hogy a szülésnél orvos vagy bába van jelen? Hogyan kapcsolódik össze a társadalmi nem és az egészségügyi hierarchia?

SZÜLÉSKULTÚRÁK ÉS MODELLEK A 20. SZÁZADBAN

Ahhoz, hogy a fenti kérdésekre legalább részleges választ kaphassunk, szükséges áttekintenünk a szüléskultúrák antropológiai rendszerét. A Robbie Davis-Floyd által meghatározott³ és Kisdi Barbara révén a magyar nyelvű szakirodalomba emelt kategóriák⁴ áttekintése után felvázolom az általam körülírt „hibrid” szülés-

1 A tanulmány az *Emlékek, szövegek, történetek – Női folklórszövegek* című konferencián, 2018. október 26-án elhangzott előadásom bővített, továbbgondolt változata.

2 Svégel 2018.

3 Davis-Floyd először a technokrata és a holisztikus szülésmodelleket írta le és állította szembe egymással. Davis-Floyd 1992. Könyvének második kiadásához (2003) írt előszavába illesztette be a humanista szemlélet fogalmát. E hármas paradigma-rendszert külön tanulmányban ismerteti. Davis-Floyd 2001.

4 Kisdi Barbara a davis-floydi rendszer alapján beszél premodern, modern és posztmodern szüléskultúrákról. Kisdi 2012: 24–27.; Kisdi 2013: 38–63.

kultúra ismérveit, amellyel együtt összesen öt⁵ szüléskultúrát különböztetnek meg a 20. századi Magyarországon. Fontos megjegyezni, hogy az alábbi struktúra leginkább tendenciákat és általános ismérveket jelöl, így a gyakorlatban lehetségessé válik az ismertetőjegyek keveredése.

A *premodern* szüléskultúra ismertetőjegyei közé tartozik a női közösség kizárólagos szerepe, az individuális döntési lehetőségek hiánya, a tudás hagyományozódása, valamint a test és a lélek egységén alapuló *holisztikus* szemléletmód.⁶ A néprajzi szakirodalom hagyományos bábaképe is erre épül: a szülés itt szociális aktusként értelmeződik.⁷ A szülő nő anyává válása közösségi ünnep, melyhez hozzátartozik a boldogasszony ágyának felállításától a komatál küldésén át a rituális asszonyavatásig minden olyan szokáscelexkvés, amely közvetlenül nem kapcsolódik a szüléshez.⁸

A *modern* szüléskultúra attribútumai az orvosi intézményrendszer ellenőrzése, a medikalizáció, a tekintélyelvűség, valamint a test lélektől való radikális elválasztásán alapuló *technokrata* szemléletmód.⁹ A fókusz az orvosra és a magzatra irányul, a szülő nő mintha csak egy eszköz lenne a „sikeres szülés” folyamatában. A különböző szerepeket betöltő szakemberek¹⁰ által szétforgácsolódó ellátásban az idegenség tapasztalata válik uralkodóvá. A szülő nők személytelenné és felcserélhetővé válnak az olajozott gépezetként működő rendszerben.¹¹ A technokrata szemléletmód¹² a legfrissebb technológiák és gépek bűvkörében tartja mind az orvosokat, mind a szülő nőket, azonban nem feltétlenül veszi figyelembe az alkalmazott „rutineljárások” kritikáját megfogalmazó – vagy akár azoknak bizonyítottan káros hatásairól értekező – modern szaktudományos eredményeket.¹³

A *posztmodern* szüléskultúrát leginkább a női individuális, szabad választása és a szülés családi eseményként értelmeződése jellemzi.¹⁴ Ehhez társul a tudomány hagyománnyal való ötvözése. Magyarországon a háborítatlan szülés¹⁵ terminus vált meghatározóvá, ami jelzi, hogy *helyszíntől függetlenül* megvalósítható, vagyis

5 Az előadásban nem ismertetem a humanista szülésmodellt, mivel a vizsgált lokális-történeti kontextusban erről nem beszélhetünk. (Posztmodern bábaságról sem, viszont a kontinuitás érzékeltetése és a premodern bábaságtól való megkülönböztetés hangsúlyozása okán beemeltem az előadásba. A distinkcióról lásd Kisdi 2013: 66–74.) Másrészt fontosabbnak tartottam kiemelni az adatközlő narratíváját, mint egy elméleti struktúra részletes felvázolását.

6 A holisztikus felfogás nem köthető kizárólagosan a premodern szüléskultúrához. A szemléletmód jelen van a posztmodern bábai modellben és a humanista orvoslásban is. Kisdi 2013: 60–63.

7 Deáky 1996.

8 Kapcsolódó irodalom a teljesség igénye nélkül: Bárh 1999, Csonka–Takács 2006, Deáky 1996: 78–99.; Deáky – Krász 2005: 212–286.; Kapros 1986.

9 Az orvosi kultúra sem tekinthető egységesnek, több orvosi iskola létezik, melyek szemléletmódja eltérő, vagyis nemcsak egyéni különbségek, de a szakmai szocializáció is meghatározza a páciensekkel való bánásmódot. Losonczy 1986: 94–98.

10 Szülészorvos, szülésznő, védőnő, gyerekorvos stb.

11 Kitzinger 2008.

12 Davis-Floyd 1987.

13 Kisdi 2012: 33.

14 Fontos eltérések mutatkoznak tehát a lokális közösség által dominált premodern és a szűkebb család és/vagy az individualitás által meghatározott posztmodern szüléskultúrák között.

15 Gaskin 2011.

nem kizárólagosan az otthonszülésre vonatkozik.¹⁶ A háborítatlanság – ami mind a leendő anya, mind a magzat érdekeit szolgálja – leginkább a bábai szüléskísérő modell megvalósulásával lehetséges. Az információon alapuló, szabad választás lehetősége a Geréb Ágnes által újtára indított magyar mozgalom fő célja. Hitvallásuk szerint minden nő ott szül a legkevesebb komplikációval, ahol biztonságban érzi önmagát és születendő gyermekét.¹⁷

Az általam *hibridnek* nevezett szemléletmód a premodern bábai szüléskísérés és a modern orvosi ellátás ötvözete. A hibrid szemléletmód meghatározása a korabeli tankönyvek tartomelemzésén alapul.¹⁸ Azon eljárások meglétére vagy hiányára fókuszál, amelyek rutinszerű alkalmazása a bizonyítékokon alapuló orvoslás (*evidence-based medicine*) és a posztmodern bábai szemlélet szerint is káros és/vagy hatástalan.¹⁹ Az így kialakult szemléletmód-indikátorok a következők: a nemi szörzet leborotválása és beöntés alkalmazása, hanyatt fekvő pozíció a szülés alatt, a gátmetszés megítélése,²⁰ a köldökzsinór ellátása és a placentával való bánásmód. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a múlt század derekán létezett az antropológiai szüléskultúrák keveredéséből létrejött rendszer, amit ismerve alapján nem tudunk a fenti három kategória egyikébe sem besorolni. A 20. században ugyanis párhuzamosan volt jelen a tradicionális bábaság és a modernnek számító szülészorvosi kultúra. Tehát mivel még otthon is szültek nők bábák segítségével,²¹ de mellette működtek a szülőotthonok és kórházak is, így a szüléskísérési módok között nagyfokú eltérések jelentkeztek. Az oktatásba is fokozatosan kerültek be a modern szülést jellemző technikák, emellett azonban erősen élt még – főleg az idősebb bábák körében – a hagyományokhoz való ragaszkodás gondolata.²²

A jellemzett szemléletmód a 20. század elején létrejövő és a század közepén elterjedő szülőotthoni kultúra jellemzője. A szülőotthon olyan sajátos intézmény, amely az egészségügyi ellátórendszer részeként jött létre – olykor magánvállalkozók, tehetős asszonyok által alapítva –, és amelyben csak nőket láttak el szülés, vetelés, nőgyógyászati problémák esetén. Élettani és kóros szülés²³ is zajlott

16 A szülés helyszínének előtérbe kerülése valójában egy sokkal mélyebb konfliktust szimbolizál, amely a szülő nő és a segítő szakember közti viszonyról, valamint előbbi teste feletti kontrollról szól. Hadas 2012. Az otthon mint szimbólumjelenségről lásd Kisdi 2013: 62.

17 <http://www.otthonszules.hu/rolunk/> (letöltés: 2019. 01. 24.)

18 Reismann 1939, Szathmáry 1948.

19 A modern orvosi szüléskultúra kritikája kijelöli a medikalizációs elemeket, így leírhatóvá válnak a kevert modell jegyei.

20 Itt az indokolatlan gátmetszés elutasítását és a gátvédelem fontosságának propagálását soroltam a (premodern) bábai szemlélethez, míg a gátmetszés rutinszerű alkalmazását vagy kritikátlan elfogadását a (modern) orvosi kultúrához.

21 Deáky 1999: 51.

22 Deáky 1994: 426.

23 Élettani szülés alatt a többnyire beavatkozásmentes „természetes” vagy „normális” szülést értem. Kóros szülés alatt pedig azokat a patológiás, rendellenes eseteket, amikor szükséges az orvosi beavatkozás a szülő nő vagy a magzat életének megmentése érdekében. A fogalom pár használata mellett az ötvenes években használt Szathmáry-tankönyv alapján döntöttem, amely a szülésről szóló fejezeteket két nagy egységre – élettani és kóros részre – bontja. Szathmáry 1948. Az élettani kifejezést egyaránt használják az orvosi szaknyelvben és a (posztmodern) bábai kommunikációban is. Novák 2015: 149–150.

az otthonokban, bár utóbbit – ha lehetőség adódott rá – átirányították a legközelebb fekvő kórház szülészeti osztályára. A modern szülőotthoni szüléskultúra a bábaképzés 19. század végi reformjából nőtt ki. Az oklevelet adó és a másodrendű bábaképzés elterjedése lehetővé tette a szakképzett bábák egy új generációjának kinevelését, akik részesültek az intézményesített tudásból, de még nem szakadtak el teljesen a szokások és hagyományok talajától.²⁴

Ezzel mutat rokonságot az 1970-es évektől megjelenő *humanista szemléletmód*, amely a modern kórházi szülés és a posztmodern bábai modell keresztezése.²⁵ A reformer hozzáállás az intézeti szülések rehumanizációját szorgalmazza a test és lélek közötti kapcsolat elismerésével, a szülő nők igényeinek figyelembevételével. Ez a modell fenntartja az egészségügyi intézményekbe és a szülész orvosokra vetett hitet, ugyanakkor – bizonyos mértékig – lehetőséget nyújt az „alternatív” szülés- és vajúdás módokra is.²⁶

TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Magyarországon a szülőotthonok a századfordulón kezdtek megnyílni. Az első világháború embervesztesége, a korra jellemző rossz higiénias viszonyok és az ehhez kapcsolódó magas csecsemőhalandóság cselekvésre készítette a fővárosi döntéshozókat. Az országos stratégia kialakításában részt vett többek között Bárczy István, Budapest haladó szellemű polgármestere, dr. Tauffer Vilmos nőgyógyász, dr. Madzsar József orvos és felesége, Jászi Alice, aki megalkotta a női testkultúra és azon belül a terhességi torna modern rendszerét.²⁷ Az anya- és csecsemővédelmi munka keretében folytatódtak a *Szülészeti Rendtartás* munkálatai, ami országos statisztikai adatokat biztosított a szülészeti eseményekről.²⁸ Ebbe az egészségvédelmi-demográfiai programba illeszkedett a Batthyány-szülőotthon és a Márta-otthon létrehozása 1914-ben, valamint egy évvel később az Országos Stefánia Szövetség megszervezése is.²⁹

A szülőotthonokban ingyenes ellátást biztosítottak a terhes és szülő nőknek vagyoni helyzetüktől függetlenül. A gyereket szülő nőkre mint a nemzet újratermelésének eszközére tekintettek, amit szükséges ellenőrzés alá vonni a minél hatékonyabb működés érdekében. Az intézményrendszerbe való becsatornázás az emberi – kiváltképp a női – test feletti felügyelet kiterjesztéseként is értelmezhető, melynek gyökerei a 18. századi modern orvosi kultúra megjelenéséig nyúlnak vissza.³⁰ Az állami beavatkozás azonban nem a bábáság intézménye ellen kívánt

24 Deáky – Krász 2005: 348–361.

25 Davis-Floyd 2001: 10–15.; Kisdi 2013: 48–60.

26 Magyarországi vonatkozásban lásd Novák 2015: 167–170.

27 Madzsarné 1926: 50–54.

28 Tauffer 1932, 1934.

29 Madzsar 1915.

30 Foucault 2000: 93–97.

hatni, hanem a tudatlanság és a babonaságok felszámolása érdekében. Vagyis a cél az volt, hogy lehetőleg „senki ne szüljön otthon”,³¹ és a bábaság a művelt nők pályája legyen.³²

Jelen esetben kiemelt szerepe van az ötvenes éveknek,³³ mivel interjúalanyom ebben az időszakban kezdte meg szülésznői munkáját. A szülőotthonok működésének egységes, állami szabályozására Ratkó Anna egészségügyi minisztersége alatt, 1951-ben került sor, amikor rendeletben rögzítették, hogy a szülésznők feladata a szülések levezetése, a gyerekágyasok ápolása és az újszülöttek gondozása.³⁴

A NAGYATÁDI SZÜLŐOTTHON PÉLDÁJA

A nagyatádi szülésznővel készített interjúk elemzéséhez kapcsolódóan szót kell ejtenünk a forrás jellegéről. A narratív életinterjú³⁵ Pető Andrea megfogalmazásában egy „önreprezentációs forma, amelyet az elbeszélő az adott helyzetben választott”.³⁶ Meghatározó tehát a forrás szubjektivitása, a személyes igazságok előtérbe helyezése. A visszaemlékezés további jellegzetessége a jelenből kiinduló történetikonstrukció-jelleg és a sajátos belső logika követése. Az elbeszélést befolyásoló tényezők – többek között – a kutató és az interjúalany közötti kapcsolat, a résztvevők neme, valamint a kutatói szándék, vagyis hogy milyen jellegű kérdésekre kívánunk választ kapni. Emellett fontos rávilágítani, hogy az interjúalany monopolhelyzetben volt az információkat illetően, mivel a felidézett történetekben szereplő orvosok már nem éltek, így a szülésznő narratívája válik egyedüli „igazsággá”.

Az általam bemutatni kívánt szülésznő, Horváth Mária³⁷ a Somogy megyei Erdőcsokonyán³⁸ született 1927-ben. Tanulmányait Szegeden végezte 1951–1953 között, a Martos Flóra Állami Szülésznőképző Iskolában. Falusi cseléd házaspár középső gyermekeként a modern társadalom oktatási rendszerébe való bekerülés biztosította számára a társadalmi felemelkedés lehetőségét. A mobilitási csatornaként funkcionáló szakképzés megjelent narratívájában, mikor arról számolt be, hogy az intézetben hasonló körülmények közül származó lányokkal volt körülvéve. A szegénység az iskolai példákön keresztül kap értelmet, mint az újságpapírba csomagolt füzet és a késsel-villával való étkezés kulturális mintájának

31 Madzsar 1915: 6.

32 Madzsar 1915: 9–10.

33 A tanulmánynak nem célja a szülőotthonok jogi szabályozásának történeti vonatkozásait felvázolni, így csak a témához legszorosabban kötődő mozzanatokat közöltem.

34 3.417-10/1951. (IV. 1.) Eü. M. rend.

35 Az emlékezet és oral history kapcsán lásd Gyáni 2000, Lajos 2014.

36 Pető 2003: 35.

37 1927–2018

38 Ma Csokonyavisonta.

hiánya. Önmagára végig szülésznőként hivatkozott, ezzel önkéntelenül is elhatárolva magát a bábák tanulatlanak, kuruzslónak bélyegzett csoportjaitól.

Az adatközlő sajátos helyzetét az adja, hogy mind házi,³⁹ mind szülőotthoni, mind pedig kórházi születeket kísért több évtizedes szakmai pályafutása során. Tanulmányai befejeztével visszatért szülőföldjére, és az 1950-ben megnyílt nagyatádi szülőotthonban helyezkedett el. Az intézményben dolgozó bábák látták el a környékben otthon szülő nőket is. Horváth Mária elbeszélésében a házhoz kijárás negatív jelentéstartalommal bírt. A dél-somogyi falvak házainál tapasztalt rossz higiéniai körülmények és a felelősségre vonástól való félelem is megnyilvánult a házi születektől való idegenkedésében. Az oktatási rendszer által propagált intézményi szülés képe kapcsolódott össze a biztonság érzésével. Az sem mellékes, hogy az otthonukban szülő nők többsége a társadalom alsóbb rétegeihez tartozott, ami meghatározta a bábák által tapasztalt lakáskörülményeket is.⁴⁰ Mindazonáltal megemlítendő, hogy a bábaképzés során a házi születekre is felkészítették a tanulókat,⁴¹ vagyis nem a tudás hiánya okozta a problémát.

Az 1951-es szülőotthonok működését szabályozó rendelet értelmében a születek vezetése a *szülésznő munkakörébe* tartozott. Horváth Mária narratívájában kiemelt helyet foglalt el a bábai dominancia kérdése. Gyakorlati kérdésekben ők döntöttek, kompetenciájuk – alapvetően – nem kérdőjeleződött meg az orvosok által. Szakmai vétség esetén a szülésznő hangot adhatott véleményének, kifejezhette rosszallását, anélkül, hogy különösebb retorziótól kellett volna tartania. Az interjú során felmerülő szülő nőkkel szembeni durva bánásmódok (például a hasba könyöklés) kapcsán a szülésznő az orvos szóbeli elmarasztalását és a helytelen gyakorlatból fakadó sérülések ellátása (szétrepedt gát összevarrása) miatti bosszúságát fejezte ki. Ezt magyarázhatja a nőkkel való szolidaritás, a munkájába való beavatkozás vagy a pluszfeladat okozta negatív érzelmek, de értelmezhető tudatos önreprezentációs aktusként is.

Láthatjuk tehát, hogy a bába elutasította a szülés közbeni felesleges erőszakos beavatkozást, ám a gátmetszést – mint hasonló elven működő gyakorlatot – legtöbb esetben szükségszerűnek tartotta. Természetesként tűnik fel elbeszélésében a beavatkozás, amit preventív szándékkal és a szabályos, vágott seb varrási könynyebbségével magyaráz. Mindemellett azonban ugyanolyan természetességgel beszélt a gátvédelem fontosságáról is, tehát szülésznői világlképében a kettő nem állt éles ellentétben egymással. A szubjektivitás mint döntő tényező jelenik meg gondolkodásmódjában: a beavatkozás elvégzése a szülést vezető egészségügyi dolgozó belátására van bízva, ezt a szemléletmódot adta át a korabeli bábataankönyv is.

További fontos aspektusa a szülőotthoni ellátásnak a hagyományos bábai feladat, a gyerekágyas nőről és az újszülöttről való gondoskodás. A Horváth Mária által felsorolt teendők közé tartozik a frissen szült nők lemosása, hasuk

39 A házi szülés fogalmával jelölöm a premodern bábásághoz köthető születeket, így különböztetve meg azokat a posztmodern otthonszülestől.

40 A házi születek nehézségeiről a szegedi tanyavilágban lásd Szécsi 1998.

41 Ez jelenik meg a Szathmáry-tankönyvben és a szülésznő iskolai jegyzetfüzetében is, ami a szegedi előadások anyagát tartalmazza. Utóbbi a Nagyatádi Városi Múzeum tulajdona.

masszírozása, a szoptatás helyes módjának megtanítása. A segítségnyújtás és az oktató, nevelő szándék keveredése figyelhető meg elbeszélésében. Szintén a premodern szüléskultúra bábaképéhez kapcsolódik a megérzések szerepe. A szülésznő – saját elmondása szerint – mindig megérezte, ki mikor fog szülni: *Lehet azt látni rajta, a színéből*. Ez a narratíva – a tapasztalat megérzéseként való aposztrofálása – a saját szakmai kompetenciájának láthatóvá tételével és megerősítésével operál. Az önreprezentációs aktus az orvostársadalomtól való elkülönülés eszközeként is felfogható. A szülésznők közti összetartás azonban megbomlik egy-egy inkompetensnek tartott viselkedés alkalmával. Az interjúk során említésre került egy eset, mikor az ügyeletes szülésznő – munkaideje lejártával – magára hagyott egy hamarosan szülni készülő nőt. Az adatközlő elítélte a gondatlan viselkedést, akkor is, ha kolléganőjéről volt szó. Vagyis a narratívában a szakmaiság jelenik meg mint kiemelkedő érték, függetlenül a cselekvő nemétől vagy pozíciójától. Ezt értelmezhetjük semlegességre törekvésnek, a pártatlanság és objektivitás vágyának megjelenéseképpen is.

A nagyatádi szülőotthon bezárására két és fél évtized után került sor, amikor 1976-ban megnyílt a városi kórház, melyben helyet kapott a szülészeti osztály. Az egészségügyi személyzet számára az átalakulás nemcsak helyszínváltást jelentett, de az intézményi hierarchia módosulását is. Horváth Mária elmondása szerint – aki ekkor már tapasztalt, rangidős szülésznőnek számított – a kórházban a szülésznő dolgozott az orvos keze alá, korábbi vezető pozíciójuk megszűnt. A szülészeti eszközök (például a fogó és a szívófogó) használata is jellemzőbbé vált.

A kórházi szülészeti ellátás kapcsán megjegyzendő, hogy az orvos-beteg viszony egyben egy hatalmi viszony is.⁴² A viszonyrendszer szereplői pedig társadalmilag és kulturálisan meghatározott szerepeket töltenek be, vagyis mind az orvos, mind a beteg (jelen esetben a szülő nő) normatív viselkedésmintákat követ. Az orvos-szülésznő viszony is társadalmi szerepekre épül, melyekhez kötődő viselkedésminták és szemléletmódok eltérő mivolta dinamikus kölcsönhatásban van egymással. Vagyis a klasszikus, empátiára és beleérző képességre épülő szülésznői szerep mint társadalmi konstrukció⁴³ a hatalmi hierarchiában betöltött pozíció kifejeződéseként is értelmezhető.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összegzésképp elmondható, hogy a helyszín ugyan jelentősen befolyásolja a szülés módját és az „élményét”, azonban ezt nem tekinthetjük kizárólagos tényezőnek. A szülés helyszíne ugyanis nem közvetlenül határozza meg annak jellegét, sokkal inkább a helyszínhez kötődő kulturális minták, normák és szabályrendszerek

42 Foucault meghatározásában „a hatalmi viszony más cselekvésekre ható cselekvés.” Foucault 2002:

404. A hatalmi viszonyról és szereplőiről lásd Bourdieu 2000: 43–44.

43 Acsády 2014: 148–150.

jelölik ki az adott térben elfogadható és megkövetelt szülési módokat. Emellett a szülésznők és az orvosok egyéni, szemléletmódbeli eltéréseit, a változó egészségügyi hierarchiában betöltött szerepüket és az ezáltal meghatározott „dzsender-beállítódásokat”⁴⁴ is figyelembe kell vennünk. Látnunk kell tehát, hogy valóban meghatározó, hogy a szülésnél orvos vagy baba segítkezik, azonban a változó bábai szerepkör, az intézményi és azon kívüli jelenlétük miatt, munkájukat nem köthetjük csupán a házi vagy otthonszülésekhez.

A legfontosabb kérdés tehát az, hogy milyen *értelmezési keretekben* beszélhetünk a 20. századi szülészeti viszonyokról. A 20. században nincs lineáris fejlődés a szüléskultúrák kapcsán, inkább *egymás mellett élésről* beszélhetünk. Kontinuitás azonban tetten érhető, tehát a különböző történelmi korszakok határain átívelő elemzést kell végezni. A továbbiakban is komplex vizsgálatokra van szükség, amelyek történeti kontextusba helyezik a bábáság, szülés, születés kérdéseit,⁴⁵ és összekapcsolják a 20. század nagy történelmi korszakait. A fentiek alapján az is jól látszik, hogy az intézményi szülés orvossal, a házi szülés bábával való párosítása sem mindig törvényszerű. Problémát jelent továbbá, hogy bizonyos szülészeti jelenségeket – például az új reprodukív technológiákat⁴⁶ – nem lehet a tanulmányban felvázolt szüléskultúra-kategóriák rendszerébe beilleszteni, így szükségessé válik ennek továbbgondolása és kibővítése. Ezen felül célszerű lenne átgondolni, hogyan lehet kilépni a hagyományos nemi szerepekre fókuszáló, az egészségügyi szakemberek változó szerepeit szem előtt tartó és az intézményi háttérre épülő értelmezési keretkből. Vagyis, hogyan lehetséges megmutatni a fenti kategóriák kölcsönös egymásra hatásait és a hatalmi viszonyok nemi meghatározottságát, azok újratermelése nélkül. Fontos tehát, hogy a szülést kísérő személyek neme mellett kiemelt figyelmet fordítsunk az adott személy pozíciójára és társadalmi környezetére is.

Irodalom

ACSAÁDY Judit

2014 A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika* 85–86. 147–163.

BÁRTH Dániel

1999 Asszonyavatás. *Ethnographia* CX. 359–398.

BOURDIEU, Pierre

2000 *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág Kiadó.

CSONKA-TAKÁCS Eszter

2006 *A születési rítusok és hiedelmek szerepe a közösség kapcsolatrendszerében Gyimesközéplokon*. (PhD-disszertáció)

DAVIS-FLOYD, Robbie E.

1987 The Technological Model of Birth. *The Journal of American Folklore* Vol. 100. No. 398. 479–495.

44 Hadas 2012.

45 Deáky 1996.; Deáky 2005.; Deáky – Krász 2005.; Kisdi 2012.; Kisdi 2015.

46 Kisdi 2015: 8.; Russell 2018: 180–183.; Vicsek – Szolnoki 2015.

- 1992 *Birth as an American Rite of Passage*. Berkeley: University of California Press.
- 2001 The technocratic, humanistic, and holistic paradigms of childbirth. *International Journal of Gynecology & Obstetrics* 75. 5–23.
- DEÁKY Zita
- 1994 „Szemelvájsz” volt tanítónk: Egy kunmadarasi bába működése a XIX. század második felében. In Ujváry Zoltán (szerk.): *In memoriam Sztrinkó István*. 421–430. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- 1996 *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe)*. Budapest: Centrál Európa Alapítvány.
- 1999 Egy női szerep – közösségi feladatok és egyéni lehetőségek a bábames terség tükrében. In Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és folklórban*. 46–56. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium.
- 2005 Bábák egykor és ma Magyarországon. In Bárth Dániel (szerk.): *Ünneplő írások Verebélyi Kincsó születésnapjára*. 69–80. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet.
- DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla
- 2005 *Minden dolgok kezdte. A születés kultúrtörténete Magyarországon: XVI. – XX. század*. Budapest: Századvég.
- FOUCAULT, Michel
- 2000 *A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina.
- 2002 A szubjektum és a hatalom. In Bókay Antal et al. (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. 396–409. Budapest: Osiris.
- GASKIN, Ina May
- 2011 *Spirituális bábaság*. Budapest: Alternatal Alapítvány.
- GYÁNI Gábor
- 2000 Emlékezés és oral history. In Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. 128–144. Budapest: Napvilág Kiadó.
- HADAS Miklós
- 2010 Férfiuralom és szülészeti gyakorlat Magyarországon. *Élet és Irodalom* LIV. évf. 49. sz. <https://www.es.hu/cikk/2010-12-12/hadas-miklos/ferfiuralom-es-szuleszeti-gyakorlat-magyarorszagom.html> (letöltés: 2019. 01. 27.)
- KAPROS Márta
- 1986 *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- KISDI Barbara
- 2012 A női test dekolonizációja. A szülés posztmodern szemlélete. *Néprajzi Látóhatár* 2012/3. 23–44.
- 2013 *Mint a földbe hullott mag. Otthon szülés Magyarországon – egy antropológiai vizsgálat tanulságai*. Budapest – Pécs: MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L’Harmattan Kiadó – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – Könyvpont Kiadó.

- 2015 Bevezető – a szülés és születés mint társadalomtudományi téma. In Kisdi Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül*. 7–17. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- KITZINGER, Sheila
2008 *A szülés árnyékában - Katarzis vagy krízis?* Budapest: Alternatal Alapítvány.
- LAJOS Veronika
2014 Etnográfia és oral history. *Erdélyi Múzeum* 2014/1. 100–114.
- LOSONCZI Ágnes
1986 *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest: Magvető.
- MADZSAR József
1915 *Az anya- és csecsemővédelem országos szervezése*. Budapest: Szfv. Házi nyomda.
- MADZSARNÉ JÁSZI Alice
1926 *A női testkultúra új útjai*. Budapest: Athenaeum.
- NOVÁK Julianna
2015 Normális szülés Magyarországon a 20. század elejétől napjainkig. In Kisdi Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül*. 149–183. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- PETŐ Andrea
2003 *Napasszonyok és holdkisasszonyok: a mai magyar konzervatív női politizálás alakтана*. Budapest: Balassi Kiadó.
- REISMANN Adolf
1939 *Magyar Bábakönyv*. Harmadik, átdolgozott kiadás. Budapest: Magyar Királyi Állami Nyomda.
- RUSSELL, Kathryn
2018 A szülés és a reprodukív technológiák értékelméleti megközelítése. *Fordulat* 24. 161–186.
- SVÉGEL Fanni
2018 A bábamesterség átalakulása a XX. század közepén. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 5. 237–253.
- SZATHMÁRY Zoltán
1948 *Szülésznők Tankönyve*. Budapest: Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.
- SZÉCSI Mária
1998 *Szegények bábája. Egy bába emlékei 1928-1956*. H.n.: magánkiadás.
- TAUFFER Vilmos
1932 *Jelentés az új szülészeti rendtartás életbeléptetéséről*. Budapest: Állami nyomda.
1934 *Az új szülészeti rendtartás törvénytervezetének előtanulmánya és anyagának ismertetése*. Budapest: Állami nyomda.
- VICSEK Lilla – SZOLNOKI Noémi
2015 Az embrió mint társadalmi-kulturális entitás. In Kisdi Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül*. 411–439. Budapest: L'Harmattan.

Svégel Fanni

ELTE BTK Néprajzi Intézet

E-mail: fanni.svegel@hotmail.com

Fanni Svégel

**The Memory of the Nagyatád maternity hospital
in the narratives of a local midwife**

The paper focuses on the professional life of a midwife from Somogy county, Hungary. Through her retrospective narrative the main features of local birth culture in the middle of the 20th century are outlined. Besides the anthropological child-birth cultures (pre-modern, modern, postmodern), I propose to distinguish a special "hybrid" birth model, which is a combination of traditional midwifery and the technocratic model of delivery. It suggests that despite the institutionalization of midwifery and childbirth, various customs and cultural patterns have survived. I argue that the interpretation and the framing of birth models should consider both the place of birth, the gender of the assistant and the hierarchy of healthcare.

KITELEPÍTÉS,
KÜLFÖLDRE SZAKADÁS

Négy völgyesi magyarországi német asszony elűzetés-története

A második világháború utáni esztendőben Magyarországon a kommunista diktatúra kiépülését szolgáló gyökeres politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások zajlottak.¹ A háborús felelősséget hárító diszkriminatív hangvétel mentén a kollektív bűnösség elve alapján mintegy 200.000 magyarországi német nemzetiségű állampolgárt űztek el hazánkból.² A magyarországi németiség internálása és jogfosztása 1945-ben, már a potsdami konferencia előtt megkezdődött. Az 1946 januárjában szervezett keretek között megindított kitelepítést ugyanazon év júniusában az amerikai katonai hatóság megszakította, majd lassította, 1947 őszétől pedig teljes mértékben megtagadta a transzportok fogadását. Ezért a magyar kormány csak a szovjet katonai hatósággal kötött egyezmény keretében folytatta 1948 júniusáig a törvénytelen keretek között zajló kitelepítéseket.³ Ekkor hazánkban megközelítőleg 230.000 német nemzetiségű személy tartózkodott, akiknek felét korábban kitelepítésre ítélték, ezért rendezetlen gazdasági körülmények között, politikai jogaiktól megfosztva élt nagyrészt más családokkal összeköltöztetve.⁴

FOGALOMHASZNÁLAT, ADATKÖZLŐK, ÉLETESEMÉNYEK

Tanulmányomban négy, a Hegyhát és a Völgyeség határán élő, magyarországi német (Duna menti sváb) asszony elűzetés-történetével foglalkozom. Elűzetés⁵ kifejezés alatt minden olyan tevékenységet értek, amely keretében a helyi, vagy

1 A német kitelepítés predestinációját a földreformmal kapcsolatban hangsúlyozza: Tóth 2008b: 145–161.

2 A kollektív bűnösség elvét a korábbi, ténylegesen működő nemzetszocialista szervezetek működése okán terjesztették ki a teljes hazai németiségre. Bővebben lásd: Gonda 2014: 33–34. A hátrányosan megkülönböztető politikai hangvételről lásd: A. Saji 1984: 56.; valamint: Tilkovszky 1989: 165.

3 E tárgykört szabályzó rendeletekről és azok megszegéséről lásd: Komanovics 1988: 559–568; Gonda 2014: 50–52; Tóth 1993: 87–151. A névjegyzékbe való felvétellel kapcsolatos visszaélésekről lásd: Marchut 2014: 256. A potsdami határozat megítéléséről, valamint az illegális, idő előtti Tolna megyei internálásokról pedig lásd: Marchut 2011, Bodor 1975a, 1975b, Zielbauer 1994, Tóth 2008a, Wirth 1988.

4 Tóth 2016: 48.

5 A hazai szakirodalomban egyelőre nem született konszenzusos megoldás a *kitelepítés*, illetve az *elűzés* (*Vertreibung*) kifejezés használatát illetően. Bővebben lásd: Zielbauer 1994, Tóth 2008/b, Gonda 2014, Ritter 2018a, valamint: Balogh 2002, Marchut 2014.

az országos politikai vezetés megpróbálta eltávolítani a német identitású, német anyanyelvű, vagy németnek titulált személyeket. Az írásomban szereplő asszonyok mindannyian egyazon kistérségből származnak,⁶ és hasonló gazdasági és szociális háttérűek. A riportok alapján pedig úgy választottam ki személyüket, hogy a velük történt események a lehető legtágabban fedjék le a dél-magyarországi németiség második világháború utáni sorsát. Ezért úgy gondolom, hogy az élettörténeti epizódok – az egyéni empirikus impressziókat figyelembe véve – alapvetően a szélesebb társadalmi, korosztályi és kulturális minta lenyomatának tekinthetők.⁷

Az általam felhasznált interjúk közül három saját gyűjtésem, egy pedig az ulmi Donaueschingen Zentralmuseum archívumában lelhető fel.⁸ Az ulmi visszaemlékezés német nyelvű, a Magyarországon készített riportokat pedig alapvetően magyarul készítettem. Amennyiben adatközlőim német nyelvre (elsősorban dialektusra) váltottak, igyekeztem azonos nyelven folytatni a párbeszédet. A gyűjtések során a kitelepítés kérdésére összpontosítottam, ezért a szövegekre nem lehetséges a teljes élettörténet-mondás kontextusában tekinteni, annak ellenére, hogy több adatközlőm rutinos már élettörténete elmondásában, így egyfajta standardizált szövegpanelek köré szerveződő repertoárja is kialakult.⁹

A kitelepítés az élettörténetek epizodikus voltának okán az egyik legfontosabb csomópontnak tekinthető. A riportokban (beleértve az ulmi visszaemlékezést is) nem spontán jött létre az elűzetés korára való visszatekintés, hanem ösztönző kérdések hatására, ezért is dominálnak bennük a narratív hierarchia helyett az elűzetés pontosan és részletgazdagon reprodukált eseményei.¹⁰ A riportok készítésekor nem egyidejűségek egyidejűségének didaktikája állt fenn, azaz olyan szubjektív igazságok jöttek létre, melyek az adatközlők jelen életrésze és a gyűjtési szituáció perspektívájából értelmezik a gyermekkori tényeket,¹¹ melyeket az adatközlők saját életeseményeik momentumáival hitelesítettek¹² és így nyertek a társadalmi körülmények között értelmet. Az adatközlők időszemlélete szempontjából kijelenthető, hogy az elűzetés eseményeit gyakorta nem napi dátumhoz, hanem az egyházi év ünnepeihez (búzaszentelő, pünkösdhétfő) kötik.¹³

6 A gazdasági, társadalmi és vallási összeköttetésű települések tulajdonképpen a Tolnai-Hegyhát és a Völgyesség határára helyezkednek el. A legtöbb kutató Tevelt még a Völgyesség körébe sorolja, azonban Kalaznót és Hőgyészt már hegyhátai határvonalának tekinti. A közigazgatás szerint Diósberény, Kalaznó és Hőgyész a Simontornyai járás, Tevel pedig a Völgyességi járás része volt. Lásd: Szóts 2003: 352.; Máté 2011: 28.; Paládi-Kovács 2011: 554–556.; Borsos 2011: 260–262.; Kósa-Filep 1975: 114.; 195.

7 Lehmann 1982: 47.

8 2017-es ulmi tartózkodásomat az Erasmus+ Felnőttoktatási munkatársak mobilitása program támogatta, a Tempus Közalapítvány segítségét ezúton is köszönöm.

9 Szilágyi 2006: 9.

10 Pataki 2001: 312.; 381.

11 Pászka 2009: 394.

12 Sz. Bányai 1996: 251.

13 Ez természetesen a hatóságok szempontjából is praktikus volt, hiszen a település legtöbb tagja egy helyen tartózkodott, így kicsi volt az esély a menekülésre. Emellett – Tevel példáján – a lakosok nem is tudták elrejtetni értékeiket, hiszen vissza sem engedték őket otthonaikba.

Az adatközlők érzelmeikről direkt módon kevésbé szólnak, azokra elsősorban emlékeik megfogalmazása alapján lehetséges következtetni. A téma kényessége és a szövegek sikeresnek remélt narratív vizsgálata okán olyan adatközlőkkel készítettem interjút, akiket több mint negyedszázada ismerek, de az interjúalanyok közül csak egy személlyel állok rokoni kapcsolatban.¹⁴ 2010 óta tudatosan foglalkozom a kisregió németiségének néprajzával, megállapításaim ezért nem pusztán négy interjú elkészítésének eredményei, hanem több éves kutatómunka tapasztalatai. Ezért olykor megjegyzésként más, általam készített riportra is hivatkozom. A baráti és rokoni viszony, valamint a korkülönbség okán (az adatközlők nagyszüleim generációjához tartoznak) a szövegek fontos momentuma a nevelés élettapasztalatok átadásán keresztüli megvalósítása.

Írásomban a történetek megfogalmazására és női jellegére fektetem a hangsúlyt.¹⁵ Az adatközlők leányként élték meg a kitelepítést, amely életszakasz önmagában is a leghangsúlyosabb a teljes élettörténetekben.¹⁶ Munkám során a felnőttként interpretált gyermeki perspektívát is autentikusnak tekintem, annak ellenére, hogy a gyermeki emlékek a felnőttekével nem azonos dokumentációs értéket képviselnek.¹⁷ A kitelepítés emléke az asszonyok életstratégiájába való beillesztése érdekében mitologikus áthangelésen esett át, elsősorban a dinasztikus, és nem az antitétikus stratégia mentén.¹⁸ Nem játszik tehát teljes destruktív szerepet gyermekkoruk megítélésében, az adódó nehézségek megoldása pedig büszkeséggel tölti el az adatközlőket.¹⁹ Ez alól négyük közül csupán egy kivétel figyelhető meg. Összességében elmondható, hogy életüknek ezen negatív momentuma identitásformáló tényezővé

14 A narratív vizsgálatok emberi tényezőiről lásd: Lehmann 1982: 53.

15 Megközelítem tehát társadalmi jellegű, nincs azonban lehetőségem külön figyelmet szentelni az emlékezet neuronális és agyfiziológiai alapjainak. Lásd: Asmann 2013: 36.

16 Küllös 1982: 170.

17 A németek elűzetésével kapcsolatos interpretált gyermeki perspektíva felhasználási lehetőségeinek aggályairól lásd: Faehndrich 2014.

18 Hankiss Ágnes tanulmányában a felnőtt személyek énképének szerveződését mutatja be. Esetelemzései szerint minden ember kialakít valamilyen elméletet, magyarázatot életútjára, élettörténetére vonatkozóan. E mitologikus áthangelésként definiált jelenség teszi lehetővé a felnőtt személyek számára a magyarázatok életstratégiájába való beillesztését. A dinasztikus stratégia szerint az aktuális pozitív élethelyzet a gyermekkori viszonyok – ez esetben az összetartás, a családi támogatás és a kitartó munka – lineáris következménye. Az antitétikus stratégia az előző ellenkezője, tehát az önerőből való énefejlődés magyarázza a jelenlegi élethelyzetet. A kompenzatív stratégia során a felnőttkori kudarcok ellensúlyozásaként a gyermekkor megszépül a felnőtt személyek emlékezetében. Az önfelmentő stratégia pedig a lineárishoz hasonlóan a gyermekkori élethelyzet folytatásaként értelmezi a felnőttkori életkörülményeket, azonban a kudarcokat a gyermekkori nehézségekből vezeti le ok-okozati összefüggésben. Hankiss 1980: 30–38.

19 Hasonló tapasztalatairól számol be Sz. Bányai 1996: 252–253.

lett,²⁰ és olyannyira belépett saját kulturális életstratégiájukba, hogy újra- és újrakezdő bizonyítási vágyat eredményezett.²¹

A következőkben a négy asszony elúzetés-történetének keretbe sorolt életeseményeit közlöm. A négy interjú közös pontjait figyelembe véve, a történetek kezdőpontja minden esetben otthonuk elhagyása, a végpont pedig az az időpont, amikor újra otthon érezték magukat.²² Ezután pedig az elúzetés-történet kérdéskörébe sorolható főbb témaköröket közlöm csoportosítva. Terjedelmi okokból nincs lehetőségem minden adatközlőtől teljes riportot közölni, így az idézetek csupán betekintést nyújtanak az egyes témakörökbe.

20 A kitelepítés változó mértékben hatott az egyes személyek identitásának alakulására, amely egyeseknek, de többes kötődésűnek tekinthető. A kötődések egyike a nemzeti közösséghez való viszony. Tóth Ágnes és Vékás János kutatásai szerint a nemzeti identitás nem értelmezhető a többi identitás-összetevőtől elszigetelten, így tehát Bindorffer Györgyivel ellentétben nem a *kettős identitás*, hanem a *kettős kötődés kifejezést* használják. A kettős kötődés esetben az antagonizmusok az identitás egészét tehetik labilissá. Az egyének életük során különböző csoportokkal szemben fogalmazhatják meg azonosulásukat és elhatárolódásukat, a csoportkötődések pluralizmusa közötti prioritást pedig az egyén határozza meg az adott helyzet értékelése fényében. A *latenciának* nevezett jelenség esetén, bizonyos élethelyzetekben az adott személy tisztában van ugyan nemzeti identitásával, de úgy itéli meg, hogy az adott körülmények között nem áll érdekében azt megvallani. Tóth - Vékás 2013: 12–15.; 38.; valamint Bindorffer 2001: 162–184.

21 A nincstelenül elúzott kelet-, közép- és dél-európai németek esetében Elisabeth Fendl németországi példák alapján külön hangsúlyozza az *50 kg-os cigányok* sztereotip képéből való évekig tartó kitérés vágyát. Fendl 1993: 231.; 234–235.

22 Jelen kérdést eredetileg az ulmi Donauschwäbisches Zentralmuseumban őrzött interjúban Rolf Messerschmidt vetette fel. Tapasztalataim szerint ezen időpont nem csupán egy saját lakhely megszerzéséhez, hanem a család újraegyesüléséhez is kötődik.

Négy völgyeségi magyarországi német asszony elűzetés-története

	Diósberény: Ament Józsefné Binder Katalin (1934)	Hőgyész: Hábel Ferencné Göttlinger Teréz (1935)	Kalaznó: Elisabeth ²³ (1929)	Tevel: Kuntz Mátyásné Zwick Katalin (1930)
1945			Május 10-én ²⁶ teljes vagyonekobbzás után 2 hetet bujkálnak Kalaznón és a környező településeken, ám édesanyját megtalálják és kínvallatják.	Április 25-én ²⁴ teljes vagyonekobbzás után családjával a lengyeli internálótáborba ²⁵ zárják. Katalin júniusban megszökik, de családját a tábor bezárásakor (06. 28.) ²⁶ szabadul. Édesanyját a szekszárdi börtönbe szállítják. ²⁷

23 Az Elisabethtel készült riport egyik záradéka, hogy felhasználásához engedélyre szücséses. Mivel 2017 decemberében elhunyt, ezért a Donauschwäbisches Zentralmuseummal egyeztetve, keresztnevet feltüntetve használom történetét.

24 Zwick Katalin visszaemlékezése szerint a táborba érkezők között a teveliek voltak az elsők, ezért ez a dátum azonos lehet a tábor megnyitásának napjával. Ezt alátámasztják Tóth Ágnes kutatásai, miszerint a tábor szervezése 1945. április 20-a körül történt meg, Bodor György pedig 25-én érkezett Bonyhádra és 4 nap lefoglalása alatt 10 községet ürített ki, helyükre 1500 szekely családot, megközelítőleg 6000 főt telepített be. Tóth 2008a: 98.; 103.; valamint Wirth 1988: 232.

25 A visszaemlékezők elsősorban *gettóként*, Tóth Ágnes *internálótáborként*, maga Bodor György pedig *koncentrációtáborként* emlegeti a lengyeli Apponyi kastélyt. Lásd: Bodor 1975a: 77.

26 Tóth Ágnes a tábor felszámolásának idejét 1945. 28-ra teszi. Tóth 2008a: 111.

27 A 28 személy bebörtönzését alátámasztja Tóth 2008a: 111., valamint: Wirth 1988: 233.

28 Elisabeth visszaemlékezésében márciust említett, azonban a kalaznói egyházközség története a kitelepítést áldozócsütörtökre, ebben az esztendőben május 10-re teszi. Ezt megerősíti a hőgyészi plébániatörténet és Földi István gyűjtött adatai. Ezután a helyi németseget a hőgyészi kastélyba szállították, azonban Elisabethet és családját az őket ismerő hajtó elengedte. A hőgyészi Apponyi kastélyban berendezett internálótábor megnyitását a hőgyészi plébániatörténet május 9-re datálja, ugyanis a helyi káplán már itt kényeserült az elsőáldozást megtartani. Bővebben lásd: Várnagy 1998: 369.; Tóth 2008d: 49.; valamint Földi 1987: 148.

	Diósberény: Ament Józsefné Binder Katalin (1934)	Högyész: Hábel Ferencné Göttlinger Teréz (1935)	Kalaznó: Elisabeth ²³ (1929)	Tevel: Kuntz Mátyásné Zwick Katalin (1930)
1946		Július 4-én vagyonelkobzás után Szakályban 1 hónapot töltenek vagonokban. Vonatukat Linznél visszafordítják, ³⁰ és Hajóson telepítik le őket, ahová 2-3 hét múlva a högyézszi bíró kocsiat küld értük.	Apja hazatér a hadifogságból, ezután Gyulajon bujkálnak a Börgözi családnál. ²⁹	Édesanyja szabadulása után teveli rokonainál élnek. Július 3-án Szakályban 1 hónapra bevonagolozzák őket. ³¹ Szerelvényüket Linznél visszafordítják, és Nemesnádudvaron telepítik le őket, ahonnan 2-3 hét elteltével rokonaiat viszik őket Tevelre lovas-kocsin.
1947	Május 30-án elkobozzák házukat ³³ ezért 3 hónapot töltenek a Kremer család kocsiszinében. Ezután 4 családdal költöztetik őket össze, ³⁴ októbertől pedig önálló házat utalnak ki számukra.	Hazatérhetnek otthonukba, ³² helyzetük édesapja Szovjetunióban töltött kényszer munkáról való hazatérésével stabilizálódik.	Visszatérnek Kalaznóra, ahol összeköltöztetve élnek egy másik családdal.	Tevelen élnek rokonainál édesapja hadifogságból való hazatéréséig. Csernyédpusztán telepednek le.

- 29 A magyarlakta településeken való elrejtőzés stratégiáját sok német család alkalmazta, hiszen ezen falvakban nem keresték őket.
- 30 Tóth Ágnesnek köszönhetően pontosan ismerjük a visszafordított 5009-es és 6010-es számú szerelvények számát. BKMÖL. Bács-Bodrog vármegye alispánja 1574/1946. Idézi: Tóth 1993: 140.
- 31 A kitelepítések 1946 június eleje és november 8-a közötti megtorpanásáról lásd: Tóth 1993: 138.
- 32 Mivel nagynénje lakását Budapesten bombatalálat érte, a helyi tanács minden akadályozása ellenére kiigényelte házukat, majd visszaadta nekik.
- 33 Ebben az időszakban elsősorban az *anyanyelv*esek, azaz az 1941-ben magukat magyar nemzetiségűnek, de német anyanyelvűnek vallók jogfosztása kezdődött meg. Annak ellenére, hogy a Binder család magát német anyanyelvűnek vallotta, házából csupán 1947-ben költöztették ki. Lásd: Tóth 1993: 170–175. Házukat sohasem foglalta el a Béber család, akinek kiutalták azt. Mivel Katalin nagyapja *cenzarként* nagyállat-vizonteladással foglalkozott, tulajdonukban állt a település egyik legnagyobb istállója, amelyet a helyi TSZ sajátított ki magának. Lásd: Ament-Kovács 2017: 37.
- 34 Az akadozó nemzetközi tárgyalások okán, országos szinten megkezdődtek az összeköltöztetések. A legtöbb otthonától megfosztott család magával vihette azon tárgyakat is, amelyeket a kitelepítések alkalmával is magával vitt volna. Lásd: Ritter 2018b: 281–282.; valamint: Gonda 2014: 54.

Négy völgyeségi magyarországi német asszony elűzetés-története

	Diósberény: Ament Józsefné Binder Katalin (1934)	Hőgyész: Hábel Ferencné Göttlinger Teréz (1935)	Kalaznó: Elisabeth ³⁵ (1929)	Tével: Kuntz Mátyásné Zwick Katalin (1930)
1948			Márciusban ³⁵ véglegesen kitelepítik őket és 3 napos vonatút után 1 hetet lágerben töltenek.	1948 márciusban ismét Szakályba szállítják őket, de nagyapja betegsége okán mentesülnek a kitelepítés alól.
1949			Sebnitzben szállásolják be őket.	
1950			Édesapjával Ulmba disszidál.	
1951			Feljelentés miatt az esslingeni lágerbe kerülnek.	
1952			Papírjaik megszerzése után elhagyhatják a táborát, és édesanyja is átszökik a határon.	
			Nagymamája és húga a vöröskereszt segítségével Ulmba érkezik, majd saját lakásra tesznek szert.	

A HÁTRAHAGYOTT VAGYONI JAVAK

A riportok során az adatközlők minden alkalommal az elűzetés kezdőpontjaként otthonuk elvesztését jelölték meg, még ha azt nem is követte közvetlenül kitelepítés. Tehát ezen momentum a történetek egyik lehangsúlyosabb pontja. A törvényi szabályozásokat sem tiszteletbe tartó teljes vagyonek Kobzás (az érintettek ez esetben gyakran a kismizés kifejezést használják) visszatérő formulája az egy szál ruhában való utcára dobás képe. Továbbá, mivel adatközlőim a kitelepítéskor gyermekek voltak, otthonuk elvesztése mellett gyermeki világuk szereplőinek hiányát fájlalták. Zwick Katalin biciklijét egy rendőr a barátnőjének igényelte ki. Göttlinger Teréz húga kismacska után sírt, Elisabeth Kalaznóról pedig kutyájukat, Hägit hiányolta. A két világháború közötti német státusztagyak körét

35 Az 1948-as kitelepítés a környékbeli településeken március elején történt, így a kalaznói kitelepítés időpontjaként is ezt a dátumot feltételezhetjük. Lásd: Pintér é.n.: 148.; Eppel 1988: 413.

jól példázza, hogy a hiányolt tárgyak kapcsán két adatközlő, Binder Katalin és Göttlinger Teréz³⁶ is kiemelte családjuk bársonyos díványának elvesztését.

MEGALÁZÁS ÉS SZENVEDÉS

A megaláztatás kérdésére a későbbiekben több alkalommal vissza fogok utalni, a szenvedés kapcsán pedig azokra a helyzetekre szeretném ráirányítani a figyelmet, amelyben az adatközlők (vagy azok közvetlen hozzátartozói) élete valóban veszélyben forgott. Binder Katalin édesanyját a szomszéd telepes válogatott szidalmak között, vasvillával kergette le saját cseresznyefájáról, a lengyeli Apponyi kastélyban berendezett internálótábor borzalmai pedig jelentős nyomot hagytak Zwick Katalin emlékezetében. Visszaemlékezése szerint a főépület emeletén a felnőtteket, a birkahodályokban pedig az időseket és a kisgyermeket helyezték el.³⁷ Illemhely nem került kialakításra, erre a célra a kastély körül egy árkot ástak.³⁸ Éjjel tilos volt kilépni a kastélyból. Az ellenszegülőket a „tollszobába”³⁹ szállították. Itt meztelenre vetkőztették, vízzel lespriccellték, tollba forgatták, és arra kényszerítették őket, hogy táncoljanak. A táborban az első napokban semmilyen ennivalót nem kaptak,⁴⁰ és a földre szórt szalmán kívül semmivel sem készültek fogadásukra.⁴¹ A Zwick család számára sógornőjük szállított ökrösszekéren ételmet. Katalinnak az egyik alkalommal sikerült elrejtőznie benne és még a munkaszolgálat előtt elmenekülnie.⁴² Húgát, és nagyszüleit a tábor felszámolásakor⁴³ elengedték, azonban édesanyját a szekszárdi börtönbe hurcolták át.⁴⁴

A kiválasztott adatközlők közül Elisabeth édesanyja esett át a szó szoros értelmében vett kínzáson. Megfenyegették, hogy halálra verik, ő mégsem árulta el

36 A Göttlinger család díványát hadi szükségletre hivatkozva szállították el akkor, amikor a család nem tartózkodott otthonában.

37 Ezt alátámasztja, hogy dr. Schrenk Ádám községi orvos a gyermekek édesanyjukkal való közös elhelyezését kérte. TMÖL A völgyeségi járási főjegyző iratai 3170/1945. A következőkben is idézi: Tóth 2008a: 104.

38 Az illemhely ilyen formájú kialakítását dr. Schrenk Ádám községi orvos 1945. 04. 29-i jelentése is igazolja: *Közvetlenül a kastély bejárata előtt – tőle jobbra és balra – egy-egy 8m hosszú és ½ m. mély latrinát találtam, amely penetráns bűzt áraszt egész környékén.* Tóth 2008a: 103.

39 A szobát a járási főjegyző záratta be 1945. 05. 04-én. Tóth 2008a: 104.

40 Ezt úgyszintén alátámasztja dr. Schrenk Ádám vizsgálata. Tóth 2008a: 103.

41 A helyzetet dr. Schrenk Ádám hasonlóképpen látta: *A folyosókban – szalmán – az emberek zsúfoltan fekszenek.* Tóth 2008a: 103.

42 1945. május elejétől lehetővé vált a tábor lakóinak munkákra való kiigénylése, munkabéruket a szovjet hősi emlékmű építésére fordították. Kiigénylésükben szemmel láthatóak az emberségi szempontok, hiszen sokan pénzért váltották ki idős rokonaikat és mosdatás, étkezés után vitték vissza őket. Tóth 2008a: 107–108.

43 Tóth Ágnes a tábor felszámolásának idejét 1945. 06. 28-ra teszi. Tóth 2008a: 111.

44 A 28 személy bebörtönzését alátámasztja Tóth 2008a: 111.; valamint: Wirth 1988: 233.

férjének – Elisabeth édesapjának – tartózkodási helyét. Bezárták a sógora méz-kamrájába,⁴⁵ és kínvallatták:

Édesanyámnak le kellett vetköznie, 4-6 férfi körülállta, ütötte és rúgta, miközben zenét hallgatott a rádióból. Anyámnak az ágy elé kellett fekiüdnie és a talpát addig verték egy vállszijjal, amíg fel nem dagadt és véres nem lett. Addig taposták Édesanyám végbélnyílását, amíg már nem bírta tovább. Anyámnak fel kellett tartania a tenyerét, amit egy bajonettel ütöttek. Ezután vérző testtel átvitték egy másik szobába, ahol már két másik férfit halálra vertek. (Addig verték a fejüket az asztal sarkába, amíg el nem véreztek.) Az ő holttestüket egy kútba dobták.

Elisabeth édesanyja ezután hajcsatjával ki tudta nyitni az ablakot,⁴⁶ és meztelenül futott végig a vizesárokban Hőgyészig, ahol vérző testtel egy bokorban találtak rá.

TISZTASÁG ÉS TISZTÁTALANSÁG

E kérdés véleményem szerint a megaláztatás körébe sorolandó, azonban külön hangsúlyt érdemel. A precizitás és takarékoság mellett a tisztaság is a németség öndefiníciójának fontos eleme volt. Ezért kapott különös hangsúlyt a mocskos sváb kifejezés hazánkban és a mocskos magyar cigány kollokáció Németországban.⁴⁷

A kitelepített adatközlők egyaránt megalázóként aposztrofálták a helyzetet, miszerint nem volt lehetőségük maguknak megfelelő higiéniai körülményeket biztosítani. *Tetvesek voltunk, el lehet képzelni, hogy mennyire örültek nekünk – emlékszik vissza a nemesnádudvari megérkezésre Zwick Katalin. Göttlinger Teréz a következőképpen idézi a vagonban töltött idő alatti vízvételi lehetőségeiket: olyan bűdös volt az a víz, hogy mindig elájultam. Szintén a vagonokban kapott víz minőségére panaszkodik Elisabeth Kalaznóról: Valahol Csehországban állt meg a vonat, itt pedig mindenki vízért könyörgött. A forrásból hozott víz olyan koszos volt, hogy meg kellett várni, hogy leülepedjen és a víz iható legyen.*

45 A méz-kamra a szaknyelvben a méhkaptár azon része, ahol a méhcsalád mézet és virágport raktároz. Azonban ez esetben feltehetően a méztároló helyiségre utal az elbeszélő.

46 Elisabeth édesanyja feltehetően a gitt kikaparása után tudta kiemelni az ablaküveget.

47 Fendl 1993: 231–235.

A MUNKA: MATERIÁLIS ÉS EMOCIONÁLIS ÉRTÉK

A nők családon belüli szimbolikus és társadalmi szerepe a második világháború idején és azt követően drasztikusan megváltozott. Férjük távollétében családfenntartókká lettek és a családi gazdaságon kívüli munkát kellett vállalniuk,⁴⁸ bár feleség- és anyaszerepüket igyekeztek a jogfosztás alatt is megtartani.⁴⁹

A munkával kapcsolatos történetek visszaemlékezéseikben igen részletesek, amely nem csupán magyarországi német, hanem más, paraszti származású személyek élettörténeteiben is jellemző.⁵⁰ Az adatközlők általában hangsúlyozzák, hogy felnőttként volt szükséges kivenni részüket a család feladataiból. Binder Katalinnak a szárnyasokat kellett ellátnia, Elisabethnek pedig kötnie kellett: *Éjt nappallá téve kötöttünk, addig kötöttem, hogy már a fájdalomtól nem tudtam tovább folytatni. Ekkor anyám folytatta helyettem is.* Binder Katalin hangsúlyozza, hogy én már 14 évesen mentem a papáékka kukoricát szedni Szakályba,⁵¹ a magyarokhoz. *Nagyon ügyes voltam, apám akart segíteni, de én mindig iparkodtam a sorommal.* Göttlinger Teréz édesapja az utolsók között tért haza a málenkij robotról. Szomorúan, mégis hálával gondol vissza édesanyjára, aki ekkoriban kemény fizikai munkát végzett: *Anyukám ment a bőrgyárba dolgozni [...], ment Szakályba és ott kézi cséplővel csépték babot, borsót.* Elisabeth pedig a következőképpen emlékszik első németországi munkahelyére: *Hogy ne aludjak el, a lépcsőfeljáróhoz ültem, de olykor előfordult, hogy elbóbiskoltam és hátraestem.* A visszaemlékezésekben a munkát egy adatközlő sem szégyellte, inkább a munkáért kapott szerény anyagi és társadalmi megbecsülés váltott ki belőlük negatív érzelmeket.

Az új betelepülőkkel szembeni averziók legfontosabb momentuma is a nagy különbözőséget mutató munkakultúra volt. A felvidéki magyarok könnyebben be tudtak illeszkedni a hegyháti és völgyeségi polgárosult német gazdálkodási struktúrába. Az archaikusabb gazdálkodási ismeretekkel rendelkező, más földrajzi viszonyokhoz szokott, a tej- és gyümölcs gazdaságban kevésbé rutinos, a tél korai beállta miatt az őszi szántást sem ismerő bukovinai székelységnél azonban sok nehézség adódott.⁵² Adatközlőim elsősorban rutintalanságukból eredő, nem megfelelő beosztásukat (borjak levágása, a legjobb minőségű vetőgabona élelmiszerként való felhasználása, a kamrákban fellelt disznóvágási füstölt élelmiszerek nagybőjt előtti elfogyasztása) pazarlasként aposztrofálták. Ezt a sztereotípiát erősítette, hogy az első betelepítési hullámban még többeknek volt lehetősége szükségleteinek és igényeinek kevésse megfelelő ház helyett, olykor nehezebben megalapozható esetben

48 Ezen témával bővebben foglalkozik: Molnár 2016.

49 Göttlinger Teréz visszaemlékezése szerint a vonat megálló alkalmával a férfiak rögtönzött tűzhelyet készítettek, az asszonyok pedig azon főztek. Binder Katalin édesanyja pedig találékonyágának köszönhetően hús hiányában apróra vágott tojásból készített fasírtot.

50 Küllős 1982: 170.

51 Diósberénnyel szomszédos magyarlakta, ezért a kitelepítés által nem érintett Kapos-menti település.

52 Vass 2005: 141–142.

is egy következő, jobb felszereltségű házat igényelni.⁵³ Érdekes párhuzam, hogy amíg Vass Erika német adatközlője egy közeli völgyégi településen azt a momentumot, miszerint a bukovinai székelyekkel ellentétben a felvidékiek vasúti kocsikon, teljes felszereltséggel érkeztek, pozitívnak ítélték meg,⁵⁴ addig ez az általam gyűjtött diósberényi visszaemlékezések szerint ellenszenvet váltott ki a faluban, és a németekkel szembeni többletjogként értelmeződött.

SEGÍTSÉG ÉS CSERBENHAGYÁS

A nehézségek között mégis szép emlék, hogy a kitelepítettek a vagonokban megosztották egymással az élelmet, a vasút környéki lakosok pedig lehetőségeikhez mérten segítettek őket élelmiszerekkel: *ha mentek krumplit vagy gyümölcsöt kérni, mindig a hűgomat vitték magukkal, akkor jobban adtak az emberek* – emlékszik vissza Göttlinger Teréz. Vonatuk visszafordítása utáni, Nemesnádudvaron töltött hetekre Göttlinger Teréz pozitívabban, Zwick Katalin pedig kevésbé jó emlékként tekint vissza. Természetesen az ilyen helyzetekre való visszaemlékezések nem csupán egyéni hozzáállás kérdései, az ügyintézési rend fejletlensége okán az elhelyezési körülmények valóban sokszínűséget mutattak.

Úgyszintén sokszínűséget mutatott azok hozzáállása is, akik korábban nem voltak közvetlen ismeretségben a jogfosztott németekkel. Az internálás idején Zwick Katalin és családja felügyelt unokatestvérére is, akinek szülei kényszer-munkán voltak a Szovjetunióban. Őt a lengyeli tábor felszámolásakor lovaskocsin Györkönybe szállították,⁵⁵ útközben Tevelen leugrott a kocsiról, ám egy telepes visszadobta. Elisabeth és családjának marhavagonba zárásakor a hatóságok már a szakályi vasútállomáson minden élelmiszert elvették, majd hasonló, ellenséges fogadtatásban volt részük Németországba érkezésükkor is: *Senki sem akart értünk semmit sem tenni. Németek voltunk Magyarországon és idegenek Németországban.* Természetesen a háború után négy zónára szakított, munkanélküliséggel és jegyrendszerrel küzdő Németország számára a 14.000.000 Közép-Kelet- és Dél-Európából elűzött német⁵⁶ befogadása nem kis nehézséggel járt.

Eddigi tapasztalataim szerint a hatósági retorzióktól való félelem ellenére a rokonok és itthon maradt németek, valamint a települések kontinuus magyar lakói lehetőségeikhez mérten támogatták a jogfosztottakat. Menedéket nyújtottak számukra, elrejtették értékeiket, ételt adtak nekik, vagy nem igényeltek állataikból.⁵⁷ Nagy számban akadtak olyan hozzátartozók, akik az Amerikai Egyesült

53 Vass 2005: 144.

54 Vass 2005: 142.

55 Tóth Ágnes kutatásaiból tudjuk, hogy a táborlakók közül a munkaképteleneket Györköny, Bikács és Németkér német községekbe szállították. PIL. 274.f.10.cs.34.ö.e. Idézi: Tóth 1993: 58.

56 Kossert 2008: 9., valamint: Tóth 2008c.

57 Diósberényben kontinuus magyar lakosság jelentős része nem igényelt hajdani szomszédai, barátai javaiból, azonban akadt olyan német személy, aki igen. Bérdi József halálával emlékszik vissza azon

Államokból is igyekeztek támogatást nyújtani, tehát az újrakezdést gyakran kollektív teljesítménynek tekinthetjük.⁵⁸ Egymással szemben álló példa a szomszédos magyar településeken való bujkálás stratégiája kapcsán Binder Katalin férjéé és a kalaznói Elisabethé. Amíg a korábban számukra ismeretlen regőlyi Herceg család befogadta Ament Józsefet és később a teljes Ament családnak is menedéket nyújtott, addig a gyulaji Börgözi család visszaélt Elisabeth családjának kiszolgáltatott helyzetével.

KITEKINTÉS

A háború utáni első népszámlálás idejére, a bevallási hajlandóságot is figyelembe véve a németiség száma drasztikusan csökkent,⁵⁹ életmódja jelentősen megváltozott.⁶⁰ Jogaikat a Magyarországon maradtak 1950-ig fokozatosan visszanyerték, de a Németországba telepítettek csak 2011-ben kaphatták vissza magyar állampolgárságukat. A népességcsere után a vizsgált régióban a legelső összekötő pontot a vallás jelentette, hiszen Kalaznó kivételével⁶¹ mindegyik település római katolikus vallású volt, ahogy a betelepített magyarok is. A konfliktusok fokozatosan oldódtak, a kisebbségi jogok validálhatóak lettek.⁶² A kitelepítettek gyermekei már vegyes házasságokat kötöttek, és legtöbbször elhagyták a településeket. Fokozatosan erősödött a lokális identitás,⁶³ mely olykor felülírni látszott az etnikai identitást is. A kádári konszolidáció éveiben létrejöttek az emlékezet új alakzatai és helyei, a kiadványok, ünnepek, emlénapok, emlékművek.⁶⁴ Megindult a honvagyuturizmus és megkezdődnek a kontinenseket átívelő elszármazotti találkozók, megszaporodtak az elűzetés korára való kiadott visszaemlékezések. A kitelepített generáció elöregedésének okán a hazalátogatók száma folyamatosan fogy, a hajdani 1000 fő feletti települések lakossága ma alig éri el a 100 főt. Az ott élő, népességcserét is átélt generáció számára pedig az elűzetés korára való közös emlékezés minden nemű abszorpciós törekvés, illetve állami iniciativa ellenére szinte lehetetlen.

németekre, akiket az elűzetés éveiben segítettek, hiszen családja kuláklistára kerülésekor viszonzotként azt. Visszaemlékezését közli: Pintér é.n.: 138.9

58 Ritter 2018b: 288.

59 A Schwäbische Türkei régiójában (a 18. században Somogy-Tolna-Baranya megyékbe telepített németiség által lakott terület) számuk Somogy megyében 3,1%-ról 0,1%-ra, Tolna megyében 26,8%-ról 1,1%-ra, Baranya megyében 27,5%-ról 1,5%-ra csökkent. Tóth 2008b: 158.

60 A kivetkőzést megelőzően a polgárosult német képviselőkkel szemben a felvidékiek rövid szoknyái vagy a székelők archaikusabb ruhadarabjai neveltség tárgyát képezték. Érdekes párhuzam, hogy a Németországba telepített magyarországi németeknek hasonló problémákkal kellett megküzdenie.

61 Azon falvak, amelyekbe katolikus lakosságot telepítettek a korábbi, evangélikus német lakosság helyére, nehezebb helyzetben vannak, hiszen érzelmileg a szakrális értékek megőrzésében sem érdekeltek.

62 Tóth 2016: 55.

63 Ritter 2018a: 160

64 Asmann 2013: 39.

Adatközlők

- Ament József (*Diósberény, 1932 – †Hőgyész, 2012) – riport ideje: 2012. 08. 31.
Ament Józsefné Binder Katalin (*Diósberény, 1934) – riport ideje: 2014. 12. 26;
2017. 08. 25.
Ament Rudolfné Rieger Katalin (*Kovácsi/Tevel, 1921) – riport ideje: 2018. 09. 01.
Gungl Ferencné Göttlinger Teréz (*Hőgyész 1930 – †Hőgyész, 2017) – riport ideje:
2017. 10. 21.
Hábel Ferencné Göttlinger Teréz (*Hőgyész, 1936) – riport ideje: 2017. 10. 21.
Kuntz Mátyásné Zwick Katalin (*Tevel, 1930) – riport ideje: 2017. 08. 25; 2017. 10. 22.
Zwick János (*Tevel, 1928 – †Hőgyész, 2011) – riport ideje: 2010. 07. 06.

Irodalom

AMENT-KOVÁCS Bence

- 2017 Eine Familiengeschichte aus volkskundlicher Sicht: Statusvererbung einer ungarndeutschen Schmied-Kleinhandwerkerfamilie in fünf Kapiteln. *AKuFF Bote* 35. 34–63.

ASSMAN, Jan

- 2013 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

BALOGH Balázs

- 2002 Über Zwangsaussiedlung und Kollektivschuld in einer ungarndeutschen Dorfgemeinde. In Hauschild, Thomas et al. (Hrsg.): *Internationale Deutschland – Ethnographie der Gegenwart.* 250–266. Münster: LIT Verlag.

BÁNYAI SZ. Irén

- 1996 A történelmi események tudati tükröződése. In Örsi Julianna (szerk.): *Túrkeve földje és népe.* 251–273. Túrkeve: Túrkevei Kulturális Egyesület.

BODOR György

- 1975a Székely honfoglalás 1945-ben I. *Forrás* VII. 3. 70–83.
1975b Székely honfoglalás 1945-ben II. *Forrás* VII. 4. 59–68.

BINDORFFER Györgyi

- 2001 *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.

BORSOS Balázs

- 2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében.* I. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

EPPEL, Johann

- 1988 *Tevel. Zweieinhalb Jahrhunderte schwäbische Ortsgeschichte in Ungarn. 1701–1948.* Budapest: Heimatgemeinschaft der Teveler E.V.

FAEHNDRICH, Jutta

- 2014 Greiter, Susanne: *Flucht und Vertreibung im Familiengedächtnis. Geschichte und Narrativ*. München: Merbert Utz Verlag. (Recenzió). www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-22588?title=s-greiter-flucht-und-vertreibung-im-familiengedaechtnis&recno=2&q=Susanne%20Greiter&sort=newestPublished&fq=&total=2 (letöltés: 2018.10.08.)

FENDL, Elisabeth

- 1993 Mitgenommen: das Gepäck der Heimatvertriebenen. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 36. 229–243.

FÖLDI István

- 1987 *Mádéfalvától a Dunántúlig*. Szekszárd: Kn.

GONDA Gábor

- 2014 *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform a németek által lakott Dél- és Nyugat-dunántúli településeken*. Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Kronosz Kiadó.

HANKISS Ágnes

- 1980 „Én-ontológiák” (Az élettörténet mitologikus áthangolása). In Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. II. 30–38. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

KOMANOVICS József

- 1988 A német nemzeti kisebbségek és a kollektív felelősségre vonás kérdése a II. világháború után. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1987–1988*. 479–488. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

KÓSA László – FILEP Antal

- 1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó: Budapest.

KOSSERT, Andreas

- 2008 *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*. München: Pantheon.

KÜLLŐS Imola

- 1982 A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában. In Küllős Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer*. 163–184. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Documentatio Ethnographica 9./
- 2012 A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága. In Küllős Imola (szerk.): *Közkézen, közzsájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*. 410–435. Budapest: Akadémiai Kiadó.

LEHMANN, Albrecht

- 1982 Autobiográfiai módszerek. Lehetőségek és eljárások. In: Küllős Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer*. 47–60. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Documentatio Ethnographica 9./

MARCHUT Réka

- 2011 Potsdam – kényszer vagy lehetőség? Korabeli értelmezések. In Erdődy Gábor (főszerk.): *Visszatekintés a 19–20. századra. Tanulmányok*. 190–203. Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program.

2014 *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest – Budaörs: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület.

MAYNES, Mary Jo

1989 *Gender and Narrative Form in French and German Working-Class Autobiographies*. In Joy Webster – Barbare et al. (ed.): *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives*. 103–128. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

MÁTÉ Gábor

2011 *Kistájak határán. A baranyai Völgyesség táji karakterének vázlata*. In Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. 27–38. Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

MOLNÁR Annamária

2016 *Málenkij robotról hazatért német nők integrációja Magyarországon és Németországban*. *Pro Minoritate* 2016 nyár. 56–64.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2011 *Dunántúl*. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I.* 444–597. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÁSZKA Imre

2009 *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged: Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó.

PATAKI Ferenc

2001 *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris Kiadó.

PINTÉR Ferenc

É.n. *Diósberény krónikája*. Diósberény: Diósberényi Vállalkozók Egyesülete.

RITTER György

2018a *Hazáink. Német és magyar kényszermigrációs sors a második világháború utáni Magyarországon – Egy Buda környéki község szemszögéből*. Budapest: Napkút Kiadó.

2018b *A magyarországi németek belső telepítésének emlékezete Veszprém megyében*. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” az ötvenes években 1.* 275–316. Budapest: MTA BTK – Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

SAJTI Enikő, A.

1984 *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Nemzetiségi füzetek 6./

SZILÁGYI Miklós

2006 *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZÓTS Zoltán

- 2003 Kistérségi adalékok egy kényszeremigrációs jelenség rajzához. In Gaál Attila (szerk.): *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 25. 351–364. Szekszárd: Wosinszky Mór Múzeum.

TILKOVSKY Lóránt

- 1989 *Hét évtized a magyarországi németek történetéből. 1919–1989.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

TÓTH Ágnes

- 1993 *Telepitések Magyarországon 1945 és 1948 között. A németek kitelepítése, a belső népességmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- 2008a „A népeket kihajcsák a legelőre és ök azt viszi getoba akit akkarnak” Internálótábor Lengyel községben. In Cholnoky Győző (szerk.): *Földönfutók. A Magyarországot érintő kényszertelepítések a II. világháború alatt és után.* 85–114. Budapest: Lucidus Kiadó.
- 2008b Elűzött svábok, betelepített bukovinai székelyek. A földreform és a társadalmi szerkezet néhány összefüggése a Dél-Dunántúlon (1945–1949). *Fórum Társadalomtudományi Szemle.* X. 1. 145–161.
- 2008c *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- 2008d A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In Szedzerjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a 20. századi Magyarországon.* 37–52. Salgótarján – Budapest: Nógrád Megyei Önkormányzat.
- 2016 Integráció az elméletben – diszkrimináció a gyakorlatban. Németek Magyarországon 1948–1956. *Pro Minoritate.* 2016 nyár. 47–55.

TÓTH Ágnes – VÉKÁS János

- 2013 Az identitás természete. In Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Önazonosság és tagoltság: elemzések a kulturális megosztottságról.* 11–40. Budapest: Argumentum Kiadó. /Tér és Terep. Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének évkönyve 9./

VÁRNAGY Antal

- 1998 *Hőgyész. Községtörténeti monográfia II. Hőgyész: Hőgyész Nagyközség Önkormányzata.*

VASS Erika

- 2005 Eltérő értékrendek egy völgyeségi faluban a 20. század második felében. In T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20. században.* 135–153. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

WIRTH, Josef

- 1988 A lengyeli internálótábor. In Hambuch Vendel (szerk.): *300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből.* II. 229–234. Budapest: Tankönyvkiadó.

ZIELBAUER György

1994 *A legújabb kori népvándorlás Magyarországon (1940–1950)*. Szombathely: Savaria University Press.

Források

7/2007-es számú riport. Donauschwäbisches Zentralmuseum irattára. „Heimat im Koffer“ c. időszakos kiállítás dokumentumai.

A kalaznói evangélikus gyülekezet története 1900–1950-ig. Szám nélkül. Evangélikus Országos Levéltár gyülekezet- és egyházmegye-történetek. Tolna-Baranya-Somogyi egyházközségek története 1900-1950. On-line elérés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Tolna_Baranya_Somogy_egyhazkozsegek_tortenete_1900_1950/?pg=0&layout=s (letöltés: 2018.11.16.)

Ament-Kovács Bence

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet,
az MTA Kiváló Kutatóhelye
E-mail: amentkovacs@gmail.com

Bence Ament-Kovács

The expulsion – narrative of four ‘Danube Swabian’ women from the Völgyég region after the Second World War

In my paper, I present four narratives told by Danube Swabian women from the villages of Diósberény, Hőgyész, Kalaznó, and Tevel in South Hungary. After the Second World War German-speaking villagers or those of German origin were subject to deportation. It was both a physical and a symbolic process. All four women stemmed from the region called *Schwäbische Türkei* and had similar economic and social backgrounds. Their memories are exemplary, since they cover a great variety of historical experience of Germans living in southern Hungary after the Second World War. Although all the four stories are highly personalized accounts, they shed light on the wider social-economic and political contexts. Displacement plays a central role in them, because it emerges as a constructive power which initiates mythological rethinking. This mnemonic process helped my interlocutors to integrate the tragic event of expulsion into their life-strategies. The chart on historical data extracted from the biographical narratives enabled their comparative analysis.

„A férjem naponta kérdezi, hogy megválaszoltam-e már a levelet”

Kitelepített magyarországi német asszonyok levelei

Két nagy téma van, ami a privátlevelek kutatásának immár évszázados múltján végigvonul, állítja Christa Hämmerle és Edith Sauer a levélírás és a nemek/nemiség kapcsolatának szentelt kötetében: az egyik az a közhely, hogy a levélírás már elavult. Ez Theodor W. Adorno 1962-ben kinyilvánított, de máig gyakran idézett gondolata,¹ amelyet rendre az ugyancsak közhelyszerűen felsorakoztatott cáfolatokkal szokás idézni, a másik pedig az, hogy a levélírás a „nőiséghez közel álló dolog”.²

Ha a népi levelezés szemszögéből szemléljük a dolgot, akkor Adorno „tévedését” megcáfolandó elegendő csupán az Amerikába kivándoroltak leveleit, avagy a II. világháború idején úton lévő tábort, katonai levelek millióit említeni mint a német irodalomban jól kutatott intenzív levelezési korszakokat.³ Leveleket írtak az emberek azonban a II. világháború után is, például a Németországba kitelepített⁴ keleti németek millióinak köreiből, amelyre azonban úgy tűnik, jóval kevesebb figyelem irányul.⁵ Jóllehet kiterjedt levelezéseket feltételezhetünk a sziléziaiak, szudétanémetek, de magyarországi németek köreiből is, nemcsak maguk között, hanem politikusok, illetve közéleti személyiségek felé is, akik befolyásol(hat)ták az

1 Adorno 1965: 117.

2 Hämmerle – Sauer 2003: 8.

3 A német kutatás abból indul ki, hogy 1939–1945 között csak Németországból a II. világháború idején kb. 40 milliárd postai küldemény volt úton; míg az Amerikába kivándoroltak (1820–1914) leveleinek a mennyiségét is több mint 100 millióra becsülik. Az utóbbiaknál csak elhanyagolható részben foglalkoznak női levelekkel – szögezi le Pichler az idevágó kiadványok tükrében –, aminek nemcsak az az oka, hogy a kivándorló nők aránya alacsonyabb, hanem az is, hogy a férfi volt inkább arra hivatott, hogy hangadó módon informálja az otthonmaradottakat az újvilágbeli életről. Pichler 2003: 164–165.

4 Ellentétben a német „Vertreibung” (szó szerint kiűzetés) bevett szóhasználatával, a magyarban úgy tűnik ez idő tájt nincs még megszilárdult fogalom a magyarországi németek II. világháború utáni kényszerű kiutasítására. Míg a politikai közbeszéd, nem utolsósorban az új megemlékezési nap körüli diskurzus (valamint a kapcsolódó törvényszövegezés) már fellazította a szakmailag és a közbeszédben is elfogadott „kitelepítés” egyeduralmát, addig a történeti irodalomban úgy tűnik, még sem a kitelepítés, sem a kiűzetés kifejezés nem végelegesedett, bár már mindkettő mellett felsorakoznak az érvek. E megítélésben elsősorban Tóth Ágnes, illetve Ungváry Krisztián munkáinak szóhasználatát tartom szem előtt.

5 Habel 2000: 148.

események alakulását, és ezzel e népcsoportok sorsát. A kevés kiadványok egyike, egy kisebb válogatás az első német szövetségi kancellár, Konrad Adenauer menekültekkel és kitelepítettekkel folytatott levelezésből,⁶ jól megvilágítja, hogy milyen reményekkel, kérésekkel és kérdésekkel (területi, határkérdések, „Lastenausgleich“) fordultak az érintett emberek a kölni polgármesterhez, utóbb kereszténydemokrata vezérpolitikushoz. Ez a népi levelezéstörténetben valójában jól ismert, igen alapvető konstelláció, hogy ti. a kiszolgáltatott helyzetben lévő „kisember” a nagyobb rálátással, sőt befolyással rendelkező személyiséghez levélben folyamodik tanácsért, irányadó meglátásért, ahogy még látni fogjuk, ha más színezetben is, de az itt tárgyalt levélállományban is szerepet játszik.

A fentebb hiányolt kanonizált formák mellett vannak a levélkiadásnak alternatív módjai is: érdemes megemlítenünk egy oroszországi német tanárnő saját kiadványát, női tematikája miatt is: Frieda Majer, aki Kazahsztánból 1994-ben vándorolt be Németországba, saját magánleveleit tette közzé.⁷ A barátnőjének írott bizalmas levelei jól kirajzolják integrációs küzdelmét, ahogy takarítónőből másodképzés útján ismét tanári állásba került. A szövegek demonstrálják ennek az útnak jó néhány női vonását, azáltal is, ahogy az életpályák feltárásán felül az aktuális élethelyzet megítélő kommentálás, feldolgozás alá kerül.

Visszatérve azonban a levélírás és a nők kapcsolatához, amely történelmileg nézve elsősorban természetesen az irodalmi levelezésben jelentkezett, s ahogy Reinhard Nickisch megállapítja, egyúttal „a 18. század óta ez az egyetlen írásbeli nyelvi aktivitás, amelyet a »felvilágosult« társadalom a nőnek megengedett”, amelyet mint női kifejezésformát azután a 20. századi feminista nőkutatók nemcsak árnyalt, hanem dekonstruált is.⁸ A 18., illetve 19. században a levélírás elsajátítása a (polgári) nőnevelés fontos része volt; nemcsak a német nyelvterületen volt három alappillérenek egyike,⁹ sőt a női emancipáció egyik motorja.¹⁰ A levélírás mint a leánynevelés részprogramja magyarországi viszonylatban is fennállt, sőt korán megkezdődött: Szenczi Molnár Albert és Pázmány Péter nőnevelésről szóló elmélkedéseivel, amelybe, figyeljük meg, kezdettől bekapcsolódnak a nemi szerepek. Szenczi Molnár amikor azt javasolja, hogy „»minden fő- és közrendben lévő asszonyi állatok is indíttassanak az írásnak-olvasásnak« megtanulására”, úgy indokolja ezt, hogy elsősorban „vallásos célból (a férj távollétében bibliaolvasás a ház népének), másodsorban viszont a gazdaság rendben tartása, a számadások ellenőrzése, a férjnek történő levélírás is megköveteli ezt”.¹¹

A nők levélírása nyilván iskoláztatásuk kérdéseivel függ szorosan össze, s elgondolkodtató, ha Schwarcz Etel így summázza a helyzetet:

6 Mensing 1999. E kis gyűjtemény, mivel csupán 40 levelet közöl, nem reprezentatív, azonban arányában talán valamennyire mégis „beszédese”: mindössze három női (kettő személyes jellegű), a harmadik pedig egy sziléziai asszony levele, aki saját, a kitelepítettek körében végzett CDU-barát feminista agitációs aktivitásairól számol be, s e munkájához igyekszik megnyerni a politikust.

7 Majer: 2004. Tíz 1995 és 2003 között keletkezett levélről van szó.

8 Hämmerle – Sauer 2003: 9.

9 Hämmerle – Sauer 2003: 9.

10 Hämmerle – Sauer 2003: 10.

11 Oláh (Bitskey után): 224.

Sírni kellene, hogy a XIX. században van még olyan ember, aki azt állítja, hogy a nőnek nincs joga gondolatait írásban kifejezni. Egész Magyarországon nincs olyan iskola, ahol leányainkat hibátlan levélírássra, a háznál szükséges számolásra tanítanák.¹²

Iskolán kívül a levelezési szabályok és normák elsajátítására levelezőkönyvek is szolgálhattak. A név nélkül, valójában azonban Vajda János által 1861-ben megjelentetett első, kifejezetten nők számára készült *Hölgyek titkára, vagyis legújabb levelezőkönyv*¹³ megjelentetését az indokolta, hogy „amíg a férfiak a felsőbb iskolákban alapos képzést nyernek, a hivatalokban is gyakorolják a fogalmazást, addig a nőknek szűkebb társadalmi helyzete csekélyebb tudományos képzettséget igényel”, eközben pedig nem a „bevégzett képesítésűekre” gondoltak.¹⁴ Keszeg Vilmos egy, a 20. század második felében keletkezett, L. E. parasztasszony leveleiből készített edíciója kapcsán úgy ítéli meg, hogy „az egyén [...] a népi hagyományból sajátítja el a levelezés szabályait” és a „levelezőkönyvek hatásával ma [...] aligha számolhatunk, s az iskolai oktatás szerepe is minimális”.¹⁵

A széles néprétegek levelezési gyakorlata természetesen a népi írásbeliség legalapvetőbb kérdéseire, mindenekelőtt az alfabetizációhoz kapcsolódik. Hanák Péter megítélése tartandó szem előtt:

A nép óriási többsége a XIX. század végéig írástudatlan volt. S ha akadt is elvétve írástudó ember köztük vagy körülöttük, ritkán adódott nyomós ok levélírássra, jobban mondva valamelyik helybéli írástudóval való iratásra [...]. Nem a véletlenül [...] múltott, hogy a szép számú kiadott levélgyűjteményben csak elvétve találunk népi leveleket. [...] A népi írásbeliség korszaka voltaképpen a XX. századdal kezdődik, de sokáig még ekkor is csak a kérvényezésre szorítkozik.¹⁶

A VIZSGÁLT LEVÉLÁLLOMÁNY

Tanulmányomban a freiburgi (Dél-Németország) IVDE néprajzi intézetben, Eugen Bonomi hagyatékából intézetünkre szállt¹⁷ közel 400 dokumentumból álló magánlevélállományának egy kiemelt szeletére támaszkodva szeretném a kitelepített magyarországi német lányok, illetve nők leveleit görcső alá venni. Példáink jórészt egy család levelezéséből származnak, amely 1946-ban indult, és kisebb-nagyobb megszakításokkal a címzett haláláig tartott.

12 Schwarz Etel 1938-ban megjelent „Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon” című munkájának megállapítását idézi Karacs 2008: 133.

13 *Hölgyek titkára, vagyis legújabb levelezőkönyv* 1861.

14 D. Szemző idézi a *Nővilágot*, 1861. 13. sz., 203–205. D. Szemző 1966: 30.

15 Keszeg 1996: 52.

16 Hanák 1973: 62.

17 Bonomi erről maga végrendelkezett: Bonomi 1977.

A nyelvész és néprajzkutató Eugen Bonomi (Bonomi Jenő, Orşova, 1908 – Schorndorf, 1979), aki a magyarországi németek területén elsősorban a budavidéki németiség körében végzett gyűjtései és írásai révén ismert,¹⁸ rövid középiskolai tanári tevékenysége után a pesti egyetemen Bleyer Jakab doktoránsa és legutóbb asszisztense volt. Elmar von Schwartz vezette őt be a terepkutatásba, amelyet 1944-ig, egy jó évtizedig intenzíven folytatott. Ennek anyagát az 1946-os Németországba való áttelepülése során azonban jórészt elvesztette. Új hazájában, a württembergi Schorndorfban nyugdíjazásáig középiskolai tanárként dolgozott, de néprajzi érdeklődése megmaradt, és továbbra is publikált a budavidéki németiség falvainak néprajzáról. Kitelepített földijeivel pedig röviddel letelepedése után intenzív levelezésbe kezdett: maga úgy vallja, hogy minden neki írt levelet megválaszolt.¹⁹ Néprajzi hagyatékában ezek a levelek megtalálhatók; saját válaszlevelei azonban néhány kivételtől eltekintve nem, úgyhogy a levelezés egyik fő vonása, hogy egyoldalú kommunikációval van dolgunk. A levelezést Bonomi sok esetben maga kezdeményezte, és sok esetben adatközlőinek megküldött (felbélyegzett) borítékkal, illetve levélpapírral igyekezett elősegíteni.

A KITELEPÍTETT MAGYARORSZÁGI NÉMETEK ÍRÁSBELI KOMMUNIKÁCIÓJÁNAK SPECIÁLIS ISMÉRVEI

A levelek keletkezésének az oka tehát az volt, hogy Bonomi tanárkodása mellett folytatni akarta a néprajzi, nyelvi kutatásait, és volt adatközlőtől, akiket személyesen is jól ismert, kiegészítő adatokat és adalékokat várt, de természetesen személyes sorsuk alakulására is figyelemmel volt. A később tartománnyá alakult Baden-Württembergben szétszórta letelepedett magyarországiak kapcsolathálóján belül a levelezés valójában a legfőbb kommunikációs csatorna volt a kitelepülés utáni közvetlen időkben, utazási lehetőség és telefon hiányában (legalábbis az utóbbi tömeges megjelenéséig). Ugyanakkor a levélírás számukra több értelemben sem volt magától értetődőnek mondható:

- 1) Egyrészt a magyarországi németek, mint ahogy általában az alsóbb társadalmi réteg (paraszti-kisgazdálkodói) tagjai, nem voltak íráshoz szokva, a műfaj számukra csupán a hivatalos ügyek lebonyolítására korlátozódott, és az életüket érintő események írásban való kommunikálásában egyáltalán nem volt semmiféle rutinjuk.
- 2) Másrészt e kitelepített kisebbség esetében nemcsak egy speciális élethelyzetről, hanem nyelvi adottságok által sajátos módon meghatározott levélállományról van szó. Elemzésekor a fentiek értelmében alapvetően azzal a kérdéssel is

¹⁸ Többek között disszertációja révén: Bonomi 1933.

¹⁹ Bonomi 1961–64: 159.

szembesülünk, hogy milyen keretek között alakult ki, illetve fejlődött levélíróink nyelvi írásbelisége, a nyelvet milyen fokon bírták írásban, és egyáltalán hogyan sajátították el azt. Olyan emberek írásairól beszélünk, akik rendszerint kisszámú (nép)iskolai éveiket a 20. század első harmadában és az adott kisebbségi nyelvtanítási lehetőségekhez mérten és keretei között töltötték el. Eközben nyelvileg a budai németiség sváb falvainak triglosszális helyzetében szocializálódtak, azaz különböző nyelvváltozatokat használtak: a helyi (bajor színezetű) dialektust, a német (irodalmi) és a magyar nyelvet mint sztenderd nyelvváltozatot. Mindhárom nyelvváltozatban egyénekenként feltehetően igen különböző szóbeli és írásbeli kompetenciákkal rendelkezettek. Támaszkodhatunk a nyelvész és dialektológus Bonomi megítélésére is, aki adatközlőit jól ismerte:

*Korrekt német nyelvet nem várhatunk el. [...] Hol is tanulták volna meg? [...] az iskolában aligha volt alkalmuk németül tanulni, [...] a fiatalabbaknak könnyebb lenne magyarul megnyilvánulni, mint így, hogy a nyelvjárás felől próbálják meg írásban kifejezni magukat.*²⁰

- 3) Harmadrészt pedig érzékelhető a levelekben a megérkezés utáni időkben egyfajta alapvető elbizonytalanodás, a levéltitokba vetett bizalom megingása, mivel több helyütt megfogalmazzák félelmeiket, hogy a leveleiket felbont[hat]ják, illetve hogy ezek valamiért hátrányukra válhatnak, sőt esetenként a megsemmisítésüket kérik. Mint a következő példában 1947-ből: *Kedves levelét örömmel megkaptuk. A schorndorfi képeslap is benne volt, a képecske is, a levelet felbontották, biztos nem azt találták benne, amit kerestek.*²¹ Igen sokat mond, hogy Bonominak is erős fenntartásai voltak, de levélíróinknak meg kell őt nyugtatnia: *Nyugodt lehet, kettőnkön kívül senki nem olvassa a leveleit, azokat még kevésbé, amelyeket Magyarországra írunk Magáról (1948), valamint Nos, ha van ideje, Professzor úr, írjon nekünk egy hosszú levelet, addig olvassuk, amíg kívülről nem tudjuk, majd a tűzbe kerül (1951).*²²

20 Bonomi 1961–1964: 158. Míg a levelek esetében a nyelvi sajátosságok miatt az eredeti német levél-szöveget is közöljük, a szakirodalom esetében eltekintünk ettől. Minden fordítás a szerzőtől származik.

21 *Ihren lieben Brief haben wir/ mit freuden erhalten. Die Schorndorfer / ansicht war auh dabei, die Bildhen auh/ der Brief ist geöffnet worden, die haben/ gewiß daß niht gevunden waß Sie gesuht haben. (2/1/310 = 23. 02. 1947)*

22 *Nun wen Sie Herr Professor Zeit haben/schreiben Sie unshalt wieder einen lan-/gen Brief wir Lesen in so lange bis wir/in auswendig kennen dan komt ehr ins/Feuer.“ (2/1/266 = 26.7.48); „Sie dürfen be-/ruhigt sein auser uns zweien liest/Ihren Brief nimand, filweniger das/wir auf Ungarn von Ihnen schreiben (2/1/293 = 14.11.1951). Egy a továbbiakban még tárgyalt levélben (2/1/268 = 09. 05. 47.) ugyancsak történik célzás a levélíró feleség részéről, hogy férje nem mer kirukkolni az ismereteivel.*

FÉRFI ÉS NŐI LEVÉLÍRÓK

Már maga a címzett is, a levelezőpartnereit sokéves terep kutatásaiból jól ismerő Bonomi is felfigyelt azok nemi feloszlására, sőt boncolgatta annak hátterét: „Nem meglepő, hogy a legtöbb levél női levélírótól származik. A parasztembernek általában nem fekszik az írás. De ha egyszer mégis meg kell történnjen, az asszony inkább hajlandó, mint férje.”²³ Valóban elmondhatjuk, hogy a levélíró férfiak aránya kisebb. Bonomi kapcsolathálójának a legintenzívebb pontja (s ebből következően a legnagyobb számú levelet szolgáltató) összlevélállományon belül – az „egyéb leveleket” itt nem számítva – 156 azoknak a leveleknek a száma, amely női kéztől származik (vagy saját névvel, vagy a család aláírásával), 50 pedig férfikézből. Megjegyzendő, hogy e férfiak által írt levelek magasabb iskolázottságú szerzőre vallanak.

A szóban forgó levélállomány fontos ismerve a kapcsolattartók alapvetően bizalmas levélírói attitűdje. A címzett (lelkészhez hasonló módon a közösség „fölkött álló”) bizalmas levelezőpartnerként való kezelése férfiakra és nőkre nézve egyaránt igaz. A nők által írt levelekben megjelenik a konkrét gondoskodás, az aggodás a címzett egészségi állapotáért. Levélírónk kifejezi együttérzését iskolai leterheltsége, egyedülléte miatt, például:

*[...] az anyagai miatt valóban sajnáljuk, hogy mindent elveszített. Amikor olyan sok évig gyűjtötte, olyan nagy türelemmel, sokszor nem szórakozni ment, hanem hozánk, egyszerű emberekhez és bennünket szórakoztatott és nekünk okozott örömet. Gyakran nem is érte meg idejönni, olyan butaságokat mondtak, és maga türelmesen csak azt mondta, jól van, jól van [...].*²⁴

De férfi levelezőpartnere is mondhatni feltárulkozó hangnemben köszöni meg figyelmét, például a következő idézet árulkodik a bizalmas levélváltásról, sőt annak W. életében betöltött helyéről is:

*Kedves Bonomi úr! Szívélyesen köszönöm a nekem megküldött levélpapírt és imákat. Most azt kérdezem, nem vagyok-e terhére, ha olyan gyakran jelentkezem az írásaimmal? Hogy fogom tudni ezt Magának valaha mind visszafizetni, mikor teljesen koldus lettem? Őszintén mondom Magának, hogy Maga az egyetlen támaszom, hogy ne kerüljek az ördög kezére, ami az én gyenge idegzetemnél könnyen lehetséges.*²⁵

23 Bonomi 1964: 138.

24 [...] Um ihre Sahen dut es uns auh wirklih Leid das sie dass alles verloren haben. Wo sie noch so vile vile Jahre gesammelt mit so einer Grossen geduld sie sind oft niht dem vergnügen nach und zu unz einfahen Leute gekommen und uns damid unter halten und ein fergnügen gemaht. Oft hat es sih garniht gelond den Weg zu mahen so was Dumes wurde geschwezt, und sie sagten halt geduldig schon gud, schon gud [...] (23. 2. 47.) Bonomi átirata, Bonomi 1961–1964: 174.

25 Lieber Herr Bonomi! / Herzlichen Dank für die mir zugeschickte Brief-/ papiere und Gebete. Jetzt frage ich aber Herr Bonomi ob/ ich Ihnen nicht zum Laste bin wenn ich so oft kom-/me mit meinem Schreiben?

A bizalmas, azaz aktuális és személyes közlések teszik a levelet igazán levéllé, azaz olyan műfajjá, amely Keszeg Vilmos meghatározása szerint „közeli rokonságban áll [...] az üzenettel, a pletykával, a híreszteléssel, az igaztörténettel, a telefonbeszélgetéssel”.²⁶

A szóban forgó levelezés, amelyet itt a kommunikáció felől közelítünk meg,²⁷ alapvető vonása az egyenlőtlen kommunikációs helyzet irányította írásbeliség: a levélírók a művelt, tudós levelezőpartnerükkel szemben nem győzik hangsúlyozni a leveleik tartalmi, illetve nyelvi tökéletlenségét, ez sok esetben a levélírói attitűd egyik meghatározó vonása. A fent említett L. E. hivatalos, a kollektivizálás ügyében írt kérvényező (panaszos) levele végét ezzel a passzussal zárja: *Meg kérem a bocsánatot a megíró soraimért mert saját kezemel irtam meg én L. E. [...] mert nem volt pénzem másal iratni és ha valamit nem irtam heljesen tessék elnézésel lenni mert a bánatol még gondolkozni sem tudúnk.*²⁸ Keszeg Vilmos elemzésében kidolgozza, hogy levélírója kompetencia hiányában nem „tudja uralni, megszerkeszteni mondani-valóját”, s mivel kiszolgáltatott helyzete lévén, s más mód nem lévén a hatalommal szemben, mégis írásbeli kommunikációra kényszerül, „erőfeszítései gyakran kudarcba fulladnak, [...] a helyesírás, a központozás teljes következetlensége jelzi, hogy számára idegen úton halad”.²⁹ Az esetünkben tárgyalt levélíró(nő)k egy más történelmi helyzet irányította, de alapvetően hasonló kommunikációs kényszer törvényeinek engedve ugyancsak megtapasztalják és kifejezik hasonló nyelvi esz-köztelenségüket. Különbség azonban, hogy itt egy számukra pozitív értelemben fölöttük álló, bizalmukba fogadott személlyel szemben annak javára, sőt a címzett (vélt) kímélete érdekében (is) gyakorolnak önkritikát.³⁰

Wie werde ich nun/ das alles einmal zurückzahlen können, wo ich /doch ein ganzer Bettler geworden bin?/ Aufrichtig teile ich Ihnen mit, daß Sie noch mir/ Die einzige Stütze sind, damit ich nicht dem Teufel/ In die Hände falle, was bei so schwachen Nerven/ Leicht möglich ist. (2/1/060 = 7.5.47)

26 Keszeg 1996: 11.

27 Hasonló kísérletet tettek, miközben rámutattak e kutatás hiányára: Götz – Löffler – Speckle 1993: 165–166.

28 Keszeg 1996: 63.

29 Keszeg 1996: 65.

30 Egynehány példa: *Hofendlich werden Sie/es lesen können den ich habe/schon sehr lange nicht geschrieben [Remélem, el tudja olvasni, mert én már olyan régen nem írtam] (2/1/311 = 27.5.46).* Avagy a következő részben udvariaskodó passzusokban *So nun will ich schließen/sonst wird es Ihnen zu dum daß/lesen. (2/1/310 = 23. 02. 47.) [Tehát, most befejezem, különben túl rossz lesz olvasni], illetve: Nun/ sind Sie mir nicht böse das ich Sie wieder mit/ meinen geschreibsel belästige (2/1/301 = 10. 08. 47.); [Nos, ugye nem haragszik, hogy megint irományommal terhelem.]*

A KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNA ÉS A NEMEK (SZTEREOTIP) SZEREPE

A nemek különböző szerepe megnyilvánul eleve a kommunikációs csatorna leg-
alapvetőbb megjelenésében, magában a formában, a címzettbeli, illetve feladói
azonosságban, azaz a levéldokumentum a külvilág felé való nevesítésében. Míg a
cikkünkben idézett család esetében a levél címzettje a férfi (vagy a család), a levél
feladója a férfi (vagy a család), addig a levélíró kivétel nélkül minden esetben a
nő.³¹ Ebben is már élesen megmutatkozik a szerepfelosztás: míg maga a kommu-
nikáció, értsük szó szerint, női kézben van, addig a tartalom hivatalos „képvisel-
lete” a férfié. Feladóként nevét a férfi adja, és ezzel nevével gyakorlatilag „felel”
a kommunikációért. Ez különösen feltűnő, ha még hozzátesszük, hogy a levelek
aláírásai ezzel egyáltalán nincsenek szinkronban, hanem a levéltartalomnak meg-
felelően kollektív képviselőben történnek; azaz vagy a család, vagy a házaspár
teljes nevének, sőt a gyerekek megadásával, de sohasem egyedül a férfiében. Ez az
– engedjék meg a szójáték – borítékolt férfiképviselőt a külvilág felé természe-
tesen egyáltalán nem számít egyedinek,³² hanem ahhoz a családképhez és gyakor-
lathoz igazodik, amely a 20. század nemcsak első felében, s nemcsak a kevésbé
urbanizált, hagyományos közösségi keretek között élő családok esetében általá-
nosnak mondható. E kérdés azonban, hogy tulajdonképpen kié a levél (akinek
címezik, vagy aki levelez?), sajátos módon reflektív úton még a kommunikációba
is emelkedik: A kommunikáció kézbe tartásáért egy három levélen átívelő kisebb
konkurenciaharc folyik a levélírónk és férje között: A vita tárgya úgymond az első
olvasás joga, s egyúttal az is megfigyelhető, hogy az elszigetelődött kommunika-
ciós szituációban milyen jelentősége volt egy levél kézhez kapásának:

*Sok köszönet az utolsó leveléért, amelyben azt írja, hogy nem akart bennünket sokáig
megvárakoztatni. Kedves Magától. Mert minden nap a postást várjuk, hogy hoz-e
valamit nekünk. Mindegyikünk elsőként akarja elolvasni. Mindig mondom, aki ír,
az olvassa először. A férjem pedig azt mondja, az ő nevére van címezve, az övé.³³*

Bonomi válaszlevelében szövetségre léphetett levelező partnernőjével, amennyi-
ben rendhagyó módon (!) neki címezte a levelet, mert ő elégtétellel reagál: *Ezt
jól csinálta a címezéssel. Ezt látnia kellett volna, maga is nevetett volna. Szóval megint
elkezdte, hogy a levél az enyém. Akkor azt mondtam, az enyém. Akkor megnézi, elengedi és*

31 Megözvegyülése után az asszony saját nevét használja feladóként.

32 Keszeg Vilmos is hasonló állapotot ír le: „Az L. E.-nek férje életében küldött levelek kizárólagosan
férjének, a családfőnek vannak címezve, s a megszólítás szerint is mindkettőjüknek szól a levél.”
Keszeg 1996: 44.

33 *Schönen Dank für den Letzten Brief/ In dem Sie schrieben das Sie uns doch nicht/wollen so lange warten
lassen. Es ist sehr/ lieb von Ihnen. Denn wir warten jeden /Tag wenn der Postträger kommt, ob Er für uns/
etwas hat. Ein jedes will es zuerst lesen./Da sage ich immer, der wo schreibt will es zuerst/lesen. Und mein
Mann sagt dann auf sein/Namen ist der Brief Adressiert der gehört sein (2/1/268 = 9. 5. 1947.)*

egész lassan és nyugodtan felment, mi meg jót nevettük.³⁴ Rákövetkező levelében tudósít arról, folytatva az évődést, hogy mivel ő maga nem volt otthon, ezért férjének sikerült a levélhez férköznie: *Kedves Professzor úr! Igen, a levelet a férjem olvasta el először, mivel nem voltam otthon, sikerült neki.*³⁵

E félig játékos kompetencia-felülráson túl azonban az már komolyabb kérdés, amikor levelírónk a férje explicite reflexióit tematizálja magáról a levélírásról: *Kedves Bonomi úr, a férjem túl lusta írni, és ha én írok, akkor kinevet, s mintha mentegőznie kellene, hozzáteszi: Az ember feledékeny lesz, nem tudja már azt sem, amit az iskolában tanult, de Maga talán mégis össze fogja hozni.*³⁶ Ez még kiélezettebb ott, ahol már az írásbeli kommunikáció megtagadásáról beszél: *A férjem azt mondta, egy oldalt ő is akar írni, az ki is maradt. Vártam néhány napot az írására, semmi nem jutott eszébe, nem mer kirukkolni az ismereteivel.*³⁷ A levélírónk részéről tudatosan mellékelt üresen hagyott „férfi oldal” önmagában beszédes adat. Két évvel később a helyzet változatlan, és amikor a „Lastenausgleich” témájában a házaspár valójában már a család számára fontos tanács beszerzése ügyében fordul Bonomihoz, ismét terítékre kerül a levélírás mint reszort: *A férjem naponta kérdezi, hogy megválaszoltam-e a levelet, ha én mondom, nem, akkor azt mondja, neked van idő, miért nem írsz te, még mindig lusta írni.*³⁸ Majd tíz évvel a kitelepítés után, amikor már konszolidálódtak a viszonyok: *Minden nappal butább leszek, semmit nem tudok már az írásnál összehozni. A férjem mindig szid, amikor olvassa, de ő egyáltalán nem mer [írni], ha én azt mondom neki, hogy írjon, azt mondja, hogy ő inkább szóban mondana mindent; a férfiak lusták az íráshoz.*³⁹

34 *Daß haben Sie gud gemacht mit dem adressieren / Daß hätten Sie sehen müssen da hätte Sie auh gut/ Gelacht. Also es ging wieder los der brief gehört mühr/ Da sagte ich der gehörd mir. Da kukt Er ihn an und /Last ihn los Ehr ging dann ganz ruhig hinauf und/ Wir lahten gut. (2/1/256 = 26. 5. 47.)*

35 *Lieber Herr Professor! / Ja den Brief hat mein Man zu/ erst gelesen weil ich niht zuhaufse war da ist es Ihm/ gelungen. (2/1/272 = 10. 6. 47.)*

36 *Lieber Herr Bonomi/mein Mann ist zu faul zum schreiben,/und wenn ich schreibe dan laht er mih/aus [...] Man wird hald fergeslih man/weiß schon niht einmal mehr daß waß/in der Schule gelernt hat zusammen/ bringen werden Sie es doh (2/1/264 = 2. 2. 47.)*

37 *Mein Mann sagte eine Seide will Er/ schreiben also die blieb auh lehr. und wartete/einige Tage auf das schreiben und es ist im/ nihtz eingevallen. der draut Sih nih heraus/ mit sein Kendnisse. (2/1/268 = 09. 05. 47.)*

38 *Mein Mann fragt mich Täglich ob ich/ den Brief schon beantwortet habe wen ich/ sage nein dan sagt Ehr du hast toch Zeit./ warum schreibst du nicht, Ehr ist noch/ immer schreib Faul (2/1/257 = 13. 10. 49.)*

39 *Ich werde jeden Tag tümmer bringe gar/ nihtz mehr zusammen beim schreiben./ Mein Mann schimpft immer wen er es list,/ aber er traut sich garnicht, er sagt immer wenn/ ich sage das er schreiben sol, er möchte lieber/ Mündlich einmal alles sagen, schreib faul,/ so sind die Männer (2/1/276 = 18. 03. 56.)*

NŐI ADATKÖZLŐ LEVELEK

Bonomi maga is felismerte levelei dokumentációs értékét, s egyetlen publikált ismertető cikkében aláhúzza, hogy a levelek bepillantást engednek – ahogy ő fogalmaz – a nép gondolkodásába.⁴⁰ Összegezte és felsorolta a tematikákat is, amelyek az embereket foglalkoztatták, és kirajzolódtak a lakásgondoktól, a munkavállaláson át erkölcsi kérdésekig. A levelek ilyen értelemben adatállományként is tekinthetők és értékelhetők gender-szempontból, amit a következőkben néhány példával felvázolok.

A kitelepítettek szociális helyzete legfőképp a lakásviszonyoktól és a munkalehetőségektől függött, amelyet elsősorban a férfiak elhelyezkedési lehetőségei határoztak meg. A levélíró nők főként a háztartásban dolgoztak: *A férjem néha a községnél van alkalmazásban, én bevásárolok és főzök, délután megyek az erdőbe fáért.*⁴¹ Igyekeztek főleg alkalmi munkával és jövedelemkiegészítő tevékenységgel feljavítani a családi kasszát – lehetőségeik szerint. Levélírónőnk ezt így kommentálja, amikor férje gyomorfekély miatt kiesik mint kereső: *Én is megyek, ha szükség van rám, de élni abból nem lehet. [...] Hát, ki kellett panaszkodnom magam.*⁴² Fontos és visszatérő téma a férfiak munkája, illetve (esetleg betegségből vagy alkalmatlanságból adódó) munkanélkülisége – s ez a levelekben összeálló férfikép egyik fő témája, főként a megérkezés utáni első évtizedben. Az 1960-as években azonban, 20 évvel később, az integráció egy későbbi szakaszában már munkamegosztásbeli szerepeltelődések, -újrafelosztások is kiolvashatók a nemek mentén. A következő példánkban ugyan egyrészt ok a feleség akadályoztatása, gyengébb egészségi állapota is, de emellett kiérezhető, hogy támogatva érzi magát férje által házi munkájában: *Írnom kell még a férjemről is. Segít a háztartásban, mindent felhoz nekem, bevásárolni megy, ha én nem tudok. Sőt még a férje haláláról beszámoló levelében is kiemeli: Csütörtök volt, elment bevásárolni, beszerzett nekem mindent, és amikor hazaért, azt mondta, már megint szívgyengeséget érzek.*⁴³

De a levelekben nemcsak az asszonyok és lányok szociális helyzetére vonatkozó adalékokat találunk (mint az asszonyok mellékkereseti lehetőségei: gombaszedés, fagyújtás, stb., ide sorolhatjuk betegségeik leírását, például az említett családban halmozottan fellépő golyva, kórházi élmények), hanem ezen felül a levél műfajából következően egy sajátos, ad hoc érvényű perspektívából egyúttal meg is világitódnak ezek az adatok. A következő idézet nemcsak a borókagyűjtést írja le,

40 Bonomi 1961/1964: 157.

41 *Mein Mann ist / manchmal bei der Gemeinde ange-/stellt ich gehe einkaufen und kochen, / und nachmittag geh ich in den / Wald um holz.* (2/1/311 = 27. 05. 46.)

42 *Ich gehe ja auch wenn mann mich/braucht aber Leben kann mann fon den / nicht.“ Majd pedig hozzát teszi „Ich hab mih halt müssen aus-/glagen.* (2/1/301 = 10. 8. 47.)

43 *Nun muß ich auch von meinen Mann etwas/schreiben. Er hilft mir in Haushalt, holt/mihr alles herauf, geht einkaufen wen icht/nicht kann.* (2/1/288 = 23. 03. 1967.) *Es wahr an/einen Donnerstag, er ging zum / einkaufen Er besorgte mihr/ alles, als er Heim kam sackte/Er ich spüre heute wieder/so eine Herzschrwehe* (2/1/312 = 20. 8. 1968.)

hanem azt is, ahogy a helyiek reagálnak, azaz felismerve az üzleti lehetőséget versenyre lépnek. Eközben az a megítélés is kibontakozik, amely ehhez a történethez kapcsolódik a levélíró asszony fejében; sőt részben egy bizonyos önkép is, ami a leleményességről és túlélni akarásról szól:

Egész nap mint a boszorkányok, az erdőben mászkáltunk. Borókabogyót gyűjtöttünk és eladtuk a gyógyszertárban fél kilóját 1 márkáért. Naponta egytől ötig megtelt a hátizsákom, naponta 15-20 márka, jó volt csinálni, de az embernek értenie kellett a dolgát, de most már sajnos túl hideg van. Hogy az emberből mi minden lehet itt, igaz? Három hétig ment ez, ha az idő engedte. Ekkor a helybeliek megtudták, na akkor elindult a versengés, de nekik nem sikerült, mert mi már jól fel voltunk szerelve, gumikesztyűvel és edénnyel, amibe beleszórtuk. De most vége az üzletnek.⁴⁴

Adatokat kapunk arról is, hogy a nagyobb leányok munkába való bevonása milyen gondokkal járt: a nagylány már három helyen volt pesztonka és háztartásbeli és nem tudott megmaradni, mert mindig olyan dolgok körül forgott minden (tehát molesztálás) [Bonomi megjegyzése], ő azt mondja, akkor inkább otthon maradok, és nem kellene a szép ruhák.⁴⁵ A zárójelben lévő szómagyarázattal Bonomi egyértelműen aláhúzza a lányok kiszolgáltatott helyzetét. Éppen ezért nagy a jelentősége annak is, hogy későbbi leveleiben levélírónőnk rendszeresen és büszkén számol be a lányunokák tanulmányi előmeneteléről, illetve pályájáról.

Mint említettük, a levelek a néprajzi adatközlés szolgálatában álltak. Bonomi fel is kérte női adatközlői némelyikét erre, de ahogy maga is megjegyzi egy félmondatában („kéretlenül is közöltek velem ezt-azt”),⁴⁶ a nők talán több készséggel, úgymond saját elbeszél mindennapjaik részeként is tudósítanak, mint például a közösség szokásrendszerének a megtartásáról:

A három szent farsangi nap is elmúlt, amelyek Budaörsön a legfontosabbak voltak. A magyarok összegyűltek egy tornateremben, velük a zene is, nagyszerű volt, csak sajnos túl józanul ment, egy részeg se volt, de bor se. A budaörsiek nyerték az első díjat, ők kapták a legtöbb szavazatot. Hófehérben voltunk mindannyian, és amikor a mi táncunk jött, akkor a polgármester Budaörsnek ráadást kiáltott, a többiek meg erre megsértődtek. Tudja, professzor úr, egy hetet feláldoztunk és a szoknyánkat krump-lival kezeltük, úgy ragyogott mint a hó. Az első díj egy virágkosár volt, a másodikat

44 Dem ganzen Tag wie eine Hexe lauften wir im Wald /herum. Ich sammelte Wacholderbeeren und hatte es in der/ Apotheke verkauft fürs bfund 1-DM. in ein Tag von 1-5 Uhr hatte/ ich meinen Rucksack voll das wahren täglich 15-20 Mark es wahr/ reizend zu machen, nur muß man sein sach verstehen, aber leidal/ ist es jetzt schon zu kalt. Was man alles kan da werden nicht wahr?! Das ging ich drei wochen lang wens die Zeit erlaubte. / Dan habens die Einheimischen erfahren da ging der Wettkampf/ los, es ist Ihnen aber nicht gelungen, den wir wahren schon gut/ eingerichtet mit Gumihandschuhe u. eine Schüssel da haben/ wir es hinein geriben. Jetzt ist aber unser Geschäft zu ende (2/1/003 = 04. 12. 48.)

45 [...] Die Große war schon auf drei Plätze Kindermädchen und im Haushalt und hat nicht bleiben können weil sich immer wegen solhe sachen geträht hat. [d.h. Nachstellungen] Die sakt da blieb ich lieber daheim und brauche keine schöne Kleider [...] (21. 12. 53.). Bonomi 1961–1964: 167. Szögletes zárójelben: a célzás Bonomi értelmezése.

46 Bonomi 1961–1964: 173–174.

*Torbágy csípte el, az egy torta volt, csak sajnos gipszből. Velünk akartak versenyezni, de nem sikerült nekik. Úgy voltunk felöltözve, mint otthon a svábbálon.*⁴⁷

Máshelyütt a hozott helyi viselet (azaz a bő és alszszoknyákkal megvastagított szoknya, amely azonnal beazonosította a kitelepítetteket) feladását beszéli el egy asszony – s ezzel egyúttal a megfelelő budaörsi identitásrész feladását is – a modernebb, az új környezetben megismert szűk szoknyák javára:

*Ott Schorndorfban is már átöltöztek mind? Nemde? Mert itt mindenki elkezdí szét-hasítani a szoknyáját, mind azt mondják, haza úgysem tudunk menni, itt meg a viseletnek semmi értelme. Mert ezek itt semmi mást nem ismernek, csak a szűk ruhákat.*⁴⁸

A tárgyi népi kultúra adatai mellett (étkezési, ruházatkodási, szokásbeli adatok, vagy akár adatok a nem katolikus helybeliek által ismeretlen bűcsújárásokról és annak fogadtatásáról)⁴⁹ a népi kultúra szellemi termékeire is találunk példát a levelekben, olvashatunk kitelepítettektől származó verseket, dalokat. Ezek a traumafeldolgozás alkotó példái. Így például egy asszony megküldi Bonominak (1946. 11. 3.) egy költeményét, amely honvágryról és a hazatérés reményéről szól, s amelynek terjedelmi okokból ehelyütt csak első és utolsó versszakát közöljük:

1. *Wo in Frühjahrschein die Lerche jubelnd sang,
Wo der Sommerwind im Ährenfelde klang,
Wo der Ungar wirklich uns vom Hofe trieb,
Dort war unsre Heimat und die bleibt uns lieb.
[...]*
7. *Einmal kommt der Tag, der unser Sehnen stillt,
Unserer Herzen grossen Wunsch erfüllt,
Alles wird verschwunden und vergessen sein,
Wenn die Stund' wird kommen, dass wir kehren heim.*⁵⁰

47 *Die heiligen drei Fasching tãge sind auch forüber wo in Budaörs einer fon die wihtigsten wahren. / Da kamen die Ungarn in einer Turnhalle zusammen u. auch die Musik mit Ihnen die unterhaltung wahr grossartig aber leider die habens nühter gehalten kein betrunkenener, aber auch kein Wein. / Die Budaörser haben Ihm ersten breis die haben die mehrsten stimen bekomen. Wir sind alle Schnee weis gegangen und als für uns ein Tanz kam da hat der Bürgermeister, für Budaörs ein Wiederholn gerufen, da wahren die andere beleidig. / Wisnts Herr Profesor, da haben wir eine Woche gresgirt und mit Kartoffeln unsre röcke gerihet die haben glänst wie Schnee. Der erste Preis wahr ein Blumenkorb, der zweite Preis haben Torbágy erwischt, das wahr eine Torte aber leider von gibis. Die hatten mit uns gewett wollen, aber es ist Ihnen nicht gelungen. Wir wahren angezogen wie zuhaus am Schwabenball [...] (27. 2. 47.) Bonomi 1961–1964: 171–172.*

48 *[...] Sind dort in Schorndorf auch alle umgezogen? Oder? Den hier fangen alle ihre Röcke zum fertrenen, den sie sagen, nachause können wir niht, und so hat unser Traht gar keinen wert. Den die hier wissen und kenen gar keine andere als die änge Kleider [...] (13. 1. 47.) Bonomi 1961–1964: 171.*

49 A budaörsiek az új hazában is tartottak bűcsújárásokat az első években, s ezeket a helyi lakosság nem mindig fogadta tetszéssel.

50 Bonomi kiegészítése és átírata. A teljes szöveget közli Bonomi 1961–1964: 174.

Egy levélíró pedig továbbad Bonominak egy Magyarországról importált elbeszélésből hallott új legendás történetet, amelyet az asszonyok terjesztettek egymás között, amely nemcsak a népi hiedelemvilág, hanem egyben a vallásellenes hangulat adaléka:

Nálunk beszélnek, hogy az egyik asszony Magyarországról egy leírást kapott arról, ami Leányváron történt állítólag, én nem hiszem, ott egy asszony minden nap bejárt a Segítő Szűz Mária templomba imádkozni, a szüzanyának virágot adott a kezébe és az nem hervadt el, azt elmesélte az asszony, azután sokan mentek már oda búcsújárásra, ez feltűnt a komm.[kommunistáknak] és ezt megtiltották, odaállítottak egy őrt, éjjel-nappal, ez egyszer csak hallotta az Ave Mariát énekelni, mindjárt értesítette a komm.[kommunistákat] és egy egész atóval jöttek, bekerítették a templomot és keresték az éneklőt, de nem találtak senkit. Aztán az egyik kitepte a szüzanya kezéből a virágot, elesett, a kórházba vitték és ott amikor magához tért, meg is tért; egészséges nem lesz soha. Hogy ebből mi igaz, nem tudom [...].⁵¹

Végül egy komplexebb kérdéskörbe is bepillantunk a közösségi értékekre, érték-válságokra és -formálódásra vonatkozóan. Bonomi maga is megfigyelte, hogy földjei milyen mélységes érték- és világnézeti válságba kerülnek, és hogy tanácsadó szerepének mennyire tudatában van, kiderül abból, hogy megpróbálja nekik megadni a „helyes válaszokat”, amely számára bizonyára nem volt egyszerű feladat.

Az írásokban mindenfélét lehet olvasni szerelemről, házasságról. Az új lehetőségek előre nem sejthető nehézségeket hoznak magukkal, a konzervatív felfogások nem feltétlenül tartják érvényüket. Házasságon kívül élni? Vegyesházasságban? Házasság kitelepítéssel vagy idevalósíval? Együttélés? Hűtlenség? [...] Mindezeket a kérdéseket megtárgyalják. Nem volt könnyű a helyes választ megtalálni.⁵²

Általánosságban elmondható, hogy levélállományunkban férfiak és nők különböző jelleggel számolnak be, illetve kérnek tanácsot: míg a férfiak inkább az egzisztenciateremtés és konkrétabb kérdéseit tematizálják (saját munkalehetőségeiket, előrehaladásukat stb.), addig a nők nyíltabbnak mondhatók a személyes családi ügyeket illetően, kérdeznek, megnyilatkoznak, nemcsak történeteket, hanem ezekre nézve megítéléseket, beállítódásokat is kinyilvánítanak, sőt vitára

51 *Bei uns wieder erzehlt wird. [...] In [...] hat eine von unseren Frauen ein schreiben au Ungarn bekommen das sol in Leányvár vor gekommen sein ich glaub es ja auh niht, da ist eine Frau Täglich in die Mariahilfskirche gegangen b(eten) und hat der Muttergotte eine Blume in die Hand gegeben und die ist niht welk worden, das hat die Frau weiter erzelt, dan sind schon viele hin Wahlarten. das ist den Kom. (Kommunisten) auf gefalen, und haben es verboten, da haben Sie eine Wache hin gestelt Tag u Nacht und auf einmal hörte Ehr Ave Maria Singen hatte gleich die Kom. alarmirt und ein ganzes Autovol Kom. ist gekommen und hat die Kirhe eingekreist, und haben nach de Singenden gesucht und nimand gefunden. Dan hat einer der Muttergottes die Blume aus der Hand gerissen und ist herundergefallen dan habens ihn ins Krankenhaus geführt und weil ehr zusich kam hat Ehr sich bekert gesund wird ehr nicht mehr. Was dafon wahr ist weis ich nicht [...]. Bonomi kiegészítései és átirata. Bonomi 1961–1964: 175.*

52 Bonomi 1961–1964: 171.

bocsátanak. Így lehetséges, hogy esetenként rendkívül éles képet kapunk – mert autentikus és szubjektív perspektívából van megrajzolva – adott nézeteikről, erkölcsi állásfoglalásaikról, amit a következő idézet szemléltet:

[...] egy évvel ezelőtt megházasodott valakivel. Egy olyanmal, aki fogságból tért haza, azért semmiről nem tudott. Alig voltak 7 hónapja házasok, született egy fekete gyerek, egy fiú... Az a helyzet, hogy ott többen vannak feketék. Mondtam neki, te ezt én nem értem, nem féltél azoktól a fickóktól. Nevetett egyet és azt mondja, eleinte az ember becsukja a szemét, aztán már csak megszokás, nem is veszed észre. Na majd megütött a guta. Istenem, nem is gondoltam, hogy mi minden történhet. Ezek most elváltak... És [...] is jött most karácsonyra és a felesége egy 23 évessel él. Mindkettőt otthon találta, amikor a férfi bejött az ajtón, nem tudta, ki az, csak egy kisgyerek volt a karján, na azt gondolta, valami jó ismerős. Igen, de a nő hidegen nyújtja neki a kezét és azt mondja neki: mit szólsz, hogy megszaporodott a családunk amióta nem voltál itt? A férfi megállt, és azt mondja, akkor már mehetek is. És most az idő anyjánál van [...]. [...] kijött a feleségéhez. Két évig otthon volt és egy telepessel élt. Annak is gyereke született, de elég hamar.⁵³

A fenti levél megvilágítja, hogy különböző erkölcsi értékvilágok ütközőzónájában éltek a kitelepítettek a kezdeti időkben. Csoportmentalitás-beli kérdések és az irányvesztésből adódó problémák egész sorát vetik fel a sorok: az ismeretlenségből adódó xenophob gyanú, azaz előítéletek megléte (feketék), valamint a meglévő, hozott erkölcsi kánon brutális széthullásából következő alapvető elbizonytalanodás, a páros élet, a család tervezése hagyományos, eddigi gyakorlatának fenyegető kiüresedése, a mindezekhez kapcsolódó értékrendszer érvényének megingása. Az elbeszélés módja, ahogy a levélíró körülvéve esetek halmozódnak, érzékelteti a viszonyokkal szembeni tehetetlenséget, kiszolgáltatottságot, és azt, hogy a helyzet nemcsak az érintettek, hanem a beágyazó új közösség számára is nehezen elfogadható. S egyúttal megjelenik e levélben egyfajta „projekciós dinamika” is, ahogy az otthoni, leromlott világ problémáira, az óhazában kialakult viszonyokra automatikusan rávetítődnek a javak új birtokosai, amely ebben a német nyelvben évtizedekre pejoratív értelmében konzervált fogalomban kifejeződik: „telepések”.

53 [...] eine gewisse [...] hatte vor einem Jahr geheiratet und einen von unserem Dorf. Der ist erst von der Gefangenschaft gekommen. Da er von nichts wusste. Also die waren kaum 7 monat verheiratet bekam ise in schwarzes Kind an Bua... Die Sach ist so das dort in... mehrere neger sind. Dan sagte ich zu ihr ja Du ich kann gar nicht mit, hast keine Angst gehabt von den Kerln. Sie lachte eins u. sagt im anfang meht man die Augen zu, u. dan ist es blos eine gewohnheit nimmst gar niht in aht. Na da hätt mich da Slag getroffen. Mein Gott ich hätt mihr das gar niht Denken können was da alles vorgeht. Die zwei sind jetzt geschieden... Und der [...] ist auch jetzt zu Weihnachten gekommen und seine Frau lebt mit einem 23. Jährigen aus... Er hatte alle zwei Daheim angetroffen, als Er zur Türe hineun kam wusste Er ja niht Währ Er ist, nur ein kleines Kind hatte Er auf dem Arm, da hat Er Ihm Denkt no es ist halt a gut Bekannter. Ja aber die Frau reiht Ihm blos so kalt die Hand u. sagte zu Ihm: was sagts dazu unsere Familie hat sich seit dem Du vorbeist vermehrt? Da mann bleib stehen u. sagt da kann ich schon wieder gehn. Und jetzt ist Er bei seiner alten Mutter [...]. [...] ist wieder zu seiner Frau gekommen. Der war jetzt zwei Jahre zuhause u. lebte mit einer Telepes. Die hatte auch ein Kind von Ihm aber bald. Bonomi 1961–1964: 170.

E néhány példával természetesen messze nem merítettük ki a levelek nemekre vonatkozó elemzésének lehetőségeit. De a példák talán rávilágítottak arra, hogy a magánlevelek nemcsak egy ad hoc állapot tükröi, hanem a nemiség szempontjából vizsgálva külön is tanulságosak. Így kutatásuk hozadéka lehet olyan jegyek kimutatása is, amelyek az adott korszakon és kommunikációs helyzeten túlmutatnak.

Irodalom

ADORNO, Theodor W.

1965 [Nachwort zu:] *Deutsche Menschen. Eine Folge von Briefen. Ausgewählt und eingeleitet v. W. Benjamin.* 111–118. Frankfurt: Insel.

BONOMI Jenő

1933 *Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában (tekintettel Budaörs környékére).* Budapest: Pfeifer F. /Német philológiai dolgozatok 53/.

1961–64 *Mein Briefwechsel mit heimatvertriebenen Deutschen aus dem Ofner Bergland. Jahrbuch für Württembergische Volkskunde.* 157–187.

1977 *Mein letzter Wille.* Kézirat. 1977. 07. 31. 4. oldal. Sign.: 3/012.

GÖTZ, Irene – LÖFFLER, Klara – SPECKLE, Birgit

1993 *Briefe als Medium der Alltagskommunikation – Eine Skizze zu ihrer kontextorientierten Auswertung. Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 89. 2. 165–183.

HABEL, Eva

2000 „Zu Hause kann es halt doch nie ganz sein“. *Alte und neue Heimat in Briefen Vertriebener (1946–1950)*“. In Heinke M. Kalinke (Hg.): *Brief, Erzählung, Tagebuch. Autobiographische Quellen zu Kultur und Geschichte der Deutschen in und aus dem östlichen Europa.* Freiburg 147–172.

HANÁK Péter

1973 *Népi levelek azt első világháborúból. Valóság.* XVI (3). 62–87.

HÄMMERLE, Christa – SAUER, Edith

2003 *Briefkulturen und Geschlecht. Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute.* Wien: Böhlau. /L’Homme Schriften 7./

D. SZEMZŐ Piroska

1966 *Kiadástörténet és irodalomtörténet. Magyar Könyvszelme.* 82. évf. 1. sz. 28–38. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00262/pdf/MKSZ_EPA00021_1966_82_01_028-038.pdf (letöltés: 2019.02.26.)

KARACS Zsigmond

2008 *Karacs Teréz és a 19. Századi nőnevelés.* 132–147. <http://www.bpht.hu/historiak/102.pdf> (letöltés: 2019. 02. 26.)

KESZEG Vilmos

1996 *Kelt levelem... Egy mezősegi parasztasszony levelezése.* Debrecen: Györffy István Néprajzi Egyesület. /A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 6./

MAJER, Frieda

2004 *Zehn Briefe nach Kasachstan. Über die Integration einer Aussiedlerin.* Lage-Hörste: BMV-Verl. Burau.

MENSING, Hans-Peter

1999 *Konrad Adenauer im Briefwechsel mit Flüchtlingen und Vertriebenen.* Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen.

OLÁH János

Pázmány Péter a nőnevelésről. Szeged: JGYTF. http://acta.bibl.u-szeged.hu/28071/1/modszertani_035_005_224-228.pdf (letöltés: 2018. 11. 12.) / Módszertani Közlemények/.

PICHLER, Meinrad

2003 „Dort ist ein armes und dahier ein reiches Land...“. Auswandererbriese aus den USA am Beispiel eines Vorarlberger Bestandes (1850–1914) In Hämmerle, Christa – Sauer, Edith (Hg.): *Briefkulturen und Geschlecht.* Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute. 163–185. Böhlau: Wien.

SHELL Csilla

2017 Eugen Bonomis Briefwechsel mit Heimatvertriebenen. Zur geographischen Zuordnung der Briefe und zur Bedeutung der Korrespondenz. In Szilágyi-Kósa Anikó (szerk.): *Wandel durch Migration.* 75–86. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár.

[VAJDA János]

1861 *Hölgyek titkára, vagyis legújabb levelezőkönyv. Nők számára minden előforduló alkalmakra való fogalmazási mintákkal, mindenféle társasági, családi, bizalmas és szerelmes levelekkel, alapos utmutatással a levélírás szabályait illetőleg, emlékkönyvbe válogatott versekkel, a keleti virágnyelv magyarázataival [...].* Pest: Heckenast.

Schell Csilla

Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa (IVDE) Freiburg

E-mail: Csilla.Schell@ivde.bwl.de

Csilla Schell

"My husband asks me every day if I've already answered the letter."

Letters from German women deported from Hungary to Germany
after the Second World War

The paper analyses letters from German women and girls who had been deported from Hungary to Germany after the Second World War. Most of the letters were addressed to ethnographer Eugen Bonomi. On the one hand, on the basis of these manuscripts some gender-specific phenomena of the integration in the new social and cultural environment can be outlined and the women's interaction practices can be grasped. On the other hand, these authentic ego documents reveal female letter writing methods, the confidential forms of communication, their author's self-image and mentality, and even the imprints of their linguistic habit.

„... mert eztet az öreg Székely néni így akarta.”

Egy Amerikába kivándorolt erdélyi asszony sorsa a levelezése és hagyatéka tükrében

Tanulmányomban egy Amerikába kivándorolt erdélyi asszony sorsát mutatom be. Nem ismertem személyesen őt, hiszen a 19. században született, és 1967-ben halt meg. Kevéske vagyona maradt, amit özvegyasszonyként nem tudott ráhagyni a távol, általa ismeretlen helyen élő lányára, akit a halála előtti évben már négy és fél évtizede nem látott. Személyes hagyatékának bizonyos részét a Bethlen Otthonnak (Ligonier, Pennsylvania) adományozta, melynek archívumába¹ kerültek megőrzött levelei és többszöri végrendelezései. Dolgozatomban Székely Mártonné Bükkös Ágnesnek² a levelei, iratai, magán feljegyzései és egyéb dokumentumai alapján igyekszem bemutatni, hogy egy az Amerikai Egyesült Államokban munkát vállaló férfi feleségeként – jórészt az első világháború kitörésének következtében is – milyen nehézségekkel teli életútja volt. Nem túl sok irodalmat találhatunk az amerikai emigráns közösségek életének kifejezetten a nők szerepének, helyzetének a szemszögéből való bemutatásáról, kivált, amely a 19–20. század fordulójának időszakára vonatkozna.³ Ezért szolgálhat alapul e konkrét asszonysors megismerése a kivándorlásnak nem a pénzkereseti, férfi szemszögű, hanem az asszony-feleség-anya perspektívájú megközelítéséhez.

Bükkös Ágnes férje, Székely Márton egyike volt annak a mintegy 2 milliós embertömegnek, amely az Osztrák–Magyar Monarchiából magyar állampolgárként vándorolt ki Amerikába az első világháborút megelőző évtizedekben.⁴ Közülük mintegy 650-700 ezer lehetett egyben – Székely Mártonhoz hasonlóan – magyar

1 Az archívum hivatalos neve: Bethlen Communities Heritage Center Museum and Archives (Ligonier, Pennsylvania). (Balogh, 2017: 34.) Itt volt alkalmam rátalálni Székely Mártonné Bükkös Ágnes hagyatékára és levelezésére – amelyet a Bethlen Otthonra hagyott –, amikor 2007-ben ösztöndíjas kutatóként az amerikai magyarok egykori bányász- és munkásközösségeit kutattam. 2006 és 2015 között mintegy 20 alkalommal, 2015-ben több mint egy hónapig volt módom ebben az archívumban kutatni.

2 Székely Mártonné Bükkös Ágnes a tanulmányban inentől kezdve csak leánykori nevén nevezem (Bükkös Ágnesnek), nem asszonynevén (Székely Mártonnének), a könnyebb követhetőség kedvéért.

3 Hovanec 2002., MaClean 1908.

4 Puskás 1981: 33–54.; Puskás 1984: 145–164.; Várdy 1985: 21.

nemzetiségű is.⁵ A nagy első kivándorlási hullámmal érkezett magyarok elsősorban a Midwestern és a keleti parton telepedtek le.⁶ Elsősorban bányatelepeken⁷ és az iparvárosokban találtak munkát. A metropoliszok „little Hungary”⁸ negyedeinek 19–20. század fordulója utáni kialakulásával egy időben számos kisebb iparváros óriásgyárai körül többezres lélekszámú magyar munkáskolóniák létesültek. Ilyen kisebb iparváros volt – Pittsburgh közvetlen közelében⁹ – McKeesport is, ahol Bükös Ágnes férje, Székely Márton dolgozott. (Hasonló magyar munkáskolóniák alakultak ki más kisebb iparvárosok nagy létszámú magyar negyedeiben is, például Johnstownban, Lorainben, Elyriában, Youngstownban, Akronban, Uniontownban stb.)¹⁰ Az iparban munkát vállaló amerikai magyarság önszerveződésének egyik legfontosabb helyszíne Pennsylvania volt, ahol Pittsburgh központtal alakították ki az intézményrendszereiket a magyarok.¹¹ Így többek között a korai magyar templomépítések egyik első színtere is Pennsylvania volt. A mindennapos gyári- és bányabalesetek okozta létbizonytalanság miatt magyar testvérsegítő egyesületek, biztosító társaságok alakultak, majd árvaház és aggmenház létesült a Pittsburgh-től keletre fekvő Ligonierban.¹² A Bethlen Otthon, amely napjainkra modern egészségügyi központtá („Health Care Center”-ré) vált, az idők során rengeteg dokumentumot, tárgyat, könyvet, hagyatékot, gyülekezetüket veszített templomok relikviáit gyűjtötte össze, amelyből egy archívum keletkezett. Ez a Bethlen Communities Heritage Center Museum and Archive, ami voltaképpen egy hatalmas, rendezetlen, vegyes anyag.¹³ A feldolgozatlan, zömmel még senki által át nem tekintett hagyatékok személyi dokumentumai, a lelkészek és gyülekezeti tagok – egyes esetekben több évtizedes – levelezései fontos forrásai az amerikai magyarság múltjának, mindennapi életének és az óhazával való kapcsolattartásának megismeréséhez.¹⁴ A diaszpóra létben kultúraváltásra kényszerült, magyarságukat tartó emigrációis

5 A századforduló kivándorlási hulláma általános jelenség volt Dél- és Kelet-Európában. Az I. világháborút megelőző öt évtizedben 25 millió európai vándorolt ki Amerikába, köztük mintegy kétfélmillió magyar állampolgár. Lásd: Jones 1992: 361.; Brownstone–Franck–Brownstone 1979: 4–5.

6 Az amerikai Midwest (közép-nyugat) elnevezés – megtévesztő módon – arra a tizennégy államra vonatkozik, amely a keleti parti államoktól nyugatra helyezkedik el (Illinois, Indiana, Iowa, Kansas, Michigan, Minnesota, Missouri, Nebraska, North Dakota, Ohio, South Dakota és Wisconsin). Tehát nem Amerika nyugati felén kell keresnünk. 1922-ben a 474 ezer magyarból 427 ezer lakott Amerika északkeleti államaiban, a legtöbben New York (95 400), Ohio (88 000) és Pennsylvania (86 000) államban. Lásd: Souders 1922: 55.; Várdy 2000: 244.

7 A pennsylvaniai bányákban már 1890 környékén felváltja az angolszász és német munkásokat a magyar, olasz, lengyel, szlovák, görög és más közép-, kelet- és dél-európai népek paraszti sorból jött bányászága. Lásd: DiCiccio 1996: 87.

8 Ilyen volt New Yorkban a Manhattan északkeleti részén, a 80. utca környékén kialakult „magyar negyed”, illetve Chicagóban a Burnside vagy Detroitban a Delray, Pittsburghban a Hazelwood és Clevelandben a legnagyobb, a Buckeye környéke. A magyar bevándorlók településtípusairól lásd: Várdy–Várdy Huszár 2005: 195–205.

9 Pittsburgh belvárosától mintegy 20 kilométerre van McKeesport centruma.

10 Wenks–Lauck 1913: 73–75.

11 Ennek részletes bemutatását lásd: Balogh 2013: 231–248.

12 A Bethlen Otthont 1921-ben létesítette az Amerikai Magyar Református Egyesület. Lásd: Várdy 2000: 298.

13 Balogh 2017: 34–36.

14 Balogh 2010: 151–160.

közösségek minden ízében paraszti gyökerű írásbeliségének és olvasáskultúrájának speciális kutatási forrásai az archívumban található dokumentumok.¹⁵

A Bethlen Otthon gyűjteményében kutakodva akadtam rá Székely Mártonné „boxie”-jára (dobozára), ahogy ő emlegeti egyik végrendekezésében. Ez egy kis doboz, ami halála után az archívumba került, és amelybe az iratait, okmányait, leveleit, magánfeljegyzéseit, végrendeleteit gyűjtötte össze. Dokumentumainak áttekintése, levelezésének átolvasása felkavaró érzés volt. Különösen az keltette fel az érdeklődésemet, ahogy az óhazában maradt lányát igyekszik felkeresni Erdélyben minden áron, sok esetben a gyülekezetének tiszteletese segítségét is igénybe véve. A hagyatékban maradt okmányokból, dokumentumokból és a levelezésekből az életútnak csak bizonyos részeit lehetett rekonstruálni. Ezért kezdtem el utánajárni az életút hiányzó adatainak, amelyeket főként az ancestry.com honlap segítségével tudtam pótolni.¹⁶ Székely Mártonné Bükkös Ágnesként született 1879-ben a Kolozsvárhoz közeli Ajtonban, Kolozs megyében. 1899. március 27-én ment férjhez, a nála 4 évvel idősebb Székely Mártonhoz, aki szintén Ajtonban született 1875-ben. Azt is tudjuk, hogy született egy leányuk, akit Székely Máriaának kereszteltek, de nem tudjuk, hogy mikor született, mert erre vonatkozóan nem találtam utalást a levelezésben, és mivel a leányuk otthon maradt, ezért nincsenek adatok róla az amerikai adatbázisokban sem. Bár Erdély ezen része nem tartozott az amerikai kivándorlás jelentős magyar népességet kibocsátó régiói közé, ugyanakkor Ajton és a szomszédos Györgyfalva környékéről ismert, hogy ha nem is tömegesen, de volt számottevő amerikai munkavállalás.¹⁷ Túlnyomórészt a föld

15 A legkülönbébb természetű archívumi anyagok között külön figyelmet érdemelnek a nagyszám-ban fellelhető bibliabejegyzések. Tekintve, hogy az egyházi alapítású Bethlen Otthonnak elsősorban vallásos, református magyarok adományozták a hagyatékukat, ezért minden adományozó családi Bibliája is a gyűjteménybe került. A Bibliában található kézirásos bejegyzések sok esetben információval szolgálnak a Magyarországról való elutazás (kivándorlás) pontos idejéről, az út állomásairól, hiszen az otthonról hozott kevés tárgyak egyike szinte minden esetben a Biblia volt. A százas nagyságrendben mérhető Biblia-gyűjtemény egyes bejegyzései jól tükrözik a paraszti hagyományokhoz való ragaszkodást, a kalendáris év rendkívüli eseményeinek a rögzítési igényét, a családi események feljegyzésének fontosságát, a nyelvi keveredés, a paraszti írásbeliség amerikai sajátosságait, stb. Példaként: *egy Bekeltünk 1904 Be agusztos 25 kén meg halt a fellesegem 1941 május 9 kén. el temmedtem május 12 kén mader 'Dé (Mother's Day) után het fún 2 órakor.* Hasonlóan jellemző az 1960-as évekből, több mint fél évszázaddal a kivándorlás után a következő két bejegyzés: *the first man on moon angolul, illetve, hogy 1963 május elején két és fél colos hó esett reggelre, azért is áldassék az ég és a föld ura magyarul, mint az évtized jelentős eseményei.*

16 Az ancestry.com egy olyan előfizetős honlap, amelyen keresztül hozzá lehet férni a legkülönbébb, amerikai adatokat is tartalmazó adatbázisokhoz, az Ellis Island-i bevándorlási hivatal iratanyagaitól kezdve az anyakönyvekig, lakcím- és állampolgársági adatokig.

17 Ajton Erdőaljához tartozik, amely egy, a Kalotaszeg és Mezőség közötti magyar néprajzi kistáj. (Borsos 2011: 452–453.) Magyar lakossága már a 19–20. század fordulóján erősen fogyatkozóban volt. Az egyedüli népesebb magyar településéről, a népművészetéről híres Györgyfalváról, a kihalás szélére sodródott – szintén Erdőaljához tartozó – Kolozskarára és Kolozspatára telepítettek új építésű házakba, kedvező adózással magyar családokat 1903–04-ben, hogy a szegénység miatt ne vándoroljanak ki Amerikába. (Balogh-Fülemile, 2004: 368–370.) Ajton magyar lakossága Székely Márton kivándorlásokor mintegy 700 fő volt, mára 100 fő körül van. Györgyfalva mellett a még Erdőaljához tartozó Ajton, Kolozskara, Bodrog és Kolozspata magyar lélekszáma nem éri el együtt sem a 300 főt. Balogh-Fülemile 2004: 379.

nélküliek, illetve törpebirtokosok voltak, akik a jobb élet reményében elmentek „szerencsét próbálni”. Tervük az volt, hogy pár év amerikai munkavállalással pénzt gyűjtsenek, aztán hazajöve földet vásároljanak és gazdálkodjanak – ez volt minden amerikás magyar parasztnak a célkitűzése, nem a szülőföld végleges elhagyása.¹⁸ A hazainál jobb amerikai pénzkeresési lehetőségekről, a kedvezőbb munkavállalási viszonyokról a „migrációs lánc” folytán az azonos településről, vagy környékbeli falvakból, más, Amerikát megjárt szomszéd, ismerős, sógor, koma, rokon, barát tájékoztatta egymást. Így aztán az egyes amerikai bányatelepeken, ipari körzetek lakónegyedeiben azonos településekről, kistájajokról érkezett csoportok alkottak kolóniákat.¹⁹

Bükkös Ágnes férje, Székely Márton, a házasságuk tizenkettedik évében, 1911-ben, 35 évesen ment először ki Amerikába munkát vállalni. A kivándorlási hajó utasjegyzékéből tudjuk, hogy foglalkozására nézve földműves, napszámos volt, azaz egyike az agrárnyomor miatt Amerikában pénzkereseti lehetőséget kereső többszázvezernyi törpebirtokos magyar parasztnak. Egy évnyi – ismeretlen helyen végzett – munka után hazalátogatott, majd a következő évben, 1912-ben újra Amerikába érkezett,²⁰ és a Pennsylvania-i Allegheny County (megye) McKeesport városában, a National Tube Works-nél állt munkába. Ahogy Bükkös Ágnes írta, *Alegényi megyében*, mert az addig soha angol nyelvet nem hallott magyarok gyakran kerestek magyar értelmet az angol szavakban.²¹ Székely Márton a mintegy tízezer munkást foglalkoztató National Tube Company-nél²² acélcső-kötegelő gépen dolgozó munkás volt. McKeesport ahhoz a Pittsburgh környéki nehézipari övezetbe tartozik, amely a világ acéltermelésének a központja volt hosszú évtizedeken keresztül. *Alegényi* megye arról az Allegheny folyóról kapta a nevét, amely a Monongahela folyóval éppen Pittsburgh szívében találkozik. Pittsburgh-öt a három folyó városának is hívják, mert a fenti két folyó egybeömléséből „ered” az Ohio folyó. A három folyó mentén 43 mérföld (mintegy 70 kilométer) hosszan csak vasöntödék és acélgyárak működtek.²³

Székely Márton ebben a McKeesport-i acélgyárban dolgozott, amikor kitört az első világháború, ami éles cezúrát jelentett az Amerikai Egyesült Államok és

18 Várdy 2000: 200–202.

19 Számos magyar példát lehetne hozni erre mind a bányatelepek, mind az ipari munkáskolóniák esetében. Saját tereptapasztalatom alapján például az egykori Vintondale (Pennsylvania) bányatelepén a magyarok elsősorban a Bereg megyei Bátor településről és környékéről (Bótrágy, Mezőkaszony) érkeztek. (Balogh 2013: 234–235.) Az iparváros Toledo (Ohio) nagyobb magyar közössége pedig zömmel a történelmi Magyarország Abaúj-, Zemplén-, Heves- és Gömör megyéiből származott. Balogh 2015: 394–395.

20 1912. január 12-én érkezett Amerikába, Hamburgon keresztül, a Pisa nevű gőzhajóval.

21 Így lett például a clevelandi Buckeye Road kiejtése és írott változata (!) bakarúd, mert annak van értelme. Hasonlóképpen, a „Come On!” (Gyerünk!) kifejezést komának mondták, pl: *A polic komának szólította.* (A rendőr azt mondta neki, hogy gyere ide!) Nagy 1979: 17. 24–25.

22 <http://www.answers.com/topic/carnegie-steel-company> (letöltés: 2019.11.27.)

23 A környéken végzett terepmunkáim során a legidősebb adatközlőim apokaliptikus képet festettek erről a vidékről: *A koromtól néha alig lehetett látni, a házak fala szinte fekete volt a szennyeződésektől. Vagy: Éjszaka messze világított a vasöntödék vörösén izzó fénye. Továbbá: Finom fémszilánkok borítottak mindent, az ablakpárkányokat, az utcát, a fák leveleit.* Lásd Balogh 2013: 239.

Európa gazdasági-politikai viszonyában („atlanti kapcsolatában”),²⁴ a tömeges kivándorlás megszakadt, és mindez egy óriási törésvonalat jelentett az amerikai magyarok életében is. Nagy lelki nyomás alatt érezték magukat az Amerikában dolgozó, döntően hadköteles korú férfiak. A Bethlen Otthon archívumában felleltem azt a levelet is, amelyet a református egyház köröztetett, és amelyet minden amerikai magyar templomban felolvastak és kifüggesztettek, amikor kitört a háború. E szerint *Őfelsége I. Ferenc József, legkegyelmesebb királyunk* harcba szólította minden fiát, ami azt jelentette, hogy a *legszentebb kötelességük* a hadköteles férfiaknak hazamenni, és a monarchia hadseregében szolgálni. A hazamenetel és berukkolás, illetve a végleges kint maradás közötti választás óriási dilemma volt nagyon sok Amerikában dolgozó magyar férfinak a háború kitörésekor. Az első világháború az amerikai magyarság történetének nagy vízválasztója. Lehetetlenné vált ettől kezdve az időszakos munkavállalás, a „vándormadár” korszak.²⁵ Addig általános volt, hogy a férfiak pár évente, időszakosan vállaltak munkát Amerikában, sokan négyszer-ötször is megfordultak. Székely Márton is másodszor volt már az Egyesült Államokban, amikor Pennsylvaniában érte őt a háború kitörése. A hazautazók végleg visszatértek Magyarországra – az *ókontriba* –, a kint maradtak pedig a hosszú háborús évek alatt nem mehettek már vissza. Az 1920-as évek elejére pedig az amerikai magyarság túlnyomó többsége végleg feladta hazatérési terveit.²⁶ Már a háború végén készülöben volt a bevándorlást szabályozni hivatott törvényjavaslat, amely több lépcsőben bevezetett kvótarendszerrel csökkentette minimálisra a kelet- és dél-európai – így a magyar – bevándorlást is.²⁷ Fontos körülmény, hogy a világháború kitörése miatt gyorsított eljárással az amerikai állampolgárságot nagyon sokan megkapták. A gyorsított állampolgárság révén annyi „új amerikai” férfi állt be az amerikai hadseregbe 1917-ben, amikor az USA belépett az I. világháborúba, hogy a 18%-a a katonáknak egy szót se tudott angolul. Ezért úgy szervezték a különböző harci egységeket, alakulatokat (division-öket), hogy azok legénysége lehetőleg egy nemzetiségbeli legyen, egy nyelvet beszéljen.²⁸

Mindenesetre Székely Márton ott maradt (vagy ott rekedt) Amerikában. Annyit tudunk az ancestry.com honlap adatbázisaiból, hogy Székely Mártont 1917-ben regisztrálták az amerikai hadseregnél, de nem kapott állampolgárságot ekkor még, mert a magyarokra és a németekre, az Osztrák–Magyar Monarchiára és Németországra is ellenséges országgént tekintett Amerika. A bizalmatlanság olyan fokú volt, hogy a Magyarországról érkező leveleket felnyitották, az ebből az időszakból az archívumban fellelhető levelek borítékjaira pecsétet ütöttek, hogy „opened by censor”, tehát a cenzor kinyitotta és elolvasta. Székely Márton végül csak jóval a

24 Virtanen 1988: 540–544.

25 A világháború lezárásával Magyarország elvesztette az amerikai kiutazás szimbolikus kikötővárosát, Fiumét is, nem volt többet tengeri kikötője. Fiumébe csupán eljutni is ettől kezdve útlevelel és két országba kiváltott vízummal lehetett. Komjáthy 1984: 139.

26 Várdy 2000: 344.

27 A kvótatörvény először 1921-ben 8 ezer fő körüli, majd 1924-ben ezer alatti főben állapította meg a magyarok engedélyezett bevándorlási lélekszámát. Várdy 2000: 722.

28 The Immigrant Army 2017.

háború befejezése után, 1923. március 9-én kapta meg az amerikai állampolgárságot. Az állampolgárságát bizonyító oklevelén – mint különös ismertetőjel – feltüntetik, hogy egy sebhely, nagy forradás van a jobb kezén, ami valószínűleg üzemi baleset nyoma lehetett. Amint megkapta az amerikai állampolgárságot, elkezdte előkészíteni felesége, Bükkös Ágnes kijövetelét McKeesportba. Korábban nem tehetette meg, mert 1912-ben, amikor kijött, akkor még szeretett volna Ajtonba hazamenni pár év acélgyári munkával keresett pénzével. Váratlanul kitört a háború, ami alatt egyikőjük sem utazhatott. A háború után pedig már ő nem akart a Magyarországtól elcsatolt, román uralom alá került erdélyi szülőfalujába visszatérni. Annak, hogy az addig legfeljebb „vándormadárként” dolgozni kijáró, de szinte kivétel nélkül hazatérni szándékozó amerikai magyarok az első világháború után döntő többségében mégis Amerikában maradtak, fontos háttere, hogy nagy tömegekben a történeti Magyarországnak abból az északkeleti-keleti sávjából érkeztek, amelyek jelentős részét a világháború után alakuló Csehszlovákiához, és kisebb részt Romániához csatolták. Ez volt a Kárpát-medence legszegényebb régiója (most is az), amely a legnagyobb kibocsátó területe volt az Amerikába vándorlásnak. Bár Ajton Erdély belső részén helyezkedik el, de annyiban Székely Márton helyzete a lényegét tekintve egy tőről fakad annak az idegen fennhatóság alá került településekről származó, többszázezer Amerikában dolgozó magyarnak a sorsával, akiknek csak elenyésző töredéke tért vissza szülőföldjére Trianon után.²⁹ Egyik idős, 1915-ben született amerikás adatközlőm, aki az egykori Bereg megyéből származott, visszaemlékezett arra, hogy kisgyerekként hallotta a trianoni elcsatolások előtt még visszamenni szándékozó szülei kesergését: *Nincs már meg a mi hazánk, elvették a csehek!* „*Nincs hová hazamenni, itt maradunk!*”³⁰

Ezek a történelmi események rendkívül fontos szerepet játszhattak abban, hogy miért Bükkös Ágnes ment ki Amerikába a férjéhez, és nem Székely Márton, a férj jött vissza Ajtonba. Az otthonmaradt feleségeknek pedig korábban nagyon erős hazahúzó, megtartó szerepük volt, sokkal kevésbé volt mobilis ebben az időszakban az „asszonykép”. Az elbeszélte történeteken túl, az archívumokban fellelt amerikás magyarok levelezéseiben nagyon sokszor olvashattam, hogy hányszor nógatta a kint munkát vállaló férj az asszonyt, hogy – ha volt(ak), akkor gyerek(ek) kel együtt – utazzon utána Amerikába, mert majd ott jobb életük lesz. De sok esetben hiába rimánkodtak a férfiak, hiába fizették volna a jegyeket, az asszony megkötötte magát, és nem ment *a világért se*. Ahol az asszony kitarthatott a maradás mellett, ott általában a férj hazajött. Ebben az esetben azonban a menés/maradás dilemmájának eldöntésében egy külső erő határozott, ami Székely Márton oldalán állt, ez pedig a szülőfaló, Ajton román uralom alá kerülése volt. Székely Márton tehát kint maradt Amerikában, és minden bizonnyal igyekezhetett elintézni, hogy állampolgársághoz jusson, és kihozassa feleségét magához – családgyesítés

29 Az elcsatolt országrészekből is százezrével menekültek a magyarok az ország meghagyott területére, érthető volt tehát, hogy a magyarok Amerikából sem akartak/mertek hazajönni.

30 Bérés János adatközlőm 1915-ben született, szülei Bótrágyból és Bányuból (szomszédos települések az egykori Bereg megyében, ma Ukrajna) vándoroltak ki. Bérés János egész életében bányász volt Vintondale-ben (Pennsylvania), az interjú 2007-ben készítettem vele. Lásd: Balogh 2013: 235.

címén – Pennsylvaniába. Székely Márton 48 évesen, 1923 márciusában kapta meg végül az amerikai állampolgárságot, és felesége, Bükkös Ágnes fél évre rá, 1923. október 1-jén érkezett meg Ellis Island-re, 44 évesen. Ekkor már nem látták egymást tíz éve és kilenc hónapja, az 1899-ben kötött házasságuk 24 évének felében külön éltek, hiszen a férj 1910-ben is kint dolgozott több mint egy évig Amerikában. Egyetlen gyermekük, Székely Mária – aki 1900–1903 között született – közben férjhez ment 1920 körül úgy, hogy az apja nem volt (nem lehetett) jelen a lakodalmán. Amikor 1923-ban Bükkös Ágnes kiment Amerikába, akkor a bevándorlási hivatal listáján a legközelebbi otthoni hozzátartozóként a lánya van bejegyezve, de már nem úgy, mint Székely Mária, hanem a férje után Bükkös Máriaként.³¹ Férjezett leányát otthon hagyva, Bükkös Ágnes egyedül utazott a férje után 1923-ban. Az útlevelét már 1922. november 22-én kiváltja, de az utazása csak férje amerikai állampolgárságának megszerzése után vált lehetségessé, amelyre várva, az átutazó vízumokat csak közvetlenül az indulás előtt szerezte be.³² Mivel román állampolgár volt ekkor már három éve, ezért természetesen román útlevellel, és a Romániával jó kapcsolatban lévő Franciaország kikötőjéből utazott, Le Havre-ból New Yorkba. A legnagyobb francia hajózási iroda, a Compagnie Générale Transatlantique hajójával érkezett meg egy gyors hét alatt, október 1-jén New Yorkba. Nem tudhatjuk, hogy milyen lehetett a házaspár találkozási majdnem 11 év különélés után. Ekkor még nem sejtették, hogy lányukat és unokáikat egyikük sem látja már többet. Ettől kezdve egész életüket McKeesportban éltek le, Székely Márton munkahelyétől, a Monongahela és a Yuoghiogheny folyó találkozásánál épült National Tube Company-tól mintegy 650 méterre (gyalog 7-8 pernyi sétára) lévő Freeman utcai otthonukban.³³ A több ezres nagyságrendű magyar lakossággal bíró McKeesport református gyülekezetének aktív tagjai voltak. Bükkös Ágnes 15 év után kapta meg, 1938-ban az amerikai állampolgárságot, ekkor 59 éves volt már. Ez alatt a másfél évtized alatt ő is igazodhatott a szülőfalujánál lényegesen polgáriasodottabb, gyökeresen más kultúrájú környezetéhez, amit a róla fennmaradt két igazolványkép is jól tükröz. Azon a képen, ami a '23-as kivándorlásakor az útlevelében van, egy Kolozsvár közeli, városba járó, részben polgáriasodott, de még parasztnak nevezhető viselet van rajta, fejkendővel. Az állampolgársági oklevelén lévő fényképen már fedetlen fővel látható, és egy korabeli városi divat szerint készült ruha van rajta, ami egy szegényparaszti származású idős asszony esetében, 1938-ban, a második világháborút megelőző időszakban, egy erdélyi faluban meglehetősen nehezen elképzelhető lett volna.

31 Megtévesztő, hogy a lánya család neve (Bükkös) a dokumentumokban megegyezik az anya nevével, de ebben az esetben nem arról van szó, hogy Bükkös Ágnes a maga nevére vette a lányát (ahogy a házasságon kívül született gyerekek esetében gyakori volt), hanem a veje is Bükkös Márton nevű névrokon volt. Ajtonban gyakori volt a Bükkös, illetve a Székely családnév is.

32 Az archívumban lévő hagyatéki dobozában fellelhető útlevéle tanúsága szerint például az osztrák átutazó vízuma 1923. szeptember 3-tól volt érvényes.

33 A bezárt National Tube Company környéke ma elképesztően elszlömösödött, lerobbant városrésze McKeesportnak. A környék utcáiban lévő házak egykor a gyárhoz tartoztak, egy ilyen házat bérelhettek először, majd szerezhettek meg később Székely Mártonék.

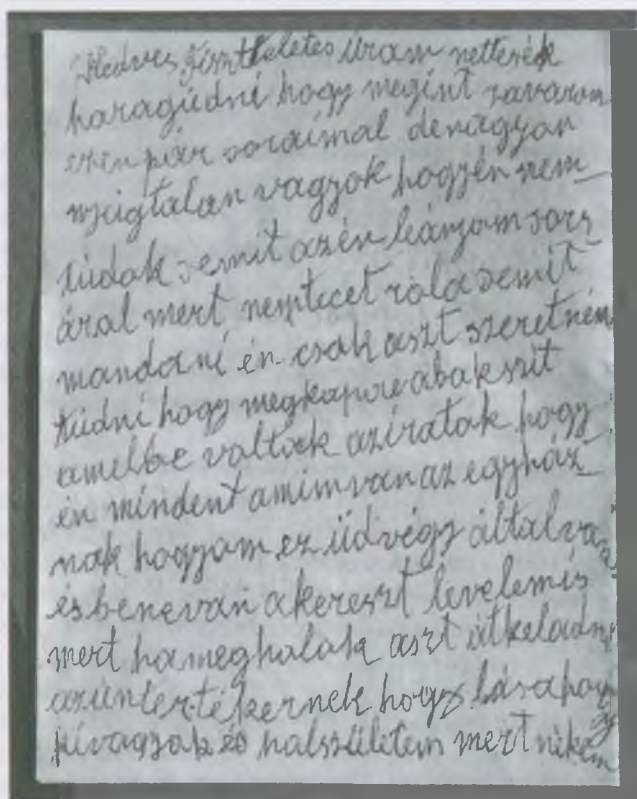

1. Székely Mártonné Bükkös Ágnes román útlevele 1923-ból-ból

2. Székely Mártonné Bükkös Ágnes amerikai állampolgársági bizonyítványa 1938-ból

Bükkös Ágnes hagyatékában (a sokkal korábbról is származó hivatalos dokumentumok mellett) a legkorábbi levelek sajnos csak 1952-től vannak meg. Az otthon maradt lányáról és unokáiról a leginformatívabb levél, amit a református tiszteleteshez írt, a lánya felkeresésének ügyében 1955-ben. Ebből megtudjuk, hogy az utolsó levele a lányától 1951-ben érkezett, ahogy ő írta: [...] *mink a miéinkről semmit nem tudunk, vagy négy évig mostan tudok, de semmit.* Ebben a levélben írta meg a tiszteletesnek, hogy kilenc unokájuk és öt dédunokájuk született már az egyetlen lányuktól addigra. Továbbá, hogy aggódik, mert tudja Mária lányának a kolozsvári címét,³⁴ de a lánya nem válaszol egyetlen levelére sem.³⁵ Valószínűleg a szocialista Romániában a külfölddel való levelezést nagyon erősen cenzúrázták, kivált, ha egy magyar családról volt szó, amelyik Amerikában élő rokonaival tartotta a kapcsolatot.

3. Székely Mártonné Bükkös Ágnes 1955. februárjában kelt levele a MC Keesport-i Büttösi János református tiszteleteshez.

34 Ebből az információból tudhatjuk meg, hogy a lánya vagy Kolozsvárra ment férjhez, vagy a férjével együtt költözhetett Ajtonból Kolozsvárra.

35 Feltehetően a lánya kézhez se kapta a leveleit, ezért voltak valószínűleg reménytelen próbálkozások Székely Mária felkeresésére a református lelkészek által írt levelek is.

A férj, Székely Márton 79 évesen halt meg, 1954. július 8-án. A halotti bizonyítványából kiderül, hogy prosztatarákban halt meg, már nagyon súlyos tüdőáttétellel és medencecsonti metasztázissal, és hogy a halálát viszonylag rövid, egy-két éven keresztül tartó betegeskedés előzte meg. A megözvegyült Bükkös Agnes 1954-től 1960-ig McKeesporton élt még abban a házban, ahol a férjével lakott, '60-tól pedig egy öregotthonba került, a McKeesporttól mintegy 40 kilométerre lévő John J. Kane Regional Centerbe.³⁶ Ő maga 1967. augusztus 21-én, 88 évesen halt meg. 1923-tól haláláig, 44 éven át nem látta a lányát, az unokáit, dédunokáit pedig nem is ismerte. 1954-től haláláig, 13 éven keresztül egyedül élt. A feljegyzései, végrendeletei, levelezései a férje betegségétől, tehát 1952-től kezdődtek, és 1960-ig íródtak, az ő öregotthonba vonulásáig. A végrendelezéseinek tanúsága szerint ekkor számolta fel háztartását, és ekkor hagyta a dobozba rendezett iratait, dokumentumait, leveleit a Bethlen Otthonra. Az 1952 és '60 között íródott levelezései voltaképpen vallomások, mintha magának írta, mintha az egyedüllét párhuzamát tekintve egy Amerikába száműzött Mikes Kelemen írogatna: [...] *ezt írom, hogy itt mi van, meg ott mi van.* Ugyan az életút fordulópontjairól az okmányok, dokumentumok egzakt információt nyújtanak (például: kiutazás időpontja, munkahely és lakhely címei, állampolgárság megszerzése, házasságkötés időpontja, elhalálozás oka stb.), de a dokumentumok száraz adatait a levelezésből nyert ismeretek telítik meg „élettel”. A dokumentumokból nyert információk így a levelezésekből és a személyes iratanyagokból kitűnő emberi vonatkozásoknak, az árnyaltabb életutképnek, sorsábrázolásnak kiegészítő, verifikáló adataivá válnak.³⁷

Bükkös Agnes a levelezésének jó részét a McKeesport-i református gyülekezet tiszteleteseinek írta – előbb Büttösi Jánosnak, majd Király Zoltánnak –, amelyeknek két fő témája van, hogy mit hagy végrendeletében a református egyházza, illetve hogy segítséget kér a lánya felkereséséhez. A lánya és családjának hiánya feletti fájdalom, az egyedüllétnek az elviselhetetlensége süt ezekből a levelekből.

Ezenkívül minden más gondolata az életének a felszámolása: leltárt készít, és a halálra készülődik. Ez teljes vagyonelejtést jelent, amelyből rekonstruálni lehet azt, hogy milyen háztartása volt egy amerikai magyar munkáscsaládnak az utolsó szögig – túlzás nélkül –, olyan részletességgel, hogy azt is megtudjuk, hogy az a szög a konyhában már rozsdás volt. Jellemző részlet a leltárból:

Ezt is én írom, hogy mi van az első szobába [...] (és akkor felsorolja, hogy mi van a pincében, mi van a konyhában) és 8 edénytörölő, és 9 törölköző, és 40 zsebkendő, és 3 ágyterítő, és 3 szép fehér lepedő, és 3 pár párnahaj, és 8 abrosz, és 5 pár jó függöny kisztracsolva ('stretched'= kinyújtva) ezek még nem voltak használva, csak egyszer, és 3 kaszni terítő, és 5 függönytető, és 4 kandalló terítő, és megint 5 pár a konyhába, megint 5 pár függöny, dívány és ruháskaszni és a fiókjába az én sok alsóm és sok bugyigom.

36 A John J. Kane Regional Center Pittsburgh közelében, Woodville Pennsylvániában van.

37 Balogh 2018: 318.

Az egyházra hagyományozás azért volt nehéz neki lelkileg, mert abban reménykedett, hogy ha feltűnt volna a lánya, akkor ráhagyta volna a kevéske megtakarított pénzét, vagy ha a lánya meghalt volna időközben, akkor az unokáira. Ezért az ingóságait hagyta a református egyházra, a pénzét pedig letétben helyezte el. A több ízben megírt és megváltoztatott, majd érvénytelenített és újra megírt végrendelek angolul, magyarul, kézzel írt, majd géppel írt, tanúk előtt elkészített több változata borzasztó belső vívódásról tanúskodik. Voltaképpen egy magányos élet felszámolásáról van szó, amikor azzal a kevéske pénzével és ingóságával, amije volt, szeretett volna valamit kezdeni, mert úgy érezte, hogy folytatás nélkül nem volt értelme az életüknek.

Én megkérem a tiszteletes urat is, hogy amikor lesz az eladás, hát tessék vigyázni, mert ez mind az egyháznak megy, én úgy hagyhattam, mert az én leányomról semmit sem tudtam. Még ha tudtam volna is, hát akkor sem tudtam volna néki küldeni, mert mostan tudok, de nem küldhetek semmit, csak ez a bánat visz a földbe. És most úgy hagyom, hogy ne küldjön néki senki semmit, csak ami van letéve az egyháznál (a végrendelet szerint ez 200 dollár, ha megjelenne a lánya, azt az egyházon keresztül megkapja), amikor szabad lesz. És én megkérem a drága jó tiszteletes urat, hogyha meghalok és eltemetnek, legyen szíves néki megírni, hogy az ő bánatával mentem a földbe. És tessék a levelet repülőn küldeni, ajánlva, kell érte hetven cent, de Mrs. Orosz (szomszédasszony) fizeti, mert ötöt kértem meg, hogy mindent fedezzen, mert néki hagyom arra a pénzt.

Már a férje halála előtt, abban az évben, amikor kiderült férje rákbetegsége, 1952-ben³⁸ megírta a saját temetésén való búcsúbeszédet is:

Én Bükkös Ágnes férjemet Székely Mártonné Születem 1879 Oktober 9 Ajton Kolozs megye Férjhez mentem 1899 március 27 Ajton Americába 1923 Szeptember hónapba jöttem Búcsút veszek először is Mari leányonktól és Vejünktől Bükkös Mártontól és a 9 unokánktól és 5 Dédunokánktól... Americába búcsut veszek a jó szomszédoktól és az egyháztakoktól és a Papúnktól es csaladjától... Nekem van Pricsport (Bridgeport) szövetségnél 500 ött száz Doláros insürenczem az a temetésem a sir hej ki van fizetve.

A halotti tor előkészítéséről is több levelet írt:

Amiről a tiszteletes úr is tud, és megkérem, hogy csináljon egy kis tort, hogy lássák az egyháztalok, hogy én ezt akarom. Mert tudom, hogy nem lesznek olyan sokan, csak bár annyin lennének, hogy kivigyenek (a temetőbe) de én gondolom, hogy lesz, mert nem voltunk rossz emberek, sem az egyházzal szemben, sem a tagokkal, mink soha nem bántottunk senkit. Az áldott jó Isten minket megsegített, hálát adok néki mindenért, azért, is, hogy mink örökre itten maradtunk. Amen.

38 1952. február 12-i keltezésű a levél.

Ez az egyik utolsó levele, amely fennmaradt, amelyben a sok vívódás és lelki háborgás után a végső belenyugváásra mond áment.

Bükkös Ágnes életútjának főbb állomásairól a dokumentumok nyújtanak információt, ám azt, hogy ő belülről miként élte meg sorsát, elsősorban a levelezéseiből és személyes irataiból ismerhetjük meg. Életútjának legnagyobb fordulópontja az a dilemma, amelynek mindkét lehetséges választási kimenetele veszteséges volt. Az is, amit választott, hogy a férje után ment, és ezért soha többé nem láthatta a lányát, és soha nem ismerhette meg az unokáit és dédunokáit. De az is veszteségekkel járt volna, ha otthon maradt volna, és akkor vagy a férjét is az idegen fennhatóság alá került szülőfalujába hazakényszeríti, vagy örökre külön él a férjétől. A világháború kitörése előbb lehetetlenné tette a férjével való közös életet, majd az elszakítottság hosszú évei után a háborút lezáró békediktátum taszította kisebbségi sorba. Egy asszony sorsa rajzolódik ki előttünk, aki a világháború és annak kimenetele miatt semmilyen módon nem hozhatott jó döntést. Ráadásul több mint egy évtizedes – szintén a háború miatti – kényszerű különélést követően – amely időszakban semmilyen választási lehetősége nem volt – került a hatalmas dilemma elé. Döntésének ódiúmat és a lányától való elszakadás fájalmát végül az tetőzte be, hogy Amerikában megözvegyülve és egyedül megöregedve kellett megélnie azt, hogy a kommunista hatalomátvétel utáni Románia nem engedte még a levél útján való kapcsolattartást sem a lányával.

McKeesportban, a Versailles-i temetőben van Bükkös Ágnes és Székely Márton sírja. Nem tudjuk biztosan, csak valószínűsítjük, hogy nem a lányuk, hanem a református egyház állíttatta a siremléket a rá hagyott pénzből.

Irodalom

BALOGH Balázs

- 2010 Some remarks about the notion of fatherland of American Hungarians
In: Bata Tímea – Szarvas Zsuzsa (szerk.): *Past and Present Stereotypes: Ethnological, Anthropological Perspectives*. 151–160. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum.
- 2013 Ungarische Gemeinschaften in West-Pennsylvania. *Jahrbuch für Europäische Ethnologie* 8. (2013). 231–248.
- 2015 A kivándorlók „apoteózisa.” In: Fülemlé Ágnes – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-lore XXXII*. 393–414. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2017 A magyar bevándorlók néprajzi kutatása amerikai archívumokban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Örökség, archívum és reprezentáció*. 29–40. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2018 „Appointment” and Spontaneous Field Situations: Ethnographic Fieldwork in the Hungarian Communities of American Industrial Towns and Mining Settlements. *Acta Ethnographica Hungarica* 63 (2). 301–322.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2004 Erdőalja. Adalékok egy kevésbé ismert erdélyi kistáj meghatározásához. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsanna – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén I–II. Varsánytól Rititiig*. 365–390. Budapest: L’Harmattan Kiadó.

BORSOS Balázs

2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében I–II*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

BROWNSTONE, David M. – FRANCK Irene M. – BROWNSTONE Douglass L.

1979 *Island of Hope, Island of Tears*. New York: Rawson Assoc.

CARNEGIE STEEL COMPANY

én. <http://www.answers.com/topic/carnegie-steel-company> (letöltés: 2018.09.19.)

DEPARTMENT OF HOMELAND SECURITY (Official Website)

2017 The Immigrant Army: Immigrant Service Members in World War I. <https://www.uscis.gov/history-and-genealogy/our-history/immigrant>. (letöltés: 2019.09.20.)

DICICCIO, Carmen

1996 *Coal and Coke in Pennsylvania*. Harrisburg: PA – PHMC.

HOVANEK, Evelyn A.

2002 *Common Lives of Uncommon Strength: The Women of the Coal and Coke Era of Southwestern Pennsylvania 1880-1970*. Uniontown, Pennsylvania: Coal and Coke Heritage Center Penn State Fayette.

JONES, Maldwyn Allen

1992 *American Immigration*. Chicago: University of Chicago Press. /The Chicago History of American Civilization/.

KOMJÁTHY Aladár

1984 *A kitántorgott egyház*. Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

MACLEAN, Annie Marion

1908 Life in the Pennsylvania Coal Fields with Particular Reference to Women. *American Journal of Sociology* Vol. 14 No. 3 (Nov. 1908). 329–351.

NAGY Dezső

1979 *Az amerikai magyarok folklórja II*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Folklór Archívum 11./

PUSKÁS Julianna

1981 The Process of Overseas Migration from East-Central Europe: Its Periods, Cycles and Characteristics. A Comparative Study. In: *Emigration from Northern, Central, and Southern Europe: Theoretical and Methodological Principles of Research*. 33–51. Kraków: Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.

1984 Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata, 1861–1924. *Történelmi Szemle* 27. (1984) 1–2. sz. 145–164.

SOUDERS, David Aaron

1922 *The Magyars in America*. New York: George H. Doran Company.

VARDY, Bela Steven:

1985 *The Hungarian-Americans*. Boston: Twayne Publishers.

2000 *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. Budapest: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.

VÁRDY Béla–VÁRDY HUSZÁR Ágnes

2005 *Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarok élete és az óhaza*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

VIRTANEN, Keijo

1988 *Atlantin Yhteys. Tutkimus amerikkalaisesta kulttuurista, sen suhteesta ja välittymisestä Eurooppaan vuosina 1776-1917*. (The Atlantic Connection: An Investigation of American Culture, Its Relation to and Impact on Europe 1776-1917.) Helsinki: Societas Historica Finlandiae.

WENKS, Jeremiah W.–LAUCK, W. Jett

1913 *The Immigration Problem: A Study of American Immigration Conditions and Needs*. New York – London: Funk & Wagnalls Company.

Balogh Balázs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet,

az MTA Kiváló Kutatóhelye, igazgató

E-mail: balogh.balazs@btk.mta.hu

Balázs Balogh

„... because that’s how the old Székely auntie wanted it.”

The fate of a Transylvanian woman who emigrated
to America, in light of her correspondence and legacy

Based on personal documents found in the archives of Bethlen Communities Heritage Center (Ligonier, Pennsylvania), my paper sheds light on the fate of a Hungarian woman who emigrated from Transylvania to America in 1923. Because of the world war and its outcome, there was no way for her to make the right decision whether to leave or stay. The aim of this study is not to present emigration from the male perspective (working and earning the living), but from the female point of view (being a mother and a wife). Although the documents provide exact information about the turning points of her life (e.g., date of departure, place of work and residence, acquisition of citizenship, date of marriage, cause of death, etc.), her correspondence fills the gaps of dry data with invigorating details.

**NŐI VÁLTOZATOK,
ÉRTÉKRENDEK, ÉLETUTAK**

A zsidó szépség – Az első magyar szépségkirálynő-választás története

1929-ben két esemény is borzolta nemcsak a budapestiek, de a vidékiek kedélyeit is. A Színházi Élet 1928. novemberi számában ugyanis megjelent egy felhívás, miszerint Magyarország történetében először, 1929. január 6-án megválasztják „Miss Magyarországot”. Ezzel párhuzamosan újságcikkek sora cikkezett arról, hogy Budapestre érkezik a híres táncosnő, Josephin Baker, számos dilemmát is megosztva az olvasókkal, leginkább azt, hogy fellephet-e Josephin Baker egyáltalán a Royal Orfeum színpadán, és eltáncolhatja-e a saját márkájának számító „banántáncot”.

Véleménye az eseményekről mindenkinek volt, és az ország rögtön két pártra is szakadt, ellenzőkre és támogatókra. Az ellenzők megkérdőjelezték a szépségkirálynő-választás műfajának lényegét, de ezen belül leginkább azt, hogy erkölcsös-e fiatal lányokat kitenni egy ilyen megmérettetésnek. A másik oldal ezzel szemben üdvözölte a kezdeményezést, végre megmutathatja Magyarország is a női szépséget, nemcsak otthon, hanem külföldön is, hiszen az, aki megnyeri a versenyt, egyenes utat kap az 1929-ben Párizsban megrendezendő „Miss Europa” választásra, sőt ha ott is az első helyet éri el, elutazhat Amerikába a „Miss Universe” versenyre is. Ezzel ismertebb lesz Magyarország, és egy új európai ország kapcsolódik be a versenybe, gazdagítva ezzel az ország hírnevét. A szépségkirálynő-választás „modern” műfajnak számított, és minden olyan gondolattal párosult, amit a szecesszió nagy reformgondolatai hangoztattak, nemcsak a művészetben és az építészetben, hanem a mindennapi életben is. Ez pedig a női test újrafelfedezése.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam az első magyarországi szépségkirálynő-választás történetét és tanulságait. Teszem ezt azért is, mert a történet nem egyszerűen fontos adat lehet nőtörténeti, judaisztikai vagy néprajzi kutatásokhoz, hanem azért is, mert véleményem szerint túlmutat egy egyszerű rendezvény bemutatásán. Az első „Miss Hungária” választást egy viharos történelmi időszakban rendezték meg. 10 évvel a trianoni békeszerződés aláírása után, és 10 évvel a 2. világháború kitörése előtt. Véleménye az eseményről nagyon sok embernek volt, melyek az ártatlannak tűnő rendezvényből a trianon–zsidókérdés–erkölcsi tisztaság és természetesen a nő helye kérdései széles spektrumán meg is fogalmazódtak. Párhuzamosan az irodalmi élet kiválóságai – mint Karinthy, Kosztolányi, Márai vagy épp Móricz Zsigmond – is kivették részüket a véleményformálásból, s ezzel történetünk még jobban színesedett.

Az első szépségkirálynőnek kijutott királynői pompa, világhírnév és csillogás, de megalázó, a zsidó származása miatt a holokauszt borzalmait elviselni kényszerülő tragikus női sors is. Személye jó ürügy volt arra, hogy az akkori magyar közgondolkodás pro-kontra politikai és ideológiai kérdésekben állást foglaljon. Előre kell bocsájtanom, hogy az első szépségkirálynővel kapcsolatos aktivizmus egy évre, 1929-re korlátozódik. Személye és a róla írott tudósítások zöme a következő években elhalványult. A háborús és a háború utáni életéről alig lehet tudni valamit, pedig 1970-ben, 61 évesen halt meg. A magyarországi szépségkirálynő-választások rövid történetében (1929–1936) azonban róla lelhető fel a legtöbb sajtóanyag, utódai már kevesebb figyelmet kaptak. Kutatásom tehát a korabeli sajtó, valamint írásos naplók tükrében kap megvilágítást.¹ A szépségkirálynő-választás történetén túl arra is keresem a választ, hogy hogyan változott és alakult ki egy teljesen új női ideál a század fordulóján, szorosan kapcsolódva a szecesszióhoz. Milyen új mentalitást hozott a választás a nők mindennapi életében? Hogyan szőtt bele a politika és a korszellem egy látszólag „ártatlan” eseménybe? Hogyan lett zsidókérdés és a trianoni trauma feldolgozásának egy lehetőségé a verseny? Az a jelenség is roppant érdekes, és okai is keresendők, hogy a középosztályhoz tartozó asszimilált neológ zsidóság lányai igen nagy számban vettek részt évről évre a versenyeken. Szemben velük egy falusi ortodox zsidó nő számára elképzelhetetlen volt, hogy egy ilyen versenyen megjelenjen.

AZ ÚJ NŐI IDEÁL

A 19. század végére egy új világnézet és egyben stílus kopogtatott Európa ablakán, ami szakított a historizmus merevségével, és teljesen megváltoztatta a női divatot is. A *szecesszió* vagy *Jugendstil*, Franciaországban az *art nouveau* kulturális és társadalmi mozgalma nagy léptekkel alakította át a 19. század kényelmetlen, mozgásra, sportra, munkára alkalmatlan női viseletét.² Az Európát meghódító, a középkori divatelveknek hátat fordító stílusváltás búcsút mondott a derekat összeszorító páncélfűzőnek és az alsószoknyák tömkelegének. Gustav Klimt barátnője, Emilie Flöge³ – mint az új irányzat egyik képviselője – fehéreneműket kezdett tervezni Bécs arisztokrata hölgyeinek, ami már a szecesszió és a hozzá kapcsolódó forradalmi gondolatok, a női test újraértelmezésének jegyében történt. Pár év késéssel ugyan, de az új divatirányzat Magyarországra is megérkezett, és az arisztokrácia – de az alsóbb polgári rétegek asszonyai is – soha nem látott kihívásokkal találta szemben magát. Az új divat nemcsak a praktikumnak kedvezett, hanem egyre

1 Szarka 2017.

2 F. Dózsa 1982: 189.

3 Flöge a szecesszió jegyében ruhaterveiben a racionális női ruha stílusát követte, ami már a fűző nélküli, finom, vékony alsóneműre épülő ruhastílus volt. Jeles képviselője volt a feminista mozgalomnak, ami szintén az új típusú ruhák és fehéreneműk hordását hirdette. Fisher – Ewan 1997: 42.

többet engedett megmutatni a természetes női testből. Ez azt jelentette, hogy a merészen kivillanó, évtizedeken keresztül eltakart és letagadott láb és az alsószoknya a nő eleganciájának fokmérője lett. A kecses női láb már elegáns, megmutatni való testrészévé vált (de csak a városi úri hölgyeknél), amit megfelelő kiegészítővel (selyemharisnya) hangsúlyozni kellett. Eltűnt a fűző, és a nők fogyókúrázni kezdtek. Az új női ideál inkább sovány volt, mint telt. A szoknya fokozatosan rövidült, és Coco Chanel színre lépésével, *garçonne*⁴ stílusával és a 20. század legmerészebb feketeruha-ötletével megteremtette a nőies, elegáns dolgozó nő típusát. Ruhái a fiús, nagyon sovány női alakot demonstrálták. A fűző eltűnt, így a női test azzal, hogy megmutatkozott teljes valójában, a nőket kemény fogyókúrára sarkallta.

A FELHÍVÁS, MELY LÁZBA HOZTA A FIATAL MAGYAR LÁNYOK HADÁT

A Színházi Élet 1928. novemberi számában tette közzé azt a felhívást, mely szerint Magyarország történetében először megrendezik Miss Magyarország címmel az első magyar szépségversenyt. A versenyre minden 16. életévét betöltött magyar lány jelentkezhetett. A jelentkezőknek csak egy portrét és egy egész alakos fotót kellett beküldeniük a szerkesztőségbe. A mintát Amerika és Franciaország közvetítette. Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy helyi szinten már korábban is voltak szépségversenyek, mint például a Balaton Tündére vagy a Siófokon megrendezett Korzó Szépe verseny. Részlet a felhívásból:

Magyarország részt vesz az amerikai világszépségversenyen. A párizsi Le Journal a Színházi Életet bízta meg a legszebb magyar lány kiválasztásával. 20.000 dollár a győztes jutalma. Akit a pesti zsűri „Miss Magyarországnak” megválaszt, kísérelőjével együtt az Orient expressz első osztályán utazik Párizsba, ott négy napig teljesen ingyen ellátásban részesül, a legelőkelőbb párizsi divatszalonok stafirozák ki, majd egy luxusgőzös első osztályán Amerikába viszik, ahol három hónapig a versenyintézőség vendége lesz. A magyarországi zsűri elnöke: Maurice de Waleffe, a kitűnő francia író. Ugy a jelölt, mint a kísérelője teljesen díjtalanul egyegy Orient-expresszre szóló elsőosztályú jegyet kap és Párizsban a Champs Elysées egyik legelőkelőbb hoteljében részesülnek négy napon át teljesen ingyen ellátásban. Szórakoztatásukról pedig a leghíresebb párizsi etablissementek gondoskodnak. A versenyen minden tizenhatodik évét betöltött leány részt vehet, akinek élete nem esik semmiféle szempontból erkölcsi kifogás alá. A versenyen személyesen csak azok vehetnek részt, akiket erre a Színházi Élet levélben meghív. A meghívottak névsorát külön fénykép-versenyben állapítjuk meg. Minden résztvenni óhajtó küldjön be azonnal a Színházi Élet szerkesztősége címére két fotográfiát. Az egyik egy nagy

4 1920-as évekbeli ruhák szigorú, férfias stílusa.

*fej legyen, a másik pedig egész alak. Az egész alak lehet utcai ruhás is. A borítékra tessék felírni feltűnően: Miss Magyarország.*⁵

A nagy esemény fővédnöke Maurice de Waleffe,⁶ a párizsi Le Journal főszerkesztője volt, akit a térdnadrágok élharcosának is neveztek, aki még a frakkhoz is térdnadrágot húzott, és akiről még Márai Sándor is egy újságcikkben értekezett.⁷

A budapesti versenyre a zsűri által kiválasztott lányokat levélben értesítették. A felhívás elég kecsegtető volt ahhoz, hogy lányok tömegei döntsenek úgy, hogy soron kívül megrohamozzák a fényképészek hadát, minél előnyösebb oldalukat mutatva, hogy aztán a postásoknak is sok munkát adva, feladják azt a bizonyos borítékot, ami később valakinek a világhírt hozza majd el.

Coco Chanel szépségideáljának tökéletesen megfelelt a 116-os versenyző, a keszthelyi Simon Böske, aki szőke és kék szemű volt, törekeny, kecses vonásával elbűvölte a 22 tagú zsűrit. Az esemény 1929. január 6-án került megrendezésre az Erzsébet körúton található Színházi Élet szerkesztőségében. Összesen 218 lány jelentkezett a versenyre, nem kis gondot okozva a szervezőknek, hiszen ilyen tömegre senki sem számított. Csak hajadon lány vehetett részt a versenyen, a férjezettek ki voltak zárva. A korabeli etikett szerint minden lányt egy női kíséző kísért el a megmérettetésre, aki a jómodorra, az erkölcsre és annak betartására ügyelt. Általában a lányok az édesanyjukkal mentek el, akiknek egyáltalán nem volt könnyű a helyzetük. Simon Böske a verseny előkészületeiről a következőt írta naplójában:

Hazakerültem Drezdából⁸ és majdnem egy évig nem mutatkoztam életemben semmi esemény. Tavaly ősszel azonban hosszabb ideig Pesten voltam, ott hallottam, hogy a nemzetközi szépségversenyen – ezúttal először – Magyarország is részt vesz. Egyik barátnőmnél éppen zsurtársaság volt, behozták a Színházi Élet november 10-iki számát és valaki hangosan felolvasta De Waleffe cikkét, hogy a párizsi Le Journal rendezi a Miss Europa-versenyt, amelyen majd Miss Magyarország is részt vehet. A fiúk valamennyiünkkel tréfálóztak (egész sereg csinos lány volt azon a zsúron), hogy nosza, próbálkozzunk meg. De a barátnőim kijelentették: – Csak a Bözsi jöhet számításba! ő mutassa meg, hogy nemcsak a Balaton tündére! Ugye Bözsi, megpróbálsz? – Tudjátok mit? – feleltem – a tréfa kedvéért megpróbálok. De ígérem, hogy ha nem nyerek, akkor sem megyek a Dunának így történt, hogy azon a nevezetes január hatodikán én is startoltam a versenyen.⁹

A zsűriben 21 férfi és egy nő ült. Maurice de Waleffe volt természetesen a zsűri elnöke, mellette Beöthy László, Brandenstein Albert báró, Herman Lipót, Hegedűs

5 Színházi Élet 1928/46. 2–6. (N. N.: Magyarország részt vesz a világszépségversenyen.)

6 Belga származású francia író. A Paris Midi újság alapítója, szerkesztője. Az újságot 1911–1944 között jelentették meg. Neve azonban a szépségkirálynő-választások kapcsán lett híres.

7 Újság 1927. május 29. 5. (Márai Sándor: Párisi napló – A nadrág).

8 Simon Böske egy évig Drezdában és Bécsben tanult.

9 Színházi Élet 1929/18. 66. (Simon Böske: Napló.)

Gyula, Heltai Jenő, Iványi Grünwald Béla, Lengyel Menyhért, Márkus Emília, Csécsi Nagy Imre, Pekár Gyula, Pólya Tibor, Porzsolt Kálmán, Zádor István, Zichy Géza Lipót gróf, Zichy Tivadar gróf, Zilahy Lajos és Incze Sándor, a Színházi Élet főszerkesztője.¹⁰ A többszáz lány közül 35 lány jutott be a döntőbe. Simon Böske, az első Miss Hungária győztese végig naplójába dokumentálta az eseményeket. Benyomásait a versenyről a következőképp fogalmazta meg:

Azon gondolkoztam, tulajdonképpen mi hozott engem ide, erre a versenyre? hiúság? feltűnési vágy? úgynevezett szerencsepróbálás? Nem, nem és nem! Hanem azért, mert minden, ami a győzelemmel bekövetkezhetik: Párizs, világlátás, új emberek, váratlan dolgok és változatosság – mindez, együttvéve, érdekel. Igen, igen, szó sincs róla, érdekel; és most ezért ülök itt, szótlanul, a sarokban és várom a sorsomat. Nem kellett sokáig várnom. Egyszerre csak azon vettem észre magam, hogy egy tízes csoporttal én is elsétálok a nagy teremben a hosszú zsűriasztal előtt. Ugy láttam, hogy egy kis füst kavargó a levegőben – természetesen képzelt füst! – s a füstfoslányokon keresztül itt is, ott is felbukkant egy-egy ismert arc: Beöthyé, Pekaré, Márkus Emíliaé, Hegedűs Gyuláé, Iványi-Grünwaldé [...], de nem éreztem különösebb izgalmat. Legalább is nem voltam vele tisztában, vajjon izgatott vagyok-e. Igaz ugyan, hogy a torkom nagyon kiszáradt és hirtelen úgy éreztem, muszáj egy pohár vizet kapnom – kaptam is! – de én a gondolatokkal is folyton hűtöttem magam. Ilyeneket gondoltam: – Ne vedd komolyan, mert úgysem választanak éppen téged. Én magam tippeltem két-három leányra, akiket igazán szépeknek tartottam. Egyszerre mélységes csönd támadt és kihirdették az eredményt: ketten szavaztak az 1-esre, ketten a 71-esre, egy a 37-esre és tizenketten a 116-osra. A 116-os én voltam! Igazán? Igazán én voltam?! Jaj, de nagyszerű, de nem értem rá izgulni. Közrefogtak, gratuláltak. Pekár Gyula átvette vállamon a himzett selyemszalagot, Miss Hungária felírással, fényképeztek fotografáltak, rajzolók lerajzoltak, az újságírók interjút kértek – és én ott nyomban leadtam életemben az első újságbeszélgetést! Úgy ment, mint a karikacsapás és az újságírók váltig tréfálózta velem, hogy készültem az interjúra, betanultam, mit kell mondanom, különben nem menne ily simán!¹¹

FOGAS À LA MISS HUNGARIA

Simon Böske diadalútja Párizsba óriási előkészületekkel telt. Naplójában pontos leírást adott arról, hogy milyen ruhákat vitt magával Párizsba, ezzel kiváló adaléket szolgáltatott a korabeli divattörténethez is. Simon Böske fekete estélyit, pasztell rózsaszín ruhát és drapp sárgásszürke kosztümöt vitt magával, a kor divatja szerint szekrénykofferben. Naplójában a következőket írta az utazásról:

¹⁰ Köves 2016: 13.

¹¹ Színházi Élet 1929/18. 67. (Simon Böske: Napló.)

Három hét múlt el: Pesten és vidéken ünnepeltek az ismerőseim. Hogy mit vittem Budapestről szekrénykofereimben a párizsi Miss Europa választásra? Mindenekelőtt két egészen szép ruhát, amelyekkel Párizsban se vallottam szégyent – sőt, ott derült ki, hogy kitűnők. Az egyik fekete szatén estélyi ruha volt, sok csillogó straszszal, fekete tüllel és mély hátkivágással. A másik pasztell rózsaszínű pannebársony báliruha volt, amelynek alja hátul igen hosszú és elöl rövid volt és amely nem tűrt meg a világon semmi díszet. Ezenkívül vittem egy szép drapp sárgaszürke fonálból kevert, angol tweedkosztümmöt megfelelő jumper ruhákkal és sárga kalappal. Néhány egészen egyszerű délutáni ruhát – végül bundában és jumperben utaztam.¹²

Böskére sokan voltak kíváncsiak, főleg fiatal lányok, de újságírók és fotóriporterek is, akik a Gare de l'Esten fagyoskodva várták a budapesti vonat megérkezését. Eredetileg magyar diákok és cigányzenészek is várták volna a szépségkirálynőt. A vonat ötórás késése miatt azonban nem bírták a hidegben a várakozást, és hazamentek. Párizsban Böske Magyarországot képviselte, és mint magyar lányt fogadták cigányzenészekkel, magyaros ételekkel, magyar lovashuszárokkal, mit sem sejtve arról, hogy Böske zsidó. Szülei kóser háztartást vezettek, oszlopos tagjai voltak a keszthelyi zsidó közösségnek, akik minden fontos ünnepen tiszteletüket tették a zsinagógában. Édesapja köztisztviselőként álló szemésorvos volt a városban, Böskéék viszonylagos jómódban éltek. Cselédet és mosónőt is tartottak. Böske a Párizsba való érkezésről a következőképp jegyezte le gondolatait:

Vasárnap délelőtt tizenegy óra helyett délután három órakor futottunk be a párizsi Gare de l'Estre, így is sokan vártak: a párizsi versenyrendező, sok újságíró és fotóriporter, végül egész sereg kíváncsi fiatal leány. Sajnálom azonban, hogy már nem láthattam azokat a magyar diákokat és cigánymuzsikusokat, akik hét óra hosszat várakoztak ránk – s egy óra tájban mégis kidőltek. Ugyanis: a párizsi magyar főiskolai hallgatók a saját báljukról, úgy, ahogy az éjszakát eltöltötték, frakkban és kalapban vonultak ki fogadásomra a Gare de l'Estre. Persze, nem győztek kívánni és hazamentek aludni. Jól tették!¹³

A párizsi szervezőbizottság igyekezett luxuskörülmenyeket biztosítani a versenyzőknek. Szállításukat Párizs elegáns 7. kerületében, a ma is működő Hotel Palais d'Orsayban biztosította.¹⁴

12 *Színházi Élet* 1929/18. 68–69. (Simon Böske: Napló.)

13 *Színházi Élet* 1929/18. 68–69. (Simon Böske: Napló.)

14 A gyönyörű XVIII. századi épület, amelyen a Hôtel d'Orsay található, I. Napóleon sebészének tulajdonában volt. 1897-ben, az Orsay állomás építésével, amely szemben a szállodával volt, megnyílt az utazók előtt, és Hotel de la Nouvelle Garera keresztelték. Amikor az állomás múzeumává vált, a szálloda továbbra is üdvözölte a világ minden tájáról érkező utazókat.

ISMERKEDÉSI DÉJEUNER A TÖBBI MISSEKKEL

A párizsi verseny óriási pompa és luxus közepette, kötelező körökkel zajlott.

Másnap, kedden déli tizenkét órakor ismerkedési déjeuner a többi Missekkel. Valamennyi Miss a Hotel Palais d'Orsayban lakott és tizenkét órára egybegyűltünk a virágokkal feldíszített hallban. A verseny rendezősege élén Maurice de Waleffe volt ott a feleségével és mind a tizenhét királynő hazájából egy-egy nagy újság szerkesztője is jelen volt. Őszintén szólva, engem nagy meglepetés ért, mert a királynők sokkal szebbek voltak, mint ahogy azt elképzeltem. Valamennyien délutáni gálába öltöztek, némelyik csudaszép toiletteben jött, kitűnő frizurával és kalap nélkül. Én viszont egészen egyszerű sötétkék délelőtti ruhát vettem föl sötétkék trotteurkalappal, mert azt hittem, délben mindenki csak ilyenformán öltözik fel – és hát csalódtam. Most igazán úgy éreztem, hogy nekem nincsenek esélyeim, én itt a jelentéktelenebbek közé tartozom és magam is a jugoszláv, angol és lengyel leányra szavaztam volna – tiszta szívből és pártatlanul. De tetszett nekem mind a többi is, a francia igen érdekes volt, a spanyol hallatlanul fiatal és szép, az osztrák nagyon szimpatikus. Baj van! – konstátálom, de egy csöppet sem keseredtem el, sőt mindjobban örültem, hogy ezt az igazán nem mindennapi kampányt közelről végignézhetem.¹⁵

A párizsi magyarok is aktivizálták magukat, és mindent megtettek, hogy a verseny közelébe kerüljenek, és a magyar lánynak segítsenek. Így tett egy Párizsban élő magyar fodrász is, aki telefonon hívta fel a szállodát, és Böske szobáját kérte. Ágh Gyulának hívták, a cég neve így szólt: Jules Ágh coiffeur. Az Avenue des Champs Elysées mellett működött. Ágh kérte, hogy Miss Magyarországot ő fésülhesse az operabálra. Nagyon szépen megköszönte, hogy Simon Böske kisasszony ezt elfogadta, és mindjárt hozta magával a magyar manikűrt is. *Nos, ez a derék Agh Gyula csakugyan megjelent nálam egész segédletével, olyan ambícióval fésült, mintha a frizurám az ő legszemélyesebb ügye volna – és a végén egy kézszorításon kívül a világon semmit el nem fogadott – nyilatkozta később a szépségkirálynő.¹⁶*

A szépségkirálynő-választás úri pompával, előkelőségek tömkelegével, a luxus minden formájával jelentkezett. A keszthelyi lány soha nem látott fényűzés részese lett, nem beszélve arról, amit Párizs jelentett.

15 Színházi Élet 1929/18. 71–72. (Simon Böske: Napló.)

16 Színházi Élet 1929/18. 71–72. (Simon Böske: Napló.)

DOLLY JANCSI JÓSLATA

Az a divat, mely szerint vonjunk be külföldön élő magyarokat is a versenyruha kiválasztásába, a magyar küldöttséget se hagyta hidegen. A magyar szépségkirálynő segítségére Jancsi Dolly, a híres Dolly sisters táncos ikerpár egyik tagja sietett.¹⁷

Másnap, szerdán délben a Le Journal adott nagy sajtóbankettet a tizenhét Miss tiszteletére. Mindenféle ország sajtóképviselője villásreggelizett és beszélgetett ezúttal velünk a Le Journal hatalmas palotájában. Déjeuner után <<szabadságot>> kaptunk, hogy most már mindegyik Miss megtegye a másnapi nagy küzdelemre szükséges előkészületeit. Anyuka meg én Inczét belevontuk a haditanácsba. Incze azt tanácsolta, ne döntsünk egymagunkban, vegyünk példát arról, hogy minden egyes Miss megtanácskozza toilettjét hazája Párizsban élő művésznőivel – mi is hallgassuk meg, milyen haditervet ajánlanak a Párizsban élő magyar művésznők. Lenkeffy Ica nincs Párizsban, de itt van Dolly Jancsi, a híres revüszár és táncosnő, hívjuk fel telefonon.¹⁸

Dolly Jancsi (Janka) tanácsa tehát etalon volt Simon Böske számára, biztos lehetett abban, hogy a legjobb és a kor legdivatosabb és legminőségibb tanácsait kapja majd. A Dolly lányok zsidók voltak, mint ahogy Simon Böske is. A zsidó és a magyar identitásuk is összekötötte őket. Böskét azonban a magyar szépségként várták Párizsban az ott élő magyarok, akik tülekedtek, hogy a négynapos tartózkodása alatt szolgálataira legyenek. Magyar fodrászok, manikűrösök mellett szabók és cipészek is ingyen ajánlották fel szolgálataikat a királynőnek. Simon Böske így írt erről:

Felhívtuk Dolly Jancsi lakását és azt a választ kaptuk, hogy művésznő egyik szanatóriumában fekszik; három nappal azelőtt súlyos vakbélműtéten esett át. De mégis már annyira jól érzi magát, hogy látogatókat fogad. Erre elindultunk Inczével és felkerestük a beteg Dolly Jancsit a rue Blomet-ben, egy csendes és előkelő szanatóriumában. Elmondatta velem, milyenek a ruháim – és a fejét rázta. Nem, nem – most nem ez kell! Járj egy kicsit föl és alá a szobában! Végül is eldöntötte Dzseni (ígv hívják

17 A két Dolly lány, akik Deutsch Rózsi és Deutsch Janka néven látták meg a napvilágot, Balassagyarmaton született 1892-ben neológ zsidó családban. A jobb élet reményében a család azonban nem sokkal később Budapestre költözött. A nevüket magyarosították Deutschról Delire. A Deli család 1905-ben kivándorolt, hosszú hajút után érkezett meg Brooklynba. Velük tartott a lányok nagybátyja is, aki szenvedélyes kártyás volt, és adósságaival járult hozzá a Dolly Sisters sikeréhez, a lányok ugyanis kezdetben azért kezdtek fellépni, hogy a nagybácsi adósságait törleszteni tudják. Az egyetűjű ikerpár hihetetlen táncos karriert futott be, és hatalmas hírnévre és világhírnévre tett szert. 1920-ban tértek vissza először Európába, elsőként Londonban léptek fel, majd Párizsban, és egyre több időt töltöttek a francia Riviérán is, legkedveltebb helyük Cannes, Nizza és Monte-Carlo volt. Az európai bulvárlapok szívesen cikkeztek a lányok hatalmas gázsijáról, fényűző életmódjukról, valamint a hozzájuk hasonlóan híres és dús gazdag udvarlóikról. Az ikerpár tényleg elképesztő pompában és gazdagságban élt. Az adatok forrása: Kovács 2017., forrás: https://index.hu/kultur/2017/03/20/the_dolly_sisters/ (letöltés: 2019. 05. 06.)

18 Színházi Élet 1929/18. 72–73. (Simon Böske: Napló.)

öt hozzátartozói, nempedig Jancsinak), hogy nekem bizonyos beige csipkeruha lesz jó, amit ő tüstént meg fog konferálni Patou mesterrel. És az ápolónő menten telefonált ennek a nagy párizsi szabónak, aki félóra múlva személyesen érkezett Dzseni szobájába s a biztonság kedvéért magával hozott miannequinnokat és vagy 25–150 ruhát. De huszonkilencet refüzált számomra Dzseni és megmaradt a szinte vízió-szerűen meglátott beige csipkeruha mellett. Dzseni elhívatta (ugyancsak szanatóriumi szobájába) fodrászát és manikűrjét is. Egész sereg frizurát próbáltatott ki ott, az ágy lábánál és végre megállapodtunk egy zseniális megoldásban, amely könnyed és egyéni hajviseletet mutatott, omlott is, és nem is. Jól van, fiukám – mondta csendesen – te leszel Miss Europa.¹⁹

Míg Párizsban Simon Böskét magyar lányként ünnepelték, addig Budapesten – mire hazaért Franciaországból – zsidókérdést, trianonkérdést csináltak személyelőből, és erős antiszemita támadást intéztek felé.

*A filmfelvevő gépek kattoztak, fénykévek estek ránk, királynővé koszorúztak, és felzúgott megindítóan, hatalmasan – a magyar Himnusz. A magyar Himnusz hangzott fel, több jóakarattal, mint tudással, de mégis a mi zenénk, a mi harangzúgásunk itt Párizsban, s a zenekar fölött kibontakozott a magyar trikolor, a magyar zászló – ezer mérföldnyire a magyar hazától! Most már nem nevettem, csak úgy patakzott a könnyem, és éreztem, hogy ez a siker mennyire túlnő és felülkerekedik az én jelentéltelen kis személyemen.*²⁰

Böske identitása ugyan zsidó volt, de a párizsi versenyen semmi sem utalt zsidóságára. Teljes mértékben magyarként élte át a versenyt.

SIMON BÖSKE DIADALÚTJA BUDAPESTRE

Simon Böske elhelyezkedett a Bécs felé induló gyorsvonat egyik első osztályú fülkájében. A bécsi fogadtatás minden várakozást felülmúlt. A pályaudvaron gróf Semsey Andor követségi tanácsos és gróf Apponyi követségi titkár üdvözölték. *Csak egy kislány van a világon* – ezt játszották a cigányok a bécsi pályaudvaron Miss Európának. Kint a pályaudvar előtt nagy tömeg várakozott, és amikor Simon Böske helyet foglalt a négylovas, felvirágozott díszhintóban és lovasbandériumtól kísérvé, magyar díszruhás lányok sora között elindult hotelje felé, vége-hossza nem volt a hochoknak és éljenzésnek.²¹ Simon Böske tiszteletére díszebédet

19 *Színházi Élet* 1929/18. 72–73. (Simon Böske: *Napló.*)

20 *Színházi Élet* 1929/19. 83. (Simon Böske: *Napló.*)

21 *Színházi Élet* 1929/13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)

1. Simon Böske – Miss Hungária²²

2. Simon Böske Párizsban²³

3. Simon Böske és Incze Sándor interjút ad Párizsban a Miss Európa választás után²⁴

22 A kép forrása: Színházi élet 1929.

23 A kép forrása: Színházi élet 1929.

24 A kép forrása: Színházi élet 1929.

rendeztek az Ungarische Weinhausban.²⁵ Nagy és előkelő társaság gyűlt egybe.²⁶ A nemzetközi diplomácia jeles képviselői mellett ott volt Miss Ausztria (aki szintén zsidó volt) is az édesanyjával, valamint Kálmán Imre és Lehár Ferenc.²⁷ Ebed után kedves látogatója volt a Grand Hotelbeli apartementnak, Simon Böske volt bécsi tanárnője és igazgatónője jött el üdvözölni egykori tanítványát. Miss Európa újra diáklánynak érezte magát, s hogy ez az érzése teljesebb legyen, az igazgatónő társaságában mindjárt meg is látogatta az intézetet, ahová annyi emlék fűzte. Az intézet kapujában álldogáló portás mélyen, alázatosan megemelte a kalapját az illusztris vendég előtt.

Simon Böske a Grand Hotelben szállt meg, ahová egyre érkeztek a gratulációk és virágok, cukorkák. Délután Kálmán Imre elvitte Simon Böskét és az édesanyját uzsonnázni. A világhírű magyar zeneszerző mint egy vérbeli riporter, mindenről érdeklődött, a legapróbb részlet is megragadta, és szemlátomást végigörülte Simon Böskével a dicsőséges párizsi hadjárat összes fázisait. Az utolsó falat kuglófnál már egészen összebarátkoztak, s a végén Kálmán még azt is kisütötte, hogy szegről-végről rokonok. Kálmán Imre is a Balaton mellett született, Siófokon, ez volt az első támpont az atyafiság megállapításához, lassan-lassan azután kétségbevonhatatlanul megállapítást nyert, hogy a világhírű magyar zeneszerző és Miss Európa apai részről rokonok. Lehár Ferenc, másik világhírességünk is kitűnően érezte magát Simon Böske társaságában. Annyira jól, hogy kijelentette: *Most rögtön hazamegyek komponálni, úgy megihletett maga, Bözsike.*²⁸

Este gróf Semsey Andor döblingi kastélyába volt hivatalos a hölgy vacsorára. Simon Böskén, az édesanyján, Incze Sándoron kívül hivatalos volt a vacsorára Lichtenstein magyar nagykövete és a felesége, végül W. de Seybel.²⁹

Simon Böske ennek a ragyogó estének az emlékével ült fel másnap délelőtt a budapesti gyorsvonatra, hogy hosszú hetek után diadallal térjen vissza a magyar fővárosba. 1929. március közepén tehát útnak indult Budapestre.

Nem, nem lehet leírni ezt a rendkívüli utat, legalább is az én tollam gyenge hozzá. Hegyeshalomtól kezdve feketéllett minden állomás, kalap- és kendőlengetés, éljenzés, cigánymuzsika... A szívem kalapál, anyám azt suttogja: huh, de sápadt vagy. Én ilyen izgalmat soha, semmiféle zsűri előtt nem éreztem, mint most, Kelenföld és a Keleti pályaudvar között! Anyám kinéz az ablakon, hátrafordul és nevet – boldog!

25 Magyar borozó Bécsben.

26 Ott volt gróf Ambrózy Lajos bécsi magyar követ a feleségével, dr. Albert Henry Washburn amerikai követ, M. Gioveni francia konzul, Maximilian Jaeger svájci követ a feleségével, dr. Carlo di Nola, Olaszország bécsi követségének kereskedelmi attaséja, Leopold Lipschütz, a Concordia újságíróegyesület elnöke, Kálmán Imre, Lehár Ferenc, Félix Saiten.

27 A felszolgált menü: Simon mama leves hazádbeli fogas mártással, paprikáscsirke galuskával, túrós és káposztásrétes, a la Színházi Élet fagyalt a la Miss Európa, liptói túró körítve, feketekávé. Lásd: *Színházi Élet* 1929. 13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)

28 *Színházi Élet* 1929/13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)

29 *Színházi Élet* 1929/13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)

Az újságírók, kedves barátaim is kihajolnak, szemlét tartanak, azt mondják nekem mosolyogva: – Bözsike, telt ház! Nagy premier-siker! – Kinézek végre én is, ó, istenem! Sok-sok ezernyi ember a pályaudvaron és kinn az utcán. Amerre ellát a szem: ember, ember, ember. Emberek és gyerekek a kopasz fák ágain, kocsik tetején, villamos póznákon.³⁰ – nyilatkozta később a keszthelyi lány.

A szíves fogadtatásra Magyar Imre, Bura Károly és Sáray Elemér cigányprímásokat és zenekaraikat hívták meg játszani.³¹ Azután Németh Károly dr. főjegyző állt Simon Böske elé, aki köszöntőjében a trianoni veszteség traumáját fogalmazta meg:

Budapest székesfőváros főpolgármestere nevében üdvözlöm Önt, aki diadalmas szépségével dicsőséget szerzett ennek a szegény, legyőzött országnak, éppen a győztes, volt ellenfelek között. Ezt a győzelmet külső testi szépsége szerezte meg; kívánom, hogy az élet a belső lelki szépségen keresztül adjon ennél is nagyobb örömet: megelégedést és boldogságot. Tudom, hogy a sok ünneplés, a hosszú utazás kifárasztotta. Hát mondják el ezek a virágok, melyek a főpolgármester köszöntését tolmácsolják, azt, hogy isten hozta itthon.³²

A főjegyző csokrot nyújtott át Simon Böske-nek: vérvörös tulipánokat és mimózákat, szalaggal átkötve. Simon Böske meghatottan köszönte meg az üdvözlést: *Nem annak örülök – mondotta –, hogy Miss Európává választottak, hanem annak, hogy általa Miss Hungária lett Miss Európa, és ezzel dicsőséget szerezhettem a magyar népnek.*³³ A következő szónok dr. Szemeréné Horváth Bené volt, aki a Budai Nők Kulturális és Jótékonyági Körének nevében üdvözölte Miss Európát:

Kedves magyar testvérem, amikor diadalutadról visszatérve, az ország szívének kapujában, Budapest nevében szeretettel köszöntelek, meg vagyok róla győződve, hogy egyszersmind minden jóérzésű magyar asszony és magyar leány nevében köszöntelek. Szépséged, amelyet a magát még nemrég ellenségünknek valló Párizs,

30 *Színházi Élet* 1929/20. 80–85. (Simon Böske: Napló.)

31 Magyar Imre (Debrecen, 1894. szeptember 12. – Budapest, 1940. április 27.) cigányprímás, régi zenészdinasztia leszármazottja. Saját zenekarát 1916-ban alakította meg, a Royal Szállodában kezdődött sikerekben gazdag pályafutása. Számos magyar filmben is szerepelt, ő volt az első cigányprímás, akinek a nevét feltüntették a filmekben. Bura Károly (Debrecen, 1881 – Budapest, 1934. június 1.): cigányprímás, ~ Sándor bátyja. 1898-ban alakított önálló zenekart Nagyváradon. Rövidesen kivívta a közönség megbecsülését és elismerését. Több ízben játszott zenekarával a román királyi pár előtt is. 1928-ban telepedett le Budapesten. Hamarosan a Rádió és a főváros kedvelt primásai közé tartozott. Játékát a nemesen egyszerű, de egyszersmind bensőséges előadás jellemezte. Sáray Elemér, ifj. (Nyíregyháza, 1896. június 17. – Budapest, 1982. október 9.): primás, zenekarvezető. Zenei tanulmányait a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán végezte Gobbi Alajos (hegedű) tanítványaként. Saját zenekarával bejárta egész Magyarországot; Siófokon és Hévízen hosszú ideig működött. Monte-Carlóban is vendégszerepelt. A harmincas évektől rendszeresen szerepelt a Magyar Rádióban. Leszler József: 1986. 231–233.

32 *Színházi Élet* 1929/13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)

33 *Színházi Élet* 1929/13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)

*a csalhatatlan Ízlés városa elsőnek Ítélt Európában, hirt és sikert szerzett neked, ám hired és sikered egyúttal nemzeted hire és sikere is, mert benned a magyar nő szépsége és varázslatos bája előtt hajol meg egy világ. Tartson meg az Úristen sokáig mostani örömdben.*³⁴

A forgatókönyv szerint, ezután következett a diadalmas bevonulás. Végig, amerre ment, tömött sorokban álltak sorfalat az emberek. Bözsi... Bözsi... Bözsike... Simon Böske zsebkendőjét lobogtatva köszöntgette az üdvözlést, amely minél messzebb ért, annál inkább fokozódott.³⁵ A Nemzeti Színház balkonjáról színészek integettek a hazaérkezett Miss Európa kocsija után. Könnyekig megható látvány volt, mikor a Rókus kórház ablakaiból a betegek százai lelkes integetéssel és kendőlobogtatással kísérték az elhaladó díszkocsit. *De szép, de szép [...]* – csak ennyit tudott mondani Simon Böske, aki maga se számított ilyen ünneplésre. Az impozáns menet befordult a Kossuth Lajos utcába. Az Astoriánál egy idősebb úr áttörte a rendőrkordont, odaugrott a kocsi elé és ezt kiáltotta: *Bözsike, mi is feljöttünk Keszthelyről!* A Nemzeti Kaszinó épületének ablakai teli voltak éljenző klubtagokkal. És repült a sok virág Miss Európa kocsijába. Öregasszonyok és kisgyerekek hatalmas virágcsokrokat dobáltak az autóba. Mire az akkori Eskü térhez³⁶ ért az autó, már Miss Európa térde nem látszott ki a virágtömegeből. A Gellért szállóban Simon Böskét legjobb barát-nője, Sávoly Dusi várta, kezében gyönyörű virágcsokorral. Mikor Simon Böske belépett az ajtón, Dusi eldobta a virágot és rohant átölelni barát-nőjét. Nem szóltak semmit, csak ölelték és csókolták egymást, majd néhány perc múlva megérkeztek az újságírók, és körülölelték Miss Európát: *Csak kérdezzenek – mondja Simon Böske – de ne várják, hogy én magamtól meséljek valamit, mert nagyon fáradt vagyok.*³⁷

MISS PALESTINA

Miközben a Keleti pályaudvaron hömpölygő tömegek várták a párizsi vonat megérkezését, ahol Miss Európa utazott, a kor politikai szellemének köszönhetően nem mindenki örült az eredménynek. A Délmagyarország nevű újság a következő cikket jelentette meg az üggyel kapcsolatban:

Ismeretes, hogy a magyar ébredő diákok már több ízben tüntetést rendeztek az európai szépségverseny győztese, Simon Böske ellen, aki az amerikai szépségkirálynővel együtt a Miss tini versenyt is elnyerte. Simon Böske egy keszthelyi Zsidó orvos

34 Színházi Élet 1929/13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)

35 Színházi Élet 1929/13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)

36 Ez ma a Március 15. tér.

37 Színházi Élet 1929/13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)

leánya és a tüntetések szülővárosában még mindig nem szűntek meg ellene. Simon Böske élete, mióta hazajött a világszépségversenyről, Franciaországból – dicsőség helyett kétségbeesett szenvedés. Felelőtlen elemek olyan súlyos inzultusok tömegével ejtik kétségbe Simon Böskét és családját, hogy édesapja a legkomolyabban foglalkozik azzal a gondolattal, hogy elköltözik Keszthelyről, otthagyja házáat, mert nem tudja nézni az inzultusok sorozatát, amelyeknek híres leánya valóságos áldozata. Szeptember első napjaiban az új tanév kezdetére megérkeztek a keszthelyi gazdasági főiskolára a gazdaifjak, akik eddig sem rejtették véka alá antiszemita érzelmeiket. Az esti órákban naponkint macskazenét rendeztek és rendeznek Simon Böskék ablaka alatt és oly förtelmes nótákat gyártottak, amelyeknek sértő szövegét ki sem lehet nyomtatni. Odáig mentek ezek a vakeró tréfák, hogy fényes nappal sem mer Simon Böske Keszthelyen az utcára menni, mert az inzultusok egymást követik körülötte és előtte az utcán. A legcsekélyebb megjegyzés, amit gúnyos jelzőkkel hangosan kiabálnak utána. Miss Hebron! Ehhez aztán hozzá megjegyzésiket. Ízetlen kiszólásaikat és mindezt a gúnyos nevetés, a helyi káröröm sorfala között kellett elszenvedni védtelenül Simon Böskének.³⁸

Ezen a napon Böskét antiszemita inzultus érte, mivel egy női küldöttség Miss Palesztinának nevezte, és autóján utazva a Ronda zsidó lány! és Nem vagy magyar! kiáltásokat küldték felé. A tüntetés Keszthelyen is folytatódott, diákok egy csoportja a vasútállomáson várta a hazatérő Böskét, szamarakkal és disznókkal egyetemben. Böske ebből mit sem sejtett. Szerencséjére autóval érkezett haza, kikerülve ezzel a rá váró inzultust.

Antiszemita tüntetés Miss Európa ellen Keszthelyen. Simon Böske keszthelyi tartózkodását sajnálatos incidensek zavarták meg. Tegnap a keszthelyi moziban Simon Böske pesti bevonulásának filmjét pergették, amikor a keszthelyi gazdasági akadémia hallgatói antiszemita célzattal tüntettek a film ellen, amelyet kénytelen volt a mozi a műsorról levenni. Este bál volt Simon Böske tiszteletére, amely után ismeretlen emberek macskazenével tisztelték meg azt, aki csak a jó hírt szerzett a magyar névnek.³⁹

A választás kapcsán a korabeli jobboldali sajtó vitát nyitott arról, hogy milyen valóban a magyar szépség és ki a szép magyar lány. A szerzők igyekeztek a néprajzi-antropológiai jegyekkel definiálni a szép magyar nő fogalmát. Vajon a szép magyar lány a székely lány? Netán a palóc, vagy a jász? A vitába a kultúrpolitika is beszállt, és Klebelsberg Kunó a Színházi Élet 1929-es decemberi számában adta meg a pontos definíciót: A szép magyar lány egyenes törzsű, tiszta, piros arcú és tiszta tekintetű. „Szépségnacionalizmus” című cikkéből idézünk:

Amerikából kiindulva, egyre nagyobb tért hódítanak a kontinensen és eljutva hozzánk, tavalý egy magyar leányt segítettek ahhoz, hogy Európa legszebb leányává

38 *Délmagyar* 1929. október 4. 6.

39 *Friss Újság* 1929/70. 4. (N. N.: Antiszemita tüntetés Miss Európa ellen Keszthelyen.)

kiáltásuk ki. A külföldről ideérkező idegenek gyönyörködnek a Balaton, vagy a budai hegyvidék szépségében, de gyönyörködnek a magyar nők szépségében is, és csaknem kivétel nélkül oda nyilatkoznak, hogy a magyar faj asszonyai és leányai meglepően szépek. Nemcsak hogy nem bűn, de meggyőződésem szerint kötelesség is ezt a hiszem szépséget ápolni és fejleszteni. Nemzeti szempontból sem kifogásolható, hiszen láttuk tavaly a Miss Európává választott Miss Hungária esetében, hogy a külföldi lapok milyen sokat és milyen melegen foglalkoztak személyén keresztül velünk, és így Miss Hungária igen hasznos nemzeti szolgálatot végzett.⁴⁰

MISS HUNGÁRIA ÉS AZ ÍRÓK

Miss Hungária megválasztása a korabeli ismert írókat sem hagyta hidegen. Böske Miss Hungáriává választását Márai Sándor így kommentálta a Színházi Élet hasábjain:

Egy keszthelyi orvos lányát, Simon Böskét megválasztották Miss Hungáriának. Hogy ő a legszebb magyar lány. Gratulálok kisasszony. Mielőtt útra megy (Párizsba), engedjen meg egypár szót, szegény kicsikém. Maga nem is tudja, a Maga kedves és legszebbnek deklarált fejében, hogy mire angazsálta magát. Már szépek lenni is egészen bonyolult valami. Mit gondol, a legszebbnek? Már egyetlenegy embernek tetszeni is hallatlanul veszedelmes és bonyolult valami. (Hát még) Egy zsúrinek, a világ zsúrijének, mit gondol?⁴¹

Karinthy interjút készített a Pesti Naplóban *Beszéltem Miss Európával* címmel,⁴² majd rögtön így folytatta a címet *Illetve, Miss Európa beszélt velem – vagy hogy is mondjam, hogy szerény legyek. Lám, mingyárt a címmel baj van. Kosztolányi Dezső bejegyzést tett közzé a szépségkirálynő emlékkönyvében, amelyben ezt írja: Fehérkenyér, tokajibor, Simon Böske. Ki bolond innen kívándorolni.*⁴³

Simon Böske emlékkönyvébe nagyon sokan szerettek volna beleírni. Akiknek sikerült, óriási megtiszteltetésnek vették ezt a lehetőséget.

*Miss Hungária Európai szépségkirálynőjének – Párizs. Erős hitem, hogyha 1914 előtt koronázzák meg Felsőgedet, akkor soha sincs világháború. Jobbágyi tisztelettel, Drachse. Lázár Alfréd.*⁴⁴

40 Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásiügyi miniszter írása a Színházi Élet 1929. 52. számának 17–23. oldalain jelent meg.

41 Színházi Élet 1929/4. 23–26. (N. N.: Ahogyan Miss Magyarországot az újságírók és a fényképészek látták.)

42 Pesti Napló 1929. május 12. 35. (Karinthy Frigyes: Naplóm. Beszéltem Miss Európával.)

43 Kézzel írott bejegyzések a Színházi Élet 1929/8. 22. oldalán.

44 Kézzel írott bejegyzések a Színházi Élet 1929/8. 22. oldalán.

Mindig azon az állásponton voltam, hogy a nők többet érnek, mint a férfiak; azért adtam én meg elsőnek Magyarországon a nőknek a választójogot. Simon Böske győzelme most újból megerősített ebben a meggyőződésemben. Amit számtalan nagyképzű politikus és diplomata nem tudott elérni, azt egy Magyar kisleány kivívta. Elhangzott Párizsban a „Vive la Hongrie”. Simon Böske többet használt a magyar névnek, mint ezer mélabús politikai rétor. – Friedrich István.⁴⁵

Emlékszünk még a mythikus királynő történetére: Európára, akit Zeus a Tyrusi kertekből elrabolt. A legendák istenei most visszaadták a királynőleányt, kezében még frissek a Tyrusi virágok – Hatvany Lili.⁴⁶

Akik egy világrészt tudnak meghódítani, azok a szépség művészei. A férfiak nagy gondolataikat, az irodalom és művészet figuráit küldik erre a hódításra. Simon Erzsébet egyedül ment. – Bárány Brandenstein Albert.⁴⁷

Miss Hungária a legszebb név egy Magyar hölgy számára. Csak még egy szebb van nála: Mother Hungaria with lot of children. Egy keresztapaságot magam is szívesen vállallok, és szívből üdvözlöm a leendő komaasszonyt – Harsányi Zsolt.⁴⁸

SIMON BÖSKE MINT AZ ÚJ SZÉPSÉGIDEÁL

Fiatal lányok hada levélben kért szépségtanácsot Böskétől a verseny után. Böskének egyszerű válasza volt. *Hogy tettem-e előkészületeket a versenyre? Hát persze! Egy barátnőm útmutatása alapján az otthoni tükörben életemben először kifestettem a számát. Sokat kellett lemosni, mert a nevetéssel mindig lecsúsztam a vonalról. Ez a mondat azért izgalmas kérdés, mert a kor a szépségideáljába a rúzs nem fért bele. A púder és a „Gréta Garbó” szemöldök igen, de egy erkölcsös úrinő nem rúzsozhatott, mint ahogy a körömlakk sem volt túl elfogadott szépségápolási termék. A két világháború közötti szépségideálról egy, a kort megélt úrinő a következőt mesélte:*

A női kozmetika a két háború között a szemöldök borotválása volt, mint pl. Gréta Garbóé. Szemöldökceruzát is használtak és volt rúzs is, de tisztességes polgárosszony nem rúzsozott. Színésznők, táncosnők, nagystílű kurvák festették magukat, úgy, mint a mozsztárok. Kölnit is használtunk, a 4711-es volt a neve. Létezett arckrém is (hasonlított a Niveához), tejkrem volt a neve. Azért, hogy szép legyen a bőrünk és egészségesek legyünk, ne legyen vashiányunk, vasas almát ettünk. Egy almába kellett vasszöveget tenni. A legfőbb kozmetikai festék a púder volt. Nem volt

45 Kézzel írott bejegyzések a Színházi Élet 1929/8. 22. oldalán.

46 Kézzel írott bejegyzések a Színházi Élet 1929/8. 22. oldalán.

47 Kézzel írott bejegyzések a Színházi Élet 1929/8. 22. oldalán.

48 Kézzel írott bejegyzések a Színházi Élet 1929/8. 22. oldalán.

*divat a lesültség, az csak a parasztnál volt divat. Erősen púderozni kellett, pl. az anyám csak így ment le a Balatonra. A lesültség csak paraszti dolog volt.*⁴⁹

Mindenesetre a kor filmcsillagai, mint Gréta Garbó, Marlene Dietrich, Katherine Hepburn, követendő szépségideálok lettek. A hazaiak közül Muráti Lili⁵⁰ diktálta a divatot Pesten. Utóbbi nem csak külsejével, hanem modern életmódjával is feltűnést keltett: rendszeresen sportolt, autót vezetett és nyelvet tanult. Divatot teremtett öltözködésével és frizurájával. Sportosan elegáns stílusához jól passzolt a nadrágszoknya és a vastag fatalpú szandál. Ő vette Budapesten az első bikinit, ami óriási botrány volt abban az időben, és neki volt először miniszoknyája.⁵¹

SIMON BÖSKE HÁZASSÁGAI ÉS TOVÁBBI ÉLETE

Mikor Böskét megkérdezték, hogy szépségkirálynőként milyen életcélja van, a válasza a következő volt: *Férjhez akarok menni egy csinos, intelligens, vagyonos fiúhoz úgy, amint az kedvenc regényeimben szokott történni [...] Az egyetlen vágyam az, hogy minél előbb férjhez menjek! – Igen, férjet szeretnék! – Zsidót – Csakis zsidót! De szép és gazdag is legyen.*⁵²

A verseny után hozzáment Brammer Pál textilkereskedőhöz, és a Petőfi Sándor utcai Brammer Ödön és Pál luxus ruhaboltjában manökenként kezdett dolgozni, ezzel szintén új műfajt teremtve a divatban. Az esküvőt 1929. december 22-én tartották. Az arisztokrata úri közönség hölgyei előszeretettel vették a Böske által bemutatott kollekciókat, ezzel megsokszorozva az eladások számát Brammerék boltjában.⁵³ Azt a szokást, hogy modellek mutatják be a megvásárolni kívánt ruhákat, Rotschild Klára folytatta és fejlesztette tovább a divatkereskedelemben.

A házasság öt évig tartott, majd válással végződött. *Eddig folyton engem változtatnak, most én változtattam* – nyilatkozta a válással kapcsolatban Simon Böske. Böske ezután férjhez ment Jób Dániel színházigazgatóhoz,⁵⁴ akivel együtt vészelték át a

49 Interjú Nagy Tamásnéval. Az interjúalany 1918-ban született Budapesten. Zsidó neve nem ismert. Az interjút Czinger Szilvia készítette 2000-ben.

50 Muráti Lili (sz. Muráti Teodóra Aurélia; Nagyvárad, 1912. július 22. – Madrid, 2003. április 17.). A kor egyik legszebb, legizgalmasabb és legmodernebb színésznőjének tartották, mivel egyénisége eltért a szokványos szende szépségektől.

51 Löwensohn 2018.

52 *Egyenlőség* 1929. március 2. 4. (N.N.: Miss Európa: „Csak zsidóhoz megyek feleségül”)

53 A gyönyörű szecessziós bolt most is látható a Petőfi Sándor utcában. A boltot Brammer Ödön alapította 1888-ban.

54 Jób Dániel (Arad, 1880. december 22. – Budapest, 1955. november 20.) magyar rendező, író, műfordító, újságíró, színházigazgató. 1900-ban a Magyar Hírlap újságírója volt. 1907-től a Vígszínház rendezője, főrendezője volt. 1908-tól jelentek meg művei a Nyugatban. 5 évvel később, 1913-ban mutaták be Az Orgona című darabját. 1918-ban az Őszi vihar című darabját a Vígszínházban játszották. 1921–1939 között, illetve 1945–1949 között a Vígszínház művészeti igazgatója volt. 1949 után a

holokausztot. Brammer Pál és Jób Dániel pisztolypárbajt vívott egymással a Böske kapcsán kialakult konfliktus során, amiről újabb témát adtak a korabeli sajtónak.

A legérdekesebb pletyka, amelyről a színházak világában beszélnek, Simon Böskéről szól, a néhány évvel ezelőtti magyar szépségkirálynőről, aki Párizsban elnyerte a Miss Európa címet. A keszthelyi orvos gyönyörű szép lányát Brammer Pál budapesti nagykereskedő vette feleségül és néhány évig boldogan is élt vele, míg most két revolverlövés szakította végét a házasságnak. Brammér Pál revolvétpárbajt vívott Jób Dániellel, a Vigszínház egyik igazgatójával. A párba sebesülés nélkül végződött és házassággal folytatódik, mert Jób Dániel, ötven éven felüli agglegény feleségül veszi Simon Böskét, mihelyt válópere befejeződött. A férj viszont, Brammer Pál, feleségül veszi a Vigszínház másik igazgatójának, Roboz Imrének válófélben lévő feleségét.⁵⁵

Simon Böske további életéről alig tudunk valamit. A házaspár a holokauszt alatt bujkált, majd csillagos házban vészelt át a borzalmakat. Böske szüleit deportálták Keszthelyről. A Jad Vashem Intézet adatbázisában megtalálható mindkét szülő neve, arról azonban nincs pontos adat, hogy hol haltak meg. Jób Dániel 1955-ben meghalt. Böske magányosan élt haláláig Budapesten a 6. kerületi Szív utcában. A holokauszt üldöztetése nagyon megviselte a szépségkirálynőt, mentális és idegrendszeri problémákkal küzdött 1970-ben bekövetkezett haláláig. A házaspár sírja a Kozma utcai izraelita temetőben található.

Incze Sándor és mindazok, akik a Színházi Élet szerkesztőségének oszlopos tagjai voltak, talán naivul nem számítottak arra, hogy az a „modern” gondolat, amely Amerikából, Anglián, Németországon és Franciaországon keresztül a fiatal nőket szépségük alapján megmérettetésre ítélte, Magyarországon milyen viharokat szül majd. A jópofa nyugatias modern műfajból egészen más lett. A szervezők talán nem gondolták végig, hogy zsidókérdést lehet csinálni egy ártatlan versenyből, pedig pl. a numerus clausus intő jelként ekkor már rég érvényben volt. A Miss Magyarország választás fontos eseménnyé vált, de nem azért, amiért valójában meghirdették. Jó ürügy volt viszont a keresztény konzervatív erkölcs hirdetőinek, a tradíciót és a modernitást szembe állítani, és az előbbi mellett érvelni. A szépségkirálynő-választás nemcsak azért volt „rossz”, mert nem felelt meg a konzervatív női szerepeknek, mely szerint a nőnek otthon, a család mellett a helye, hanem azért is, mert „erkölcstelennek” tartották, és mint tipikus zsidó jegynek tulajdonították. 1933-ban ugyan még a következő zsidó lány, Gál Júlia megnyeri a budapesti versenyt, de Incze hamarosan szomorú hangvételű „gyászbeszédet” jelentet meg, és elköszön a szervezéstől.

Színházművészeti Szövetség tudományos osztályán volt. Bródy Sándor, Molnár Ferenc, Szomoró Dezső valamint Hunyady Sándor műveit rendezte. Szilágyi 1929: 418.

55 *Kis Újság* 1935. április 4. 7. (N. N.: A legérdekesebb pletyka.)

Irodalom

- CZINGEL Szilvia
2018 *Ünnepek és hétköznapok. Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében.* Budapest: Corvina Kiadó.
- F. DÓZSA Katalin
1982 *A női divat változása 1896–1914 között.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum /Folia Historica 10./
- KEREKES, Janet
2018 *Álarcosbál a Fehér Keresztben. A Zsidó asszimiláció.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- LESZLER József
1986 *Nótakedvelőknek.* Budapest: Zeneműkiadó. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.
2013 *Embodying Hebrew Culture.* Detroit: Wayne State University Press.
- SZARKA Lajos
2017 *Simon Böske naplója.* Budapest: Immánuel Magyar-Izraeli Baráti Társaság.
- SZILÁGYI Géza
1929 *Jób Dániel.* In Ujváry Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon.* 418. Budapest: Pallas-nyomda.
- ZEIDLER Miklós
2015 *Szépség – egészség – sport. A testgyakorlás szerepe az egészségtudat és a szépségeszmény alakulásában Magyarországon a 18–20. században.* In Ismeretlen Szerkesztő: *A test a társadalomban.* 107–131. Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület. /Rendi társadalom – polgári társadalom 27./

Online források

- KOVÁCS M. Dávid
2017 *A Dolly Sisters hihetetlen története.* https://index.hu/kultur/2017/03/20/the_dolly_sisters/ (letöltés: 2019.05.06.)
- LÖWENSOHN Enikő
2018 *120-as tempóban élte az életét – 12 tény Muráti Liliről.* <https://filmarchiv.hu/hu/aktualis/hirek/10-dolog-amit-nem-tudtal-murati-liliorol> (letöltés: 2019.05.06.)
- N. N.
The Year of Jewish Beauty Queens. <http://ofthingsforgotten.blogspot.com/2014/10/year-of-jewish-beauty-queens.html> (letöltés: 2019.05.06.)

Sajtóforrások

- Délmagyarország* 1929. október 4. 6. (N.N.: Simon Böske élete.)
- Egyenlőség* 1929. március 2. 4. (N.N.: Miss Európa: „Csak zsidóhoz megyek feleségül”)
- Friss Újság* 1929/70. 4. (N. N.: Antiszemita tüntetés Miss Európa ellen Keszthelyen.)
- Kis Újság* 1935. április 4. 7. (N. N.: A legérdekesebb pletyka.)
- Pesti Napló* 1929. május 12. 35. (Karinthy Frigyes: Naplóm. Beszéltem Miss Európával.)
- Színházi Élet* 1928/46. 2–6. (N. N.: Magyarország részt vesz a világszépségversenyen.)
- Színházi Élet* 1929/4. 23–26. (N. N.: Ahogyan Miss Magyarországot az újságírók és a fényképészek látták.)
- Színházi Élet* 1929/13. 1–18. (Incze Sándor: Simon Böske diadalútja Párizson, Genfen, Bécsen át Budapestre.)
- Színházi Élet* 1929/18. 66–73. (Simon Böske: Napló.)
- Színházi Élet* 1929/19. 81–86. (Simon Böske: Napló.)
- Színházi Élet* 1929/20. 80–85. (Simon Böske: Napló.)
- Színházi Élet* 1929/52. 17–23. (Klebensberg Kúnó: Szépségnacionalizmus.)
- Ujság* 1927. május 29. 5. (Márai Sándor: Párisi napló – A nadrág.)

Czingel Szilvia
Centropa Alapítvány
E-mail: czingel@externet.hu

Szilvia Czingel

Jewish beauty: The story of the first Hungarian beauty pageant

The article is about the life of Böske Simon, born into a middle class Jewish family in 1909, who in 1929 won the first *Miss Hungaria* competition and in the same year also the title of Miss Europa. The author introduce the history and moral of the first beauty queen election in Hungary. The story is not simply an important piece of data for women's history, Judaism, or ethnography, but also it goes beyond the presentation of a simple "event". The first „Miss Hungaria” election was held in a stormy historical period, affected in the broader interwar nationalistic cultural sphere in post-Trianon Hungary. Broader focus by examining is the problematic gender representation of women in such pageants and their reception by the press and by the public in the 1920s.

Gazdasszonytánc Magyarózdon

Tanulmányomban¹ egy erdélyi falu, Magyarózd táncagyományának szerves részét képező *szegényes*² elemzését végzem el, amely során összehasonlítom³ a tánc nők és férfiak által járt változatát. A komparatív elemzés lehetőséget nyújt számunkra a tánc maszkulin és feminin jegyeinek felfejtésére. Annak ellenére, hogy egyazon táncról van szó, a női és a férfi előadásmód között számos különbséget figyelhetünk meg. Felmerül a kérdés, hogy a két nem tánca közötti differencia biológiai, esetleg társadalmi nemiségükből következik, azaz mennyiben befolyásolja mozdulatformálásukat az, hogy nőnek vagy férfinak születtek. Egyetérthetünk Könczei Csillával, aki egy 2016-ban megjelent cikkében az egyes mozdulatok eredendően nőies vagy férfias mivoltát veszi górcső alá, majd arra a következtetésre jut, hogy egyetlen mozdulat sem tekinthető alapvetően férfiasnak vagy nőiesnek, mindkettő jelzőre társadalmi konstrukcióként tekint.⁴ Jelen tanulmányban a szegényes női és férfi változatán keresztül igyekszem a 20. századi magyarózdai társadalom elvárásait tetten érni, azaz azt, hogy ebben a szociokulturális környezetben mi tartozik az egyik, illetve a másik nem táncbeli mozdulataihoz.

1 A tanulmány a K_124270 számú projekt részeként a Nemzeti Kutatási és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K_17 kutatási pályázati program finanszírozásában készült.

2 A Maros–Küküllő mentén szórványosan előfordul a lassú legényes tánc típus, amelyet ezen a vidéken lassú pontozónak, szegényesnek hívnak. Magyarózdton és környékén főleg az idősebb nemzedék egyéni és kettős formában táncolta, de Martin György leírásából tudjuk, hogy a lakodalmi, tréfás formájában a legények csoportosan járják, amelyben a táncvezetőt kellett utánozniuk. Lásd még Martin 2004: 143.

3 Tanulmányom megírása Fügedi János segítségével nem valósulhatott volna meg, hiszen az elkészült lejegyzések közül a női változatot közösen készítettük el, a férfi változat általam elkészített lejegyzését pedig ellenőrizte, javította. Több szempont relevanciájára is ő hívta fel a figyelmemet. Ezúton is köszönöm neki a segítségét, támogatását.

4 Könczei 2016: 4.

FORRÁSOK

A gazdasszonytáncra⁵ az első írásos dokumentumot Horváth István Magyarózd-ról írt monográfiájában találjuk: „a menyecskék ekkor érték el a szilajság tetőfokát. Férfiak nélkül, körbefogódzva, rikótozva járták még a legényest⁶ s virradatkor hazaszéledtek.”⁷

Martin György már a korai magyarózdai gyűjtései során dokumentálta ezt a táncot. Az 1969-ben megrendezett táncalkalom filmfelvételén⁸ már szerepel ez a tánc, amelyet Martin *asszonyverbunk* néven jegyzett fel.⁹

Az archívumban található magyarózdai filmek áttekintése után megállapítható, hogy a fent említett részleten kívül e tánc magyarózdai változatáról a MTA BTK Zenetudományi Intézetben nincs több filmfelvétel. Birtokomba jutott Inagaki Norio japán gyűjtő 1980-as évek végén¹⁰ készített magyarózdai felvétele, amelyben egy rövid részlet erejéig szintén feltűnik a gazdasszonytánc. E két filmen kívül jómagam 2013-ban három, 2015-ben pedig egy felvételt készítettem a szegényes női változatáról. A fenti néhány felvételen kívül jelenleg nincs tudomásom további filmről, amelyben dokumentálták volna a gazdasszonytáncot.

Azáltal, hogy a női változat kizárólag a lakodalmak végén fordult elő, kutatásom részeként összegyűjtöttem a magyarózdai lakodalmakról helyben készült filmfelvételeket, majd azokat digitalizáltam. A filmkészítés csupán a 20. század végén indult el a településen, a legkorábbi lakodalmi felvételt 1989-ben készítették. Összesen négy VHS-kazetta digitalizálására került sor, amelyekből a múlt századi lakodalmak, *vendégségek* ismerhetők meg. Ezen amatőr felvételek áttekintése után megállapítható, hogy a gazdasszonytáncot a lakodalmakról készült videoanyagok nem rögzítették, így e résztema pontosabb megértésében nem voltak használhatóak.

5 Magyarózd on a szegényesnek férfiak és nők által táncolt változata is ismert, melynek a női változatát hívják a településen gazdasszonytáncnak.

6 Annak ellenére, hogy itt Horváth legényes táncként aposztrofálja, ez jelen esetben nem a helyi „bevett” táncnév, inkább annak a közlése, hogy férfitáncról van szó. Pávai 2015: 54.

7 Horváth 1971: 139.

8 Mindenképpen meg kell említeni, hogy a felsorakoztatott filmek mindegyike megrendezett gyűjtésből származik, a tánc előadásának eredeti közegéről és funkciójáról nincs felvételünk. Ismeretes, hogy a kutatók, gyűjtők, beleértve a táncfilmet készítőket is hatással voltak a gyűjtésre, pontosabban jelenlétükkel, kéréseikkel, hozzászólásaikkal befolyásol(hat)ták a táncokat, azok sorrendiségét, hosszát, térhasználatát stb. Az elemzés során ezen befolyásoló tényezők figyelembevételének hiánya félrevezető eredményeket hozhat.

9 A film a MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzene- és Néptáncutató Osztály és Archivum gyűjteményében található, a Ft. 694-es jelzete alatt.

10 A felvételhez nem tartozik jegyzőkönyv, így a készítés pontos dátumának meghatározásában a helyiek segítségét kértem. Azonban ők sem tudtak pontosan visszaemlékezni a gyűjtés idejére.

ELNEVEZÉS

Tanulmányomban a helyi terminológiát követve a szegényes asszonyok által járt változatát *gazdasszonytánc*ként vagy női szegényesként említem, azonban érdemes néhány szót ejteni a tánc elnevezésének tudományos háttéréről, hiszen az értelmezés szempontjából különösen fontos, hogy az asszonyok táncának melyik férfi tánc adja az alapját.

Martin György az 1969-ben készült filmhez tartozó filmjegyzőkönyv első oldalán az *asszonyverbunk* kifejezést használta, a felvétel részleteinél pedig „*verbunk*” vagy *Kísérő* (sic!) szerepel.

Fügedi János tanulmányából megtudjuk,¹¹ hogy az 1987 előtt készült filmekhez bár készült zenei felvétel is, az akkori technikai feltételek nem adtak arra lehetőséget, hogy a film és a hang pontos szinkronizálását elvégezhessük, azonban a helyszíni jegyzőkönyvek és a film és zenei jegyzőkönyvek áttekintésével egy adott tánc zenekíséréte megállapítható lenne. Sajnálatos módon jelen esetben a filmjegyzőkönyvben feltüntetett hangfelvételen szereplő MG 22 A-B nem illeszthető a filmhez, ennek okán nem tudjuk meghatározni, hogy az 1969-es filmfelvétel alkalmával milyen zene kísérte a *gazdasszonytáncot*.

Arra vonatkozóan sincsenek jelenleg adataink, mi indokolta a filmjegyzőkönyvben a *verbunk* kifejezés, valamint az idézőjel használatát. A Martin György és Karsai Zsigmond neve alatt megjelent *Lőrincréve táncélete és táncai* című monográfiában Martin a Maros-Küküllő menti dialektus nyugati részének ismertetésénél említi, hogy „a *verbunk* típusa hiányzik a tánckészletből s nevével olykor a pontozót vagy a lakodalmi menetek zenéjét, táncát jelölik”.¹² Azaz előfordulhat, hogy jelen esetben is a pontozóra vagy a lakodalmi jellegére utal az elnevezés, azonban mindez csupán feltételezés, a hang és a kép szinkronizálása nélkül erről bizonyosságot nem szerezhetünk.

A tánc elnevezése után érdeklődve Magyarózdon egybehangzóan a *gazdasszonytánc* megnevezést használták. A szóbeli közlések során nem válik el élesen, hogy új stílusú *verbunk*-, régi stílusú pontozó- vagy szegényesdallamra táncoltak-e, viszont a zenei kíséret tárgyalásakor a legtöbbször a jól ismert ének kezdősorát („Megverték engem azért...”) kezdték el dúdolni az *asszonyszegényes*, a *szegényes zenéjére*.¹³ Az Inagaki Norio által készített hangosfilmen az asszonyok a *szegényes zenéjére* járták a *gazdasszonytáncot*. Bár a rögzítés körülményei nem ismeretesek, mégis e felvétel arra enged következtetni, hogy ez a dallam kíséréte a *gazdasszonytáncot*. Az általam készített felvételek is ezt igazolják, hiszen adatközlőim több magyarózdai zene lejátszását követően választották ki a *szegényes zenéjét*, amelyre végül el is táncolták a *gazdasszonytáncot*.

¹¹ Fügedi 1990: 12.

¹² Karsai – Martin 1989: 21.

¹³ H. I., szül.: 1948, nő.

Miután a verbunk, illetve a kísérő név használatára semmi általam feltárt adat nem utal, így, ahogy korábban is jeleztem, tanulmányom további részében a helyi terminológiát követve a *gazdasszonytánc*, valamint a valószínűsíthető zenekíséret után a *női szegényes* elnevezéseket fogom használni.

LASSÚ PONTOZÓ – SZEGÉNYES: A FÉRFI VÁLTOZAT

A gazdasszonytánc bemutatása előtt röviden szeretném bemutatni a lassú pontozót, a szegényest, azaz annak a táncnak férfiak által járt változatát, amelyet az asszonyok a lakodalmak végén járnak.

Martin kutatásai szerint a férfitáncok új és régi stílusa között átmeneti rétegként találkozhatunk az erdélyi lassú legényesekkel. A régi stílusú, szerkezetileg fejlettebb ugrós-legényes táncokkal a kapcsolata nem szakadt meg, de már magán viseli az új stílusú, oldottabb szerkezetű verbunk jegyeit is.¹⁴ Általános vonásuk a zene tempójának lassulása, amelyet a táncritmika különböző mértékben követ.¹⁵

A Maros-Küküllő mentén is szórványosan előfordul a lassú legényes, amelyet ezen a vidéken lassú pontozónak hívnak. A dialektus nyugati és hegymegetti, középső területén jellemző, a Székelyföld szomszédságában lévő keleti résznél viszont már nem táncolják. A nyugati/Erdélyi Hegyalja régióban a virtuóz tánckezdő pontozó után következett a lassú vagy öreges pontozó, amelyet nemcsak szolisztikus formában, hanem páros táncként is táncoltak.¹⁶ A hegymegetti területen a szegényes elnevezés a gyakori, amely szintén a pontozót követte a táncrendben. Ebben a régióban a nők a zene mellett énekszóval kísérték az énekelhető dalmokkal rendelkező szegényest.¹⁷ A ritka legényesnél gazdagabb motívumkincs jellemzi, de a helyi pontozóénál csekélyebb.¹⁸

Mivel a szegényes zene jóval lassabb, mint a pontozóé, ha utóbbi motívumai jelennek meg a szegényesben, akkor azok augmentálással és a szinkópák ritmikai átértékelésével illeszkednek a zenéhez. Mint ahogy a pontozó esetében is, itt is „pontoszerű szerkesztés” figyelhető meg, mert a négy ütemből álló zenei sorok végén a mozgásfolyamatot mindig lezárták. A zárlat sajátossága, hogy a motívumsor zárómozdulata az utolsó ütem főhangsúlyára esik, amelyet szokatlanul hosszú, kissé groteszk hatású három negyednyi mozdulatszünet (helyzet) vagy elnyújtott tengely körüli forgás követ. A tánc általában viszonylag rövid, 10-12 pont terjedelmű, felépítése változatos, de a folyamatra következetlen pontismétlés és visszatérés jellemző.¹⁹

14 Martin 2004: 141.; Martin 1995: 37.

15 Martin 2004: 141.

16 Pávai 2015: 19.

17 Pávai 2015: 54.

18 Martin 2004: 143.

19 „Lassú legényesek.” Sulinet Tudásbázis

GAZDASSZONYTÁNC: A NŐI VÁLTOZAT

Mint ahogy arról már volt szó, a gazdasszonytáncot csak a lakodalmak végén járták az asszonyok, *mikor már mindenki elkezdett bomlani*,²⁰ egyéb táncalkalmak táncrendjében nem szerepelt: sem a vasárnapi *nyári táncokban*, sem a bálókban, sem a farsangi mulatságon nem fordult elő.

A magyar hagyományos, alkalmi, illetve szertartásos táncok leggazdagabb körét a lakodalom szokáskerete adja,²¹ amely természetesen gazdag lakodalmi táncinccsel is kiegészül. A lakodalmi táncos szokások körébe tartozik a *gazdasszonyok tánca*, vagy ahogy más vidékeken hívják: *szakácsasszonyok tánca*. Jellemzően a helyi táncok egyik, formailag kötetlen típusát jelenti, amelyben a főzőasszonyok, a menyecskék vehetnek részt. Elengedhetetlen kellékként a konyhai főzőedények jelennek meg, az asszonyok lábosokkal, fedőkkel, tepsikkel táncolnak.²² A magyar táncagyományban ismert szakácsasszonyok tánca abban különbözik a magyarózdai típustól, hogy utóbbi esetében az asszonyok kizárólag a szegényest táncolták, a táncagyomány további elemei, táncai nem fordultak elő ebben a formában, továbbá egyetlen asszony sem számolt be arról, hogy bármiféle eszközt használtak volna. A résztvevőket tekintve a magyarózdai gazdasszonytánc hasonlít más vidékek ilyen jellegű táncához, ugyanis itt is csak azok az asszonyok vehettek részt benne, akik a *vendégség* során az ételek elkészítésében, felszolgálásában segítettek.

Nem lehet figyelmen hagyni azt a jelenséget, hogy egy általában férfiak által járt táncnak éppen a lakodalomban, vagyis a nővé és férjé válás terében, idejében jön létre a női változata.

Kevés olyan szokásról tudunk a magyar tradicionális kultúrában, amelynek során élő férfiak és nők egymás szerepében jelentek volna meg.²³ Az effajta „szerepcserék” esetében felvetődik a kérdés, hogy mennyire cél a másik nemhez tartozó szerepek, tulajdonságok felvétele, utánzása, továbbá vajon mindezen szituációk mennyiben képezik le az adott társadalom nő-, illetve férfiképét, annak jellemzőit, vonásait. Anrdée Grau gender-felcserélhetőségről írt tanulmányában egyértelműen arról van szó, hogy a társadalmi nemi szerepcserék során a felvett/eltáncolt szerepek tükrözték az eredetiket.²⁴ Azaz mindezt továbbgondolva feltételezhető, hogy az általam elemzett gazdasszonytáncban is a nők felveszik, eltáncolják az eredeti, azaz a férfiváltozat szerepeit, társadalmi nemi szerepeit, ebből pedig az következik, hogy e tánc férfi és női változatának elemzése, összehasonlítása lehetőséget biztosít számunkra, hogy az adott társadalom társadalmi nemi

20 H. E. szül.: 1934, nő

21 Maác 1980: 395–396.

22 Maác 1979: 274–275.

23 A „szerepcseré” egy kiemelkedő időszaka természetesen a farsangi ünnepkör.

24 Grau 1995: 94–111.

s szerepeit megértsük. Esetünkben kérdéses, hogy a nőknek az volt-e a célja, hogy a férfiakat utánozzák, vagy teljesen más céllal, funkcióval²⁵ táncolták ezt.

Jelen esetben a nők „bújnak a férfiak bőrébe”, veszik át táncukat,²⁶ utánozzák mozdulataikat, amelynek előadásmódja kétségtelenül tréfás hangvételi. Ahogy fentebb is szóba került, Martin a lassú legényesek (férfi) előadásmódjának ismertetésénél jegyezte meg, hogy a lakodalmakban tréfás csoportos formája is létezett. Ha ezt vesszük alapul, akkor nem véletlen, hogy a nők által táncolt változatban is érezhetünk egyfajta humoros jelleget. A női visszaemlékezések is alátámasztják ezt a tréfás attitűdöt, valamint a táncról való diskurzus is folyamatosan mosolyt csalt arcukra. – És miért járták ezt? – *Há' hogy mulassunk.*²⁷ *Léháskodtunk, úgy mondtuk, léháskodtunk.*²⁸

A férfiak kíváncsian figyelték a nők táncát, tetszett nekik a gazdasszonytánc: *Gyertek, álljunk félre, jönnek az asszonyok, lássuk meg, hogy járják.*²⁹ Bevallásuk szerint nézték, melyiknek látszik fennebb a lába. *Há aztán akkor má' nem köllött má, egyik erre volt részeg, s a másik arra. Akkor az emberek már nem törődtek azzal, hogy mi járjuk a szegényest. Élvezték, hogy mi táncolunk.*³⁰

A szegényes női és férfi változatának összehasonlításához elengedhetetlen volt a két tánc partitúrájának³¹ elkészítése, hiszen a tánc részleteinek, mélystruktúráinak megismerése csupán a filmek megtekintésével nem lehetséges. Látni fogjuk, hogy az összehasonlítás egyes szempontjainál rendkívüli fontossággal bírnak az elkészült partitúrák,³² hiszen az egyes magassági szintek vagy irányok egzakt meghatározása és összevetése e módszer alkalmazása nélkül spekulációkra adhatna okot.

Az alábbiakban a Fügedi János által 1990-ben készített MTA BTK Ft. 1366.6 jelzetű, férfiak által járt szegényes folyamat, valamint az Inagaki Norio által a 2000-es évek elején készített felvételen látható női változat összehasonlítására vállalkozom. Megjegyzendő, hogy a női és a férfi változat esetében is csupán egy táncos, a táncvezető folyamatára fókuszálunk, e két táncosról készült részletes partitúra, míg a többi adatközlő táncáról csupán minimális szerkezeti ábra kerül közlésre. A két táncvezető a falu közösségének két kiemelkedő táncosa, Jakab József, valamint

25 A táncok funkcionalista elemzésével az alábbi tanulmányokban Szőnyi Vivien foglalkozik: Szőnyi 2014, 2018.

26 A magyar táncagyományban találunk példát arra, hogy a nők a férfiak táncát járják. Kemény János, az utolsó erdélyi fejedelmek egyike önéletírásában az alábbiak olvashatóak: „dajkám mindazáltal leány volt, ha szabad úgy mondani, de talán inkább leányasszony, leány anyyében, hogy ura nem volt, asszony mert fia volt, s teje volt bővön; marusszéki székely asszony, jó énekes, jó hajdutánczos, katonaasszony volt.” Kemény 1856: 42.

A teljesség igénye nélkül ezenkívül napjainkban ismeretes még a györgyfalvi Jaskó István Pitti lányának legényese, valamint magyarkirályfalvi Székely Király Mária pontozója. Kőnczei 2016: 4.

27 H. E. szül.: 1934, nő

28 M. E. szül.: 1940, nő

29 M. F. szül.: 1934, férfi

30 H. E. szül.: 1934, nő

31 A partitúrák kiserkesztését a Fügedi János által írt LabanGraph nevű alkalmazás segítségével tudtam elvégezni. Fügedi 2018.

32 A táncjelírás rendszeréről bővebben lásd: Fügedi 2011.

Horváth Erzsébet.³³ Mint ahogy Martin György is írta, a szegényes csoportos előadásakor a táncosok a táncvezetőt utánozzák, így számunkra is elegendő információt ad az első táncos haladásának, mozdulatainak részletes elemzése.

ZENEKÍSÉRET, TÉRFORMA, TÉRHASZNÁLAT

Annak ellenére, hogy a tánc egyéb előadásaikor is szegényesdallam volt a kísé-
rőzene, adatközlőim elbeszélései alapján nem lehet egyértelműen kijelenti, hogy
a nők kizárólagosan a férfiak által járt szegényes motívumkészletét használták
volna táncukban. Az interjúk során több alkalommal mintha szinonimaként hasz-
nálták volna a pontozót és a szegényest, nem választották el élesen egymástól a
két táncot. Korábban részletesebben kitértünk rá, hogy miként a szegényes férfi
változatának motívumkészletében is megtalálhatóak voltak a pontozó motívu-
mai (amelyek tempóját hozzáillesztették a lassabb zenéhez), úgy feltehetően a
gazdasszonytáncban is egyaránt megtalálhatóak a pontozó, valamint a szegényes
motívumai.

A férfiváltozathoz képest eltérő, hogy a női változat soha nem fordult elő szó-
lisztikus formában, az asszonyok mindig körbe állva, közösen adták elő a tán-
cot. Amikor erre rákérdeztem, az alábbi választották: *Hát aztán úgy közösen, nem
úgy külön, úgy senki sem.*³⁴ [...] *Aztán legalább 15 asszonnyal összegyűltünk, nem tudott
legyőzni a muzsikás, hogy jártuk a szegényest.*³⁵

Szöveges gyűjtéseim alapján egyértelmű különbséget állapíthatunk meg a két
tánc térhasználata³⁶ között, hiszen míg a férfiak mindig a zenész előtt táncoltak,
addig a gazdasszonytánc vagy a muzsikások előtt, vagy a terem másik végében
zajlott. *Az emberek a teremben a cigány előtt járták, ők [asszonyok] meg a terem másik
végében.*³⁷

Az általam elemzett két felvételen a térhasználat tekintetében az előzőekkel
ellentétben nem figyelhető meg számottevő különbség, feltehetően a szervezett
gyűjtés adottságai okán, hiszen a nők és a férfiak csoportja egyaránt a zenészek
előtt, pontosabban a kamera előtt táncol.

33 A két táncos hosszú évekig egy táncospárt is alkotott a különféle felvételek és romániai, valamint magyarországi fellépések alkalmával.

34 J. I. szül.: 1934, nő

35 H. E. szül.: 1934, nő

36 A magyar néptáncok térhasználatáról lásd még: Varga 2012, 2016, 2017.

37 H. I. szül.: 1936, nő

A TÁNC SZERKEZETE, FELÉPÍTÉSE

Martin György a tánc férfi változatáról megállapítja, hogy ahogy a pontozó esetében is, itt is

„pontoszerű szerkesztés figyelhető meg, mert a négy ütemből álló zenei sorok végén a mozgásfolyamatot mindig lezárták. A zárlat sajátossága, hogy a motívumsor zárómozdulata az utolsó ütem főhangsúlyára esik, amelyet szokatlanul hosszú, kissé groteszk hatású három negyednyi mozdulatszünet (helyzet) vagy elnyújtott tengely körüli forgás követ. A tánc általában viszonylag rövid, 10-12 pont terjedelmű, felépítése változatos, de a folyamatra következetlen pontismétlés és visszatérés jellemző.”³⁸

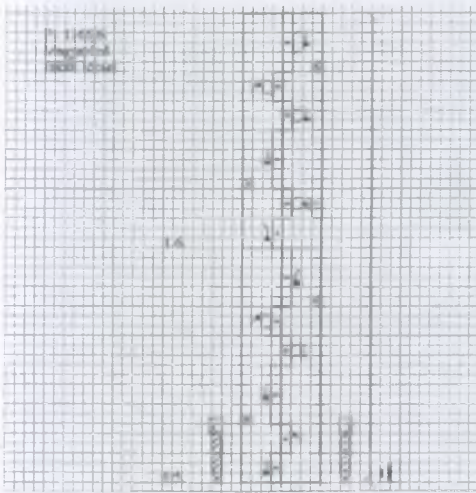
A férfiak itt elemzett táncának szerkezetének áttekintése alapján látható, hogy az említett pontoszerű szerkesztés mentén alakították táncukat, a négy ütem hosszú, haladó motívumok után, négy ütem terjedelmű, tapsokat és csapásokat tartalmazó motívumsor következik, majd újra haladás a köríven, az óra járásával megegyező vagy ellentétes irányban.

A nők táncában ezzel szemben nem figyelhetünk meg pontoszerű szerkesztést, a negyedik ütem végén a zárlatok elmaradnak, azok mentén nem tagolódik a tánc. Annak ellenére, hogy a tapsok, csapások elkülönülnek a haladó motívumoktól, e két szakasz terjedelme nem korlátozódik négy ütemre, hosszúsága véletlenszerű, a zene dallamváltásait nem követik, meglehetősen esetlegesen fordulnak elő a gazdasszonytáncban.

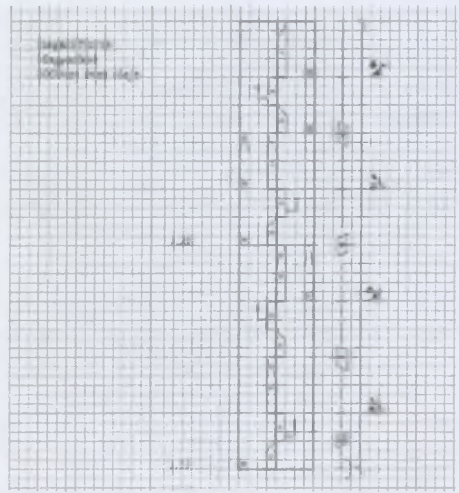
A két kör haladási iránya mind a férfiak, mind a nők esetében azonos, az óra járásával ellenkezőleg haladnak a köríven, azonban a férfiak gyakran színezték táncukat rövid ideig tartó, ellentétes irányú haladással, amely a nők esetében nem figyelhető meg.

A férfiaknál megállapítható, hogy frontjuk a menetiránnyal megegyezik a tánc során végig, tehát a 3-as sugárfrontban állnak (1. ábra). Ezzel szemben a nők sugárfrontja az íves úton haladó forgások miatt folyamatosan változik, hol a kör középpontjával szinte szemben, hol szinte annak háttal táncolnak (2. ábra).

38 Martin 1995:37.

1. ábra

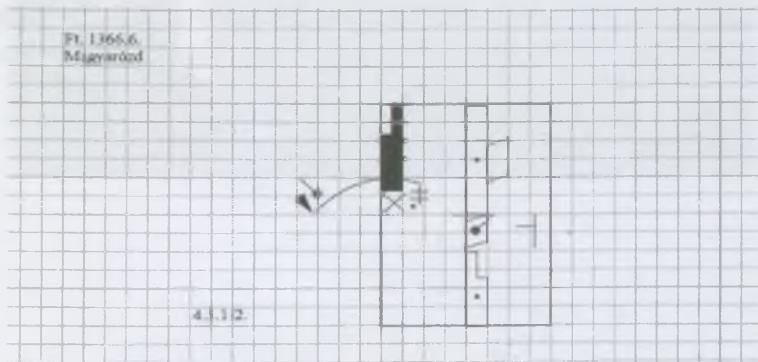

2. ábra

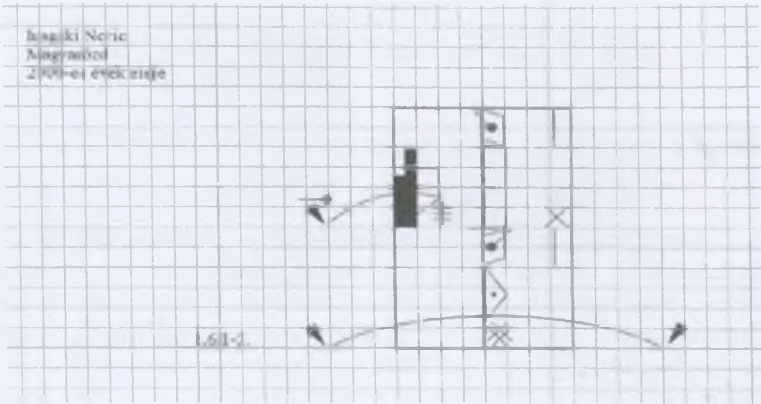
MOTÍVUMOK

A női és a férfi változat motívumkészletében a csettintések, a lábkörök, a különböző csapások egyaránt megtalálhatóak, továbbá mindkét táncot színesíti az a jelenet, amikor egy guggoló helyzetben lévő táncos feje fölött egy másik táncos átemelni a lábát. A női változatban ezenkívül megjelenik a saját tengelyük körül végzett egész forgás, amely a férfiak motívumkészletéből hiányzik.

Rátérve a csapás motívumokra láthatjuk, hogy mind a férfiaknál, mind a nőknél megjelenik az az ostorszerű mozdulat (3–4. ábra), amely során felsőtestükkel elfordulnak a csapástól, ezzel felerősítve annak hatását.

3. ábra

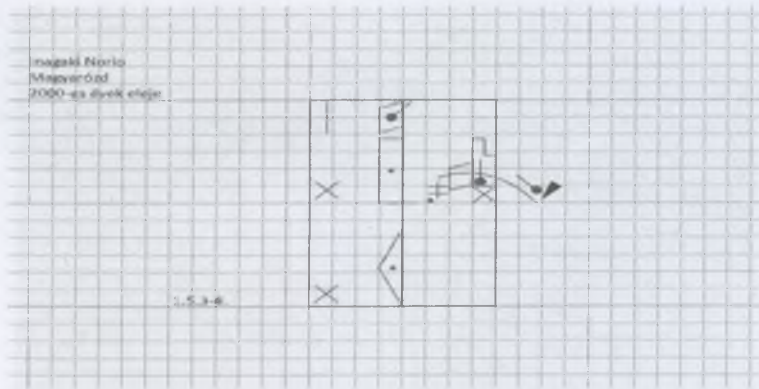
4. ábra

A csapások esetében továbbá megfigyelhető, hogy a nők a combjukat alacsonyabbra emelik, mint a férfiak. Ez feltehetően az öltözet miatt lehetett, hiszen a bő ruha, a szoknya akadályozta őket, folyamatosan elakadtak benne. Egy női adatközlőm szerint ez a tánc a ruha miatt egyáltalán nem állt jól a nőknek.

A férfi és a női tánc csapásaira egyaránt jellemző, hogy az alsó lábszáruk megcsapása esetén gyakran megjelenik egy viszonylag magas, szinte a vízszintest elérő, enyhén hajlított lábgesztus (5–6. ábra)

5. ábra

6. ábra

Ahogy már az előző részben ismertettem, a női táncokban kevésbé találkozhatunk pontszerű szerkesztéssel. A lábkörök esetében is hasonló spontaneitást figyelhetünk meg. Míg a férfiak esetében vagy a zárlatoknál, vagy a haladó pont során díszítésként jelennek meg a lábkörök, addig a nőknél mindezek esetlegesen, ismétlésükben nem lehet szabályszerűséget felfedezni.

A Maros-Küküllő vidékére jellemző, hogy a lábkörök során a férfiak combjának magassági szintje folyamatosan változik, elől mély irányból emelkedik közel vízszintig, majd visszasüllyed elől mély irányba, amelynek eredményeként a lábfeő egy ferde síkú körön halad. A combirány magassági szintjének változtatása a lábkör közben a női előadásmódra nem jellemző, combjuk megtartja mély fokát.

Mindkét nem táncának szerves része a leguggolt táncos feje feletti lábemelés (7–8. ábra). A nők esetében talán itt érvényesül leginkább a ruha zavaró jellege, hiszen a lábemelésnél a szoknya meghatározza a mozgulatot. Az alábbi képeken látható, hogy míg a férfiak igyekeznek egyenes felsőtesttel, közel egyenes lábat emelni, addig a nőknél a felsőtest előre dőlése, a comb oldalt nyitott iránya, az alsó lábszár hátra, illetve jobb részsút hátra irányba való lendítése figyelhető meg. A 8. ábrán az is megfigyelhető, hogy a nő a jobb kezével lefogja kötényét, hogy az a lábemelés közben ne libbenjen fel túlságosan.

7. ábra

8. ábra

STÍLUS, TESTTARTÁS

A mozdulatok, motívumok szintjéből egy kicsit kilépve a következő szempontot az összehasonlításban a stílus adja, beleértve a test- és kéztartást, valamint a tánc jellegét. A férfiak esetében a feszes felsőtest (9. ábra), valamint szabályozott kézmozdulatok és -tartások dominálnak. A partitúrában láthatjuk, hogy a négyütemes szakaszok elején karjaik rézsút elöl magas irányokba emelkednek, majd a 4. ütem elején testük mögé helyezik, és egyik kezükkel megfogják a csuklójukat.

Ezzel ellentétben, ahogy a 10. ábra is jól szemlélteti, a nők felsőteste kevésbé kötött, több alkalommal is előre döntött. A karmozdulatok is jóval szabadabbak, mint a férfiaké, és mivel a pontszerű szerkesztés elve náluk érvényesül, így a karmozdulatok sem alkalmazkodnak a kísérőzene szerkezetéhez.

9. ábra

10. ábra

Megfigyelhető továbbá még az is, hogy a nők mozdulatai jóval finomabbak, kevésbé erőteljesek, annak ellenére, hogy szinte végig dobognak, míg a férfiak szegényesének nem része a dobogás.

ÖSSZEFOGLALÁS

A 20. századi magyarózdi táncgyomány egy kiragadott táncának, a szegényesnek a női és férfi változatainak komparatív elemzésére vállalkoztam tanulmányomban. A bevezető részben ismertettem Könczei Csilla 2016-ban megjelent rövid cikkét, amelyben a nőies és férfias motívumok eredőségéről, társadalmi beágyazottságukról ír. Szerinte a modernitás hozta magával a nemi szerepek ilyen éles táncbéli elkülönülését, hiszen saját tapasztalatként írja le, hogy az 1960-as, 1970-es évek Kolozsvárján teljesen természetes volt, hogy ő nőként beállt a férfiak közé széki sűrű tempót táncolni.³⁹ Nem tartja kizártnak, hogy mindez párhuzamba hozható „azzal a folyamattal, amit Foucault a szexualitás egyre erőteljesebb elfojtásának történeteként ír le, ami a polgári társadalom kialakulásával jár együtt. A heteroszexuális párkapcsolat domináns felmutatása eszerint a modern puritánság kifejeződése, ami a nyilvánosság előtt a szexualitás egyedüli megélésének lehetőségeként a reprodukciós funkcióra korlátozott házassági kapcsolatot promotálja, »népszerűsíti.«⁴⁰

Egyetérthetünk Könczei Csillával abban, hogy nem tekinthetünk egyetlen mozdulatot, motívumot egyetemesen nőiesnek vagy férfiasnak, ezen jelzők jelentéstartalma társadalomról társadalomra, korról korra folyamatos változás alatt áll. Ugyancsak ebben a tanulmányában fejtí ki, hogy a táncművészet elterjedésének hatására merevednek meg azok a nézetek, miszerint a forgást nőiesként, a lábemelést és az ugrást pedig férfias motívumként aposztrofáljuk.⁴¹

Az általam vizsgált táncpéldák is alátámasztják, hogy a magyarózdi táncgyományban is megtalálhatóak azok a táncok, táncalkalmak, szituációk, amelyek ezeket a megmerevedett nézeteket felülbírálják, felülírják. Láthattuk, hogy bár nem gyakori előfordulással, de a gazdasszonytánc mégis szerves része a táncalkalmak, a lakodalmak folyamatának. A falu társadalmában nem számított szokatlannak, ha egyes tánceseményeken a nők felemelték a lábukat, vagy éppen csapásoltak. Ahogy említettem, a férfiaknak kifejezetten tetszett, nézték, melyik asszony emeli magasabbra a lábát.

A tánc elsajátításánál, megtanulásánál Magyarózdon fontos szerep jutott az édesanyáknak, hiszen fiú- és lánygyerekeiket egyaránt ők tanították először. Nőként a férfi- és a női mozdulatokat, motívumokat is ismerte, ez egybevág Könczei Csilla visszaemlékezésével.⁴²

A nőiesség és a férfiaság felfejtéséhez hozzájárulhat mindannak ismerete, hogy milyen tulajdonságokkal ruházza fel az adott társadalom az egyént, illetve mit vár el tőle. A nőies és férfias mozdulatok mögött olyan társadalmilag determinált szabályszerűségek állnak, amelyekből az egyén nem tud kibújni semmilyen

39 Könczei 2016: 1.

40 Könczei 2016: 4.

41 Könczei 2016: 4.

42 Könczei 2016: 4.

körülmények között. Ha a fenti, lábemelés-guggolás példáját nézzük, akkor szembetűnővé válik, hogy ebben a szociokulturális környezetben ezt a mozdulatot a férfiakhoz *rendeli* hozzá a társadalom, a női mozgáskultúrától ez idegen. A társadalomban feltárt nemi szimbólumok irányt adhatnak arra vonatkozóan, hogy vajon a táncban is azonos séma mentén csoportosulnak-e a nemi szerepek. A magyarózdai kutatás is arra enged következtetni, hogy a társadalom ismerete nélkül a tánc nemi szerepeinek vizsgálata problémákba ütközhet, további kutatások során a táncgyógyomány egyéb szegmenseiben megjelenő társadalmi nemi szerepek is megismerhetővé válhatnak.

Irodalom

FÜGEDI János

- 2018 *LabanGraph telepítési útmutató*. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet. Elérhető: http://db.zti.hu/neptanc_tudastar/pdf/biblio/101819.pdf (letöltés: 2019.02.23.)
- 2011 *Tánc – Jel – Írás: A néptáncok lejegyzése Lábán-kinetográfiával: Szóló- és körformák*. Budapest: L'Harmattan – MTA Zenetudományi Intézet.
- 2007 Háromrészes pontozó. *Folkmagazin*. XIV. évfolyam. 2007. 3. szám. 48–49.
- 2006 A mozdulatpár mint motivikus mikrostruktúra Jakab József pontozóiban. In Felföldi László–Müller Anita (szerk.): *Hagyomány és korszerűsítés a néptánc kutatásban. Pesovár Ernő emlékezete*. 37–46. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.
- 2005 Táncszerkezet és motívumhasználat Jakab József pontozóiban. *Zenetudományi Dolgozatok 2004-2005*. 259–318.
- 1990 Tánciskola Magyarózdton. *Táncművészet 1990/12*. 12–14.

GRAU, Andrée

- 1993 Gender Interchangeability among the Tiwi. In Helen Thomas (ed.): *Dance, Gender and Culture*. 94–111. Macmillan London: Press Ltd.

HORVÁTH István

- 1971 *Magyarózdai toronyaljja. Írói falurajz*. Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó.

KEMÉNY János

- 1856 *Kemény János önéletrása*. Pest: Szalay László.

KÖNCZEI Csilla

- 2016 „Dajkám jó hajdútáncos volt”. Maszkulinitások és feminitások a hagyományos tánc kultúrában. *Színház és maszkulinitás* XLIX. évfolyam 5. szám. 1–5.

MAÁ CZ László

- 1980 Lakodalmi tánc (szócikk). In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1979 Gazdasszonyok tánc (szócikk). In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 2. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MARTIN György

2004 *Mátyás István „Mundruc”. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata.* Budapest: Jelenlévő Múlt.

1970–72 *Magyar tánc típusok és táncdialektusok.* I–III. melléklettel. S.l. Budapest: Népművelési Propaganda.

PÁVAI István

2015 *Magyarózd népzeneje. Horváth István gyűjtései tükrében. The folk Music Magyarózd as Reflected in the Collections of István Horváth.* Budapest: Hagyományok Háza – MTA BTK Zenetudományi Intézet.

SZŐNYI Vivien

2018 The Social Embeddedness of the Dance Culture in a Moldavian Village. *Open Journal for Anthropological Studies* 2. 37–52.

2014 A moldvai csángó magyar táncok funkcionális és formai-stiláris változásai. In Bolvári-Takács Gábor – Fügedi J – Mizerák Katalin – Németh Anadrás (szerk.): *Alkotás - befogadás - kritika a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánc kutatásban: IV. Tánc tudományi Konferencia a Magyar Táncművészeti Főiskolán, 2013. november 8-9.* 180–188. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola.

VARGA Sándor

2017 Use of Space in the Dance-house in Mezőség Region. In Kendre Steputat (szerk.): *Dance, Senses Urban Contexts.* 104–112. Graz: Institute of Ethnomusicology University of Music and Performing Arts Graz.

2016 Térhasználat a mezőségi táncos házban. In Berecki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember* 27. 87–100. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

2012 Symbolic Use of Space on the Dance Events of Visa/Visea Village. In Elisie Ivancich Dunin–Anca Giurchescu–Csilla Könczei (szerk.): *From Field to Text and Dance and Space. Proceedings for the 24th Symposium of the ICTM Study Group on Ethnochoreology.* Cluj-Napoca: The Romanian Institute for Research on National Minorities.

Források

Archívumi tételek

MTA BTK Ft. 694.

Adatközlők

H. I. nő, szül.: 1936

H. E. nő, szül.: 1934

Lassú legényesek

A magyar néptánc típusai. Szerkesztette Fügedi János és Farkas Zoltán Batyu. *Sulinet Tudásbázis.* <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/muveszetek/>

tanc-es-drama/a-magyar-neptanc-tipusai/2/lassu-legendes-tancok-es-
erdelyi-verbunkok/lassu-legendesek. (Utolsó letöltés dátuma : 2019. 09. 26.)

Pál-Kovács Dóra

Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága,
Szentendre

E-mail: akovacsdora@gmail.com

Dóra Pál-Kovács

The 'goodwives' dance in Magyarózd

The paper compares the female and male versions of a particular dance of the local dance tradition called *szegényes* in Magyarózd, a village in Transylvania. The historical overview and the short terminological introduction are followed by the comparative choreological analysis of the masculine and feminine features of the dance. The research highlights how gender aspects of the local society are reflected in the motifs and the dance movements. Furthermore, it tries to outline gender roles and traces of social expectations mirrored in the dance.

„Ezek után majd jobban tudok rajtatok segíteni...”

Kanadai kivándorlást követő női szerepváltozások a két világháború között

A „modern népvándorlás” a 19. század végén vette kezdetét Európában, amikor közel 50 millió ember keresett új megélhetést a tengeren túl, ahol időszakosan vagy véglegesen le is telepedtek. Magyarországot az 1880-as években érte el a gazdasági, politikai és társadalmi okok által létrejött kivándorlási hullám. Az első szakasz az I. világháború kitöréséig tartott, mikor egész családok indultak szervezett keretek között útnak a gyors meggazdagodás reményében.¹ A kivándorlások második hulláma a két világháború közötti időszakra esett, és Szabolcs, Szatmár és Heves megye területét érintette leginkább. 1924-től az Egyesült Államokba való kitelepülést korlátozták. Az említett megyék lakosainak Kanada adott új lehetőséget, amely az adófizető farmerek számát szerette volna növelni.² A harmadik hullám a II. világháború és 1956 közötti időszak volt, ekkor a távoli országból való meghívás és a szakképzettség igazolása volt a kiutazás feltétele.³

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan tudta fenntartani, megőrizni társadalmi kapcsolatát egy Kanadába vándorolt palóc család az óhazával. A kutatás alapját egy mátraterenyei (Nógrád megye)⁴ család levelezése adja, mely 1930 és 1940 között íródott a kanadai New Waterfordban. A hagyatékban 100 levél maradt fenn, melyek közül a két világháború közötti időszak 11 írott forrása kerül bemutatásra.⁵

1 Puskás 1884: 24.

2 Bakó 1988: 35.

3 Bakó 1988: 42.

4 Mátraterenye Nógrád megyében található a Zagyva folyó völgyében. A település neve az idők során sokat változott. Atvár-házként ismerték a 15. században, majd 1418-ban Homokterenei Jakab kapja Zsigmond királytól ajándékba, miután a település felvette tulajdonosának nevét. Írását tekintve a tárgyalt időszakban több alakban is előfordul: Homokterenne (1872–1883), Homok-Terenne (1883–1905), Homokterenye (1905–1983). 1984. január 1-jétől Mátraterenye néven ismeretes a környező települések egyesítése okán. Tyekvicska 2005: 164.

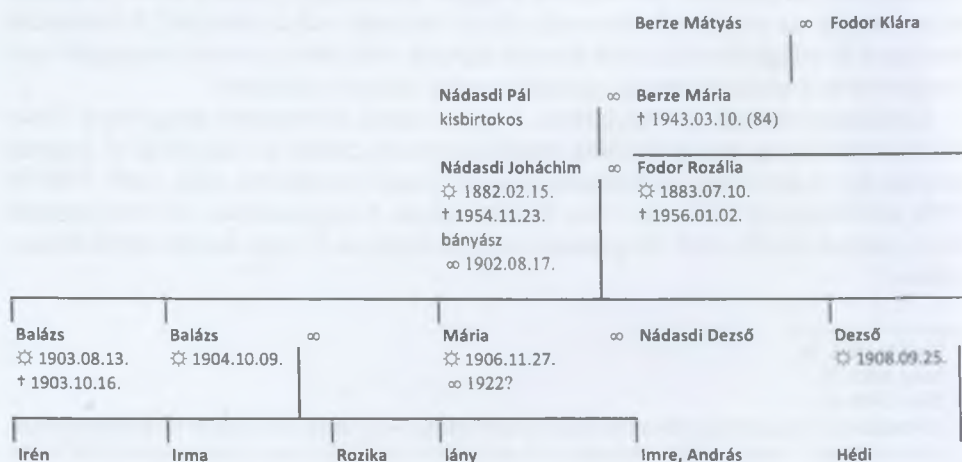
5 A leveleket az érkezés sorrendjében sorszámommal láttam el, az idézések során ezek alapján kereshető vissza a keltezés. Az írott források jól olvashatók, folyóírással íródtak. Az esetleges nyelvtani hibákat meghagyva, az eredeti szöveggörnyezetben idézem őket.

A leveleket Nadasdi Mária, Mari írta az óhazában élő testvére, Fodor Mártonné, Rozi számára. Az írott források a két család között létrejött gazdasági kapcsolatot mutatják be. A család történetét a levéltári források és a levelezések alapján ismerhetjük meg.

A NÁDASDI CSALÁD ÉS A KANADÁBA KÖLTÖZÖTT CSALÁDTAGOK

A család történetét levéltári anyakönyvekből ismerjük. Az első adatunk Nadasdi Pál kisbirtokosról van, aki a 19. század végén kötött házasságot Berze Máriával. 1882-ben született fiuk, Johákim, aki Fodor Rozáliával 1902-ben kelt egybe. Bányászként dolgozott.

Nadasdi Johákim és Fodor Rozália házasságából hat gyermek született. Az első **Balázs**, aki 1903-ban pár hónaposan elhunyt. Egy évvel később, 1904 októberében született második fiúgyermekük, akit szintén Balázs névre kereszteltek. Ő 1930-ban egyedülállóként utazott ki Kanadába munkavégzés és házasságkötés reményével.⁶ 1936-ban vett feleségül egy lengyel lányt, öt gyermekük született: Irén, Irma, Rozika, Imre és egy halva született kislány. Montreálban alkalmi munkából éltek. Később Glace Bayben telepedett le családjával, ahol házat épített, bútorokat vásárolt.

6 A hozzá hasonló magányos fiatal emberek keresték a lehetőséget a megnősülésre, de több akadályba is ütköztek a párválasztás során: egyrészt kevesebb volt a nők száma, másrészt hiányzott az idegen nyelv ismerete. Bakó 1988: 191.

Már Balázs se nincs it Montreálban van a héten kaptam tőle levelet már dolgozik heti 4 dolár fizetésevan ami igen kevés s patikába dolgozik házakhoz orvostudományt hord és ha még valami teni való akad azt ő csinálja könnyű munka de a fizetés is elég könnyű.⁷

A tanulmányomban bemutatott levelek írója **Mária**, a Nádasi házaspár harmadik gyermekeként született 1906-ban. A mátraterenyei születésű, szintén Nádasi családnevű Dezsővel 1922-ben kötött házasságot, gyermekük nem született. 1930-ban Balázssal együtt hagyták el az országot és költöztek Kanadába. Mária férje, Dezső szénbányásztként került ki Kanadába. Ő is, mint az észak-magyarországi szénmedencékből kivándorló többi szakmunkások, bízott abban, hogy szakértelme egész évben munkát biztosít majd számára.

A testvérek az újhazában nem egy településen éltek. Nádasi Dezső és Mária lakhelye New Waterford, Új Skócia volt.⁸ Az 1941-es népszámlálás alapján 554 magyar lakott ebben a tartományban, közülük 144-en éltek New Waterfordban.⁹

Mária levelezéséből kiderül, hogy férjével a külhonba való kitelepülést nem szánták véglegesnek. A gazdasági stabilitást elérve szerettek volna hazaköltözni.

Kedves testvér ara kérlek anyához légyjő és segícs neki mindenbe hiszen tudod hogy őis jó volt mi hozánk keservesen nevelt benüket sokat meg könyezet benünket amikor mások bántotak ide oda taszítottak nagyon sokat eszembe jutnak de hijába a sors igen mesze dobot tőlük node majd a sors idővel ha most hamarosan nemis meg latjuk egymást csak a bányá 3–4 napot dolgozna mostanhoz egy évre haza menénk deha így megy nemtudom mikor lesz belőle valami.¹⁰

Fodor András ∞ Kajtor Katalin
kisbirtokos

∞ Emerenci

Gáspár

☼ 1910.10.26.

Rozi

☼ 1913.03.21.

∞ 1932.

∞ Fodor Márton

Olga

☼ 1934.

⁷ 1932.10.17.

⁸ New Waterford kikötőváros volt az első ír betelepülések óta.

⁹ Sántha 1946: 10.

¹⁰ Nádasi Dezsőné, született Nádasi Mária levelei 1933.02.13.

Balázs életcélja különbözhetett, hiszen családalapítás előtt állva hagyta maga mögött az anyaföldet, ő nem feltétlenül szeretett volna hazaköltözni. Még sógora, Nádasi Dezső az itthon szerzett tudását hasznosította munkájában és anyagi előrelépést remélt, addig Balázs önállóan, új kihívásokkal szembenézve próbált egzisztenciát teremteni Kanadában. A hagyatéki levelek alapján azonban mindkét család Kanadában élte le életét.

Nádasi Johákim és Fodor Rozália negyedik gyermeke **Dezső** (sz. 1908) volt, felesége Emerencia. Mária leveleiben Ő a család goromba, nem törődő tagja. Szüleivel nem tartott fenn kapcsolatot, ezért nővére sokszor haraggal fordult felé, de feleségének és kislányának mindig küldött csomagot.

Nádasiék ötödik gyermeke **Gáspár** (sz. 1910) volt. A II. világháború kezdete előtt őt is megpróbálták Kanadába kijuttatni: *Gazsi itvolna semie nem banék ötröktán viszik még jó hogy nincs othon próbálta dezső kihazatni de egyáltalán nem lehet gondoltuk Beligiumbol talán de bevándorlást egyáltalán nem adnak.*¹¹ 1939-ben Mária több levelet írt neki, de választ csak hónapokkal később kapott rájuk. Gáspár jobbra Balázssal folytatott levelezést.

A család hatodik gyermeke **Rozália** (sz. 1913) volt. 1932-ben kötött házasságot Fodor Mártonnal. Egy lánygyermekük született 1934-ben, Olga. A kislány mindig kiemelt szerepet kapott a családi levelezésekben. Mária levelei Rozi számára íródtak.

A CSALÁD KANADAI KIVÁNDORLÁSÁNAK TÁRSADALMI OKAI

Miért költözött ki a család két gyermeke Kanadába? Az írott forrás alapján tudunk erre választ találni. Az alapvető ok a rossz gazdasági helyzetből adódó társadalmi és kulturális ellehetetlenülés volt.

A gazdasági, társadalmi és politikai okok miatti kivándorlás az I. világháború lezárását követően, az 1930-as évektől vette kezdetét. Ennek egyik oka, hogy a paraszti életforma felbomlóban volt. A gazdasági válság alacsony munkabéreket, részleges vagy teljes munkanélküliséget eredményezett. A nyomor szélére került családok a könnyű vagyonszerzés reményében a kivándorlás lehetőségét választották. A mátraterenyei Nádasi család egzisztenciális helyzete az 1920–30-as években került kritikus helyzetbe.

A jobbágyfelszabadítást követően a birtokviszonyok nem rendeződtek, így a megye továbbra is a nagybirtokosok hazája maradt. Törpebirtokok alakultak ki, ami a parasztság számára nem tudott megélhetést biztosítani. Gondot jelentett az is, hogy a település természeti adottságait tekintve alkalmatlan volt a földművelésre. A szikes, agyagos talaj az állattartás számára sem volt kedvező. A bányászat megjelenése biztosított újabb, ám csak ideényjellegű megélhetési formát az itt élők számára.

¹¹ Nádasi Dezsőné, született Nádasi Mária levelei 1938.03.05.

A salgótarjáni szénmedence gazdasági felemelkedése az 1868-ban megalakult Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és az 1867-es Pest–Salgótarján vasútvonal megépítésével vette kezdetét.¹² Az iparosodás vidékre jellemző sajátossága, hogy a bányamunkásokat betelepítették, és nem a földműveseket képezték át.¹³ A helyi földműveseket télen alkalmazták csak idényjellegűen, olcsó munkaerőként. Nyári időszakban mezei munkával foglalkoztak.¹⁴ A település mellett Mátranovákon, Mátraszelén, Kazáron és Nemtiben 1922–1923 között nyitottak bányákat. Ám a bányászok életszínvonala már az 1920-as években elviselhetetlen állapotokat mutatott a térségben, folyamatos sztrájkokkal jelezték rossz élethelyzetüket. Tiltakozásként csökkentették a termelést, a mesterségesen előidéztek üzemzavarokat és az amerikai kivándorlás lehetőségével fenyegetőztek munkaadóik felé.¹⁵ Követeléseikben szerepelt a munkabér 50%-os emelése, a ruházati cikkek hitelre való megvásárlásának lehetősége a bánya üzletében, a fontosabb iparcikkek árának rögzítése a gazdasági infláció miatt. 1926 tavaszán a térségben 5000 munkanélküli bányász volt, a munkaviszonyban állók heti két és fél, három napot dolgoztak. A Salgótarjából Budapestre induló éhségfelvonulásban 8000 éhező bányász között részt vettek a mátraterenyieiek is.¹⁶ A Nádasdi család is adósságokat halmozott föl, ezért is választotta a külföldi munkavállalást Balázs és Mária, valamint férje, Dezső, a gazdasági megerősödést remélve.

Az Amerikában való pénzszerzés lehetőségének híre az I. világháború utáni évtizedben jutott el a palóc vidék kisebb falvaiba pamfleteken keresztül. Packh János, Esterházy Pál Oszkár álnéven terjesztette a külföldi vendégmunkát népszerűsítő röpiratait. Az úgynevezett Esterházy-pamfletek fotók segítségével pozitív képet mutattak Kanadáról.

Minden 18 éves vagy idősebb korú férfi és minden özvegy, aki családfenntartó, kaphat 160 aker (1acre=0,703 kat.hold) jó és igen termékeny földet, azon építőanyagnak és tűzifának egyaránt alkalmas erdővel. Az egész 160 akerért csupán 10 dollárt kell befizetni a kormány kasszájába. A már int élő telepesek - Istennek hála! - kiváló egészségnek örvendenek. tüdőbaj, köhögés, megfázás vagy járványos betegségek ismeretlenek itt, főleg azért, mert a levegő egész éven át tiszta és erős, úgy, mint az ilyen tengerszint feletti magasságokon fekvő helyeken lenni szokott. És végül, Kedves Felebarátiam, az az a föld, ahol a becsületes, kitartó munka gyorsan és kielégítő módon meghozza gyümölcsét. A kétségbeesett ember, aki csak tétovázik az óhazában, és kénytelen koldusbot után nyúlni, ha ide jön: biztos lehet benne, hogy rövid

12 Szvircsek 1989: 201–202.

13 A beköltöztetések hatására Mátraterenye társadalomképe is megváltozott. Míg a település lakóinak száma 1880-ban 550 fő volt, addigra ez a szám 1900-ra 1182-ra emelkedett, köztük 311 fő volt bányamunkás. 1930-ban már 1531 lakója volt Mátraterenyének, közülük 16-an éltek külföldön. A magyar lakosság mellett a szakmunkát nyújtó német és tót nemzetiségek is betelepültek.

14 Szvircsek 1989: 208.

15 Molnár-Szomszéd 1970: 51.

16 Molnár-Szomszéd 1970: 55. A tüntetés híre külföldre is eljutott, amelyet Bertolt Brecht német költő versben örökített meg 8000 szegény a város előtt címmel.

*idő alatt független földtulajdonos válik belőle, úgy mint egyik boldog és jómódú tagja a mi közösségünknek.*¹⁷

A pamfletekben bemutatott kecsegtető lehetőségek sokakat elhatározásra készítettek. Az ekkor már 48 éves, eladósodott Nadasdi Pál családfő is támogatta két gyermekét egy remélhetőleg jobb világ felé. Ez vezetett a gyermekek távozásához és egy új élet kialakításához, amelyről Mari levelei adnak tájékoztatást.

A KAPCSOLATTARTÁS MÓDJA

A hazájuktól távolra került családtagok rendszeres kapcsolattartási formája a levelezés volt. A két világháború közötti időszakban évente 1-2 levél érkezett. Az első levelek hiányoznak, így az ismert elbeszélések alapján egy folyamat részébe láthatunk bele.

A levelek írója minden esetben Nadasdi Mária, *Mari*. A címzett Fodor Mártonné, akit *Kedves testvérkém*,¹⁸ *Kedves Testvér*, *Drága testvér*¹⁹ és *Kedves Hugom!*²⁰ megszólítással illet. Szülei számára levelet nem írt, ám a testvéreknek írott leveleket valószínűleg felolvasták nekik, erre buzdítja is testvérét: *A levelet elolvashatod anyáéknakis vegyétek anyiba mintha nekik írnám.*²¹ A felolvasásra azért volt szükség, mert feltehetően hiányos volt a szülők írás-olvasási készsége.

A levelek ritkán érkeztek, ennek okát saját hanyagságában látta Mari: *Ne haragudj hogy levedre ijen későn válaszolok hidel lesetudom irni hogy mijen nehezen tudok az írashoz fogni bármit meg tenék csak írni nekéne de azér azt szeretném ha én minden nap kapnék.*²² A levelek témája legtöbb esetben a Magyarországra érkezett csomagok elosztása, vagy a családban lévő betegségek utáni gyors érdeklődés volt. A kézbesítést két hetet vett igénybe, a csomagok 3-4 nappal korábban érkeztek.

1938 márciusában a világháború kitörésének veszélyét már érezte Mari, tartott tőle, hogy nem tud a jövőben csomagokat küldeni. *Mán atól félek minden pilatban kiüt a háboru és nem tudok semit küldeni.*²³ A következő levél 1939. október 14-én datált: *szerettem volna egyikis csomagot küldeni az ősz folyamán de aligha lesz belőle valami az átkozotháboru mindent meggátol az embernek minden tervét keresztül húza [...].*²⁴ A vizsgált időszak utolsó levele 1940. január 5-én keltezett, mely már a háború miatti kilátástalan helyzetet mutatja be: *Lehet hogy a jövőbe nemlesz alkalmam a levél írásra amijen a maihelyzet, nagyon zavaros világban élünk, tehát*

¹⁷ Bakó 1988: 26.

¹⁸ Nadasdi Dezsóné, született Nadasdi Mária levelei 1936. 08. 13.

¹⁹ Nadasdi Dezsóné, született Nadasdi Mária levelei 1940. 01. 05.

²⁰ Nadasdi Dezsóné, született Nadasdi Mária levelei 1940. 01. 05.

²¹ Nadasdi Dezsóné, született Nadasdi Mária levelei 1932. 10. 17.

²² Nadasdi Dezsóné, született Nadasdi Mária levelei 1936. 09. 20.

²³ Nadasdi Dezsóné, született Nadasdi Mária levelei 1937. 05. 14.

²⁴ Nadasdi Dezsóné, született Nadasdi Mária levelei 1939. 10. 17.

ugyongondoltam adig irok pársort amiglehet.²⁵ A hagyatéék következő levele 1946. február 5-én, a II. világháború lezárását követően érkezett Rozi részére: *Megkapam a nehezen várt levelet óh de hosszú is volt várakozni mostmár megnyugodnék ha szegények is vagytok valahogy majdcsak meglesztek fő az hogy éltek.*²⁶ A levelek száma a háború után megsokszorozódott. Témájuk: az édesanya betegsége, a háború utáni nehéz gazdasági helyzet miatti nélkülözések tárgyi javakkal való segítése és a családban bekövetkezett elhalálozások miatti tulajdonjogok gyakorlásának kérdésköre.

A kapcsolattartás vizuális létét a fotók segítették. A levelekben több utalás van fénykép küldésére és érkezésére, sokszor bensőséges véleménynyilvánítás kíséri őket. A hagyatékban két fotográfiát őriztek meg, de egyiküket sem az eredeti szövegek mellett. Az egyik egy portréfotó Nadasdi Dezsőről az 1930-as évekből, a másik Dezső és Mária családi fotója, amelyet az 1950-es évek levelezései között őriztek. Reprezentációs szempontból a háttér keveset árul el róluk. Az amatőr pillanatfelvételen egy kiegyensúlyozott, boldog család tekint vissza ránk. (1., 2. kép)

1. Nadasdi Dezső, 1930-as évek

2. Nadasdi Dezső és Nadasdi Mária, 1950-es évek

Ha képek nem is maradtak fent, a küldött fotókhoz fűzött kísérő megjegyzések nagyobb számban olvashatók. Ezek többnyire az élet nagyobb fordulóihoz

25 Nadasdi Dezsőné, született Nadasdi Mária levelei 1940. 01. 05.

26 Nadasdi Dezsőné, született Nadasdi Mária levelei 1946. 02. 05.

kötődnek: *Meg kaptam a fényképet is nagyon örülök neki jól sikerült csak a koszorúd egy kicsit bevan a homlokodon.*²⁷ Illetve Olga fejlődését mutatják be:

*Kedves testvér a leveleidet megkaptam a húsvéti lapokat és a fényképet és vagyis fényképeket a kis olga nagyon furcsán ál igen össze húza a nyakát és a ruha is nagyra egy kicsit és a haját is igen elcsufítotad azala babi pinel vagyis haj csatal nem kel még neki haj csat ómég kicsi sokal szeb ha a haja szépen megvan fésülve és természetesen ál.*²⁸

A fotók mindkét irányból vándoroltak, de Mária a Magyarországról érkezetteket többször említi. A rokonságon kívül ismerősök is küldtek Marinak fényképeket, melyek többnyire műtermi fotográfiák lehettek.

A levelezés a folyamatos kapcsolatot biztosította, míg a fotók a családhoz fűződő virtuális közösséget, közelséget erősítették.²⁹

RÉGI-ÚJ TÁRSADALMI SZEREPEK

A külföldre való költözés általában a társadalmi szerep megváltozásával jár. A palóc hagyományú szülői házban szocializálódott Mari idegen környezetbe, kultúrába került: az ipari társadalomra jellemző életformával kellett szembesülnie. Ám a vizsgált időszakban ennek ellenére is ragaszkodott a szigorú szabályrendszerű paraszti női státuszához a levélíró. Ez a ragaszkodása nem tette lehetővé az új mintákhoz való alkalmazkodást.

Ennek egyik oka az volt, hogy a gazdasági okok vezérelte kitelepülést rövid időre tervezték. A pár végső célja a hazaköltözés volt, így a családi kapcsolatokat folyamatosan ápolni akarta. Egy új életforma alakult ki körülötte, de az óhazából hozott erkölcsi renddel tudott továbbra is azonosulni. Ezt erősíthette az idegen nyelv ismeretének hiánya is.

A férfiak szerepe a család fenntartásáért végzett munka volt Kanadában is. Dezső egy bányában dolgozott, Balázs alkalmoszerű könnyű fizikai feladatokat vállalt. Házasságkötése és saját egzisztenciájának megteremtése a kezdetektől ellentmond testvére, Mária szerepvállalásának. A fiútestvér a letelepülés híve volt. Az új kultúrához való alkalmazkodás gyors asszimilációs folyamatot eredményezett nála. Feltehetően ennek köszönhető, hogy alig ápolt kapcsolatot az óhazával, illetve gazdaságilag sem támogatta szüleit. *Azt hiszem még nem is tudjátok hogy halva született a kislányok arra se képes hogy megírja pedig menjit mondom neki hogy írja meg ha énnem legalab ő írjon kedves testvér.*³⁰

27 Nadasdi Dezsőné, született Nadasdi Mária levelei 1930. 08. 13.

28 Nadasdi Dezsőné, született Nadasdi Mária levelei 1936. 09. 20.

29 Kroes 2008: 77.

30 Nadasdi Dezsőné, született Nadasdi Mária levelei 1936. 08. 13.

A külföldi vendégmunkás családoknál a nők szerepe a házi munkák ellátása, a rokoni kapcsolatok éltetése volt. Mária is háztartásbeliként élte napjait Kanadában. Az ott kialakult életmódjáról, feladatairól sohasem számolt be leveleiben.

A rokoni kapcsolatok ápolását a levelezések által végezte Mari. Ezek egy sajátos gazdasági kapcsolatot is eredményeztek. Mari a levelekben folyamatosan tájékoztatta az itthoni családtagokat a Kanadában élő rokonság családi eseményeiről. Balázs házasságkötéséről és a gyermekáldásokról is ő ad hírt. *Balázs megnősült egy polák lányt vetel nagyon jó szolid asszonyka szeretem nagyon majd küldünk fényképet is.*³¹ Mária házassága gyermektelen volt, ezért is lehetett fontos, hogy Balázs gyermekeinek keresztszülője lehessen:³² *Balásznak kis lányok van alighanem én viszem a keresztvizre.*³³ A levelezésekből az is kiderül, hogy a gyermekek a szünidőket náluk töltötték, és minden igyekezetükkel segíteni próbálták őket. Mária így írt erről: *Balázs kislányuk nagyon eleven [...] it küldök egy fényképet 4 hónapos vot mikor csinálva let.*³⁴ Az óhazából is hívták Mária családját bérmakeresztszülőnek:

*[...] mi van a bérmálásal úgy halom a nyaron lesz írja pani ángyom hív a két lánynak Dezsőt meg a fíjúnak kereszt szülőnek ha tudnám akor küldenék a kereszt lánynomnak egy kis ruháralvót emezeknek majd pénzt muszaj küldeni.*³⁵

A távol élő Mária leveleiből azonban nem pusztán az rajzolódik ki, hogy a rokonsági kapcsolatok ápolását tartja fontosnak, hanem az is, hogy felelősséget akar vállalni a családtagok erkölcsi normáiért. Ez némiképp új szerepkör, hiszen a hagyományos palóc nagycsaládi rendszerben ezt a legidősebb férfi gyakorolja.

*Kedves testvér írod hogy már nem vagytok anyával nagyon örülök neki csak már asztán ne ményetek vissza mert anál csunýább nincs mikor el meg vissza hurcolkodik valaki így ahogy csináltok úgy veszitek hasznát kedves testvér azért anyósodat becsüld meg ne veszekedj vele tevagy a fíjatalab neked kel ki téní.*³⁶

Erkölcsi kérdések tekintetében a tágabb család keretén belül is véleményt alkot: *Margitra harakszok a haszontalan egy ócska csendőrel hagy magának udvarolni a csendőr a legutolsó alak a világon.*³⁷

Mária státusza gazdasági szempontból is erősödött. Szülei rossz anyagi helyzetben, adósságokkal maradtak otthon. Édesapja látszólagosan irányította a család gazdálkodását, de valójában az irányítás Mária kezében összpontosult. Figyelemmel kísérte a családtagok egyéni szükségleteit, melyeket a levélváltások közben felmért. *Csak tudnám mitis külgyek ha a levelet megkapod irdmeg mit külgyek Anyát*

31 Nádásdi Dezsőné, született Nádásdi Mária levelei 1933. 02. 13.

32 A komaság intézményének rendszerét megőrizték, amely az újszülött érdekeit, sorsát kiszolgáló kapcsolatrendszer volt a palóc területen.

33 Nádásdi Dezsőné, született Nádásdi Mária levelei 1936. 09. 20.

34 Nádásdi Dezsőné, született Nádásdi Mária levelei 1937. 05. 14.

35 Nádásdi Dezsőné, született Nádásdi Mária levelei 1936. 09. 20.

36 Nádásdi Dezsőné, született Nádásdi Mária levelei 1930. 08. 13.

37 Nádásdi Dezsőné, született Nádásdi Mária levelei 1938. 04. 03.

is kérdezmeg neki mit külgyek julit is szeretném ha meg kérdeznéd.³⁸ Mind az állatok vásárlását, mind a ruházkodást és a lakástextíliák beszerzését magára vállalta. Csomagokat küldött tárgyi javakkal, vagy készpénzt, jöllehet az apja, Nádasdi Johákim a fiától, Balázstól várta volna az anyagi támogatást.

Törülközöt [...] a Balázs feleséginek még nem adtam de nemis sijetek felémse jön ahogy érdemli úgy kap most hogy Dezső megsebesült még Balázs se gyöt felenk masok elgyötek megnézni de bizony felölök meghalhatnánk csak akorjön ha pénz kelneki építetek a mult nyáron jókis házat nemtudom mikor nyögi ki kártyás nagyon de nemond anyáéknak a nyáron mielőt még építet elmentem hozá hogy külgyünk egy párdolárt Apáéknak aratasra csak halotadvolna hogy föl vágot aszt mongya mivónának ha mink nem vónák épen minth ő olyansokszor küldöt vona a multkor hogy a 30 dolárt küldtük említetem előte hogy küldtünk aszt mongya ő a télen nem tud küldeni gondoltam se nyáron se télen de anyáéknak ne mond nem muszáj nekik tudni tudom hogy roszvona nekik ha tudnák most majd megin küldünk valamenyit mar előb szamitotam de mivel Dezső most nem dolgozot várnom kel.³⁹

Mari az óhazában élők erkölcsi életét is megpróbálta befolyásolni. Rozi házasságkötését örömmel fogadta, de a gyermekáldást késleltetni szerette volna. *Hogy vagytok nem szálót még a golya a házra csak arra vigyázatok hogy korán elne családosodjatok ebe a rosz világba az embernek még magának is nehéz meg élni.⁴⁰* Gyermekük, Fodor Olga 1934-ben született meg.

Egy másik levelében az anyósáról (Mari rossz kapcsolatot ápolt anyósával) írja le véleményét és ad jó tanácsokat Rozi testvéreinek, aki anyósa házába költözött.

Anyósomtól most kaptunk levelet írja hogy a hazba tik mentek lakni ha a lakó kimegy belőle bizony jóvona épen beszélgetük Dezsővel habecsületes vona mijen jó vona meg férnétek mind a keten és nem kéne neki mashol kújtorogni de ő vele kilakna egy házba most meg erővel beakar meni nemtudom mit csinál majd Dezső vele pedig akar Jézus a háznak megin majd javíthatjuk utána man nem bánám csak fordulna fel vagy andrás ütné agyon mán.⁴¹

Az anyósáról alkotott negatív véleményét és néhány „keresetlen szót” a vele való együttéléshez Mari más levelében is olvashatunk:

Írod hogy lent laktok nagyon örülnék neki ha magad lagnál de így tudom hogy aval a vén cudarral meg gyűlik a bajod osztan nehogy idegenek érizd magad egészen úgy érizd magad mint a sajátod ha lagnak használd a konyhát is én nem avén satránag hoztam rendbe mindent nem neki raktam uj sparheltet ami drága körmünk kopásáig a vén piszok a sajátunkból kölcsönse adot pedig ha csak aszt adta vona amit mink

38 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1937. 05. 14.

39 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1937. 05. 14.

40 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1933.

41 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1936. 08. 13.

küldtünk azis eléglet volna és meg atuk vona hamarosan dezsó nagyon haragudot hogy tiktékettet hátra szidta de neszolj lehet hogy majd megírja neki de nem kíván még írni seneki csak az ördög minél előb fojtana meg onan a mocskot a kertet használd te is ne hogy ő maganak fogja mindet és a házat gondozatok mint a sajátotokat ugyis a tiéteklesz olcsó áron ha a plutó meghal tarcsátok a portát rendbe ne legyen olyan gazdátlan.⁴²

A nagycsaládok esetében a testi fenytést alkalmazhatták a családfeők korlátlan hatalmuknál fogva a visszabeszéléért és a rosszul elvégzett munkáért.⁴³ Rozi friss házasságában is volt rá példa, melyről testvérének beszámolt. *És marcinak meg mond meg hogy ne igen verekegyen mer ha haza megyek meg fikszaalom én már 10 éves asszony vagyok de még nem kaptam ki ő igen hamar meg kezdte.*⁴⁴ Mária ezt a régi normát elítélte.

GAZDASÁGI SZEREP

Mária az óházában elfoglalt társadalmi helyét a Kanadából, illetve Kanadába küldött javak cseréjével tudta fenntartani. Az egyéni érdekek (lásd a saját vagyon gyarapítása) helyett a közösségi, nagycsaládi érdekeket helyezte előtérbe. A csere-típusok közül az írásos források alapján a családban a reciprocitás, a redisztribúció és a piaci csere elve egyaránt érvényesült.⁴⁵

Reciprocitás

A magyar paraszttársadalom nagycsaládjai az önellátásra törekedtek a saját háztartás ellátása érdekében. Az általános csereformájuk a *reciprocitás*, azaz a viszonzási elv volt. Ennek legelterjedtebb formája az ajándékozás volt.⁴⁶ A közösség tagjai úgy adtak egymás számára javakat, hogy nem vártak viszonzást cserébe. Ez elsősorban a rokoni körön belül működött. Mária levelezésében erre találjuk a legtöbb példát. Ruházati késztermékeket és alapanyagokat vásárolt, amelyeket bizonyos időközönként egy megadott súlykorlát keretén belül, csomag formájában Rozi számára elküldött. A csomag feladásával egy időben levelet írt, melyben tételesen felsorolta, hogy a rokoni és baráti kapcsolatain keresztül, kik és milyen mértékben részesülhetnek a tárgyakból. *Kedves testvér írod, hogy a csomagot megkaptad de nemtudod kinek mit küldtem én nembánom akar hogy osztotok csak harag ne*

42 Nádasi Dezsőné, született Nádasi Mária levelei 1936. 09. 20.

43 Morvai 1956: 25.

44 Nádasi Dezsőné, született Nádasi Mária levelei 1930. 08. 13.

45 Földi 2018: 134–138.

46 Kisdi 2012: 175.

legyen belőle mert ha lesz akkor tudod a többit.⁴⁷ Az ajándékozáshoz szükséges anyagi javak megteremtője a férje volt, rendszerességük ezért a munkavégzés gyakoriságától függött.

Ezek után majd jobban tudok rajtatok segíteni man renbe leszünk a nyáron dolgozik a bánya egy kis pénst is sporolunk nemtudom apáék hogy álnak az adóságal neki is szeretnék egy pár dolárt küldeni.⁴⁸

A legértékesebb ajándék Mária családja számára a szabadon felhasználható fizetőeszköz, a dollár volt. Az édesapja, Nádasdi Johákim és húga, Rozália részesülhetett belőle. A levelek alapján elmondható, hogy az apa felé irányuló ajándékozás kötelességjellegű volt. Értékét tekintve 10-30 dollár között mozgott éves szinten. Mari kézpénzt küldött Rozi számára is, hiszen gyakran egyes dolgok beszerzése Magyarországon olcsóbb volt, mint Kanadában. Leveleiben szigorúan meghatározta azt is, hogy a pénzt mire költhették.

A legtöbbször ajándékozott tárgyak ruházati cikkek voltak: sapka, kesztyű, készruha, harisnya, nadrág, ing, cipő, gumicsizma. Jelentős számban küldött Mária „ruhára való” textilanyagokat, mert a megvarrása is olcsóbb volt Magyarországon. A megajándékozott személyek elsősorban a szülők és a testvérek voltak, de gyermekkori barátok is részesültek belőle. Egy utalást találunk arra vonatkozólag, hogy a településen belül másokkal is folytatott Mari levelezést, feltehetően cserekereskedelmet is. *Múlt őszön küldtem a babosné csomagjába egy font paprikát nem írta apa hogy mege kapták körülbelül 45 deka lehetet.⁴⁹*

A reciprocitás második formája a kiegyenlített reciprocitás, ebben az esetben az adott javak értéke a kapott javak értékével arányos. A kiegyenlítés időszaka több hónapot is jelentett.

Julinak meg mondmeg hogy ha van aból a szép kézi munkából külgyön és én meg fizetek neki ha van külgyön ketőt egyet szeretnék a márinak hogy te küldted a ruhára valóé aszt hiszem meg írtam hogy őis küldöt a csomagba.⁵⁰

A csere harmadik formája a negatív reciprocitás, mely szerint ellenszolgáltatás nélkül szeretne a résztvevő egyik fél javakhoz jutni.⁵¹ Ezek a cselekvők kikerülnek a közösségből. Egy esetben olvashatunk a levelek között negatív formájáról, mikor egy család selymet kért Maritól. Hét méter selyemanyag pénzbeli kifizetését elvárta, de a partner nem térítette meg a költséget. A kért termék mellett ajándékként alsószoknyát és törölközőt helyezett el a csomagban. Az óházába érkezett tárgyakat ajándékként értelmezte a másik fél. Így a cserekapcsolatuk megszakadt.

47 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1936. 08. 13.

48 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1936. 09. 20.

49 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1936. 09. 20.

50 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1936. 09. 20.

51 Kiski 2012: 176.

Redisztribúció

A *redisztribúció*, vagyis az újraelosztás a rétegzett társadalmak sajátossága. Az elosztás státuszszimbólummá válik, és megteremti az elesettek segítségét szociális céllal.⁵² Egy szép példa erre a családi levelezésből, mikor gyermek-ruhadarabokat ajándékoz az óhazában periférián élő juhászlánynak.

Kisruhák ami az elsőbe ment ahol a Mári is küldöt [...] kis cipőt is küldöt egy párt azt hiszem az a kis fehér bocskort a kis ruhából a kisjuhász lánynak is adjál meg a főkötőből is ami egyforma az egyiket neki szántam neked is jól esne ha adna egy darabot valaki.⁵³

Piaci csere

A legfejlettebb csereforma az egyenlő személyek között létrejövő *piaci csere*, amelynek közvetítő eszköze a pénz. Mária levelei alapján ennek a típusú cserének kétféle megjelenési formája is adatható. Az egyik, mikor az újhazából pénz indul az óhazába, tárgy vagy szolgáltatás érdekében. A megvásároltatni kívánt javak: aranyfülbevaló, tehén, újság.

Az árucseré másik módja, mikor a termékek hasznosságuk miatt cserélődnek. A fennmaradt első levélben megjelenik a Mária számára továbbértékesíthető legfontosabb eszköz, a párnák, paplanok töltéséhez használható libapehely.

Kedves Testvér egy kis kérésem van hozzád remélem szívesen megteszed vegyél 4 kiló pelyhet egy csomóba szóval egy dunára egy aszony igen kér hogy hozasak neki meg amit hoztam abol nekemse maradt egy duna ahozis külgye 1 kilót külön tokba majd sokára minél előb küldel.⁵⁴

Kanada zord időjárása miatt a tengerparti városban nagy igény volt erre az alapanyagra, amelyet Mária ügyesen felismert. A legfontosabb kereskedelmi eszközzé nőtte ki magát a Nadasdi család levelezése alapján. Mari a termékkel folyamatosan szervezett árucserét folytatott. Az átlagosan rendelt mennyiség a levelek tanúsága szerint 3-4 kg volt. Mari gondosan leírta a helyes becsomagolás módját, hogy a toll ne törődjön. Mindig a már előre megrendelt mennyiséget postáztatta csak, nem halmozott fel további adagokat.

A cserék közvetítői a testvérek voltak, az értéket Mária határozta meg. A pelyh az újhazában presztízsértékénél fogva ajándéktárggyá vált, a rokoni kapcsolatokat is erősítő szerepet töltött be Balázs családja számára.

Mind a tizenegy levélben olvashatunk pelyhről, így elmondható, hogy a kapcsolat fenntartását az óhazában élőkkel maga a kereskedelem is nagyban motiválta.

52 Kisdi 2012: 176.

53 Nadasdi Dezsőné, született Nadasdi Mária levelei 1936. 08. 13.

54 Nadasdi Dezsőné, született Nadasdi Mária levelei 1932. 10. 17.

A javak cseréje egy sajátos hálózatot épített ki. Mikor testvére, Rozi családjában már nem volt annyi pehely, amellyel a kanadai megrendeléseket ki tudta volna elégíteni, a felvásárlást kiterjesztette Mátraterenye településére is.

*Elküdenénk a pénstz tehát érdeklőgyél és irdmeg pontosan de nehogy te egy fillértis ráfizes eléghogy bajlóc vele man szinte restelem irni mitszol a postas kisasszony soraim zártával maradok szerető testvéred.*⁵⁵

A pehely nem csupán árucikként jelent meg a kapcsolati hálóban, hanem ajándékként vagy a csere tárgyaként is. *óHerminnek köszönöm a pelyhet nem tudom mit külgyek neki érte.*⁵⁶ A reciprocitás csereformája lépett újra életbe.

Az áru szállításának hatékonysága érdekében Mária baráti kapcsolatokat épített ki. Az újhazába érkezők kiutazását használta föl az árucserre létrejöttére. A kapcsolati rendszere kiteljesedett a cserekapcsolatok által. Feltehetően az újhazában megismert magyar kivándorlókról információt gyűjtött, így tudta, hogy vidékükre kik, honnét és mikor érkeznek Kanada földjére. A pehely szállítására e kapcsolatait használta ki.

*És most egy kéréssem volna hozad végy három 3 kiló pelyhet és jön Pestről két fíjú majd azok el hozák meglesz mentve a posta költség a cimmet it küldöm jól ösze csavarjatok hogy kicsi legyen és csak a Pesti cimmet írjátok rá a töbi az ő gongyuk lesz.*⁵⁷

Arra is van példa, hogy az elsődleges csereeszközt Pesten vásároltatta meg, majd hazaküldte. *Csak azért küldtem pestre pénstz hogy ot jobban meg lehetveni.*⁵⁸ A pehely beszerzésének helye tehát olykor még Mátraterenye településén is túlnőtt.

ÖSSZEGZÉS

Nádasdi Mária Kanadába költözése utáni nyolc évét felölelő 11 levele az óhazához kötődő, ahhoz erőteljesen ragaszkodó nő alakját mutatja be. Az anyaországhoz fűződő kapcsolata mind társadalmi, mind kulturális és gazdasági szempontból erős maradt. A női szerepvállalásait a szülőföldről hozott szociális minták határozták meg. Egy idegen országba érkezve, nyelvi korlátokat maga előtt látva, a saját magyarországi családja szokásaihoz ragaszkodott. Asszonyként a palócokra jellemző női szerepeket külhonban is megőrizte, az óhazában maradt családtagok felé ezeket a mintákat reprezentálta.

55 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1938. 03. 05.

56 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1938. 04. 03.

57 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1936. 09. 20.

58 Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei 1937. 05. 14.

A kitelepülés elsődleges célja saját és az óhazában maradt családtagjai anyagi biztonságának megteremtése volt. A szülőföldjével való kapcsolatának fennmaradását is nagymértékben ezek a gazdasági érdekek teremtették meg. Emellett az óhazához való ragaszkodást a régi tradíciókhoz való erős kötődésekkel tudta fenntartani. Nádásdi Mária családjának gazdasági felemelkedése azonban a levelezések ideje alatt nem történt meg. A megélhetés külhonban is nehéznek bizonyult.

Irodalom

BAKÓ Ferenc

1988 *Kanadai magyarok*. Budapest: Gondolat Kiadó.

FÖLDI Viktória

2018 „ha Kanadát óhajtják, azt Magyarországon is el lehet érni...” Egy palóc település árucseréje kapcsolata a két világháború között. *Agria* LI. 109–133.

HADOBÁS Sándor

2011 A kanadai magyar bányászok sorsa Tóth István visszaemlékezéseinek tükrében. *Bányászattörténeti Közlemények* XII. 65–82.

KEMÉNY Vagyim – KISS Károly

1996 *A kaláka alakváltozásai – reciprocitás nem archaikus társadalomban. Eszmélet* 1996. július 1. http://www.eszmelet.hu/kemeny_vagyim-a-kalaka-alakvaltozasai-reciprocitas-nem-arc/ (letöltés: 2018. 05. 10)

KISDI Barbara

2012 *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei*. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

KROES, Rob

2008 Az intimitás vizuális közösségei. Fotó és bevándorlás. In Bán Zsófia – Turai Hedvig (szerk.): *Exponált emlék. Családi képek a magán- és közösségi emlékezetben*. 77–86. Budapest: Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége AICA Magyar Tagozata.

MOLNÁR Pál – SZOMSZÉD Imre

1970 *Nógrád Megye története III. 1919–1944*. Salgótarján: Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.

MORVAY Judit

1956 *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palóc asszony élete a múlt század második felében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PUSKÁS Julianna

1984 Kivándorlók 1880–1914. *História* 6.3. sz. 24–26

SÁNTHA Pál

1946 *Kanada magyarsága*. Stockholm–Saskatchewan: A Szerző.

SZABÓ László

1989 A palócok társadalomnéprajza. In Bakó Ferenc (főszerk.): *Palócok II. Újkori történelem és népi társadalom*. 237–416. Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet.

SZVIRCSEK Ferenc

1989 A bányászat hatása a terület gazdasági és társadalmi szerkezetére. Különös tekintettel Nógrád Megyére. In *Palócok II. Újkori történelem és népi társadalom*. 201–219. Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet.

TYEKVICSKA Árpád

2005 Nógrád megye közigazgatási és területi változásai (1872–2005). Nógrád Megyei Levéltár 47. Salgótarján.

Források

Nádasdi Dezsőné, született Nádasdi Mária levelei. A szerző magántulajdona.

Földi Viktória

Dobó István Vármúzeum Eger

E-mail: foldi.viktoria@egriivar.hu

Viktória Földi

“After that I will be able to help you better...”

Changes in women’s role after emigration
from Hungary to Canada between the two world wars

Based on the analysis of a young Canadian-Hungarian emigrant woman’s letters to her sister, the paper examines the transformations of the female role under the new life circumstances. The more than hundred letters written to Hungary revealed how economic motivations could lead to emigration in the 1930s. The rich source material sheds light on the various personal strategies of coping and on the assimilation process, too. Furthermore, the paper also demonstrates how gender roles and social patterns acquired from the homeland survived and determined life strategies in the new country.

Egy falusi tanárnő szóbeli élettörténetének néprajzi elemzése

Már régen megfogalmazódott bennem a gondolat, hogy édesapám anyukájával, nagymamámmal, Pajor Józsefnevel (szül. Tóth Irén Jolán) néprajzi, kulturális antropológiai jellegű interjút készítek. Nem ez lett volna az első alkalom, hogy kutatásaimhoz tudását, ismereteit felhasználom – korábban kéziratos receptes füzetek dolgoztam fel. Ahogy érdeklődésem egyre inkább az élettörténetek felé fordult, már biztos voltam benne, hogy egy életútinterjú lenne a megfelelő módszer, amivel – úgymond tudományos szinten is – megörökíthetném őt mások számára is. Természetesen nem hagyhatom figyelmen kívül a tényt, hogy a hozzám igen közel álló nagymamáról van szó, mely nyilvánvalóan befolyásolja hozzáállásomat, és megnehezíti tudományos álláspontom hitelességének fenntartását. Azonban úgy gondolom, a dolgozatomban használt szociológiai, néprajzi, kulturális antropológiai módszerek segítségével ennek befolyását igyekeztem gyengíteni. Tisztázni kívántam ezt a rokonsági viszonyt, hogy a későbbiekben ne vetülhessen rám az elfogultság árnyképe, melyről nem feledkezhetünk ugyan meg, ám emberi létünk miatt nem is szabadulhatunk meg tőle – ez a kérdés a mai tudományosság közepontjában áll, és elősegíti a folyamatos ön- és másokkal szembeni reflexiót. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy szubjektív véleményünk, gondolataink eltérhetnek bennünket valós céljainktól, mégpedig hogy releváns megállapításokat tegyünk – a néprajztudomány, a kulturális antropológia célkitűzései szerint kultúránkra és társadalmunkra.

Munkámat leginkább az Ozsváth Imola gondozásában megjelent *Lámpások voltunk... Udvarhelyi pedagógusok élettörténete*¹ címet viselő, 2009-ben megjelent munka inspirálta. A szerkesztő gondolatai, kérdésseltevésai mentén haladok majd én is, hogy bemutassam egy nagy tiszteletnek és megbecsülésnek örvendő tanárnő életpályáját. Ezenkívül természetesen más módszereket is beépítettem az elemzésbe, melyekről az egyes fejezetekben bővebben teszek említést.

Az interjú elkészítésében a következő stratégiát követtem: interjúalanyomat először arra kértem, mesélje el az életét, nem kérdeztem közbe, csupán egy-két nonverbális és paralingvisztikai kifejezéssel (mhm, aha) jeleztem, hogy érdeklődésem és figyelmem továbbra is fennáll, illetve (szomorú, együttérző, mosolygó) arckifejezésekkel, nevetéssel reagáltam azokra a kijelentésekre, melyeknél ezeket

¹ Bálint – Kovács – Balácsi – Ozsváth 2009.

a reakciókat véltem reálisnak, s melyekben úgy éreztem, adatközlőm ezt várja el.² Azonban két esetben válaszolnom kellett adatközlőm kérdésére, hogy az élettörténet folyását fenntartsam. Ez a rész mindössze 16 percig tartott. Ezután adatközlőm határozottan arra kért, hogy kapcsoljam ki a diktafont. Néhány mondat váltása után azonban arra jutottunk, hogy amennyiben további kérdéseim vannak, a diktafon visszakapcsolható. A rövid bevezető szakasz alatt készített jegyzeteim segítségével ezután további, elbeszélő válaszokat generáló kérdéseket tettem fel, melyben életének különböző említett szakaszaira, és családjával kapcsolatban kérdeztem bővebben. Ebben a részben aztán adatközlőm sokkal inkább megnyílt, összesen további 41 percet beszélt. Meg is jegyezte, hogy kérdéseim nagyon jók voltak, segítettek az emlékek felidezésében, egyébként sok minden nem jutott volna eszébe.

AZ INTERJÚ KONTEXTUSA

Úgy gondolom, nem kell hosszasan kifejtenem, mit is jelent a társadalomtudományokban az, amikor egy kutató úgymond „kikényszerít” egy olyan helyzetet, melyben adatközlője megnyilvánul. Szinte már közhely, hogy ez a helyzet bizonyos módon befolyással van az adatközlő mondandójára, az élettörténetben megjelent események válogatására, kihangsúlyozására, elhallgatására, de magára a narrációra is.³ Emiatt szeretném bemutatni röviden az interjú elkészítéséig végigjárt utat, és az interjú körülményeit. Amikor először említettem adatközlőmnek, hogy szeretnék készíteni vele egy életútinterjút, egyből készségesnek tűnt, ám tovább faggatott arról, milyen célból készítem az interjút, és miért őt választottam. Ekkorra már világos volt számomra, hogy elsősorban tanítói, tanári volta az, melyre a hangsúly terelődik, így éppen csak megemlítettem a korábban említett tanítói élettörténeteket, inkább példaként, mint irányadóként. Ez a kijelentésem azonban nagyban befolyásolta az interjú első felében kifejtett rövid élettörténetét, melyben kizárólag tanítói/tanári pályafutására koncentrált.

Az interjú napján, egy telefonon történő beszélgetés során világossá vált, hogy adatközlőm előre átgondolta élettörténetét, és hogy mit szeretne kihangsúlyozni.

2 Ezt az interjútípust narratív interjúnak nevezik. Előnye más interjútípusokkal szemben, hogy a létrejövő szövegben az élet mint egész konstruálódik meg, tárul fel, szemben egy strukturált vagy félig strukturált interjú során létrejövő szöveggel. Így nem csupán a tartalom, de az azt vezető gondolatfonal, illetve az élettörténet rejtett tartalmában felfedezhető motivációk, normák és értékek, attitűdök és értelmezések is megragadhatóbbá válnak. Másik fontos előnye, hogy mivel az életrajzi elbeszélő elbeszélését maga strukturálja, benne nem csupán a jelen perspektíváját érhetjük tetten, hanem a felidézett múlt emlékeit is. Rosenthal 1993.

3 Lásd például Illyés 2002: 72. „Maga az élettörténet egy egyéni életpálya története, amely egy adott kontextusban, egy adott beszédhelyzetben alakul ki, ez esetben a gyűjtő kérésére. Éppen ezért egy szubjektív alkotás, amely az életpályát az egyén szemszögéből mutatja be, bizonyos fokú szelekciót feltételezve.”

A megbeszélte időpontban megérkeztem otthonába, ahol először inkább csak mindennapi beszélgetést folytattunk. Az interjú megfelelő időzítését alátámasztotta, hogy az adott héten adatközlőm egy városi rendezvényen vett részt, melyen tanítói képzése megszerzésének 70. évfordulója alkalmából köszöntötték fel.⁴

Ezután rátértünk az interjú kérdésére, mely során beleegyezett abba, hogy a beszélgetésről felvételt készítek. Ám előtte rákérdezett, hogy nem baj-e, hogy nem tudja szépen elmondani az élettörténetét: ahhoz úgy gondolja, le kellett volna írnia. Ekkor vált világossá számomra, hogy a beszélgetés „interjúként” való emlegetése azt a benyomást keltette benne, hogy a televízióban, rádióban szokásos interjúhoz hasonlót készítek vele. Miután biztosítottam róla, hogy nem kell tökéletesen beszélnie, és kifejttem, hogy nem a rádióban, televízióban hallható interjúhoz hasonlóan kell elképzelni a beszélgetést, határozottabb engedélyt kaptam a felvétel elkészítésére. A félreértés valószínűleg nem tisztázódott teljesen, mert az interjú során több alkalommal is megkért arra, hogy amit elmondott, azt ne írjam le, illetve, megjegyezte hogy *ugye, ez nem lesz benne*.⁵ Az interjú alatt ezekre a megjegyzésekre próbáltam nem válaszolni, vagy a választ halogatni, hogy az élettörténet folyása ne szakadjon meg. Két esetben azonban a beszélgetés megakadást okozta volna, ha csupán ezt teszem. Mindkét esetben arra éleződött ki a beszélgetés, hogy fontos-e az, amit mond. Ekkor megpróbáltam megmagyarázni, hogy minden fontos számomra, amit ő is fontosnak tart. Minden igyekezetem ellenére azonban az egész interjú során úgy tűnt, hogy interjúalanyom továbbra is egy újságírói, vagy a média más képviselője által készített interjúnak vélte a velem való beszélgetést. Vélekedését még az interjú után is próbáltam finomítani.

A beszélgetés előtt még arra kértem alanyomat, hogy készíthessek néhány képet a szobáról, esetleg róla is, hogy az interjúhelyzetet még jobban megragadhassam, annak hangulatát, környezetét képen is megörökítem. Ám vélekedése, miszerint ő és története valahol meg fog jelenni, itt is megjelent, és megkért, hogy legalább a haját hadd igazítsa meg a képhez – így törekvésem a hangulat és a környezet megörökítésére feleslegesnek bizonyult. Végül a kép készítésétől nem léptem vissza, ám az egy beállított szituációt ábrázol: az interjú ugyan ugyanebben a szobában történt, ám egészen más pozícióban, aminek a későbbiekben egy-két érdekes meglátásom szempontjából jelentősége van.

A diktafon bekapcsolása előtt még egy fontos megjegyzést tett: hangsúlyozta, hogy mikor elgondolkozott élettörténetén, előtérbe került – és ezt mindenképpen hangsúlyozni szeretné majd –, hogy gyermekkorukban testvéreivel együtt mindannyian tanulhattak, és valóban, a felvétel során is többször kihangsúlyozta ezt.

Az interjú során is tettem néhány megfigyelést: elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy a nonverbális jelek és jelenségek milyen plusz információkat adhatnak a szövegelemzéshez. Sok apróbb megfigyelést, hangsúlyváltást, érzelmi reakciót megjeléntem a lejegyzett szövegben (ezeket szögletes zárójellel jelöltem), ugyanígy tettem a hosszabb (szintén szögletes zárójelbe írva), és a rövidebb (...-tal jelölt)

⁴ Talán érdemes megjegyezni, hogy az évforduló valójában az előző évben volt, ám adminisztrációs problémák miatt akkor a várostól nem kapott meghívást.

⁵ Az elemzést adatközlőm azóta átolvasta, és a publikációra engedélyt adott.

szünetekkel. Itt két, véleményem szerint fontos megfigyelést emelnék ki. Elsőként azt, hogy adatközlőm az interjú során nem nézett rám, csak ha nyomatékosítani akart valamit, ha kérdezett, vagy válaszát befejezettnek tekintette, és várta a következő kérdést. Ezt elsősorban annak tulajdonítottam, hogy így könnyebben el tudta kerülni élettörténetével való érzelmi azonosulását – ezt igyekezett egyébként mindig betartani, egyszer még rá is szólt magára (*sírás nélkül*). Természetesen ez nem jelentette azt, hogy főként a szüleiről, testvéreiről, férjéről való beszéd során nem érzékenyedett volna el. Ez az epikus distancia alapvető tulajdonsága az élettörténeteknek, de az erre való tudatos törekvés azért ritka lehet (még nem tapasztaltam korábban). Másik fontos megfigyelés, melyre korábban már röviden utaltam a fényképezés kapcsán az, hogy adatközlőm a köztünk lévő dohányzóasztalt bizonyos időközönként ujjával csapkodni kezdte, rövidebb-hosszabb ideig ezt folytatta, majd abbahagyta. Feltételezésem (és korábbi tapasztalataim) szerint ezt abban az esetben tette, ha valamit hangsúlyozni kívánt, vagy valamilyen szempontból az elmesélt dolog megérintette, esetleg felhábortotta.

AZ ÉLETPÁLYA

Adatközlőm 1926-ban született Székesfehérváron, munkáscsaládban. Édesapja mozdonyvezetőként dolgozott, korai nyugdíjazása miatt sok időt töltött gyermekeivel. Édesanyja hat gyermeket nevelt fel. Negyedik gyermekük, Irén (Jolán) iskoláit Székesfehérváron végezte: a Ferenc József Nőnevelő Intézetben négy elemi, négy polgári osztályt, három líceumot, majd két tanítóképzőt végzett el. 1946 szeptemberétől egy, Sárszentágótahoz tartozó tanyán másodmagával dolgozott tanítóként. 1950-től Abán foglalkoztatták, az iskolában biológia–földrajz szakos tanárhány miatt felkérték, hogy végezze el a Pécsi Egyetem ezen szakát. A faluban ismerkedett meg Pajor Józseffel, akivel 1957-ben kötöttek házasságot. Időközben a pedagógus szakszervezet tagja lett, ahol megismerkedett a pátkai általános iskola igazgatójával, Kárdos Jánossal. Ő felkérte, hogy legyen a pátkai iskola tanára: 1954-ben már itt kezdte meg az őszi félévet. 1958-ban született meg első, majd két évvel később második fia. A faluban az Ifjúsági Vöröskereszt irányítója, szakszervezeti tag volt, jótékonykodási akciókban vett részt, férjével (aki tanácstitkár volt 1983-ig) a falusi élet meghatározó alakjaivá váltak. 1982-ben nyugdíjazták, azonban utána is évekig helyettesítő tanárként segített be az iskolába.

1983-ban Székesfehérváron telket vásároltak, és építkezni kezdtek – 1986-ban két fiúkkal, és idősebbik fiúk családjával együtt ide költöztek. Férje 1996-ban hunyt el. Fiatalabb lánytestvére egészségének leromlása miatt közösen vásároltak lakást 2000 környékén, testvére néhány évvel később hunyt el. Nyugdíjazása óta is visszajár a faluba, az osztálytalálkozók aktív részvevője. Mindennapjait családtagjai, sütés-főzés, rejtvényfejtés tölti ki. 2009-ben a falu tiszteletbeli polgárrá avatta, valamint a helyi iskola egyik termét is róla nevezték el.

TEMATIKUS „MEZŐ”

A tematikus mezőelmélet a szociológiában terjedt el, azoknak az eseményeknek vagy szituációknak az összességét jelöli, melyek az élettörténetben megjelenő témákhoz kapcsolódva jelennek meg, és melyeket úgy érzékelünk, mintha objektíven kapcsolódnának a témához. Az elmélet szerint az élettörténet során kibontakozó konstrukció meghatározza, hogy melyek lesznek a beszélő számára releváns tapasztalatok, és fordítva: a releváns események formálják magát az egész konstrukciót. Ennek az egésznek és a narrációba bevett tapasztalatoknak az interakciója lesz az, amit elsőként meg kell vizsgálni.⁶ Dolgozatomban nem vállalkozom ugyan az ehhez a módszerhez kapcsolódó tematikus szegmentációra, azonban mindenképpen szeretnék néhány megjegyzést tenni az élettörténet által érintett és hangsúlyozott témákhoz. Elsősorban az interjú első felére koncentrálok ebben a részben, mivel úgy gondolom, ez tematikáját tekintve kevésbé volt befolyásolva a kérdéseim által. Emellett annyiban térek ki a második részre, amennyiben abban hangsúlyeltolódást észleltem, hiszen a történetet nem csupán határok, eredettörténetek, kulcsfontosságú események strukturálják,⁷ hanem sokszor egy olyan tematikus vezérfonal is megtalálható benne, amely formálja a háttérét és a horizontját annak, hogy mi áll a téma központjában.⁸

A történet kronologikus rendet követ, lineáris felépítést mutat, nagyrészt csupán a tényekre igyekszik támaszkodni. Ebben a részben adatközlőm kizárólag tanítói, majd tanári pályafutására koncentrálok. Ezek nem válnak el élesen, hiszen folyamatosan dolgozott, biológia–földrajz szakos képesítését esti tagozaton végezte el. Ez a tematikai eltolódás minden bizonnyal annak a megjegyzésnek köszönhető, melyet korábban tettem, és mely így végig hatott az interjú során végigvonuló szelekcióra, nem magyarázza azonban azt, hogy a későbbiekben is kevesebb hangsúlyt fektet például a gyerekevelés kérdéskörére.

Megfigyelhető, hogy csupán gyermekkorához és első tanítói állásához kapcsolódóan jelennek meg az összefüggő élettörténetben elbeszélő narrációk. Az előbbiekben gyermekkorra kedves, boldog történeteire, az utóbbiakban elsősorban a nehéz körülményekre koncentrálok.⁹ Ez a két időszak teszi ki mindkét interjúrész legnagyobb részét, összesen közel húsz percet. Ehhez képest rövid összefoglalót nyújt Abán, de még Pátkán töltött éveiről is. A korábbi időszak csupán négy évig

6 Rosenthal 1990: 61.

7 Lejeune 2003: 139.

8 Rosenthal 1990: 61.

9 Érdekes eredményeket mutathat itt a Rosenthal (Rosenthal 1990) által bemutatott módszer, melyben az életpálya objektív tényeinek felállítását követően arra a kérdésre keresik a választ, hogy az adatközlő milyen értékelést adott az adott eseményről az esemény pillanatában, és miként értékeli azt a jelenben. Ebben a helyzetben azt láthatjuk, hogy megmagyarázza, hogy akkor fiatalságuk, lelkesedésük miatt nem érzékelték nehézségnek a rossz körülményeket, a fizikai munkát – visszatekintő perspektívából azonban olyan eseménynek írja le, mely kiemelendő (többször is visszatér rá), sokszor erőn felül való teljesítést követel, és ami manapság elképzelhetetlen.

tartott, így érthető volna, hogy nem jelenik meg hangsúlyos helyszíneként a település, ám az utóbbi időszak közel 30 évet tett ki az élettörténetből.

Az összeszerkesztett élettörténet adatközlőm számára ott ér véget, amikor nyugdíjba vonul. Innentől kezdve, úgy fogalmaz, hogy *az állam pénzén él* – ezenkívül több említést nem tesz a közel 35 évről, ami onnantól eltelt. Sok élettörténetben fedezhetjük fel ezt a lezárást. Egyrészt a szakmai életpálya végét jelenti a nyugdíjazás, másrészt pedig, a fenti idézetből kiindulva úgy tűnik, adatközlőm ezzel a „hasznos”, azaz a társadalom (állam) számára hasznos munka befejezéséeként definiálja a nyugdíjba vonulást.¹⁰

Az élettörténet az életpasztalatok általános konstrukciója és abszolút produktuma az elmondó jelenbeli szituációjának. Egy speciális tematikára összpontosít, és magában foglalja mind a múltbeli tapasztalatokat, mind pedig a jövőbeli elképzeléseket.¹¹ Ezek az elképzelések is vezérfonalként hathatnak a történetben. A vizsgált szövegben úgy vettem észre, ilyen irányító téma volt a tanárok megbecsültsége. Nem saját munkásságát állítja ugyanis a narrátor példaként elének, hanem azt a megbecsülést, amit azért kapott, és a mai napig kap. Ezt a jelenséget vonatkoztatja a mai oktatás állapotára is (jelen perspektívája), melyből feltételezhetjük, hogy a jövőre nézve ennek a „megbecsületlen” állapotnak változását reméli.

A TANÍTÓI PÁLYA VÁLASZTÁSÁNAK MOTIVÁCIÓI

Ozsváth Imola munkájában udvarhelyi pedagógusok élettörténeteinek vizsgálata során a következő motivációkat tartotta kiemelten fontosnak a tanítói pálya választását tekintve:

- egy példaértékű tanító fellépése a gyermekkorban;
- szülők támogatása, tanácsa;
- magasabb végzettség elérésének hiányában;
- szerény, de stabil megélhetést biztosító foglalkozás, ám nem rendelkezett magas presztízzsel.¹²

A jelen élettörténetben ezek közül a következő motivációról beszélhetünk: az adatközlő elsősorban azt emeli ki, hogy testvéreivel való jó kapcsolat, a kisebbekkel való együttlét élvezete volt az, ami ebbe az irányba terelte őt. Emellett fontos és nélkülözhetetlen feltétel volt a család támogatása, illetve a városban működő tanítóképző elérhetősége is. Biztosan hatással volt rá az is, hogy a tanulás

¹⁰ Ez a gondolat erősen párhuzamot mutat azzal az uralkodó társadalmi diskurzussal, mely a nyugdíjasokat a társadalom „haszontalan” tagjainak titulálja. Ezzel szemben olyan vélekedések is érvénybe kerülhetnek, melyek a nyugdíjasok produktivitását hangsúlyozzák, illetve szorgalmazzák. Gondoljunk csak arra, hogy a nyugdíjba vonult családtagok miként vállalnak magukra olyan szerepeket, melyek például a szociális rendszer kiegészítését szolgálják.

¹¹ Rosenthal 1990: 61.

¹² Bálint – Kovács – Balázs – Ozsváth 2009: 433–436.

lehetőségét – a családból hozott mintáknak megfelelően – már gyermekkorában is megbecsülte, és hogy bizonyára tanárai között is példaképre lelt. Talán nem a pálya választásában, ám a hivatás felvállalásában, az azzal való azonosulásban mindenképpen szerepet játszott az is, hogy munkáját egész életében megbecsülés övezte.

SORSESEMÉNYEK, FORDULÓPONTOK

Az élettörténetben megjelenő fordulópontok vizsgálatához David G. Mandelbaum módszerét igyekszem felhasználni, valamint segítségül hívom Tengelyi László sorsesemény¹³ fogalmát is. Az előbbi módszer szerint egy élettörténetet az egyén kulturálisan és társadalmilag meghatározott modell szerint épít fel. „E modell az egyéni életet fordulópontok mint határkövek közötti életszakaszokra tagolja.”¹⁴ Az élettörténetnek tehát jellemzően van egy alapstruktúrája, mely az életpálya fontosnak tartott periódusaihoz, szakaszaihoz és krízishelyzeteihez kapcsolódik. Ezen belül elkülöníthetők az egyén életének dimenziói, az alapvető fordulópontok és az egyén adaptációs eszközei.¹⁵ Az adaptáció folyamat tulajdonképpen a viselkedési modell módosítása abból a célból, hogy az egyén megbirkózzon az élete során fellépő új feltételekkel. „Az egyes életszakaszokon belül az egyén a teret, az időt azonos módon használja, stabil mikrotársadalomban él, stabil én-tudattal rendelkezik.”¹⁶ Az életciklusok keretét általában a fordulópontok adják meg,¹⁷ melyek során új értelemképződés történik, új kezdet teremődik az élettörténetben.¹⁸ Az egyén életének dimenziói közül a kulturális,¹⁹ és az azzal erősen összekapcsolódó társadalmi dimenziót²⁰ kívánom röviden megvizsgálni a fordulópontok, sorsfordulók (sorsesemények) vizsgálatával,²¹ az adaptációra jelen írásban

13 A sorsesemény olyan történet, mely „hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalatát felnyílik”. Tengelyi úgy gondolja, hogy az élettörténetek nem a sorsot reprezentálják, nem zárt egész rendszerek, hanem olyan történések (sorsesemények) sorozatából állnak, melyek az önazonosság kialakítását segítik elő és annak folyamatát vetítik elénk. Tengelyi 1998: 43.

14 Keszeg 2011: 173.

15 Niedermüller 1988: 383.

16 Keszeg 2011: 172.

17 Küllös 1988: 260.

18 Keszeg 2011: 173.

19 „A kulturális dimenzió a közösség elvárásainak megfelelő minták, modellek, stratégiák sokaságából áll, amelyek segítségével az egyén bármely szituációban megoldást talál. [...] Ezen dimenziók ugyanúgy meghatározzák az egyén életútját, mint az élettörténetek.” Illyés 2002: 72.

20 A társadalmi dimenzióhoz olyan effektív kölcsönhatások és valóságos viszonyok tartoznak, „[...] melyek során a szereplők megváltoztathatják szerepeiket, módosíthatják választásuk jellegét és kiigazíthatják a kulturális definíciókat.” Mandelbaum 1982: 35.

21 Tengelyi 1998.

csak annyiban térek ki, amennyiben ez következtetéseimben releváns szerepet kaphat.²²

A következőkben azokat a fordulópontokat igyekszem megragadni és értelmezni, melyeket „sorseseeményként” érzékelttem, azaz amelyek során az egyén életében a viselkedési modell megváltoztatására lehetett szükség.

- Tanítói képesítésének megszerzése, első tanyai állása – a pedagógus életpálya egyik legfontosabb fordulópontja az első kihelyezés. A diák szerepéből ekkor ugyanis egyből a pedagógus szerepébe kell adaptálnia az egyénnek. Ez az időszak nehézségekkel és konfliktusokkal terhes lehet. Az élettörténetben nem véletlenül kerül ilyen nagy hangsúly erre az időszakra. Adatközlőm életében ráadásul ez az időszak szinte egybeesik az államosítás kezdetével. A politikai rendszer változása az egyén életében is fordulópont, egy ekkor tevékenykedő értelmiségi életében pedig még fontosabb lehet. Az új (*modern*) eszmékhez alkalmazkodni kell, azokat be szükséges építeni az egyéni értékrendbe. Amennyiben ez nem történik meg, az konfliktusok sorozatához, kudarcokhoz vezethet, vagy az egyén öndefiníciója éppen ezekkel az értékekkel szemben alakul ki. A vizsgált élettörténetben úgy gondolom, az adaptáció kisebb konfliktusok mellett, de megtörténik. Az ekkor felvett értékek (például a társadalmi munka, a közösség szolgálat stb.) további élete során is fennmaradnak, olyan stratégiává válnak, melyek az élete során már más fordulópontok esetén sem változnak meg.
- A faluban való megfelelés is új stratégiák kialakítására kényszerítik az egyént. Ekkor válik tanítóból tanárrá, ekkor lesz a szakszervezet tagja, ekkor vállal önkéntes feladatokat, társadalmi munkákban vesz részt, a Vöröskezeszt vezetője lesz.
- Egy nő életében a házasság, és főként a gyermekek születése szintén új életstratégia kialakítását jelenti. Erről azonban kevés információ került megnevezésre az interjúban ahhoz, hogy fordulópontként értelmezzem.
- A pedagógusi életpálya egyik legfontosabb fordulópontja a nyugdíjazás. A közösségi életből való kilépés, az új szerepek ideje ez. Adatközlőmnél ez egybeesik az unokák születésével is, így a nagymama szerepébe lép.
- Férje, majd húga halála az egyedül élés állapotába helyezi adatközlőmet, mely szintén fontos fordulópont lehet életében.

22 David G. Mandelbaum fogalmazta meg azt, hogy az élet folytonos módosításokat és periodikus adaptációkat tartalmaz, ami egy folytonos fejlődési folyamatot jelöl ki az életpályában. Az adaptáció tulajdonképpen a fordulópontokra adott válasz, a viselkedési modell megváltozását jelenti, ami az új feltételekhez való alkalmazkodás céljából történik. Az alkalmazkodás nem csupán az adaptációt jelenti, hanem az arra adott reakciókat is magában foglalja. Mandelbaum 1982: 37.

A TANÍTÓI SZEREPKÖR, ÉLETMÓD

A tanítói szerepkörhöz az iskolai oktatás, nevelés mellett hozzá tartozhat az értékközvetítés, az információterjesztés, a tudás átadása, a kulturális élet megszervezése, az intézményekkel való kapcsolattartás is.²³ A vizsgált élettörténetben is szerepet kapnak az ezekben való tevékenységek. A nevelésre, oktatásra koncentráló szerepkörrel elsősorban az kerül kihangsúlyozásra, hogy a háború utáni nehéz helyzetben (iskolaépület rossz állapota, ajtók, ablakok, padok, tanítási eszközök hiánya) is a lehető legmagasabb oktatási színvonalat igyekeztek elérni. A kulturális élet szervezése is már ebben az időszakban megjelenik: adatközlőm már tanyai munkája során színjátszó kört szervez, színdarabokat rendez, és maga is részt vesz bennük. Ebben már szerepet játszhat az államosítás megkezdése – ebben az időszakban ugyanis a szocializmus eszméit gyakran próbálták illusztrálni különböző drámák segítségével.

A rendszerváltás a szerepkörök kiterjesztésével, átalakulásával járt együtt. A folyamatos állami ellenőrzések biztosították, hogy az értelmiségiek megismerjék az új, *modern* eszméket, és az ő segítségével igyekeztek ezeket a lakosságnak továbbítani.²⁴ Egyfajta közvetítőkké váltak kulturális szempontból a hatalom és a lakosság között. Ez a szerep gyakran konfliktusokhoz vezetett – mind a lakosság ellenállása, mind a hatalom nyomása, mind az egyén vélekedései miatt. A vizsgált élettörténetben is megjelennek ezek a konfliktusok, elsősorban a tanyai állását kísérik – ez az új időszak, amikor állandó állami ellenőrzések során igyekeznek a változások alkalmazását sürgetni. A lakossággal is kisebb konfliktusok történnek, amint ahogy adatközlőm fogalmazott, *továbbra is szerették őket*, azaz az iskolában működő két tanítónőt. A konfliktusok elsősorban abból adódtak, hogy a korábban egyházi kézen lévő iskola állami igazgatás alá került, így például megszűnt a tanteremben működő oltár, a hétvégeként ott szervezett mise, illetve a hittan oktatása is.

Adatközlőm nem tesz említést arról, hogy a szocializmus idején közvetített értékek ellentétben álltak volna saját meggyőződésével. A modern eszméket maga is modern eszméknek állítja be (nem ironizál), valamelyest bizonyára azonosul velük. Ezt mutatja az is, hogy falura való áthelyezésétől konfliktusmentesnek írja le munkája minden részét. Kihangsúlyozza kollégáival való jó kapcsolatát, és a pedagógus szakszervezetben uralkodó jó, egymás tiszteletén alapuló viszonyokat. A szakszervezetben való tevékenysége is ezt az azonosulást mutatja. A pedagógusok közösség-szervező szerepét is magára vállalja, Pátkán például már programokat és ünnepeket szervez, férjével együtt a falu életében jelentős szerepet játszik. A jótékonykodást, mások, illetve a szegények segítségét hangsúlyozza ki (ez később néhány mondatos „hitvallásában” is kiténik), a társadalmi munkákban

23 Bálint – Kovács – Balázs – Ozsváth 2009: 461.

24 Adatközlőm folyamatosan modern eszmékként említi az államszocializmus által terjesztett, az oktatásba beépítendő elemeket. Ezeket életében a továbbiakban is korszerű, követendő elvekként definiálja.

szívesen vesz részt. Az Ifjúsági Vöröskereszt helyi szervezője, a különböző adománygyűjtő alkalmak (pl. Katalin-napi bál) aktív résztvevője, szervezője.

PRESZTÍZS, MEGBECSÜLTÉG

A tanítói munkakör választásának egyik motivációjaként Ozsváth Imola azt emeli ki, hogy az egy biztos megélhetést, de alacsony megbecsültséget biztosító szakma.²⁵ Ezzel szemben adatközlőm egész élettörténetéből az tűnik ki, hogy munkássága során, illetve azután (35 év elteltével) is komoly megbecsülést kap egykori diákjaitól, és a falu vezetőségétől is. Ez a megbecsültség az, amit élettörténete mesélése során valóban végig hangsúlyoz, majd példaként hozza fel a mai oktatás társadalmi helyzetével szemben. Irén az osztálytalálkozóok lelkes résztvevője, minden meghívásnak eleget tesz, szívesen találkozik diákjaival, ami éppen ennek a megbecsültségnek köszönhető. Erről az interjú során minden alkalommal kissé elrészgyönyörűlve mesélt. Élettörténetében megemlíti a találkozókat, ám csak később, egy kiegészítő írásban tér ki arra, hogy a falu 2009-ben díszpolgárrá avatta. Ezt nagyon nagy megtiszteltetésként élte meg, és írásában hangsúlyozta, hogy a cím nem csupán neki szólt, hanem elhunyt férjének is, hiszen mindketten nagyon sokat tettek a faluért, az iskoláért. Itt kiemeli, hogy sokat munkálkodtak azon, hogy a faluban élő cigány közösséghez tartozó gyerekek is iskolába járhassanak. Megbecsültségét tehát nem csupán tanári/pedagógusi szerepkörének köszönheti, hanem annak is, hogy férjével együtt a falu kulturális életében is szerepet vállaltak.

A GYERMEKKOR

Phillip Lejeune élettörténetekről szóló fejtegetésében fogalmaz így: „Az elbeszélés többsége azonban világos megszerkesztettséget mutat mind időben, mind a csoporthoz fűződő viszonyában, és egy adott értékrendhez viszonyít”.²⁶ Ez az az értékrend, amihez képest az egyén élettörténetében elhelyezi magát, az eseményeket, saját cselekedeteit, tevékenységét, személyét érzékeli és értékeli. Ezek az értékek, a lét értelmének megfogalmazása, az élet értelmezése, vagy „lételmélet” a gyermekkorban, illetve annak értelmezése mentén alakul ki. A gyermekkorból hozott értékeket az egyén az életstratégiáiba építi be, úgy is fogalmazhatunk, hogy a gyermekkor az értéképződés elsődleges időszaka.²⁷ A vizsgált élettörténetben is megfigyelhetjük, hogy a családból hozott értékek az egész konstrukcióban

25 Bálint – Kovács – Balázsi – Ozsváth 2009: 433–436.

26 Lejeune 2003: 139.

27 Hankiss 1980.

dominálnak: ilyen a tanulás, az olvasás szeretete, egymás megsegítése, illetve a közösség szolgálata is.

Nem véletlen, hogy az élettörténetben erre az időszakra nagy hangsúly kerül, az interjú közel egyötödét ez az időszak teszi ki. A szüleivel, testvéreivel való jó kapcsolatot hangsúlyozza, és ezzel párhuzamba állítva tár elének egy szintén pozitív értékek mellett definiált, konfliktusoktól mentes, már-már idillikus életet. Testvéreivel való jó kapcsolatát emeli ki a tanítói pálya választásának legfontosabb motivációjaként is. Számomra azonban nagyon érdekes kérdés, és további vizsgálódásokra sarkall, hogy gyermekeivel való kapcsolatát éppen csak említi az élettörténetben. Ennek okai között bizonyára megtalálhatjuk azt is, hogy a szelekció során elsősorban szakmai pályafutására koncentrált, ám bizonyára más motivációk is közre játszhattak a gyerekszületés, a gyerekevelés témáinak elhagyásában.²⁸

KÖVETKEZTETÉSEK

Dolgozatomat a korábban említett témák összefoglalásával szeretném zárni. Elsőként arra szeretnék utalni, hogy az élettörténet előadását tekintve nem tragikus, nem tragédiákra összpontosít. A tapasztalatok feldolgozása szempontjából inkább normális: az egyén élettörténetét előre adott kulturális képességek alkalmazásával próbálják megérteni, „az eseményt egy narratívába illeszti, amelyen belül értelmet nyer”.²⁹ Az élettörténeteknek megfelelően a mesélő bizonyos eseményekre koncentrált, szelekciót hajt végre. Ez a szelekció nem csupán az egyéni adottságok függvénye, hanem befolyással vannak rá az individuális élet társadalmi és kulturális dimenziói is.³⁰ (Emellett korábban kihangsúlyoztam az interjúhelyzet adottságait is, mely bizonyára itt erős befolyást gyakorolt a szelekcióra.)

Az élettörténet az én-identitás felépítésének folyamatát mutatja be számunkra, és mindig valamihez viszonyítva teszi ez meg. (Lásd korábban, a gyermekkorból hozott értékek is lehetnek ilyenek.) A „különböző kultúrák az életpálya és az élettörténet különféle forogatókönyvét fogalmazzák meg”,³¹ amelyek gyakran ilyen viszonyítási alapként szolgálnak. Ebből a szempontból megállapíthatjuk, hogy a felépített élettörténet a korban forgalmazott, a tanítói, tanári életről megfogalmazott „forogatókönyvbe” illik bele. Kihangsúlyozza az oktatói, nevelői feladatok mellett például a pedagógusok kulturális életben betöltött szerepét is. Emellett egy konfliktusoktól mentes, már-már idillikus életet tár elének. Természetesen nem

28 Az interjúkészítés óta eltelt időben többször terelődött a beszélgetés erre a kérdésre. Kiderült, hogy gyermekei születése után csupán 6-6 hetet töltött otthon, ezután visszatért tanítani. Gyermekeire az iskolás, vagy iskola után lévő lánytanítványai vigyáztak, amíg ő munkáját végezte. Ez részben magyarázza, hogy életstratégiája miért nem változott jelentősen a gyermekek születésével.

29 Rösen 2004: 14.

30 Illyés 2002: 72. Lásd még Illyés 2002: 72. Az élettörténet „egy narratíva, egy diskurzus, amely a hagyomány által meghatározott, és amely a jelen horizontjából feltáruuló múltat beszél el”.

31 Illyés 2002: 72.

hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az az életpálya, melyre az élettörténet-konstrukció ráépül, hasonló felépítésű a korban megszokottakhoz.³² Azt is fontos megjegyezni, hogy az én-identitás kialakításában emellett valóban fontosak, arra valóban hatással vannak a hivatáshoz kapcsolódó társadalmi, kulturális, gazdasági folyamatok.³³

Mind beszédmódját tekintve, mind az említett témák, események tekintetében leszögezhetem, hogy az élettörténet nem sorolható a tipikusan női élettörténetek közé. Nem csupán az életpályára való koncentráció, tehát nem csupán a tematikai felépítés az, ami ezt mondatja velem. Az élettörténetből ugyanis hiányoznak a gyerekevelésről, a házasságról szóló történetek, és kevés utalás történik az elbeszélő és más szereplők kapcsolatáról is (itt elsősorban gyerekkorából hoz példákat, illetve férjét emeli ki). Nem látatja tehát magát az egyén-viszonyrendszerben, az élettörténet inkább az individuumba koncentrál, és felépítését tekintve is inkább lineáris, kevesebb az asszociációra alapuló történet.³⁴ Hiányoznak a dramatikus jellegű narrációk és a mély érzelmi megnyilvánulások is (a gyermekkor itt ismét kivétel). Úgy gondolom, ezek a jellemzők azzal függnek össze, hogy a nők ebben az időszakban, a korábban vizsgált paraszti önéletrajzok elbeszélőivel ellentétben, más szerepekben és szerepkörökben jelennek meg. Habár továbbra is az anyaság-háziasszony kép marad az általános, előtérbe kerülnek az egyéni boldogulást, sikert megkívánó, illetve lehetővé tevő életutak. Emellett a szocialista nőkép is más értékeket helyez előtérbe: a közösség szolgálata kerül előtérbe, az öntudatos (nyilván az ideológiához hű) nő lesz az ideálkép, aki a nehéz helyzetben is megállja a helyét. Úgy gondolom, az élettörténetben ennek hatását is megfigyelhetjük.

Korábban már kitértem rá, hogy úgy gondolom, az élettörténet felépítése nem annyira a kornak megfelelő, ideális pedagógus képét igyekszik elénk állítani, hanem inkább azt, az e köré az alak köré szerveződő megbecsültséget, amit interjúalanyom munkája során és utána tapasztalt, illetve a mai napig tapasztal. Ez a gondolat végigvezet az élettörténeten, és egyfajta vezérfonalként, visszatérő elemként funkcionál a mesélő számára.

Több elemet kiemeltem már a korábbiakban, hogy az élettörténet pozitív kicsengetése, az élet konfliktusoktól mentes ábrázolása milyen okoknál fogva lehetséges. Említettem itt a gyermekkorából hozott értékek továbbvitelét, a hivatás szerepét, a pedagógusélet szerepeit, hozzátehetném, az emlékezés folyamatait is. A dolgozat lezárásaként azonban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az élettörténet pozitív folyása legfőképpen annak köszönhető, hogy azoknál a fordulópontoknál, melyeknél az egyénnek adaptációra volt szüksége, tehát az új helyzethez alkalmazkodnia kellett, valamint új életstratégiákat kellett megfogalmaznia, ez a folyamat sikeresen ment végbe. Tehát, kicsit kifordítva a gondolatot, a boldog élet képe (tehát az egyén szempontjából életének értékelése) nem mástól függ, mint az adott élethelyzethez való alkalmazkodás sikerességétől vagy kudarcától, vagyis attól, hogy az elsajátított, illetve alkalmazott viselkedési modell mennyire felel meg az

32 Lásd Bálint – Kovács – Balázs – Ozsváth 2009.

33 Pataki 2001: 27.

34 Lásd például ezt Küllös 1988.; a tipikusan a női élettörténetekre jellemzőnek írja le.

adott körülményeknek. Az adaptációban, visszatérve a dolgozat tárgyához, az élettörténet is szerepet játszik, melynek felépítése, struktúrája, tartalma, értelmezése is kulturálisan és társadalmilag meghatározott. Illyés Sándor szavaival élve:

„[...] az egyén kötelezően ki kell alakítsa önazonosságát, hogy megfelelő stratégiákat tudjon kiválasztani és alkalmazni az életben. És ezeket a stratégiákat az a közösség biztosítja, amelyben él az egyén, és amelynek normáihoz kell adaptálnia.”³⁵

IRODALOM

- BÁLINT Dezső – KOVÁCS Piroska – BALÁZSI Dénes – OZSVÁTH Imola
2009 *Lámpások voltunk... Udvarhelyi pedagógusok élettörténete*. Kolozsvár: Gondolat Kiadó.
- ILLYÉS Sándor
2002 Az élettörténetekben megjelenő etnicitás egy vegyes házasság esetében. In Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Életutak és életmódok*. 71–96. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- HANKISS Ágnes
1980 „Én-ontológiák.” Az élettörténet mitologikus áthangolása. In Frank Tibor–Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat II*. 30–38. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- KESZEG Vilmos
2011 *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- KOVÁCS Éva
2011 A narratív módszertanok politikája. *Forrás* 7–8. sz. 3–20.
- KÜLLŐS Imola
1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar Néprajz V*. 251–266. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LEUJENE Philippe
2003 Önéletírás, élettörténet, napló. Fordította és válogatta Z. VARGA Zoltán. Budapest: L’Harmattan.
- MANDELBAUM, David G.
1982 Egy életrajzi tanulmány: Ghandi. In Küllős Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer*. 29–45. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Documentatio Ethnographica 9./

35 Illyés 2002: 92.

NIEDERMÜLLER Péter

1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XCIX. évf. 3–4. sz. 376–389.

PATAKI Ferenc

2001 Élettörténet és identitás. Budapest: Osiris Kiadó.

ROSENTHAL, Gabriele

1990 Reconstruction of life stories: principles of selection in generating narrative biographical interviews. In Josselson, R. – Lieblich, A. (eds): *The narrative study of lives* 3. 59–91. London: Sage.

RÜSEN, Jörn

2004 Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban. *Magyar Lettre Internationale* 54. 14–15.

TENGELYI László

1998 Élettörténet és önazonosság. In Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény*. 13–48. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Pajor Katalin

PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézet, Budapest

E-mail: pajor.katalin@gmail.com

Katalin Pajor

The ethnographic study of a Hungarian village teacher's life story

The paper provides an ethnographical and sociological analysis of a former Hungarian village teacher's life story. It is based on the biographical interview which was recorded in 2018. First Rosenthal's hermeneutic case reconstruction method is applied in the analysis. Secondly Mandelbaum's morphological analysing technique is used and the life events are examined in order to find the drastic shifts leading to new adaptation strategies. Finally, a comparative analysis is carried out on the bases of similar life stories of Hungarian teachers from Romania.

NŐK A SZOCIALIZMUSBAN

Ilona történetéből... Egy életre szóló identitásváltás, avagy út a rendelőintézetből a búzatáblába

„A társadalom mindig képes rá,
hogy valamelyik nemtől megtagadja, amire mind a kettő képes.”
(Margaret Mead)

Ilona¹ életében – az ő szavait idézve – nincs semmi különös. *Nem értem, miért érdekes az, amit mondok* – hangsúlyozta időről időre beszélgetéseink során. Sokan találkozhattunk már azzal a kutatói helyzettel, amikor adatközlőink, beszélgetőpartnereink rendre nem értik, miért érdekesek *pont* *ők* számunkra. Izgulnak, idegesek, hogy válaszolni tudjanak kérdéseinkre, s nem tud(hat)ják, hogy szinte bármit is mondjanak, szemünkben, a kutató szemében fontos adalékot jelent a vizsgálni kívánt jelenség vagy folyamat megértéséhez.²

Ilona története tágabb, felülnézeti perspektívából értelmezve egy többszörös keresztmetszetben helyezkedik el: az elbeszélő mikrovilágának képeiben megtalálhatjuk azokat az elemeket, amelyeket meghatároz a vidéki munkáscsalád szellemisége (például az '56-ról való mély hallgatás, Ilona szavaival élve „a burokból nevelés”), a valláskövetés, vagy az ő, mindig szabálykövetésre törekvő magatartása, amelynek később „rendszerellenes” férje ellenpólusát jelentette. Ilona elbeszélése párhuzamosan mutatja meg, hogyan lesz az álmodó középiskolás lányból feleség, anya, majd felnőtt, gyakorlatias nő, azaz hogyan változnak szerepei az idő múlásával, s közben nagyító alatt láthatjuk, hogy a mezőgazdaságból megélni akaró – szintén Ilona szavaival élve – „kisember” hogyan próbálkozik a szocializmus derekán az előre jutással, hogyan lépeget céljai megvalósítása felé.

Jelen dolgozat az élettörténet ez utóbbi szegmensét állítja középpontba, amelyben röviddel házasságkötését követően Ilona elhagyja az általa tanult és szeretett egészségügyi pályát, és férje oldalán háztáji kisgazdaságot, majd mezőgazdasági

1 Jelen dolgozatban a Tóth Istvánné Zsigri Ilonával (1958), Édesanyámmal készült életútinterjú részleteit mutatom be. Abból a célból, hogy minél részletesebb legyen Ilona elbeszélése, háromszor ültünk le beszélgetni. A rögzített anyag magán hordozza mind a klasszikus, mind pedig a fókuszált életútinterjú ismérveit. Klasszikus életútinterjúról beszélünk, hiszen az első beszélgetés során arra kértem, mutakozzon be, mesélje el életét a kezdetektől. Ugyanakkor fókuszált is az interjú, hiszen Ilona születésétől, 1958-tól a rendszerváltással bezáró időszakig követhetjük végig élettörténetének részleteit.

2 Vö. Lejeune 2003: 131.

vállalkozást épít ki. Az életesemények egymásutánosságában halljuk magát az elbeszélőt, aki reflektál az általa szerkesztett élettörténet részleteire, magától is megkérdezve, hogy ki is ő. Dolgozatom arra vállalkozik, hogy Ilona kérdését és válaszait középpontba állítva gondolkozzon el a megrajzolt narratív identitás értelmezési lehetőségeiről.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

Azokban a társadalomkutatási gyakorlatokban, amelyekben a kutató közvetlenül érintkezik a vizsgált valóság szereplőivel a terepmunka és a különböző interjúszituációk által, ő maga is az adott realitás alakítójává válik. A „terep” és a kutató közötti érintkezés számos különböző formát ölthet, amelyet befolyásol az a tényező, hogy a kutatás kezdetének pillanatában a kutató milyen pozícióból tekint a vizsgált valóság szereplőire. A kutatói pozíció értelmezése az 1970-es évektől vált fontossá a néprajzi és a kulturális antropológiai kutatásokban, amelyet első sorban a saját társadalom kutatása felé forduló kulturális antropológiai érdeklődés idézett elő. A kutatói önreflexió elve szerint a kutatói pozíció körülírásánál fontos meghatározni, hogy a kutató számára ismert vagy ismeretlen kulturális valóság jelenti-e a vizsgálat terepét.³

Tanulmányom alapját nem terepmunka, hanem egy többlépcsős életútinterjú adja, de ebben az esetben is fontos tisztán körvonalazni a kutatás kivitelezésének és a rögzített információk értelmezésének módszertani kereteit. Mivel az interjút Édesanyámmal készítettem, „a saját kultúrájában kutató etnológus”⁴ módszertani problémáira szükséges reflektálni. Bár a saját kultúrát vizsgáló kutató számos előnyt élvez (például ismeri a kulturális kódokat, nem kell megküzdenie a befogás nehézségeivel stb.), több módszertani hátránya is lehet munkájának. E hátrányok között az egyik legnehezebbnek a megfigyelői távolság megteremtése tűnik: „a saját társadalom vizsgálatához meg kell teremtenünk azt a megfigyelői távolságot, ami egy idegen terepen eleve adva van, s ez nem feltétlenül könnyű, hiszen ha ott nem értjük, vagy félreértjük a megfigyelteteket, itt meg az a veszély fenyeget, hogy észre sem vesszük a jelenségeket, mert természetesnek tekintjük őket.”⁵

Jóllehet Édesanyám élettörténetét az előzetes élményeim és tudásom alapján állítottam kutatási érdeklődésem középpontjába, a konkrét interjúszituációban ettől az élmény- és tudásanyagtól meg kellett próbálnom bizonyos szinten függetleníteni magam. Mivel nem kizárólag saját kulturális közösségem, hanem egy közeli családtagom életútjáról szerettem volna kutatói szűrőn keresztül képet kapni, a *kérdés* során törekednem kellett arra, hogy az Édesanyám által elmondottak vezessenek első sorban, ne pedig a saját tudásom (ez a törekvés nem minden

3 Vö. Biczó 2003, Geertz 2005, Marcus – Fischer 1999, Menget 2009.

4 Fél 1991.

5 Kapitány – Kapitány 2008: 372–373.

esetben járt sikerrel, hiszen néhány történet elbeszélésében Édesanyám kihagyott olyan részleteket, amelyeket én korábbról ismertem, s ilyenkor tovább kérdeztem őt – kimondatlanul saját tudásom mentén).

A „bennfentes” kutatói pozíció az értelmezés során is megőrzi ambivalens tulajdonságait, hiszen latens módon is keretbe helyezi az elbeszélő által elmondottakat. Jelen esetben azt szerettem volna elemezni, hogy Édesanyám narratívájában hogyan öltenek testet életének fontos eseményei, hogyan szerkeszti adott pillanatban élettörténetét, mit emel ki és mit szelektál, hogyan konstruálja meg saját identitását az interjúszituációban. Paul Ricoeur szerint „amikor emlékezetéről beszélünk, szükségképpen felejtésről is beszélünk, hiszen végül is sohasem emlékezünk mindenre. A hiánytalan emlékezet elviselhetetlen teher lenne számunkra. [...] Egy elbeszélés mindig csak korlátozott számú eseményből áll, amelyeket az elbeszélés megkomponálásának műveletével válogatunk ki [...]”⁶ Ricoeur gondolata mentén Édesanyám élettörténetéből azokat a kulcsmomentumokat igyekeztem megragadni, amelyeket az elbeszélés során visszaemlékezésének láncába illesztett, ugyanakkor tudatosítottam, hogy visszaemlékezése adott pillanatban született konstrukció, amely bizonyos részleteket szelektál a múltból. Narratívájának analizálását e kulcsmomentumok által megrajzolt keretben igyekeztem elvégezni.

Dolgozatom címe azt mutatja, hogy egy „identitásváltás” folyamatának bemutatására vállalkozik írásom, azonban ez a megfogalmazás és a mögötte rejlő tartalom további magyarázatot kíván. Hogyan és milyen értelemben beszélhetünk (beszélhetünk-e) identitásváltásról, ha elfogadjuk, hogy „az identitás bizonyos idő alatt végbemenő tudat alatti folyamatok során alakul ki”⁷

Az identitáskutatás kedvelt kutatási terep mind a kvalitatív, mind a kvantitatív társadalomtudományokban,⁸ ugyanakkor mivel az identitás természete képlékeny, egyetemes definíciója nincs, fontos tisztázni, pontosan mit is értünk alatta adott kutatási kontextusban. Jelen esetben az az újabb módszertani kérdés merül fel: hogyan lehet az identitást vizsgálni egy többlépcsős életútinterjúban akkor, ha az élettörténet elbeszélése nem fut ki a jelenig, hanem lezárul a múlt egy meghatározott pillanatával?⁹

Tudjuk, hogy adott egyénben számos identitás(elem) létezhet egyidőben nemi, vallási, politikai, nemzeti, szakmai stb. kategóriákban.¹⁰ Ezek az identitáselemek a bennünket ért hatások mentén változnak, artikulálódnak, cserélődnek, kristályosodnak vagy épp el is tűnnek: „például, amikor valamely életkori vagy iskolai érettségi határt lépünk át, tehát változik életünk társadalmi kontextusa és annak logikája.”¹¹ Az identitásalkotó faktorok között húzódhat ellentmondás,

6 Ricoeur 1999: 63–64.

7 Hall 1997: 65.

8 Lásd például Castells 2006, Gantner – Schweitzer – Varga 2010, Greenfield 2009, László 1999, Pataki 2004.

9 Személyes érintettségem miatt az életútinterjú időbeli keretét 1958 és 1989/90 között húztam meg, erre az időszakra vonatkozó személyes élményeim, tapasztalataim nem, az azóta hallott elbeszélések viszont torzíthatják az elemzést.

10 Leve 2011: 513.

11 Kaschuba 2004: 115.

az identításelemek nem ugyanazzal a jelentőséggel bírnak.¹² Ezek a folyamatok hosszabb-rövidebb időtartamban alakítják a személyiséget, tehát a valóságban nem hirtelen, egyik pillanatról a másikra történő fordulatokként befolyásolják az individuum magáról alkotott reprezentációit.

Azonban mi történik abban az esetben, amikor az identitást a szó szoros értelmében egy „folyamatosan újraserkesztett élettörténetnek”¹³ tekintjük, amelyben az individuum közvetlenül előttünk szerkeszti meg elbeszélésében azt, hogy hogyan látja életének alakulását, változásait? Identitásába ebben az esetben nem közvetlenül,¹⁴ hanem narratívája által kapunk betekintést. Tehát – válaszolva a korábban feltett módszertani kérdésre – ebben az esetben azt, ami az elbeszélő narratívája szerint hirtelen, egyik napról a másikra történt, az elbeszélő igazságaként szükséges megérteni, és fontos ebben a keretben elemezni: „a történetek létezővé, jelenvalóvá tesznek egy lehetséges (elmúlt, elképzelt, sajátos körülmények között megtapasztalt) világot. A narratív reprezentációk egy része olyan valóságot tesz érzékelhetővé, amely másképpen nem tapasztalható meg.”¹⁵ Az *identitásváltás* tehát jelen esetben azért tűnik helytálló megfogalmazásnak, mert az elbeszélő szerint hirtelen változott meg az élete, hirtelen érték olyan hatások, amelyek befolyásolták az önmagáról alkotott reprezentációit, illetve gondolatait a világban való helyéről, pozíciójáról.

Mivel gyakran maga az elbeszélő szolgált fontos háttér-ismeretanyagot a narratívához, így az elemzés feladata a háttérinformációk narratívában betöltött szerepének megvilágítása.¹⁶ Mindezekből kiindulva dolgozatomban kísérletet teszek az élettörténet fentiekben megjelölt szegmensének bemutatására, és kellő óvatossággal annak értelmezésére, hogy az elbeszélő életét keretező események hogyan befolyásolták önképének konstruálását.

ILONA TÖRTÉNETÉBŐL...

Ilona, miután egy Heves megyei faluban, Heréden befejezte az általános iskolát, a hatvani Bajza József Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskolában folytatta tanulmányait, ahol négy évet töltött. Az egészségügyi pálya mindig is vonzó volt számára, megfelelő perspektívát jelentett az elhelyezkedésre tanulmányait követően:

12 Belsey 1995: 18.

13 László 1999: 14.

14 Gondolok itt például a résztvevő megfigyelésre, amikor az (életút)interjú csak egy kiegészítő módszer a kutatási eljárásban, és az egyén identitásának „megnyilatkozását” nem kizárólag elbeszéléséből, hanem konkrét cselekvéséből is megtapasztaljuk.

15 Keszeg 2011: 53.

16 Agar 1982: 106–107.

Nekem nagyon tetszett az egészségügy, a fehér köpeny, meg ezek a dolgok. És azt gondoltam, hogy orvosnak olyan könnyű lenni, de ahogy nőttem, egyre jobban láttam, hogy nekem ehhez nincsen elég erőm meg kitartásom. Hát az általánosban szorgalmas voltam, de a szakközépben már inkább csak igyekeztem. Tehát olyan 3,6-8-as átlag azért nem mondható olyan fényesnek. Szinte egy egészet romlott az átlagom az általánoshoz képest, mert bizony az általános iskolai alapokra valahogy úgy éreztem, hogy nem lehet annyira építeni.

Az önmegvalósítást tehát Ilona nem a továbbtanulásban, hanem a mielőbbi elhelyezkedésben látta: *miután elég jól, négyesre érettségiztem, meg sem fordult a fejemben, hogy még tovább tanuljak. Talán még a nyarat sem vártam végig, hanem elkezdtem dolgozni a hatvani rendelőintézetben asszisztensként a gyerekszakrendelőben. Így lett munkahelyem, nagyon kevés fizetésért. A fiatal lányt büszkeséggel töltötte el, hogy felvették dolgozni a rendelőintézetbe, hiszen elkezdte önálló egzisztenciájának megteremtését, kapott önálló fizetést. Mi több, úgy vélte, hogy az egészségügyben dolgozók – ezáltal ő maga is – köztisztviselőként álló személyek: *En akkor úgy éreztem, hogy az egészségügyben dolgozni az olyan felemelő érzés. Hogy azok, akik ott dolgoznak, megbecsülést érdemelnek és meg is kapják. A mostani helyzetben szerintem ez nagyon megváltozott.**

A munkahelyen történő elhelyezkedéssel párhuzamosan kezdte foglalkoztatni a családalapítás gondolata, s ezzel egy időben Ilona narratívája szerint 1976–1977-ben felgyorsultak életében az események. Miután dolgozni kezdett, udvarlója lett Zagyvaszántóról, István, aki Ilona kategóriái mentén nem egy átlagos fiú volt. Ilona a kezdetektől érezte, hogy kapcsolatuk nem a megszokott módon alakul:

Amikor a férjem még nem volt a férjem, csak az udvarlóm, nem is értettem, mikor azt mondta, hogy ő azon is gondolkodik, hogy megnősüljön-e – még rosszul is esett nekem –, mert, amit ő akar, azt nem biztos, hogy van olyan, aki tolerálja. Elmondta, hogy ő állatokat akar tartani, hogy háztáji kisgazdaságot akar felépíteni. De én mondtam, hogy mellette állok, meg ilyenek, és akkor megbeszéltük, hogy megveszszük a gyűrűt.

Végül a közös jövő mellett döntöttek, s még 1977-ben összeházasodtak. Az esküvő, majd az azt követő együttélés Ilona szerint az akkori hagyományoknak felelt meg, mert a lakodalmat követően elhagyta a szülői házat, és férje családjához költözött:

Az esküvővel gyökeresen megváltozott az életem. Én Heréden nőttem fel, ott éltem a gyermekeivéimet, aztán átkerültem ide, Zagyvaszántóra, és meg kellett próbálni felnőttként viselkedni tizenkilenc évesen. Anyós, após mellé kerültem, négyen laktunk, sőt, volt, mikor hatan, mikor a gyerekek megszülettek. Az ő házukban majdnem tíz évig együtt laktunk.

Ilona közben egyre jobban érezte, hogy a férje egy teljesen más világot képvisel mind a munkáról, mind a politikáról alkotott nézeteiben, mint amit otthon

megszokott. Próbálta összevetni a saját tapasztalatait, a világról szerzett tudását a férjével, de eleinte bizonytalan volt:

A férjem mindig rendszerellenes volt, mindig mást akart. Én ezt nem is értettem igazából, mert azt lehet mondani, hogy én az iskolapadból kiszédültem egy kicsit a munkahelyre, meg utána férjhez mentem. Nem értettem a férjemet, hogy mi baja van a nyolcórás munkával, meg a rendszerrel, meg a nem tudom én mivel. Ő mindig akart egy kis gazdaságot. Elmondta, hogy ő állatokat akar tartani. És ezt mindjárt az elején, még össze se voltunk házasodva, de már meg volt beszélve, hogy mi szarvasmarhát fogunk venni, és akkor majd azokat hizlaljuk. De nem én (!), hát én ezt úgy gondoltam, hogy nekem ebben nem lesz részem, hanem apósom meg ő csinálják, ahogy akarják. Mit bánom én! Ha dolgozni akarnak, hát csinálják, vesznek bikát, meghizlalják, leadják és akkor ebből lesz nekünk egy kis mellékjövedelem – gondoltam. Ez volt '77-ben. Na de '77-ben mi úgy házasodtunk össze, hogy a nászút, ami kéthetes lett volna Hajdúszoboszlón, az első hét után hazajöttünk, és elkezdtük az istállót építeni. És azon a nyáron el is készült, és el is mentek megvenni ezeket a bikákat, csak egy baj volt, hogy nem kaptak bikát, csak üszőt, tehát női ivarú állatot hoztak. „És hát akkor majd azokat meghizlaljuk [...]” – mondták.

A háztelekre épített istállóba 1977-ben megérkeztek az első „nagy” haszonállatok, s megkezdődött – párhuzamosan az ország agrárpolitikai válságának kibontakozásával¹⁷ – a család háztáji gazdaságának tényleges kiépítése.¹⁸ Ez a momentum azonban folyamatában nem, csupán visszatekintve tudatosult az elbeszélőben:

Igen ám, amikor meghizlalták az állatokat, akkor én még dolgozni jártam, meg közben ugye terhes lettem, szóval az állatokkal annyira én nem foglalkoztam, csak amikor odakerült, hogy megnőttek, akkor azt mondták, hogy ezt kár leadni, akkor fedeztessük be őket, és legyenek tehenek. Hát, ekkor már éreztem, hogy nagyon belekerültünk a slamasztikába, mert akkor, amikor lelett az első tehén, azt fejni is kellett. És anyósom, a mama pont beteg lett, Kékestetőre kellett neki egy hónapig befeküdni. Apósom, meg a férjem ugye dolgoztak, én meg ott maradtam a tehénkével, a háztartással, meg a kicsi gyerekekkel, és hát, eleinte kézzel fejtük a tehenet. És bizony én is fejtem... Egyszer-kétszer megmutatták, hogy kell, és hát utána nem várhatta el az ember, hogy mindig jöjjön valaki, amikor én kerültem sorra, akkor nekem kellett ezt megcsinálni. Korábban álmomban nem gondoltam volna, hogy én majd tehenet fogok fejni, meg túrót csinálok, meg vaját köpülök, meg ilyen dolgok. Meg tehenet ellesztek! Mert én is közreműködtem benne, sőt volt, amikor szegény bocit újra kellett éleszteni, mert úgy született meg szegénykém, és az egészségügyi tudományom ott előjött, hogy hogyan is kell mesterséges légzést adni neki.

17 Lásd például: Estók – Fehér – Gunst – Varga 2005: 328–332.; Sipos 1994: 504–509.; Schlett 2011.; Ungvárszki 1989: 60–69.

18 A háztáji lehetséges definícióról lásd például: Andorka – Harcsa 1982: 205.

Ilonának tehát egy teljesen új, idegen szerepkörnek kellett megfelelnie. Elbeszéléséből azonban mégsem egy alárendelt helyzet nehézségei tükröződnek, sokkal inkább az elvégzett feladatból származó jóérzést fedezhetjük fel gondolataiban. Ezt a jóérzést az is táplálta benne, hogy korábban semmilyen hasonló munkatapasztalata nem volt a mezőgazdaságban, mégis képes volt megfelelni a kihívásoknak.

A szocializmus „negyven év agrárpolitikájának egyik legtöbbet vitatott kérdése a háztáji és a kisegítő gazdaságok szerepének megítélése, politikai-gazdasági kezelésük módja volt. Mind a hivatalos politikai álláspont, mind a követett gyakorlat változásaiban jól nyomon követhető a támogatás és a visszaszorítás politikájának időben változó, pontosabban váltakozó érvényre jutása”.¹⁹ A szakirodalom szerint „a nyolcvanas évekre a kistermelők összetétele és a kistermelés funkciója is módosult. A kistermelők legnagyobb része már nem a tsz-paraszság, hanem az ipari munkásság körébe tartozott”.²⁰ Ilona és István esetében is fennállt ez a helyzet, mert István az ipari munkások körébe volt sorolható, s kezdetben a háztáji gazdaságot a munkahelyi munka mellett próbálta építeni, mindeközben Ilona otthon ragadt a teendőkkal. Innentől kezdve Ilona életében az otthon és a munka szférája nem különült el, hanem szervesen összeolvadt. Ezt az összeolvadást bizonyos tekintetben feszültségként élte meg a fiatal nő: bántotta, hogy a külvilág azt látja, hogy otthon van és „nem dolgozik”, hogy kívülállók nem látnak rá arra a nehéz munkára, amelyet ő otthon végez el. Többször kísérletet tett, hogy visszatérjen az egészségügyi pályára, de a családi-gazdasági körülmények ezt nem tették lehetővé. Az egészségügyi pálya iránti elkötelezettsége Istvánnal való találkozása előtt kialakult Ilonában, amelyet a mezőgazdaság tehát nem tudott benne felülmúri:

Én szerettem volna maradni, de mivel úgy alakult az életem, hogy nem maradtam, így... De mindig, hogyha valamilyen újságcikkben valamit, ha láttam, mindig elolvastam. Jobban érdekelt sok éven keresztül, mint a föld, mint a mezőgazdaság. Hogyha a Heves Megyei Hírlapban láttam cikket a hatvani kórházról, akkor előbb azt olvastam el, mint ha a gazdasághoz találtam volna valamit. Tehát valahol mindig bennem volt.

Nem kizárólag a szakmai elhivatottság, hanem az önállóság, az önálló kereset is hiányzott Ilonának, ezért a háztáji gazdaság mellett varrónői bedolgozást vállalt.

Azok a nők, akik nem rendszeres, napi bejárást igénylő munkahelyen dolgoznak, hanem otthon látják el feladataikat, kevesebb olyan lehetőséget kapnak, kevesebb olyan társadalmi kapcsolatot tudnak ápolni, amelyek lehetővé tennék számukra, hogy pozitívabb önképet alakítsanak ki saját magukról. A megszokott környezet szabályai, amelyeket többségében talán nem is ők, hanem a társuk alakított ki, meggátolják őket az identitáskeresésben.²¹

¹⁹ Ungvárszki 1989: 152.

²⁰ Estök – Fehér – Gunst – Varga 2005: 328.

²¹ Bernier – Cameron – Rinfret-Raynor – Chamberland 1997: 131.

Ez a jelenség bizonyos szinten Ilona esetében is megfigyelhető volt, szülei ezért szkeptikusan figyelték lányuk új élethelyzetét:

A szüleim többször föltették nekem a kérdést, hogy biztos, hogy ezt akarom-e. Meg, hogy boldog vagyok-e. Meg, hogy ezért tanítottak-e – jó mondjuk az elején ez nem látszódott, hogy hogy lesz, már akkor látszódott jobban, amikor két gyerek is volt, meg letelt a GYES, és csak mindig mentünk, mentünk egyre bentebb ezekbe a gazdasági dolgokba, a kistermelésbe, tehát a férjem álmának a megvalósításába. Nevezhetjük így, mert neki ez volt az álma. És én pedig – mivel hozzámentem és tudtam, hogy ő mit akar – mindenben támogattam. Hát, ez jelentett mindenféle munkát, ami csak adódott: a szénagyűjtéstől a hivatalos dolgokon keresztül az állatgondozásig. Mindent. Mindent, ami a gazdasággal kapcsolatos volt. Sőt, még a traktorszerelésben is segítettem, mert nem volt, aki megfogja, nem volt más, aki segítsen. Mi mindent együtt csináltunk.

Ilona önreflexív soraiból ismét jól kiolvasható: a szó klasszikus értelmében nem tartotta magát alárendelt nőnek, hiszen István a kezdetektől megosztotta vele elképzeléseit, álmait, és ő döntött úgy, hogy társa lesz mindebben. Tehát annak ellenére, hogy Ilona szavaival élve nem volt „leányálmom” az a munka, amit a gazdaságban el kellett végeznie, jól érezte magát az új feladatkörében, mert úgy gondolta, igazi társa lett férjének, és együtt haladnak előre:

Ő volt mindig az, aki „találgatott”, hogy ezt így kellene, azt úgy kellene, mert hát nekem azért a két gyerek mellett nem volt olyan sok időm, meg energiám. De közben mindig az volt bennem, hogy együtt csinálunk valamit, és akkor együtt látjuk annak az eredményét, mert azért csak volt belőle egy kis hasznunk. Ugye sertéssel is foglalkoztunk, meghizlaltuk és leadtuk őket, például ilyen pénzből sikerült egy Polski Fiatot is újonnan megvenni 1981-ben, ami nagyon nagy dolog volt. [...] A férjem is nagyon támogatta, hogy legyen jogosítványom, de én magam is szerettem volna, mert belső késztetés volt. Éreztem, hogy nekem erre szükségem lesz majd, mert szabadságot, önállóságot ad, hogy az ember el tudjon menni egyedül, el tudjon intézni dolgokat.

A családi gazdálkodás logikája szerint a mezőgazdasági munkából származó jövedelem nem individualizált, egyéni teljesítmény eredménye. A jövedelem a családé, a közös munka gyümölcse.²² A családi gazdálkodás formációjának alapja, a házaspár mikroszintjén azt láthatjuk, hogy a férj és a feleség nem két különálló vállalkozóként, hanem egy csapatként vannak jelen. Ilyen értelemben nem a hierarchikus női-férfi viszonyrendszer a domináns, hanem a kölcsönös függés. A hangsúly a két individuum szakmai egységén van, és nem az individuum különálló teljesítményén.²³ Mivel Ilona és István különböző kvalitásokkal rendelkezett – mi több, személyiség típusban is kiegészítették egymást –, különböző tudásokkal

22 Barthez 1984: 256–260.

23 Barthez 1984: 256–260.

tudtak hozzájárulni a szakmai egységhez, azaz kölcsönös egymásrautaltság is jellemezte őket, hiszen egyikük sem volt kompetens a másik feladataiban. Ezt az elképzelést alátámasztja az elbeszélés egy elágazása, amely szerint a '80-as évek elején a *Kistenyésztők Lapjában* István egy pályázati kiírásra lett figyelmes:

Az újságban meghirdettek egy pályázatot Kistermelői állattartás és takarmányozás – Ahogy én csinálom címmel. Ahogy ezt meglátta a párom, azt mondta, mi lenne, ha megírnánk, hogy mi hogy csináljuk. És hát, mivel én magyarból ötös voltam, jól tudtam fogalmazni, mondtam, hogy jó, megírhatom. „Nagyvonalakban mondd meg, hogy mi legyen benne, mit szeretnél, hogy benne legyen, és akkor én meg megírom.” – mondtam neki. És akkor megírtam, aztán beküldtük. Eredményes pályamunka lett, még pénzt is kaptunk hozzá, valami 300 forint körüli összeget.

Néhány évvel később István úgy érezte, igazságtalanul járt el a helyi tsz vele szemben. Nem tudta, kihez fordulhatna, így megkérte feleségét, hogy írja meg a felmerült problémát a *Kistenyésztők Lapjába*. A lap 1983. évi 7. számában megjelent Ilona írása, amelyben hasonló kiszáradt véleményét kérdezték azzal kapcsolatban, hogy férje jogosan művelt-e meg egy elhagyott földterületet:

Abban az időben még nem volt saját földünk és bérelni sem tudtunk. Volt a Zagyva-part, meg a rétek, ahol kaszálni lehetett. Ezért keveredtünk '83-ban olyan helyzetbe, hogy voltak területek, amiket nem műveltek, és a férjem felfedezett egy ilyen műveletlen földet, és akkor mondta, hogy ez milyen jó lenne nekünk. És akkor ezt szépen megművelgette, meg bevetette, és akkor jött a tsz, hogy az az ő földje és szépen kitércsázta az egészet. Végül természetesen kiderült, hogy a föld a tsz-é volt, és nekünk nem volt jogunk belemenni. És ebből született ez az újságcikk.

A gazdaság fejlődésével később aztán minden hivatalos intéztnivaló, papírmunka Ilona feladata lett:

Mivel a férjem nem szeretett írni, a megfogalmazással mindig gondjai voltak, ha hivatalos levelet kellett írni, vagy hivatalos helyre kellett menni, akkor mindig együtt mentünk, akkor még nem volt se telefon, se internet, semmi, és ha valamit ki kellett tölteni, akkor ezeket mindig én csináltam. Tehát ezek a papírmunkák mindig az én feladataim voltak.

Ilona tehát a gazdaság „szellemi” mozgóelemévé vált, azaz férjének, a gazdaság vezetőjének segítőjeként működött. A szakirodalom szerint a mezőgazdasági vállalkozások nagy többségében a munka jellegéből adódóan a gazdaságvezető férfi, míg a „segítői” pozíciót a nő tölti be.²⁴

²⁴ Barthez 1984: 256–260., Lengyel 1989.

[...] az 1976. évi 33. sz. törvényerejű rendelet 1977. január 1-től megszüntette az állami földtulajdon eladását. [...] A tsz-eknek megtiltották, hogy magánszemélyeknek földet adjanak el – ez egyébként addig is csak szűk korlátok között történhetett meg. Az új rendelkezések értelmében a magánszemé csak 5 kat. holdat, azaz 3 ha-t örökölhettek, a többire elővásárlási jogot formált az állam.²⁵

A helyi tsz Ilona és István gazdaságának fejlődését sem könnyítette meg, ennek ellenére István nem akart megállni a háztáji kisgazdaság fejlesztésével, hiszen a mezőgazdasági kistermelés a család jövedelemkiegészítésével kecsegtetett:

Hát, nehézségek azok voltak, például, mikor az első gépet, egy traktort, egy MTZ-t vettünk. A gép azért is kellett, mert ugye az állatok megvoltak, és gépesíteni kellett a széna betakarítását. Akkor még az, hogy ilyen nagyobb gépek magánszemélynek a kezében legyenek, az szinte nem is létezett. Mondjuk erre felénk most sem igazán jellemző, hogy ilyen különféle kisgazdaságok legyenek, de akkor egyáltalán nem volt, és támogatást meg nem lehetett sehonnan kapni rá. Ezt az első traktort én nem is tudom, hogy honnan vettük, a férjem meg tudná mondani, de én nem, mert sokszor én úgy voltam vele, hogy „jólván, csináld”, de valahol belül azt érzetem, hogy úgysem lesz ebből semmi komolyabb. Bizonytalannak éreztem, mivel senki nem csinált ilyet. Pont nekünk kellett ilyenrel foglalkozni [...]?!

Ilona úgy gondolja, azzal, hogy meghozott egy döntést és férjhez ment Istvánhoz, látatlanban vállalt egy olyan életet, olyan feladatokat, amelyekre korábban álmában sem gondolt:

Itt vannak ezek a képek, amik a Zagyva-parton készültek. Akkor én kimentem oda hozzá, azért, hogy lefotózzam, mert azért ez nem volt mindennapi, hogy valaki maszek ilyen géppel dolgozott. Én nem annak örültem, hogy traktorunk van, hanem annak, hogy neki sikerült megvalósítani az álmát. Meg valahol el sem akartam hinni, hogy ez én vagyok, hogy ilyen traktorunk van, meg állataink vannak, ahhoz képest, ahonnan én jöttem! Mert azért ez nagyon rövid idő alatt megváltozott, hogy az iskolapadból idecsöppentem.

Ilona története a rendszerváltást követően újabb fordulatokat vett, hiszen a kárpoztársaságnak, később az Európai Unióhoz való csatlakozásnak köszönhetően férjével alapított gazdaságuk nagyot tudott fejlődni. A Zagyva-part melletti réteket elhagyták, saját és bérelt földeken folytatták a gazdálkodást, amelyeken főként gabonát, búzát és árpát termesztettek és természetesen a mai napig. A legnagyobb fordulatot 2013 hozta Ilona életében, amikor is István, a férje meghalt. 2019-ben immáron hatodik éve írja társ nélkül, gyermekeivel azt a történetet, amelynek központja a '77-ben elindult kis háztáji gazdaság, amely mára stabil családi gazdaságként működik.

²⁵ Sipos 1994: 504–505.

1. Ilona történetéből

EGY ÉLETRE SZÓLÓ IDENTITÁSVÁLTÁS, AVAGY ÚT A RENDELŐINTÉZETBŐL A BÚZATÁBLÁBA

Ilona választása, hogy ezt az utat járja, talán túlságosan nagy személyes áldozatnak tűnhet a kívülálló számára. Attitűdjeit, magatartását többen bizonyára az „önfeláldozó”, az „alárendelt” kategóriák mentén értelmeznék, talán néhányak szerint Ilonának nem volt választása, s így az lett az identitása, hogy „nincs identitása” – én azonban sematikusnak és leegyszerűsítettnek érzem ezt a következtetést.

Az interjúk során Ilona bizonyos életrészekének történetei, eseményei által reflektált arra, hogy ki is ő, mit, hogyan, milyen motivációval cselekedett élete során. Megmutatta azt, hogy a szocializációval kapott világgépe hogyan egészült ki, hogyan alakult át, életének sorsfordítói hogyan határozták meg saját magáról, illetve szerepeiről való gondolkodását.

Bár Ilona történetének rögzítését, majd elemzését *insider* kutatói pozícióból kíséreltem meg, törekedtem arra, hogy az interjúk során a saját élményeim és tudásom által irányított kérdések a lehető legkevésbé befolyásolják az elbeszélőt élettörténetének megkonstruálásában. Az elemzés során fontos alapelvnek tekintettem, hogy kizárólag az interjúkban elhangzott és kidomborított események és történetek alakítsák ki azt a keretrendszert, amelyben Ilona identitásáról, identitásának változásáról gondolkodhatom (ugyanakkor ez a megfigyelői-elemzői távolságtartás nagy valószínűség szerint a tudat alatt többször is meglazult).

Ilona élettörténete (mint megannyi más élettörténet) számos értelmezési horizontot rejt magában, amelyekből dolgozatom egy lehetséges aspektust ragadott meg. Értelmezésem szerint Ilona elbeszélésében egy olyan önképet jelenített meg – talán azért, mert igaznak érzi, talán azért, mert így védi magát –, amelynek része mind az önfeláldozás, mind pedig az alárendeltség, mégsem ezek a dimenziók a dominánsak. Noha a számára sokat jelentő fehér köpenyt – és mindent, ami azzal jár – le kellett cserélnie, mégis úgy gondolja, hogy ezt a döntést ő hozta meg, dönthetett volna másképp is. Miután belecsöppent az addig számára távoli mezőgazdaság világába, gyakorlatiasságával megpróbált megfelelni az új világ támasztotta elvárásoknak, s az érzés, hogy erre képes volt, önbizalommal töltötte el. Interiorizálta az új élethelyzet adottságait, ugyanakkor törekedett önállósága megteremtésére és fenntartására.

Ilona többször kiemelte elbeszélésében, István nem titkolta előtte ambícióit, sőt, bizonytalan volt, hogy kitegye-e őt azoknak a nehézségeknek, amelyek saját terveinek megvalósításával járnak. Ilona döntést hozott: vállalja. A mezőgazdasági kisgazdaság kialakítása során azonban látszott, hogy – elbeszélése szerint – hiányzott belőle a tulajdonosi-vállalkozói mentalitás, ami a férjét hajtotta. Ebből adódóan Ilona nem hozott egyedül döntést a gazdasággal kapcsolatos ügyekben, hanem a férje útmutatását kérte. Nem akart döntéseket hozni, mert úgy gondolta, a férje birtokában van olyan tulajdonságoknak és tudásoknak, amelyek alapján ő megbízhat döntéseiben. Ez egy alá-fölérendeltségi viszonyt tűnik addig, amíg nem hangsúlyozzuk, hogy a döntés önmagában keveset ér, ha azt nem követi kivitelezés, amely az adminisztrációs teendőket (amelyek nélkül a gazdaság működésképtelen lett volna) illetően mindig Ilona feladata volt. Ilona elbeszéléséből több példát is láthattunk arra vonatkozólag, hogyan segítette férjét ott, ahol István nem rendelkezett megfelelő kompetenciákkal. A döntéshozás és a végrehajtás egységét látva tehát Ilona és István esetében helyénvalóbb a kölcsönös egymásrautaltságra rámutatni, ahol két különböző személyiségtípus egészíti ki egymást, ahol mindkét félnek megvannak az önálló feladatai, de azok csak együtt érhetnek cél: *De közben mindig az volt bennem, hogy együtt csinálunk valamit, és akkor együtt látjuk annak az eredményét.*

Így vezetett hát Édesanyám útja a rendelőintézetből a búzatáblába.

Irodalom

- AGAR, Michael
1982 Történetek, témák és háttérismeret. In Küllös Imola (szerk.): *Az élet-rajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában.* 99–117. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- ANDORKA Rudolf – HARCZA István
1982 A községi népesség társadalomstatisztikai leírása. In Vágvölgyi András (szerk.): *A falu a mai magyar társadalomban.* 179–235. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BARTHEZ, Alice
1984 Femmes dans l'agriculture et travail familial. *Sociologie du Travail* 26 (3). 255–267.
- BELSEY, Catherine
1995 A szubjektum megszólítása. *Helikon* 1–2. 14–34.
- BERNIER, Diane – CAMERON, Sylvie – RINFRET-RAYNOR, Maryse –
CHAMBERLAND, Claire
1997 Femmes et Identités. *Canadian Social Work Review / Revue canadienne de service social* 14 (2). 113–138.
- BICZÓ Gábor
2003 Posztmodern antropológia. In: Biczó Gábor (szerk.) *Antropológiai irányzatok a második világháború után.* 252–256. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- CASTELLS, Manuel
2006 *Az identitás hatalma.* Budapest: Gondolat – Infonia.
- ESTÓK János – FEHÉR György – GUNST Péter – VARGA Zsuzsanna
2005 *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988).* Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- FÉL Edit
1991 A saját kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia* 102. 1–8.
- GANTNER B. Eszter – SCHWEITZER Gábor – VARGA Péter (szerk.)
2010 *KÉP-KERET. Az identitás konstrukciói.* Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- GEERTZ, Clifford
2005 „From the native's point of view”: On the Nature of Anthropological Understanding. In McCutcheon – Russell T. (szerk.): *The Insider/Outsider Problem in the Study of Religion.* 50–63. London – New York: Continuum.
- GREENFIELD, Susan
2009 *Identitás a XXI. században.* Budapest: HVG Kiadó.
- HALL, Stuart
1997 A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus.* 60–85. Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium.
- KAPITÁNY Gábor – KAPITÁNY Ágnes
2008 Résztvevő megfigyelés a saját társadalomban. In Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története.* 369–410. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

- KASCHUBA, Wolfgang
 2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- KESZEG Vilmos
 2011 *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- LÁSZLÓ János
 1999 Identitás és szociális reprezentáció. *Magyar Pszichológiai Szemle* LIV. (1). 5–18.
- LEJEUNE, Philippe
 2003 Emlékezet, dialógus, írás: egy élettörténet története. In Z. Varga Zoltán (szerk.): *Válogatás Philippe Lejeune írásából*. 130–165. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- LENGYEL György
 1989 A vállalkozókedvről. *Szociológia* 3–4. 291–309.
- LEVE, Lauren
 2011 Identity. *Current Anthropology* 52 (4). 513–535.
- MARCUS, George E. – FISCHER, Michael M. J.
 1999 *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental moment in the Human Sciences*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- MEAD, Margaret
 1970 *Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- MENGET, Patrick
 2009 Kalandozás a posztmodern antropológia területére. In Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. 149–160. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- PATAKI Ferenc
 2004 *Érzelem és identitás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- RICOEUR, Paul
 1999 Emlékezet, felejtés, történelem. In N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. 51–67. Budapest: Kijárat Kiadó.
- SCHLETT András
 2011 Politika kontra mezőgazdaság. Az innováció lehetősége és lehetetlensége a szocializmusban. *Heller Farkas Füzetek* 1. 65–78.
- SIPOS Levente
 1991 A hazai földtulajdoni és földhasználati viszonyokról, 1945–1989. *Agrár-történeti Szemle* 1–4. 493–509.
- UNGVÁRSZKI Ágnes
 2005 *Agrárvilág Magyarországon 1848–2004*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Tóth Katalin

ELTE BTK ITDI Magyar és Összehasonlító Folklorisztika Doktori Program,
doktorandusz

E-mail: thkatih@gmail.com

Katalin Tóth

**Excerpts from Ilona's story:
Shifting identity for a lifetime**

My paper is based on a life-history interview in which a woman's identity shifts and changing roles are discussed. Drawn on this case study, first I outline the methodological challenges of doing anthropology at home. Then I reflect to the recent achievements of anthropological scholarship on identity, and I hint at further identity-discourses within social sciences. In the second part I analyse the biographical interview and highlight at those events which the informant held of key importance from her own point of view and as such they seemed to be determinants of her identity shifts.

Munkásnők, életutak és elbeszélések az 1970-es évek közepén Budapesten

*Talán majd az én gyerekeim megéri azt, hogy mondjuk
nem kell nyolc órát dolgozni egy nőnek, az talán majd
könnyebb lesz, mondjuk több mindenre jut ideje [...]*

BEVEZETÉS

A posztkolonialista irodalomban igen elterjedt fogalom a „subaltern” szó használata, amelyen olyan alanyt értünk, aki helyett legtöbbször (vagy mindig) mások beszélnek. Ha az analógiát természetesen nagyon körültekintően kell is alkalmazni, a magyar munkásnőkről elmondható, hogy meglehetősen alulreprezentáltak a hazai szakirodalomban.¹ Miközben az államszocialista korszakban nagy eredménynek és vívmánynak számított a női foglalkoztatás ugrásszerű megnövekedése, a munkásnők élet- és munkakörülményeiről kevés írás született,² és a téma a rendszerváltás óta sem keltette fel igazán a kutatók érdeklődését.³

A jelen tanulmány egy 1970-es évek közepén készült dokumentum-együttes tükrében vizsgál meg három kiválasztott női életutát, munkásnő-sorsot. A bemutatott életutakon keresztül szeretnék rámutatni bizonyos meghatározottságokra, strukturális kényszerekre és kulturális megkötöttségekre, amelyek a női életpályákat ebben a társadalmi közegben döntően meghatározták, alakították. Mivel a kutatás forrásai életútinterjúk, a dokumentumok azokat a stratégiákat is bemutatják, amelyeket a beszélők sorsuk javítása érdekében mozgósíthattak – bár igen sokszor más erőforrások és a környezet támogatása, megértése hiányában a munkásnőknek csak a nehéz sorsba való beletörődés jutott.

Az életútinterjúk egy nagy kutatás keretében készültek, amelyet a Népművelési Intézet indított el 1973-ban. A „Munkáseletmód–munkáskultúra” című projekt a munkásművelődés helyzetének és formáinak feltárását célozta, kiemelt

1 Az államszocialista korszakban született munkák kiváló elméleti elemzését adja Susan Zimmermann. A tanulmány arra is rámutat, hogy meddig mehetett el a korszakban a nőtörténet-írás és a marxista feminista kritika, miközben a feminizmus – természetesen – tiltott nyugati ideológiának számított. Lásd: Zimmermann 2014: 125–149.

2 Lásd például: Turgonyi–Ferge 1969. A hazai irodalom ismertetéséhez lásd Acsády 2017.

3 Ezt a hiányt volt hivatott pótolni Tóth (2010), de a tanulmánykötet jóval inkább ideológiai téziseket kíván igazolni, mintsem valódi történeti elemzés.

vállalatoknál (pl. Egyetemi Nyomda, Budapesti Rádiótechnikai Gyár, galvanizáló üzem stb.). A kutatásban férfi és női munkásokat is megkérdeztek, és az interjúalanyoknak egy meglehetősen terjedelmes kérdőívet is ki kellett tölteniük. A megkérdezetteket az üzemi funkcionáriusok⁴ segítségével találták meg a kutatók. Noha politikáról közvetlenül nem esett szó az interjúkban, nagyon sok panasz, kritika vagy egyszerűen csak „objektív nehézség” is elhangzott a gyári munkáról és a nehéz, küzdelmes mindennapokról, amelyeket korántsem lehet úgy értékelni, mint a rendszer „munkásdicséretét”. Talán ez is magyarázhatja, hogy a kutatásból nem készült érdemi összefoglaló munka vagy tudományos értékelés, mondhatni az anyag – fizikai értelemben is – „dobozban” maradt. (Az elkészült interjúkat még a kutatás folyamán legépelték, én a gépelt anyaggal dolgoztam.⁵)

A dokumentum-együttest az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontja Szociológia Intézetében működő 20. Század Hangja Archívumban és Kutatóműhelyben digitalizálták, majd az Open Society Archive-ban kapott helyet, ahol ma is őrzik.

Noha az ekképp felvett életútinterjúk csak bizonyos megszorításokkal ego-dokumentumok, mégis azt mondhatjuk, hogy a megszólalók sokszor meglepően éles kritikát is megfogalmaztak helyzetükkel és a munkássorssal kapcsolatban. Noha a kérdezőket sokszor látványosan csak a kulturális tevékenység, élet érdekelte, sok interjúalany terjedelmes beszámolót adott az életéről, terveiről, mindennapjairól. A sokszor száz oldalt is meghaladó terjedelmű interjúkat kiegészíti az interjút készítő kutató rövid (1-2 oldalas) összegzése az interjúalanyról.⁶ Hogy ez a gyakorlat mai szemmel nézve mennyire „etikus”, azt ne vitassuk – mindazonáltal számunkra nagyon értékes forrásként szolgál, és sokat elmond az értelmiség és a munkásság viszonyáról még a munkásosztály emancipációját hirdető Kádár-korszakban is.

A tanulmány két részből áll. Az első rész röviden bemutatja a korszak politikai kontextusát és a munkáskutatás helyzetét a tudománypolitikában – ez utóbbi természetesen szorosan függött a mindenkori politikai klímától. A másodikban kerül sor a három munkásnő életútjának és életstratégiáinak elemzésére az ego-dokumentumok tükrében. A befejezésben arra keresem a választ, hogy miben különbözött a munkásnő-sors a férfiakétól, és milyen társadalmi-kulturális korlátokkal kellett számolniuk azoknak a nőknek, akik önálló keresők voltak ugyan, de nem tudtak kitörni a munkássorsból.

4 Párt- vagy állami tisztségviselő.

5 Hálás vagyok Kovács Évának, aki felhívta a figyelmemet az anyagra.

6 Az interjúkban nem mindig szerepel a felvétel készítő kutató neve. Minden esetben megőriztem az anonimitást, ahogyan a munkásnők esetében is.

MUNKÁSOK AZ IDEOLÓGIA ÁRNYÉKÁBAN POLITIKA ÉS TUDOMÁNY

„Elárulok egy titkot, amelyet népművelők serege ostromol. A munkások azért nem írnak, mert dolgoznak” – írja Haraszti Miklós *Darabbér* című, nagy nemzetközi visszhangot kiváltott könyve első magyar kiadásának előszavában.⁷ A kötetet ritkán említik a hazai szakirodalomban, holott az angolul *Egy munkás a munkásállamban* címen megjelent könyv – Heinrich Böll előszavával – a nemzetközileg legismertebb magyar munkásszociográfiák egyike. A könyv nemzetközi sikerét a hidegháború kontextusában kell értékelnünk, vagyis abban az időszakban, amelyet meghatározott a két nagy világrendszer – a kapitalista és a szocialista – gazdasági, társadalmi és katonai versengése. A szerző „büntetésből” került gyári munkára, miután kizárták az egyetemről szélsőbaloldalinak bélyegzett nézetei és a Csehszlovákia elleni szovjet agresszió elítélése miatt. A kézirat eredetileg megrendelésre készült: a hatalom nyilvánvalóan új „termelési regényt” várt Harasztitól. Az író azonban hű maradt ellenzéki hangjához: az elkészült kéziratban nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a „létező szocializmusban” éppen úgy működik a kizsákmányolás, mint a kapitalizmusban, sőt, a munkások tudatában is vannak kizsákmányolt helyzetűeknek. Mivel semmiben nem érzik magukénak a gyárat, minden apró „trükköt” bevetnek, hogy becsapják a tulajdonos államot és helyi képviselőit. Nem tartják be a munkavédelmi előírásokat, csalnak a normaelszámolásnál, „fusiznak”, és nem tekintik lopásnak az állami tulajdon megkárosítását. Elnyomott helyzetükből fakadóan a munkásságon elősködő ingyenélőknek tekintik a párt és a szakszervezet helyi képviselőit.⁸

Ezek az állítások természetesen éles ellentétben álltak a rendszer hivatalos ideológiájával, amely a munkásságot a rendszer uralkodó osztályának kiáltotta ki. Nem pusztán ezért volt azonban szükség az író politikai „megfegyvelésére”, amely odáig ment, hogy államellenes izgatás vádjával bírósági eljárást indítottak ellene. A per valójában a nagyobb szabadságot követelő értelmiség megfélemlítését is célozta. Hogy ezt megértsük, fel kell vázolnunk a kortárs politikai kontextust. A hruscsovi politikai enyhülés időszaka „olvadás” néven híresült el, és egész Kelet-Európára kihatott. Magyarországon az új gazdasági mechanizmus bevezetése jelezte ezt a szellemet, amelytől sokan reméltek több szabadságot, a cenzúra enyhülését a kulturális életben is. A korábban hirdetett dogmatikus vagy ortodox kommunista tanok helyett megjelent az „emberarcú szocializmus” eszménye, amelyet elsősorban Csehszlovákiában láttak kibontakozni a kortársak. Hruscsov bukása után azonban Brezsnyev és a szovjet vezetés komoly fenyegetést látott a „prágai tavaszként” ismertté vált reformfolyamatban (amelyet a kommunista párt vezérelt le Csehszlovákiában), és a fegyveres beavatkozás mellett döntött.

⁷ Haraszti 1979.

⁸ A rendszer politikai-hatalmi bürokratikus rétegét nomenklatúrának is nevezték.

A prágai tavasz eltiprása egész Kelet-Európában visszavetette a reformfolyamatot. 1972–74-ben Magyarországon is sor került egy „konzervatív félfordulatra”.⁹ Ezen az értendő, hogy 1972 novembere és 1974 márciusa között a hazai politikai vezetésben jelentősen megnőtt a dogmatikus kommunista vezetők (Biszkú Béla, Gáspár Sándor, Komócsin Zoltán, Pullai Árpád) befolyása a reformerekkel (Aczél György, Fehér Lajos, Fock Jenő, Nyers Rezső) szemben. Így képesek voltak – a szovjetek külső támogatásával – egyrészt leállítani a további gazdasági reformokat, másrészt szigorúbb ideológiai ellenőrzés alá vonni a szellemi/tudományos életet.¹⁰

A sors iróniája, hogy a Komócsin–Biszkú–Pullai vezette „keményvonalas” kommunisták saját magukat „munkáellenzéknek” nevezték, annyiban jogosan, hogy a munkások valóban zúgolódtak a magas vezetői fizetések és prémiumok ellen.¹¹ Természetesen voltak más kritikák is, amelyek a rendszer *egészét* érintették, beleértve a nómenklátúra bírálatát és a munkáshatalom illuzórikus voltát – hiszen a munkásoknak valójában alig volt beleszólásuk az üzemi irányításba. Haraszti kézírata ennyiben valóban a rendszer „elevenébe” vágott, hiszen arra mutatott rá, amelyet az alsóbb szintű funkcionáriusok maguk is megtapasztalhattak. A keményvonalasok győzelme azonban lezárta a politikai reformok útját, a renitens értelmiséget pedig politikai eszközökkel elhallgattatták. A Haraszti-per ennek a „fegyelmezésnek” volt az egyik állomása, míg másokat (Kemény István, Szelényi Iván, Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György) külföldi emigrációba kényszerítettek. A Haraszti-per azonban akkora nemzetközi visszhangot kapott, hogy a hatalom végül visszakozott, és az ügyben szokatlanul enyhe ítélet született: az író „csak” felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, holott az államellenes izgatást több éves börtönnel is büntethette az állam.

A Haraszti-per több szempontból is illusztrálja az ideológia beleavatkozását a szellemi-tudományos életbe – noha a munkáskutatás kétségtelenül „érzékeny” területnek számított a nagyon is nyilvánvaló politikai áthallások miatt. Más kérdés, hogy mennyiben jelentett valódi veszélyt a rendszerre az ellenzéki kritika, hiszen, ahogyan Haraszti könyvéből is kiderül, a munkások gyanakvással fogadták – vagy legalábbis külön „kasztnak” tekintették – az értelmiséget, az pedig végképp nem valószínű, hogy különösképpen foglalkoztatták volna őket az 1970-es évek vitái a marxizmus jövőjéről. Megkockáztatom, hogy éppen a „keményvonalasok” ostobasága nagyította fel az ellenzéki veszélyt Magyarországon – hiszen milyen politikai befolyással rendelkezhetett néhány elszigetelt értelmiségi csoport, akiknek a hatóköre semmiképpen nem terjedt túl a fővároson? A sikeres ellenzéki szervezkedés egyik igen jelentős akadályát képezte a munkások és az értelmiség közötti bizalom hiánya. Én legalábbis részben ezzel magyarázom, hogy Magyarországon nem alakul ki a Szolidaritáshoz hasonló tömegmozgalom a rendszerrel

9 A kifejezést Varga Zsuzsannától kölcsönöztem. Varga 2013: 176.

10 A kifejtést lásd: Pál 2018: 122. A reform politikai háttéréről lásd: Rainer 2011: 163–199.

11 Bartha 2013: 43–64.

szemben¹² – miközben Magyarország az egyetlen ország Kelet-Európában, ahol 1956-ban még forradalomhoz vezet az elégedetlenség.¹³

A bevezetőben említett dokumentumegyüttes ennek a bizalmatlanságnak a hátteréhez is szolgáltat anyagot. Én azonban itt nem elsősorban a munkásság és az értelmiség között fennálló társadalmi távolság dokumentálására töreksem,¹⁴ hanem a férfi és női életesélyeket igyekszem összehasonlítani a munkáscsaládokban és munkásközösségekben. A hivatalos álláspont szerint a munkásság a rendszer uralkodó osztályának számított. Az interjúk azonban nem ezt a képet és ideológiát erősítik. A sokrétű kulturális életet és tevékenységet folytató, „kulturálódó” (tipikusan fiatal) munkások általában célként jelölték meg a főiskolai, egyetemi felvételt, vagyis nem akartak munkások maradni. Még feltűnőbb, hogy csak férfiak alkották ezt a csoportot; a nők „legfeljebb” könnyebb munkáról, vagy egy adminisztratív állásról álmodoztak (kulturálódni pedig csak a fiatal, gyermektelen és egyedülálló munkásnőknek volt idejük és lehetőségük).

MUNKÁSNŐK A MUNKÁSÁLLAMBAN

Ma már nem igényel különösebb politikai bátorságot azt kimondani, hogy a „létezett szocializmusban” nem valósult meg a munkások ígért és sokak által remélt emancipációja. Az sem szorul különösebb magyarázatra, hogy a munkások nem érezték a magukénak az állami tulajdont, és nem is léptek fel annak védelmében. Az interjúk újraolvasása azonban felvet egy olyan szempontot, amelyre maga Haraszti (és kritikusai) sem figyeltek fel: ez pedig az, hogy a munkásnők szempontjából egészen másképp merülhetett fel a gyári munka és általában az életlehetőségek, mint a férfiak szempontjából. Önmagában az a tény, hogy Haraszti munkájának nincsen női párja, sokat elárul a munkásnők hátrányos(abb) helyzetéről. Még különösebb, hogy a munkásokat kérdező kutatók sem reflektáltak érdemben a munkásnők *specifikus* problémáira – az interjúkat követő rövid összefoglalásokban nincs nyoma annak, hogy figyelembe vették volna a házimunkát, a kevesebb szabadidőt, vagy az egyedül maradt munkásnők anyagi-magánéleti gondjait. Igaz, a hivatalos ideológiában a társadalmi nemek terén is megvalósult az emancipáció¹⁵ – de, ahogyan a tanulmányban meg szeretném mutatni, ez az emancipáció korántsem érintette a munkásnőket.¹⁶ Az interjúkhoz írt összefoglaló értékelések pedig azt mutatják, hogy maguk a kutatók sem reflektáltak e csoport nem-specifikus

12 Bartha 2013.

13 A forradalom és a munkásság viszonyának elemzéséhez lásd Pittaway 2012, Rainer-Valuch (szerk.) 2017.

14 Ezenközben természetesen igaz, hogy sokan a második világháború után szegény sorból emelkedtek fel az értelmiség soraiba. Az is igaz azonban, hogy a munkásgyerekek komoly hátránnyal indultak az iskolában, és kevesen jutottak el a főiskoláig, egyetemig. Lásd Ferge 1976.

15 Hogy valójában mi valósult meg, ahhoz lásd Susan Zimmermann elemzését: Zimmermann 2010.

16 Erre van kortárs reakció: lásd Turgonyi – Ferge 1969.

problémáira, illetve a munkamegosztás egyenlőtlenségeire a családban és a háztartásban.

Az alábbiakban három életút-interjút fogok bemutatni. Elsőként a legnehezebb helyzetben levő Rozália történetével ismerkedhetünk meg.¹⁷ Rozália 29 éves, betanított műszerész, kétszer volt férjnél, de mindkét házassága válással végződött; két gyermekét egyedül neveli. Már az indulás, a gyermekkor sem volt könnyű; mint elmondta, hét testvérével és a szüleivel éltek egy szobában.

– És '59-ben, vagyis '58-tól kezdtünk építkezni, ami nagyon megviselt. Családi ház... két szoba... most nagyon szép lakásunk van.

– A régi?

– Hát az egyáltalán nem volt komfortos, sem semminek nevezhető, egyszerűen egy égre nyíló szoba volt, és semmi több, amiben zsúfolva feküdtünk.

– Azért égre nyíló, mert egy ajtó van, és az az udvarra nyílik. '45-ben volt nagyon szép lakásunk, azt lebombázták, sok gyerek volt, és ezt tudták nyújtani nekünk.¹⁸

Édesapja bányász volt, vájár, és az üzemi bizottság elnöke, de Rozália mégis meglehetősen keserűséggel beszélt róla (később elmondta, hogy a család különösen sokat szenvedett az édesapa alkoholizmusától):

– Erről nagyon rossz beszélni. Nálunk inkább maga a család, az alakult ki, szóval hogy édesapám nem az a megfelelő ember volt, sajnos, szerettem őt, nagyon szerettem is, de nem az az ember volt, aki szellemileg tudta fejleszteni a gyerekeit, tehát nekünk nem adott sokat, csak azt, hogy láttuk.

– De hát azért a gyerekek igyekeztek tanulni, az minek volt köszönhető?

– Hát nézze, annak volt köszönhető, hogy nagyon őszintén fejezzem ki, ebből a családi körből, ami nekünk otthon volt, mindenki menekült. Hiába lett meg a szép lakás, minden, az egyetértés nem volt meg. És mindenki kereste a maga útját, kilépett elég korán, a bátyám is 22 éve Pesten van, és a többiek is, mindenki kiszállt otthonról, megpróbálta a maga életét rendezni.¹⁹

Rozália fiatalon ment férjhez, hogy megszabaduljon otthonról, de házassága nem sikerült, első férje később börtönbe került:

16 évesen mentem férjhez [...] de nem azt a férjet találtam, aki mellett fel lehet építeni egy otthont, vagy valakit, akire támaszkodni lehet. Sokkal rosszabb volt. És így alakult ki bennem, hogy nem értem el, amit szerettem [...]

Bányász volt, de foglalkozni nem szeretett, mint később rájöttem, és sajnos ez volt a hiba, hogy ezt előbb nem tudtam. Őt nem érdekelte a kötelessége, és nem nagyon érdekelte semmi. Így aztán nem értettük meg egymást. Rengeteg olyan valami volt, amit én nem szerettem: utáltam a hazugságot, és ha valaki lop. Mert határozottan

17 A munkásnők anonimitását megőriztem; a kutatásban szerepelnek a nevek.

18 Open Society Archive (a továbbiakban OSA) 409_15_1_021.

19 OSA, 409_15_1_021

ezt kell kifejezni. Aztán öt később elvitték, börtönben volt, így aztán sikerült tőle megszabadulnom.²⁰

Rozália gyermekkorát is megkeserítették a nehéz családi körülmények; ezzel magyarázta azt, hogy később visszahúzódóvá, magányossá vált:

Hát nézze, a beilleszkedés gyerekkoromban, az iskolában, az egy olyan valami volt, hogy több gyerek volt, hát ez egy természetes, de akkor még megvolt az a nagyon rossz adottság az emberekben, hogy amit korosztálynak, vagyis nem korosztálynak, hanem polgár, szóval különböző részekre felosztva, és mi azok közé az emberek közé tartoztunk, akik nagyon szegények voltak. Voltak nálunk sokkal rosszabb anyagi helyzetben is, de itt megvolt már az a visszahúzódás. És azt észre kellett venni. Akár gyerek, akár felnőtt az illető. És én ezt nagyon hamar észrevettem, és megpróbáltam közelíteni, nem sikerült, és utána nem próbálkoztam. Ezért alakult ki, ez aztán a későbbiek folyamán is egy olyan hatással volt az emberre, hogy szóval utóhatásaként, de benne volt.²¹

Fiatalságát mégis úgy emlegette, mint élete pozitív időszakát, amikor aktívan sportolt, művelődött, közösségbe járt, irodalmi színpadon is szerepelt, írásait olvasták:

8. osztályban kimaradtam az iskolából [...] mondtam már, hogy elég hamar elhelyezkedtem, mert muszáj volt. Igaz, hogy nem sokat kerestem, de azzal is tudtam nyújtani valamit... bevettek a színjátszókörbe, a Honvédban táncoltam, ugyanott is kézilabdáztam, és ez nagyon jó volt. Szóval nagyon jól éreztem magam köztük, jó baráti kör volt. Tudták, hogy tudnék tanulni, csak nem volt rá lehetőség. Hát szóval lehetőség lett volna, de nem ehhez a családi viszonyokhoz mérten [...].²²

Második válása után, egyedülálló édesanyaként sokkal nehezebben alakult az élete:

Nagyon-nagyon sokat kellett harcolni azért, ami most megvan, ez a lakás, mert ezt egyedül én harcoltam ki, anyósoméék ellenezték, vagyis abszolúte nem szerettek, és mindent kialakítottam, amit tudtam, elértem, és megpróbáltam érte harcolni, nem ment, úgyhogy másodszor is elváltam, és talán ez adja azt, hogy most itt vagyok két kisgyerekekkel, négy éve nevelem őket egyedül, és ez nagyon-nagyon nehéz feladat. Talán ezért is vagyok ilyen, amilyen vagyok.²³

20 OSA, 409_15_1_021

21 OSA, 409_15_1_021.

22 OSA, 409_15_1_021.

23 OSA, 409_15_1_021.

A lakás egy szoba félkomfort, fürdőszoba nélkül, amelyet fűteni is nehezen lehetett:

A télen vásároltam olajkályhát, és hát maga az volt 2000 Ft, és hát sajnos nem is vált be, tehát alig tudtam fűteni. És nagyon-nagyon sokat szereltem, kinlódtam vele, minden, és egy valami mást akarok, olyant, ami fűthető, ami meleg, ami nem rossz, mert bizony a télen éjszakánként 2 óráig szereltem, hogy a gyerekek ne fázzanak, és most valami praktikusát akarok, ami biztosítja nekem a télen a hidegben a két gyerekeimet, és magamnak a meleget, és ez az OTP-m van. És akkor szóval vannak ilyen bevásárlások. Szeretném ezt a kis lakást egy kicsit helyrefofozni, tehát már úgy értem, mivel az ember egyedül van, nehezebb. Két éve magam festettem. Úgyhogy kifestetni, berendezni valahogy másképpen, szóval, mert ez nem rossz így, de nem tetszik nekem, ahogy most van.²⁴

Rozália elbeszéléséből kiderült, hogy nem sok segítséget kapott az illetékes tanácsától; a fogadóórára be sem tudott menni a gyári munkája miatt. Őszintén beszélt arról, hogy társasági élete mennyire beszűkült; egyedül nem „illett” elmennie (meg módja sem lett volna rá a gyerekek mellett), a lakásában társaságot, de még egy barátnőt sem fogadhatott; csak a testvérei látogatták. Egyetlen kikapcsolódása az volt, hogy megosztotta gondolatait a naplójával, és verseket írt:

Kifejeztem az előbb, én itthon magánéletet, szóval ide hozzám a testvéreimen kívül senki nem jöhet. Én elmenni nem nagyon tudok. Nagyon ritka rá a lehetőségem, hogy én el tudok menni valahova. Moziba a kislányommal járok, szórakozás ki van zárva. Könyveket veszek, vagy mondtam, hogy verset szoktam írni [...].²⁵

Az írás Rozáliának lelki terápiául is szolgált, enyhítette a magányát:

Nézze, én maga az élet, szóval olyan visszavonultságban, a két gyerek mellett és régebben is, nem nevezném prózának, hanem a lelki egyensúlynak, ami nekem jó, és azt én leírom, én abban találok lelki felüdülést, hogy én azt elolvassam.

Nézze, mostanában elég gyakran szoktam írni, én abban találok örömet. Szeretek olvasni.

Hát nézze, magáról az írásokról hát általában azt szokták mondani, hogy maga a lelki világom tán nagyon érzékeny, és hát szóval szavakkal kifejezve hiányos visszavonult, és azt tükrözi vissza, hogy mondjam, nem vagyok boldog, talán azt fejezi ki.²⁶

Az elbeszélés egy szomorú, magányos nőt mutat, akinek még az az álma sem válhatott valóra, hogy szülésznő lehessen, és a nehéz családi körülmények egész életpályáját (az iskola korai félbehagyása, korai házasság) meghatározták. Gyermekait egyedül nevelő édesanyaként nem sok segítséget kapott a hatóságoktól. Még egy fürdőszobás lakás is álom volt csupán! Elmagányosodása pedig szintén

24 OSA, 409_15_1_021.

25 OSA, 409_15_1_021.

26 OSA, 409_15_1_021.

magyarázható külső okokkal. Környezete nem nézte jó szemmel a barátkozást, saját erkölcsi elvei is kizárták a társasági életet, legalábbis az „idegen” férfiak társaságát. Egyedül még színházba sem mehetett el, nehogy megszólják, illetve erre módja sem nagyon volt a gyermekek mellett, holott fiatalkorában aktív közösségi és kulturális életet élt, sportolt, táncolt, voltak irodalmi sikerei.²⁷ Rozália egyetlen öröme az írás maradt. Amit nem oszthatott meg egy társal vagy barátokkal, azt leírta, majd újra elolvasta. Ez, és a könyvek maradtak az egyedüli vigasztalói. Saját magának már nem is remélt sokkal jobbat: élete értelmét abban látta, hogy tanult, kulturált embert neveljen a gyerekeiből. A kutató ennyit emelt ki nehéz helyzetéből: „Gyermekait tudatosan a könyv szeretetére igyekeznek fogni, hogy többek lehessenek, mint ami ő volt.”²⁸ Nincs érdemi reflexió a gyerekeiket egyedül nevelő munkásnő „egyéb” gondjaira (a társasági élet hiánya, a nehéz lakáskörülmények, a szabadidő hiánya – mindaz, ami „objektíve” megfosztja Rozáliát a magasabb művelődés lehetőségétől). A kutató arra sem figyel fel, hogy Rozália a szocializmus idején nem kap lehetőséget a tanulásra. Egyik bátyja egyetemmet is végez, de neki még az a vágya sem teljesül, hogy szülésznő lehessen. Természetesen itt is „visszaköszönnek” a hagyományos nemi szerepek és felfogások, hiszen a fiúgyerek taníttatását sokkal inkább támogatták, mint a lányokét. Nem ritkán akár egy gyerek iskoláztatása is felemésztette a család szűkös erőforrásait.²⁹

Míg Rozália beletörődött a sorsába, és csak (vagy legalább) a gyerekei számára remélt jobb jövőt, Julianna hajadonként „kitört” a gyári munkából (nyomdász volt), és egészségügyi asszisztensként dolgozott tovább. Egyetemi nyomdai munkájának a leírása nem sokban különbözik Haraszi tapasztalataitól a gyári munka monotonitásáról és elidegenítő hatásairól:

Mondom, azt hittem, hogy nahát ez csak úgy lesz, hogy szép kis könnyű munka, ugye, ahogyan szokták mondani, hogy szép szakma, kézzel csinálják meg minden, így, úgy, amúgy, aztán kiderült, hogy nem is olyan könnyű szakma, még a kézi kötésben sem olyan könnyű, aztán, amikor rájöttem, hogy itt ilyen rabszolgamunka van, akkor már nem tetszett, hogy mindig ugyanazt, mint valami robotgép, amit beállítanak, és csinálja, odaállítom, és csak azt csinálja, szóval ez nem, ez nem tetszett nekem. És minden gépen, hát mindig ugyanazt a munkafolyamatot csinálni, legfeljebb az újságok voltak, vagy a könyvek mások, de mindig ugyanazt kellett

27 Érdekes ellentét a Grexa Izabella által kiadott és elemzett forrás, Király Erzsébet élettörténete. Király Erzsébet árvaként nőtt fel, majd miután rövid ideig dolgozott munkásként, a vendéglátóiparban próbált szerencsét. Ott végül „elzüllött”, nem sikerült tartós családot alapítania, és a rendszerváltás után magányos öreg nőként végképp a perifériára került. Egyedül a naplóírás „vigasztalta”. Noha Király Erzsébet története nem „tipikus” munkássors, hiszen láttuk, hogy főleg a vidékről felkerült munkásnők életét igen szigorú erkölcsi szabályok irányították, azt azért megmutatja, hogy a „lázado” munkásnők jóval nagyobb eséllyel kerültek a perifériára, mint a munkássorsból kitörni szándékozó férfiak. Grexa 2005: 178–196.

28 OSA 409_15_1_021.

29 Ennek állít emléket Szabó Magda *Disznótör* című regénye, amelyből szindarab is készült.

csinálni, és én szeretem a változatosságot [...]. Mondom, valahogy olyan rabszolgának éreztem magam [...].³⁰

Julianna végül egészségügyi okok miatt kényszerült rá, hogy otthagyja a szakmáját, de ahogyan a fenti leírás is mutatja, egyébként is elégedetlen volt a munkakörülményekkel és a gyári közösséggel, ahol sok kolléganője fennhéjázással és beképzeltséggel vádolta (szeretett szépen öltözködni, aranygyűrűt hordani, és a hajviselete sem felelt meg a munkavédelmi előírásoknak a nyomdában).

Egy borzalmas EKG-leletet kaptam. Amikor meglátta a főorvosasszony, vagyis a mostani főnököm, hát azt mondta, hogy semmiféle fizikai munkát nem végezhetek, és úgyhogy hát nekem ez untig elég volt.

Erre föl hát ugye a nyomdában tudod, hogy milyen munka van, nem épp a legkönnyebb munka, rengeteget kellett emelni, meg minden, és sokat kellett túlórázni. Három műszak volt, szóval nehéz volt, és a felépítemem se volt éppen hej, de masszív, és hát akkor beadtam a felmondásomat.³¹

Julianna végzett társadalmi munkát, tagja volt a Vöröskeresztnek, a KISZ-nek és a szakszervezetnek, de ezekben a hivatalos szervezetekben nem érezte otthon magát:

– Mondd, érzed valami közösség tagjának magadat, hogy tartozol valamilyen közösséghez?

– Ezt, ezt valahogy egy kicsikét jobban, mert most butaság, ha én azt mondom, hogy KISZ-tag vagyok, szóval hát ez...

– Na hát a KISZ az jelent valami közösséget, valami odatartozást?

– Hát ezt megválaszolom, szóval nem nagyon, mert annyira kevesen vagyunk, szóval nincs összetartás nálunk a KISZ-ben. Szóval nem, nem hiszem, nem érzem magamat, mert annyira kevesen vagyunk, szóval nincs összetartás nálunk a KISZ-ben.³²

A politika nem érdekelte, de határozott (és elítélő) véleménye volt a „beatsuhan-cok” viselkedéséről és az Ifjúsági Parkról:

Az Ifjúsági Parkot nem tartom jó helynek. Rengeteg az a kis fiatal, tehát mondhatnám azt, hogy beat suhancok, és én nem szeretem valahogy, hogy mondjam neked, nem akarok most nagyképű lenni, de ahogy azok ott hülyéskednek, és nem normálisan viselkednek, azt valahogy nehezen viselem el, és hogy ne kössek bele senkibe, hogy viselkedjél már, vagy mit tudom én, szóval azért talán.³³

30 OSA, 409_15_1_001.

31 OSA, 409_15_1_001.

32 OSA, 409_15_1_001.

33 OSA, 409_15_1_001.

Julianna beszélt arról, hogy ha még egyszer születne, orvos vagy gyermekgyógyász lenne, mint ahogyan az érettségi megszerzését is fontosnak tartotta volna:

Hát talán, az az igazság, hogyha még egyszer születnék, és meg lehetne szabályozni, hogy hová születsek, hát akkor ettől, ahol most lakom, de csak egy fokkal jobb körülményeket szeretnék, tehát ezalatt értem azt, hogy ne egy szoba-konyhában kelljen hatunknak lakni, hanem legalább a minimum, a két szobánk meglegyen. Hát szóval ez, a másik pedig az, hogy az biztos, hogy ha újra születnék, akkor tanulnék, akkor rögtön a gimnáziummal kezdeném, és nem pedig az, hogy most legyen két-három szakmám, és úgy, szóval biztos, hogy először az iskolával kezdtem volna.³⁴

Életének célját a gyermeknevelésben jelölte meg (az interjúban még nem esett szó tartós kapcsolatról): *Szeretném azt látni, hogy azok ott nőnek föl [...].³⁵*

A Juliannáról készült kutatói jelentés még kevésbé hízelgő, mint Rozáliáé: „Általában a miértekkel bajban van, nemcsak a kérdőívben, hanem az életben is, nem nagyon tudja a válaszokat a világ dolgaira, de különösképpen ez őt nem zavarja.”³⁶ Ezúttal is érdekes, hogy nincs reflexió arra, hogy a 19 éves Julianna korához képest igencsak „öntudatosan” nyilvánult meg, amikor a rossz üzemi munkakörülményekre, higiéniai felszerelésre és a nehéz, monoton fizikai munkára panaszkodott. Akaraterő kellett ahhoz is, hogy változtasson a sorsán (büszkén emlegette, hogy a házukban „kis doktornőként” emlegetik).³⁷ Ugyanakkor a szórakozás terén meglehetősen konzervatív nézeteket vallott, ami „hajaz” Rozália félelmére, aki nem mert egyedül eljárni otthonról, mert azt „illetlennek” tartotta, és félt, hogy a környezetében megszólják. Az erkölcsi tisztesség és tiszteletreméltóság megőrzése a munkáskörnyezetben megkövetelte a konzervatív nemi szerepek belső elsajátítását, mint ahogyan az egyetemi, főiskolai tanulásról való lemondást is motiválhatta a környezet, amely ha támogatta is a férfiak ambícióit, a nőknek elsősorban a házimunkát és a gyermeknevelést „írta elő”. Miközben a kulturálódó, a műveltséget sokra becsülő férfi munkások az egyetemi, főiskolai tanulmányokat jelölték meg mint legfőbb ambíciójukat, feltűnő, hogy a munkásnők „mindössze” egy könnyebb és tisztább szakmáról, vagy legfeljebb egy érettségiről álmodoztak. Ahogyan Julianna története is mutatja, a nők már fiatalon megtanultak alkalmazkodni környezetük konzervatív mintáihoz. Olyan stratégiákat sajátítottak el, amelyek nem kérdőjelezték meg azokat a hierarchiákat és előítéleteket, amelyek a háztartáshoz kapcsolták a nőt. A közvélekedés szerint „illet” jó példát mutatnia, akár azon az áron is, hogy (mint Rozália) lemondott a társaságról és a közösségi szórakozásról, amely a férfi munkásoknak megadatott.

A mottóban felhasznált idézet Katalin elbeszéléséből származik. Katalin betanított műszerészként dolgozott, az interjú időpontjában esti közgazdasági szakközépiskolába járt. Katalin lakáshelyzete volt a legjobb a kis mintában: két

34 OSA, 409_15_1_001.

35 OSA, 409_15_1_001.

36 OSA, 409_15_1_001.

37 OSA, 409_15_1_001.

szoba-összkomfortos szövetkezeti lakást kaptak esztergályos férje révén, aki ugyan nem volt párttag, de a munkahelye után javasolták. Ahogyan Rozália, Katalin is abbahagyta a tanulást az általános iskola után:

Hát én vidéken születtem, és azért nem is mentem továbbtanulni, mert a helyi tévesz kért, hogy menjek be az irodába, mert akkor ott, szóval abban az időben még nem volt az, hogy külön könyvelő, ülnök [...] ilyesmi, és adminisztratív munkakört töltöttem be vidéken.³⁸

Noha Katalin lényegesen jobb helyzetben volt, mint a gyermekeit egyedül nevelő Rozália (anyósa is segített a háztartásban), elmondása szerint a házimunka nagy része így is rá hárult:

Ahogy férjhez mentem, én eléggé el voltam foglalva, és nem beszélve arról, hogy túlnyomórészt a terhek inkább rám hárultak, mint rá... neki több ideje volt mindig, nem beszélve arról, hogy állandóan háztartást is vezettem, nem maradt így olyan sok időm...³⁹

Katalin tudatosan is összevetette a „modernebb” felfogást saját hagyományosan őrzött értékeivel és szerepfelfogásával, de ő is, mint Rozália, csak abban bízott, hogy a lányának majd másképpen alakul a sorsa:

[...] talán majd az én gyerekem megéri azt, hogy mondjuk nem kell nyolc órát dolgozni egy nőnek, az talán majd könnyebb lesz, mondjuk több mindre jut ideje. Talán nem kell annyit a háztartásban sem, mint nekünk megszokásból, vagy talán másképp fog nevelődni majd, másképp fogja beosztani az idejét, mint ahogyan valójában mi felnevelkedtünk. Az én korombeli nők, azt lehet mondani, hogy szóval egy se nevelkedett abban az időben még, hogy nagyon, hogy olyan háziasnak, meg ehhez hasonló, szóval a mai fiatalok, azok, ha valamit elhatároznak, elmennek minden további nélkül, mit tudom én, akár egy múzeumba, bárhová, és elhalasztják azt, hogy a háztartást elvégezzék, mondjuk megebédelnék egy étteremben, vagy valami, viszont mi hozzá vagyunk ahhoz szokva, hogy én itthon megfőzök, és nagyon izlik mindenkinek, nem beszélve arról, hogy csak van a gyerek mellett egy-két dolog, amit el kell végezni.⁴⁰

Érdekes az a kettősség, hogy miközben Katalin kritikával szemléli a hagyományos családmódot, mégis büszke rá, hogy meg tud felelni a konzervatív szerepelvárásoknak. Miközben Rozália őszintén beszélt arról, hogy élete társtalan és boldogtalan, és nehéz körülmények között lakik, ahol még a fűtés megoldása is probléma, Katalin egészen másképp összegezhette anyagi helyzetüket, amelyet a férj állása „alapozott” meg:

38 OSA, 409_15_1_057-060

39 OSA, 409_15_1_057-060

40 OSA, 409_15_1_057-060

Én meg lehetek elégedve az elért eredménnyel, mert szerintem nagyon kevesen jutnak így fizikai munkások odáig, ameddig mi eljutottunk, hacsak tényleg nincs valami tényleg nagy segítség, amit nyújtanak nekik, tényleg mi mindenre azt lehet mondani, hogy kettesben szereztük meg [...]. Én nem panaszkodhatom [...].⁴¹

Katalin ugyanakkor egyéni véleményyt írt a művelődési szokásait firtató kérdőívre: *Kevés szabadidőt adnak a nőknek. Legszívesebben itthon lennék. 5 óra munkaidő elegendő lenne, a visszamaradó 3 órát minden nő szívesen fordítaná tanulásra.*⁴²

Ez a kritika is érdemi kutatói megjegyzés nélkül maradt. A róla készült összefoglaló megállapítja: „Tiszteli a »tudást«, ezért is jár iskolába, de végképp nem tud mit kezdeni vele, ahhoz nagyon kevés az ismerete (talán a képessége is). Nem művelődő, átlagos érdeklődésű, közepszerű ember.”⁴³

Érdekes, hogy itt sincs érdemi kutatói reflexió arra, hogy Katalinnak az esti iskola, a tanulás, a munka és a háztartás vezetése mellett semmi ideje nem maradt a művelődés azon formáira, amelyeket a kutatás mindenáron fel akart térképezni. Míg azok a férfi munkások, akik megfeleltek a „kulturált munkás” eszményének, mind főiskolára, egyetemre készültek, a munkásnőknél már azt is lázadásnak, kitörési kísérletnek tekinthetjük, ha estin megszereztek egy érettségit, vagy egy technikus papírt, amivel már elmehettek egy könnyebb, irodai munkára. Katalin, miközben még ragaszkodott a hagyományos családmodellhez (háztartást vezetett, főzött stb.), lányának már könnyebb életet, diplomát remélt. Ezt is tekinthetjük „lázadásnak”.

A három nő közül kétségtelenül Katalin volt a legszerencsésebb: szerető, jól kereső férjjel, megértő, támogató anyóssal, szépen berendezett otthonnal elérte, amiről sok munkásnő a korszakban csak álmodozhatott. De még ez sem volt elég a főiskolai, egyetemi továbbtanuláshoz, amit a művelődő férfiak elérhettek. Katalin maga is ragaszkodott a hagyományos családminta fenntartásához; pontosabban, nem tudjuk, mennyi volt ebben a saját elhatározás, és mennyi a környezet (kimondatlan) elvárása. Általában nem tudni, mennyiben követték a munkásnők a hagyományos mintákat, felfogásokat, és mennyiben internalizálták valóban ezeket a szerepeket. Az azonban biztosnak tűnik, hogy a társadalmi közeg nagyon is valóságosan szankcionálta a közösségi normák megsértését: a 27. lábjegyzetben ismertetett élettörténet (Király Erzsébet) legalábbis azt mutatja, hogy a perifériára került nők nem sok megértésre számíthattak környezetüktől. Van erre reflexió Fejes Endre felejthetetlen *Rozsdatemetőjében* is: a lusta és férfiakkal „cicázó” Csele Julit csak mint olcsó, megvásárolható nőt, alkalmi szeretőt kezelik férfi ismerősei (a főszereplő Jani is!), holott a regény elején mint menyasszony áll előttünk. Az egyszerű „botlást” azonban menthetetlenül követi a többi, és inentől kezdve megállíthatatlan az erkölcsi züllés, ami végképp „partiképtelenné”, sőt kirekesztetté teszi a munkáslányt a tisztességes munkásközegben. Nemhogy arra a megbecsült életre nem számíthat, mint amit Katalin elért, hanem férj, támogató

41 OSA, 409_15_1_057-060

42 OSA, 409_15_1_057-060

43 OSA, 409_15_1_057-060

és barátok, vagy más „network” híján teljesen a perifériára kerül, ami Király Erzsébettel is megtörtént. Az ő sorsa azonban éppen azt példázza, hogy a lázadással a munkásnők a teljes társadalmi (és sokszor fizikai) megsemmisülést kockáztatják, míg a férfiakkal hagyományosan elnézőbb, megbocsátóbb ez a közeg.

KÖVETKEZTETÉSEK

Ahogy a tanulmányban már említettem, nem véletlen, hogy Haraszi könyvének hiába keressük a női párját. Ennél is árulkodóbb, hogy ez a hiány ma sem tűnt fel a kritikusoknak. Holott ha a gyárban, a kollektívában és a családban elfoglalt helyet nézzük, a munkásnők még nehezebb helyzetben voltak, mint a férfiak. Lázadásuk, kitörési kísérleteik, nagyobbra néző álmaik még kevesebb megértést kaptak környezetüktől, mint amire a férfi munkások számíthattak. Hiába lettek önálló keresők, a házimunka, gyereknevelés, és általában a család „menedzselése” jórészt továbbra is az ő vállukra nehezedett. Nem csoda, ha a kulturálódásra, művelődésre, egyáltalán a szórakozásra, a társas életre nem sok idejük maradt. Még nehezebb helyzetben voltak a valamilyen okból egyedül maradt, vagy gyermeküket egyedül nevelő munkásnők. Helyzetüket nemcsak a szolidaritás hiánya nehezítette, hanem azok az előítéletek is, amelyek a nőknek ezt a csoportját ebben a társadalmi közegben még jobban megbélyegezték. Őket a társas élettől teljesen elzárta környezetük konzervativizmusa és társadalmi-nemi előítéletei.

Még szembetűnőbb az a tény, hogy a kortárs kutatók sem reflektáltak érdemben a munkásnők specifikus élethelyzetére, gondjaira, amelyek eleve hátrányos helyzetbe hozták őket, és nemcsak a művelődés, továbbtanulás terén. Hiszen, ahogyan láttuk, még a lázadó nők tervei között sem szerepelt a főiskola vagy egyetem; az pedig eszükbe sem jutott, hogy a konzervatív nemi szerepeket megkérdőjelezzék. Miközben a *Rozsdatemető*ben is két alapvető nőtípus az, amelyik megjelenik,⁴⁴ a korszak másik nagy munkásregényében, Kertész Ákos *Makrájában* a címszereplő Makra Ferenc az, aki alapvetően két kategóriába sorolja a nőket: egyfelől vannak a „tisztességes” lányok, akik megőrzik ártatlanságukat az esküvőig, másfelől pedig a „prostituáltak”, akikkel az ember szórakozik, de akiket nem veszünk el feleségül. Igaz, ez a nőkép megkérdőjeleződik, de *nem* a munkáslány az, aki új utat mutat Makrának, hanem a polgári értelmiségi családból származó, lázadó Vali. A regényben Magdus példáján arra is van utalás, hogy ha egy munkásnő egyszer „megbotlik”, az erkölcsi zúllás, a prostituálódás szinte elkerülhetetlen – ami egyébként más kortárs szociográfiákban is megjelenik mint erkölcsi probléma.⁴⁵

44 Az egyik a becsületes, de agyondolgozott és szexuálisan egyáltalán nem vonzó munkásnő alakja, a másik a szexuálisan vonzó „prostituált”, aki azonban csak a férfiak kihasználására törekszik, illetve ezen cél szolgálatába állítja bajait.

45 Lásd például Sulyok – Ember 1976, Mátyus 1977. A munkásszálló itt nem mint „szocialista vívmány” jelenik meg, hanem éppen ellenkezőleg, mint a deviancia melegágya, amely a primitív

A munkásnők nem feltétlenül csak azért voltak hátrányos helyzetben, mert többnyire az alulfizetett, szakképzetlen munkát igénylő iparágakban „koncentrázódtak”,⁴⁶ hanem környezetük konzervativizmusa is jobban sújtotta őket, mint az értelmiségi nőket. Szembeötlő, hogy az értelmiséget képviselő kutatók sem mutattak érdeklődést a munkásnők nem-specifikus gondjai iránt; még azok sem, akik egyébként – mint Haraszti – alapvetően kérdőjelezték meg a rendszer legitimációs ideológiáját. A társadalmi nem mint kategória nem volt jelen a „mainstream” társadalomtudományos gondolkodásban. A kutatók, éppúgy, mint a munkásnők, természetesnek vették a társadalmi nemi hierarchiakat és a munkásnők „alacsonyabbrendű” helyzetét. Az erkölcsi aggódástól fűtött szociográfiák éppenhogy reprodukálták a rögzült nemi sztereotípiákat: ha egy munkásnő egyszer „megbotlott”, akkor erkölcsi lezülése megállíthatatlannak bizonyult. A gyermeküket egyedül nevelő, vagy más okból egyedül maradt munkásnők sem sok empátiára számíhattak – sem a hatóságoktól, sem pedig környezetüktől, amely még a társas örömtől is megfosztotta őket az „erkölcs” zászlaja alatt. Miközben Harasztinak kétségtelenül igaza volt abban, hogy a gyári fizikai munka korántsem volt az a léleknevesítő tevékenység, ahogyan a rendszer ideológusai igyekeztek azt beállítani, elmaradt az a felismerés, hogy a munkásnők még kiszolgáltatottabb helyzetben voltak, mint a férfiak.

Irodalom

ACSÁDY Judit

2017 Ipari munkásnők Magyarországon. Közelítések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához. *Múltunk* 2017/2. 25–52.

BARTHA Eszter

2012 „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen.” Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. *Korall* 49. 58–81.

2013 *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Oxford - New York: Berghahn Books.

FERGE Zsuzsa

1976 *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GREXA Izabella

2015 A szexuális szokások átalakulása Pesten egy 20. századi munkás-élet-történet fényében. *Socio.hu* (3). https://socio.hu/uploads/files/2015_3/grexa.pdf (letöltés: 2019. 09.20.)

életfeltételek okán gátolja a városi kultúra befogadását, és inkább a bűnözés, a prostitúció, az alkoholizálás, a gyógyszereszedés vagy az öngyilkosság felé fordítja a szállólakókat (különösen veszélyeztetett rétegnek tekintették a fiatalokat). Erre a megközelítésre jó (és ha az éppen nem a hivatalos ideológiával összhangban álló üzenetre gondolunk, akkor merész) írás Mátyus Aliz szociográfiája, akinél a szálló körülményei és az általános kilátástalanság érzése taszítja az egyik lányt a gyakori partnercsere felé. Részletesebben lásd: Bartha 2012, Mátyus 1977.

46 Lásd ehhez Turgyoni – Ferge 1969.

HARASZTI Miklós

1978 *A Worker in a Worker's State*. New York: Universe Books. (*Darabér: Egy munkás a munkásállamban*. Párizs: Magyar Füzetek Könyvei, 1979).

MÁTYUS Aliz

1977 „Végtelen óta folynak a percek...” Lányok a munkásszálláson. *Valóság* (20.) 8. 77–87.

PÁL Zoltán

2018 *Politikai döntéselőkészítés és valóságismeret a Kádár-korban. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966–1989)*. PhD Disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

PITTAWAY, Mark:

2012 *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944-1958*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press.

RAINER M. János

2011 *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: L'Harmattan - 1956-os Intézet.

RAINER M. János – VALUCH Tibor (szerk.)

2017 *Munkások '56 : Az 1956-os Intézet 2016–2017-es évkönyve*. Budapest: 1956-os Intézet.

SULYOK Katalin – EMBER Mária

1976 Messzi lát a falu szeme. Szociográfiai riport vidékről feljött, munkásszállón élő textilgyári munkásnőkről. *Forrás* (8.) 9. 34–41.

TÓTH Eszter Zsófia

2010 *Kádár leányai. Nők a szocialista időkben*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

TURGONYI Júlia – FERGE Zsuzsa

1969 *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.

VARGA Zsuzsanna

2013 *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest: Gondolat Kiadó.

ZIMMERMANN, Susan

2010 Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia* 4. 1–24.

2014 „In and Out of the Cage: Women's and Gender History Written in Hungary in the State-Socialist Period”. *Aspasia* 8. 125–149.

Források

Open Society Archive-ban fellelt dokumentumok.

Bartha Eszter

ELTE BTK Történelmi Intézet Kelet-, Közép-Európa és Oroszország Története Tanszéke
E-mail: barthaeszter@hotmail.com

Eszter Bartha

Women workers, life histories and female narratives in Budapest in the mid-1970s

Working-class life under socialism was an uneasy topic for many reasons. In recent years, however, there has been a moderate change of the intellectual climate in Eastern Europe followed by a new direction in labour studies, which seeks to (re-)write working-class histories from a less ideologically oriented perspective. The paper contributes to this new school by re-reading contemporary literature on labour sociology and analysing source materials, which have not yet resulted in an academic publication – either under state socialism or later. The aim of the re-reading is to highlight the complex interactions between politics and science. I also intend to show that while intellectuals challenged the official Marxist-Leninist ideology, the category of gender was remarkably missing from the dissident writings and also from the mental map of contemporary social science in Hungary. To highlight this point, I also examine working-class life-history interviews, which were conducted in the framework of an extensive survey and oral history project (Working-class culture) in the mid-1970s. While women workers were more disadvantaged in several fields (skills, wages, household and childcare duties, educational opportunities, etc.), than men, the analysis of the interviews will show us that women workers internalized the conservative gender roles and adjusted their dreams to their “lesser” social reality..

Most interviews ended with a short, “psychological” summary of the relevant researcher, who conducted the interview. These summaries allow us to study the language of contemporary social science and the question as to what extent the researchers were sensitive to the gender differences. The analysis of the researchers’ reports testifies to the opposite; namely, that not only were they blind to the gendered discourses but they also displayed a remarkably patriarchal attitude not only to the workers in general but to the women workers in particular. Through the analysis of these materials the paper demonstrates that it was not only the workers, who harboured conservative social and cultural attitudes to gender roles but the mainstream contemporary social science was also blind to the category of gender and the conceptualization of gendered difference.

Női terek a Vasgyári út mentén

Egy gyár telepítése, a körülötte létrehozandó település kialakítása, funkciókkal való megtöltése összetett folyamat. A tervezés célja elsősorban megfelelni a megbízónak, másfelől érvényesíteni azokat a szakmai szempontokat, amelyek mentén az így kialakított tér használható lesz. A tervezőnek általában sok korlátozó tényező fogja a kezét, a földrajzi viszonyokhoz, a helyi térbeli adottságokhoz, a széljáráshoz, a már meglévő közlekedéshez, a szomszédos beépített területekhez való kapcsolódáshoz igazodnia kell. A tervezők és megbízók az adott társadalmi közegben érvényes normák, társadalmi beidegződések mentén a megoldandó feladatra koncentrálnak. Ma már talán ez erősebben megjelenik a tervezői koncepciókban, de 100-150 évvel ezelőtt ez kevésbé tudatos folyamat volt. Ennek ellenére a társadalmi meghatározottság az elkészült építményeken, belakott tereken egyértelműen érezhető és beazonosítható.

Kérdésként vetődhet fel, hogy mit keres egy női szövegekkel foglalkozó kötetben a kohászati terek vizsgálata. A kohászat, a nehézipar, különösen a 19. század utolsó harmadában kizárólag a férfiak tere volt. A tervezők, az első mérnökök, szakemberek, a munkások és a munkát dokumentáló, elszámoló, kifizető személyek mind férfiak voltak. 20-30 éven keresztül egyetlen dokumentumban sem jelenik meg a női foglalkoztatott, sem a nő mint családtag, sem a család intézménye. Arról vannak iratok, hogy egy-egy mérnököt, olvasztáshoz értő szakembert küldenek a gyártelepre, de 30 évig ezek a férfiak talán egyedül dolgoztak-éltek volna? Aligha.

Az élet egyetlen területe sem lehet kizárólag feminin, vagy kizárólag férfias, és a nemek mesterséges szétválasztása hosszú távon nem tartható fenn. Az ipari létesítmények közel másfél évszázaddal ezelőtti tervein nem kérhető számon a nemi pluralizmus, azonban érdemes megvizsgálni, hogy ebben a férfiasnak mondott világban a terek használatán hogyan jelenik meg a nemi tagoltság, hogyan voltak jelen a nők ebben az erősen maszkulin tér-rendszerben.

MITŐL LEHET NŐI A TÉR?

A tér a mindennapi élet szerves, változó része, amely szorosan kötődik a társadalmi és személyes rituálékhoz.¹ Bizonyos helyek lehetnek a szexualitáshoz kötődő terek, tevékenységekhez kapcsolódó nemek szerint elkülönülő terek, mint

1 Erről bővebben lásd: Rendell – Penner – Borden 2003.

például a női wc, férfi wc,² vagy a női és férfi fodrászat, és lehetnek társadalmi gyakorlatok által meghatározott helyek, mint például a kert³ és a konyha, ahol a főzés tevékenysége – mint női princípium – folyik. Ez a szétválasztás a használaton alapul. Az építészet szerepet játszik az identitások kialakításában, a térszerkezet reprodukálhatja, megszilárdíthatja a társadalmi beidegződéseket.

A nemi térhasználatnak a másik nagy csoportját nem az építész vagy a tervező hozza létre, hanem az a gyakorlat, amit a mindennapi tevékenységek találnak meg, alakítanak, foglalnak el. Ezek látszólag triviális mindennapi tevékenységek, amelyek a társadalomban elfoglalt helyről, a nemi szerepek tartalmáról árulkodnak. Egy kis falu kocsmája hasonlóan kettéválasztja a két nem megjelenését, mint a plázák ruházati üzletei, vagy a nagyobb városok bababoltjai. Ez a térhasználati csoport megengedőbb. Nincs tiltás, és nincs nemi kizárólagosság, de a másik nem megjelenése zavaró elem a megszokott társadalmi beidegződésekben.

A harmadik nagy csoportját a nemi térhasználatnak azok a metaforák adják, amelyek csak lazán, vagy nagyon átvitt értelemben kötődnek a tér fizikai létehez, mégis egyértelműsítik a nemi felismerést. A terek ezen csoportját mindkét nem használja, de nem azonos minőségben. A politikai, jogi, hatalmi téri reprezentációkban a maskulin jelleg erősebb.

Az egyén a nemi szerepein túl sokféle csoportnak lehet a tagja, így többféle szerepben is beléphet egy térbe. De addig, amíg a szerepei nagy része változik, vagy változtatható, a társadalmi nemi szerep téri leképeződése csak alig-alig függ az egyén aktivitásán. Különösen azért, mert a polarizált nemi tereknek a háttérben a patriarchális⁴ rendszerek hálózata megmaradt.⁵

A tér megjelenése, vizuális szimbólumrendszere elmosódott fogódzót ad. Mitől lehet egy tér megjelenése férfias vagy nőies? Az építészetben a színek, a tömeghatás, a formák végtelen számú közegeiben a monolitikus, a durva élekkel rendelkező, fekete és sötét színekben létező tereket szokás férfiorientált tereknek nevezni. A női tereket a világosabb színek, a hajlékonyabb, az átmeneteket leginkább ívekkel, görbékkel megoldó szerkezetek jelölik.

Az épített tér tulajdonlásában privát, nyilvános, és félig nyilvános terekről beszélhetünk. Privát terek a lakások, erkélyek, háztetők, autók, míg nyilvános terek a mindenki által használható tereket nevezzük; utcákat, nyilvános kerteket, egyéb közterületeket és a tömegközlekedési eszközöket is ide sorolhatjuk. Félig nyilvános helyről pedig akkor beszélhetünk, ha a tulajdon nem a közvé, hanem magán vagy állami tulajdon, de a társadalom számára nyitott. Ilyenek a kórházak,

2 Rendell 2003: 101.

3 A kiskanizsai „sáska” kertészkedés és piacozás egy tipikusan háziasszonyi feladatkörből nőtt ki. A kert és a piac a nők „felségterületének” számított egészen addig, amíg a technológiai fejlődés (kisgépek, vegyszerek, szállító gépjárművek használata), valamint a jelentősebb anyagi haszon, illetve az 1990-es évek elejétől munkanélküliség esetén a megélhetés reménye be nem vonta a férfiakat is a termelésbe. Innentől kezdve egyre több férfi árust is lehetett látni a piacon, amely így elvesztette feminin jellegét. Molnár 2004: 163–192.

4 A patriarchális szót itt nem a rokonsági kapcsolatok, hanem a férfidominancia értelemben használom.

5 Nakhil 2015: 15–22.

kávézók, éttermek, mozik, vallási helyszínek, temetők. A mindennapi élet a privát terekben zajlik, az egyén, a családi tevékenység színtere. A nyilvános terekben az állampolgári élet, a félprivát vagy félig nyilvános helyeken pedig speciálisabb társadalmi események zajlanak. Ez utóbbira példa a temetés, a templomhasználat, vagy a helyi közösségi rendezvény.⁶ Ezen szempontok halmaza képezi a tér kulturális fogalmát.

NŐI TEREK EGY VIDÉKI MUNKÁSTELEPEN

A vizsgált tér a miskolci Diósgyőr-vasgyári kolónia. Ez a mintalakótelepnek induló, ma Miskolc egyik szlömösödő városrészeként elhíresült terület, megjelenésében és fizikailag is elkülönül a város egyéb tereitől. A vasgyártás, a kohászat erőteljesen maszkulin jellegű gazdasági-társadalmi-kulturális és fizikai közeg. A gyári munkásoknak épített vasgyári kolónia közterei is hordozzák e maszkulin jelleget. A közel 9000 – elsősorban családban élő – embernek otthont adó, önállósra tervezett kolónia számos változáson ment keresztül felépítése (1868) óta.

A vizsgált tér tipikusnak mondható abban az értelemben, hogy magán hordozza az európai nehézipari üzemek bezárásával együtt jelentkező gazdasági és társadalmi problémákat: (tartós) munkanélküliség, barnamezős területek rekultiválásának hiánya, szükségessége, szlömösödő városrész, helyi közösség belső feszültsége, negatív megítélés. Egyedi abban az értelemben, hogy a közel 150 éves Diósgyőr-vasgyári munkástelep fizikai környezete, a lakóházak, a térszerkezet, a régi gazdasági épületek helye, az azokra való eljutás lehetősége, vagyis a közlekedési utak, főbb terek a rekultiváció hiányában nem változtak. A hely így alkalmas volt egy longitudinális vizsgálat elvégzéséhez, amelyet a mentális térképrajzoltással vizsgáltam.

A diósgyőri Vasgyárban dolgozók számára létrehozott mintalakótelep számos ponton eltér a magyar munkáslakások építésének körülményeitől. Egyik ilyen körülmény, hogy egy lakatlan, lápos területen kezdődött meg a gyár telepítése, távol az akkor még különálló településektől, Miskolctól és Diósgyőrtől. Ez a körülmény lehetővé tette az önálló építkezési megoldásokat, nem kellett már meglévő tér-földrajzi korlátokkal dolgoznia a tervezőknek.⁷ Második fontos körülmény a beruházás állami jellege volt. Ez az itt dolgozó generációk identitásában jelentős szerepet játszott. A központi irányítás mellett a gyár működésének finanszírozása is eltér a piaci alapú beruházásoktól, ami a dolgozók szempontjából egy kiegyensúlyozottabb munkahelyet jelentett a magánipar piacra reagáló magatartásához képest. Harmadik körülmény a vidéki jelleg, amely leginkább a főváros-vidék opozícióban és a Budapesttől való távolságban (200 km) ölt testet.

⁶ Nakhai 2015: 17.

⁷ R. Nagy 2002: 81.

A három körülmény együttese egy atipikus munkástelepet hozott létre Diósgyőrben. Az 1868-ban megkezdett építkezések eredményeképpen 30 év alatt egy közel 9000 ember lakóhelyének alkalmas lakótelep épült.

Befogadó település hiányában a Gyarmatot⁸ önellátóra tervezték. Ez a tény rákényszerítette a tervezőket, hogy egy egész város funkcióját komplexen találják ki, és olyan keretet teremtsenek a gyár dolgozóinak, hogy a stratégiai központként is jegyzett vasgyárhoz lojális munkaerő helyben elégedett legyen, hosszabb távon letelepedjen. Ennek máig tetten érhetők a következményei.

A lakáscélú és középületeket a környék és a kor elvárásaihoz mérten is magas igényességgel alakították ki. Csatornahálózatot, elektromos közvilágítást építettek ki, a lakótelepet pedig funkció szerint is igyekeztek már az első évektől felszerelni, így iskolák, üzletek, gőz- és kádfürdő, kórház, mészárszék, közösségi kenyérsütő, posta, gyógyszertár, vendéglő, közösségi terek, templom (helye) került kialakításra. A lakásokat a munkahelyi beosztásnak megfelelően tervezték. Egyes utcák egy-egy háztípust képviselnek, és így az egy beosztásban, a munkahelyi hierarchiában hasonló szinten dolgozók egy-egy utcában laktak.⁹ Az épített környezet látványelemeiben is jelezte a gyári rangokat. A „gyarmaton” csak a dolgozók lakhattak, magántulajdonú ingatlan nem volt, minden lakóház felett a gyár rendelkezett, és egy-egy lakó csak addig maradhatott, amíg aktív munkaerőként a gyár igényt tartott rá. A fellelhető iratokból kiderül, hogy a gyár közösségre gyakorolt szabályozó mechanizmusa a helyiek normarendszerére is nagy hatással volt. Ha valaki akár a munkahelyen, akár a gyarmaton viselkedésével sértette a szabályokat (verekedés, részegség, lopás, sztrájk), hamar kitették a családjával együtt. Ha betartotta őket, akkor a gyár viszonylag kényelmes életet biztosított. A szabályozások, az egyéni élet- és gazdasági stratégiák így találkozáskor egy motivált, normatartó és viszonylag egységes helyi társadalmat kezdtek kialakítani.

A dolgozók között sokféle anyanyelvű és nemzetiségű család megtalálható volt.¹⁰ Mindenki „idegenként” érkezett, a környező településekről csak később érkeztek betelepülők. Az első elemi iskola osztályaiban nem volt magyar anyanyelvű gyerek. 1910-re a kolónia lakói 100%-ban magyarnak vallották magukat. Egy 1890-es zárszámadásból tudjuk,¹¹ hogy a dolgozókat magyar-osztrák és külföldiként tartották számon. Többségében magyar szakmunkásokkal dolgoztattak, de a speciális tudást igénylő kohók mellett többségében német anyanyelvű szakemberek dolgoztak. A viszonylagos fizikai zártság és a szakmai endogámia miatt a világháborúk sem tudták szétforgácsolni a második-harmadik generáció helyi társadalmát.

8 A lakótelepnek több neve is volt: Gyári telep, Telep, Gyarmat, a kolónia elnevezés csak 1945 után használatos. A Gyarmat kifejezést használták az első tervrajzokon. Gyarmat térképe: A Diósgyőri magy. kir. vas- és acélgyár története 1910.

9 Olajos 1998: 39–50.

10 Pontos adatok nem állnak rendelkezésre, és a források eltérően jelölték a származást. A munkahelyi adminisztrációban magyar, osztrák és külföldi megjelölést alkalmaztak, az iskolában tót, német és magyar anyanyelvet különböztettek meg, de tudni lehet morvaországi németekről, illetve említé- nek még román és cseh munkásokat is a leírásokban.

11 Dobák 2012: 233.

A közösséggé válás folyamatának elakadása az 50-es évekre tehető. A gyár mesterséges felduzzasztása, és ezzel párhuzamosan a munkásarisztokrácia ellehetetlenítése még családon belül is konfliktusokat eredményezett. A kolóniát közben Miskolc körbenőtte,¹² elszigeteltsége csökkent, egyre több szállal kötődött a környezetéhez. Az első gazdasági szerkezetváltás a gyárban az üzemi munkát és a munkahierarchiát is megváltoztatta, amit a kolónia térszerkezete értelemszerűen nem tudott követni. A korábban stabilnak vélt, egyszerű, de biztos keretek elmosódtak. A helyi társadalom életében újabb fordulópontot a második gazdasági szerkezetváltás jelentett. Ez is krízishelyzet volt, és azzal terhelődött, hogy a házak privatizációjával a gyár és a kolónia véglegesen elvált, így a lakótelep nem kötődött már sem a gyárhoz, sem a vasipari szakmákhoz. A kolónia házai nem változtak, a foghíjas telkek beépítésén kívül a térszerkezetben semmilyen fizikai változtatás nem történt.

MÓDSZERTAN

Tanulmányomban egy lakótelep – a Miskolcon található Diósgyőr-vasgyári kolónia – és az őt létrehozó gyári épületek¹³ térhasználatának vizsgálatával szeretném feltárni, hogyan jelenik meg ebben a maszkulin közegben a nők térhasználata. Szeretném bemutatni a lakótelep feminin tereinek a megjelenését és átalakulást, a társadalmi nemi térhasználat szempontjából a kolónia nyilvános és privát tereit. Emellett szeretnék kitérni a fizikai tér, a közterek, a privát szféra téri jellemzőinek társadalmi-nemi összefüggéseire, és a kolóniában élő nők mentális térképeinek vizsgálatára. A vizsgálatokat kulturális antropológusként végeztem, annak klaszszikus módszereivel, és részben rokontudományok módszertani eszköztárával. Kutatásom alapját levéltári dokumentumok, családi fotók, számos interjú és kérdőív, mentális térképekkel végzett longitudinális vizsgálat képezte. A vizsgálat időpontjai meghatározzák a térhasználat időbeli kereteit. A második világháborútól kezdve lehet a személyes történeti szálakat egyéni emlékezettel felfejteni, hiszen a korábbi évek a kisgyerekkorra esnek, így az emlékek hiányosak, vagy nincsenek.¹⁴

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy miért alkalmas a mentális térkép a társadalom szövetének vizsgálatára? Vagy másképpen: miért nem kérdezzük meg erről az embereket interjútechnikával, miért térkép, és miért nem szöveg? A mentális térkép mint adatfelvételi mód szubjektív,¹⁵ de sok esetben segít a nyelvi kompeten-

12 A diósgyőri kötődés „Nagy-Miskolc” létrejöttével (1950) közigazgatásilag is egy egység lett.

13 Lenin Kohászati művek és Diósgyőri Gépgyár.

14 Két interjúalany volt, aki a II. világháború előtt annyival született, hogy valós emléke lehessen a térhez való viszonyról. A többi interjúalany kisgyerekkora, így a térképeken való jelölés is a háború utáni évekre esik.

15 Letenyei 2006: 164.

ciák hiányosságait és a kulturális különbségeket áthidalni. A terepen tapasztaltak alapján kijelenthető, hogy a mentális térkép rajzoltatásának módszerében résztvevők hajlandósága nagyban függhet a szociokulturális háttértől, a képzettségtől, a napi szinten gyakorolt kommunikációs formák jellegétől.¹⁶ A kolónia lakosságának kultúrája most is, korábban is jellemzően kétkezi, valamilyen vasipari szakmához kötődő szakmai kultúrából gyökerezik.

Az interjúalanyok egy-két kivételtől eltekintve hosszas magyarázás, rábeszélés eredményeképpen kezdtek el rajzolni a térképekre. A rajzolásra vonatkozó kérdés feszültségének oldásában egyértelmű segítséget jelentett a skálán elhelyezhető területek értékelése. Egy 0-10 közötti skálán kellett a válaszadóknak az általuk ismert, vagy gyakrabban bejárt utcákat, területrészeket, intézményeket, közösségi tereket osztályozniuk. Ezt szívesen tették, a feladatot sokkal komfortosabbnak találták, mint a térkép rajzolását. Az osztályozás után könnyebben kezdték meg a térkép „feltöltését”. A térkép nem helyettesítette az interjút, annak része volt úgy, hogy a beszélgetés, a kérdés súlypontja a térképen keresztül fogalmazódott meg.

Adatközlőimet arra kértem, hogy a kolónián belül mondják el, mutassák meg azokat a helyeket, ahol naponta járnak, ahol szívesen tartózkodnak, és azokat a helyeket is, amelyeket bármilyen okból szándékosan elkerülnek. Az egyes adatközlők által behatárolt területek nagyrészt lefedték egymást.¹⁷ Így alakult ki a kolónián belül 5 körzet és néhány passzív terület.¹⁸ Ezután azt kértem, hogy a kolónia területeit pontozzák egy 0-10-es szimpátiaskálán, ahol 0 jelenti a legrosszabb, 10 a legjobb értéket. Tíz pontot kaphat az a hely, ahol a legszívesebben lagnának, vagy ahová a legszívesebben járnak, akár ismerőshöz, rokonhoz, vagy egy séta kapcsán. 5 jelenti az érzelmileg semleges helyeket.

A kutatás első fázisában (1998) a kolónia közösségként való működése megkérdeshető volt. A régi tősgyökeres vasgyáriakkal készített interjúknak köszönhetően az egyéni és kollektív emlékezet is feltérképezhetővé vált.¹⁹ A kutatás második szakaszában (2017) elemezhetővé vált a közösség bomlásának folyamata. A társadalmi hierarchia térben való leképződéséhez és ennek időbeli változásának vizsgálatához a mentális térképek használata különösen jó módszer. A Diósgyőrvasgyári kolónia pedig jó terep, hiszen a több változóból a tér-elemek állandóak maradtak, ami az összehasonlító vizsgálatnál fogódzót ad.

16 Lásd még: Letenyei 2015: 98–99.

17 A megjelölt vagy megmutatott utcák után rajzolt térképeket fóliára másoltam, azokat egymásra helyezve, a legsűrűbben rajzolt területeket jelöltem. Ezeket egyszerű sorszámmal ellátva körzeteknek neveztem.

18 A kérdésfelvetésből adódóan a lakóhelynek minősülő területeket értékelték. Passzív terület: az üzemek bejárata, boltok, intézmények épületei, a kórház (!). Ezekre a területekre utólag rákérdezve kiderült, hogy van közöttük gyakran használt tér, de ezen a területen vagy tömegközlekedési eszközzel, vagy autóval közlekednek, vagy csak a területen lévő intézmény, bolt miatt látogatják, így nem a jelölt terület, hanem a rajta lévő épület, illetve annak funkciója miatt fontos.

19 Vö: Dobák 2007.

Az összehasonlításhoz további segítséget Kevin Lynch „városkép elemei”²⁰ adták: az útvonalak, határvonalak, csomópontok, területek, tájékoztatási, vonatkozási pontok.²¹

Az első vizsgálat²² egyik legfontosabb eredménye volt a tér és a társadalom kapcsolatának megjelenése a térképeken. A gyárkapuhoz legközelebbi lakóház az igazgató háza volt. A hierarchiában lefelé haladva távolodtak a lakóépületek a gyár bejáratától. A hierarchia a lakás alapterületében és a komfortfokozatban is megmutatkozott. A legjobb megítélésű területek a korai gyártelep művezetőinek, mérnökeinek, előmunkásainak a lakásai voltak. Az akkori lakosság természetesen kicserélődött, a régi műszaki elit helyére szakmunkások költöztek be, a szakmunkások helyére a gyárban alacsonyabb beosztásban dolgozók, később olyan csoport, amely már nem kötődött a gyárhoz.

A második vizsgálatnál²³ a cél elsődlegesen az volt, hogy a lehetőségekhez mérten a vizsgálat korábbi kritériumai azonosak legyenek. Az összehasonlíthatóság igényével az interjúalanyok a korábbi vaktérképet kapták, a feladat, az instrukciók nagy része is megegyezett az előző kutatással. Kevés korrekcióra szükség volt, hiszen az utcák egy része, amely az eredeti térképen szerepelt, már nem létezik, a lakóházak helyén szolgáltatók találhatóak. A térképek rajzoltatása nagyrészt interjúba ágyazva történt. Az interjúk során nem jeleztem, hogy a kérdés a nemi térhasználatra vonatkozik.²⁴

A kutatás során a mentális térképek használata a területek azonosításában és jellemzésében hozott újat. Az útvonalak, határok, csomópontok, vonatkoztatási pontok a térszerkezet jellegéből adódóan nem hoztak meglepő eredményt, azonban a területi csoportosítások/besorolások jelentettek olyan mélyfúrást a vizsgálatban, amely az interjúkkal és az épített környezet történetének felkutatásával is rejtve maradtak korábban.²⁵

A térszerkezet és a társadalmi tagozódás kapcsolata mellett néhány fontos horizontális szempont is kirajzolódott a térképek által. Horizontális szempontként jelent meg a szlömösödési folyamat lépcsőinek meghatározása, a tér és a félelem kapcsolata, valamint a kolónia térvizsgálatának gender-szempontjai.

20 Lynch 1960: 99–105.

21 Az öt térre vonatkozó adattípust információgyűjtésben is és az összehasonlító elemzésben használtam. A térképeket az egyes adatközlők rajzolták, mégis a kutatás egységeként megjelölt helyi társadalomra vonatkoztatva készítettem el az elemzést, vagyis a helyi társadalom mentális térképéről beszélek.

22 1998–2000 között.

23 2017-ben végzett kutatás

24 A gender szempontjának beemelése nem a kutatás fő célkitűzése, hanem egy mellékszála volt. A társadalmi nemi térhasználatra vonatkozó részeket kiemeltem a teljes kutatási anyagból a konferencia tematikájához igazodva.

25 Dobák 2018: 153.

A KOLÓNIA TÉRVIZSGÁLATÁNAK GENDER-SZEMPONTJAI

A vasgyártás, a kohászat erőteljes maskulin jellege a kutatás minden fázisában megnyilvánult. A kolónia közterei sem mentesek e jelleg alól. A társadalmi nemi térhasználat szempontjából a kolónia nyilvános és privát terei hordozzák a privát-női és a nyilvános-férfi szerepek megjelenését.

A 2000 környékén végzett vizsgálat egyértelműen megjelenítette a kolónia maskulin jellegét. Az interjúkban, a médiában megjelenő tartalmak, a szakmai közönség előtti diskurzusokban is a termelés, a kohászati és kapcsolódó iparágak problémái, műszaki megoldásai, a munkaerő férfi mivolta témákban folyt beszélgetés. A család is a férfiakon keresztül fejeződött ki. Az akkori visszaemlékezések egyikében sem kérdőjeleződött meg az itt élők körében uralkodó férfidominancia.

*A gyárban csak férfiak dolgoztak. A nők csak kiségitő vagy adminisztratív munkát végeztek.*²⁶ A kolónia a gyárban dolgozók és családjuk lakóhelye volt. Egyértelműen jelölve azt, hogy a kolónia a dolgozó férfira épült. Ennek természetes és elvárt csatolmánya volt (csak) a család, a nők. Mindegy, hogy nő vagy férfi volt az interjúalany, a kolóniában tapasztalt férfidominancia-axiómát csak elvértve árnyalta néhány kijelentés.

Mindez az utcanevek vizsgálatánál is szembeötlő. A kolónia 39 utcanevéből 17 utal egyértelműen férfias elnevezésre. 13 férfi személy (ebből 6 kötődik konkrétan a diósgyőri koháshoz), és 4 férfias nevet jelöl (Sándor utca). Két utcát neveztek el női névvel, de ezek közül egyiknek sincs vasgyári kötődése (Irma utca, Jászai Mari utca). A többi 20 utcanév semleges (Fürdő, Sás, Sétány, Kórház stb.), amiből 11 az ún. „számozott utcák” sora. Köztéri alkotás, vagy egyéb nem funkcionális tereptárgy kevés van. Ami megtalálható, az az ipari termeléshez kötődik, és ezt sorolhatjuk a maskulin jellegű tér alakító tényezőihez. A rajzokon ennek nincs nyoma. Az utcák elnevezéseire az adatközlők nem tettek megjegyzést, nem értékelték semmilyen módon. Az idősebb férfi interjúalanyok a térképtől függetlenül, történetiségében hozták szóba a nevesebb szereplőket, így Técsey Ferencet, Kerpely Antalt.²⁷

A fellelhető családi fotókon is kétfelé osztozik a tér: a munka világában a férfiak szerepelnek, a családi fotók, amelyekben nők láthatók, kizárólagosan a privát szférához kötődnek, a lakásban vagy annak udvarán jelennek meg. Ez alól a propagandafotók²⁸ jelentenek kivételt, amelyek az 50-es évektől jelennek meg erősebben, de a családoknál talált fotókon a munkahely mint köztér és a privát szféra férfi-női elhatárolódása figyelhető meg. Az egyértelműen így kettéosztott terek jól illeszkedtek az itt élők munkához, hithez, társadalmi szerepekhez tartozó

26 Interjúrészlet (Készítette: Dobák).

27 Műszaki vezetők, igazgatók, a kohászat alapítói között szakmailag is elismert személyek, helyi kötődéssel.

28 A gyár közleményeiben, helyi sajtóban megjelenő képek.

világnézetébe. A feminista földrajz felvetései, például hogy családon belül ki „mennyre szólhatott bele a közös lakóhely megválasztásába”, „a nemek közötti munkamegosztás hogyan alakult”²⁹ kérdésfeltevések okafogyottá válnak ebben a közegben. És ennek oka nem a rossz kérdésfeltételben, hanem a válaszok egyértelműségében van. A visszaemlékezések utalnak rá, hogy a férfi-női szerepek hagyományos dominanciája megkérdőjelezhetetlenül adott stabilitást a helyi közösség számára. A keret, korlát ellenére ez a tervezhetőséget és a védelmet is jelentette. A hagyományosnak mondott női-ferfi szerepektől a közösség nem tolerálta az eltérést.

A beszélgetésekben több utalás található arra, hogy az elvált asszonyok hamar kikerültek a kolónia szövetéből. Ha tragédia miatt maradt egyedül a nő, a gyerekeivel együtt a védelem megillette, más okból azonban nem.

Az első vizsgálat interjúiban rendre előkerültek azok az emlékek, amelyekben beszámolnak arról, hogy milyen nőknek tulajdonított közösségi terek voltak a kolóniában. Ezek jórészt a háztartás működtetéséhez kapcsolódtak, és a múltra vonatkoztak (az interjúalanyok gyerekkori emlékei). Ilyen volt a közösségi kenyérsütés, vagy a nőknek szervezett tanfolyamok, önképzőkörök, illetve a női fürdő. Itt meztelenül lehetett fürödni, és mivel nem volt még fürdőszoba minden lakásban, a legtöbben hetente legalább egyszer eljártak.

A második vizsgálatnál eltűntek ezek az elemek, a nemi szerepek a privát és köztér közötti oppozícióra redukálódtak. A nyilvános szféra mint ideál, hagyományosan a fizetett munka, a termelés, a cselekvés és a hősiesség fogalmai körül szerveződik,³⁰ és a maszkulin társadalmi nemi kategóriához köthető. Mivel a közterek a nyilvános szféra körül kialakult diskurzusokban termelődő társadalmi produktumok, egyértelmű, hogy maszkulin jelleget öltenek magukra.³¹

Térszerkezet szempontjából a lakóhelyeken kívül feminin tér vagy térelem nem jelenik meg. Mivel az élet egyetlen aspektusa sem tisztán férfias vagy tisztán feminin, egy olyan világ, amelyekben a nemek szétválasztása szélsőséges, torzítja a valóságot, és a tér megszilárdítja a torzulást.³² Az interjúk arra engednek következtetni, hogy a női, vagy dominánsan nők által használt terek a kolónián belüli tömegközlekedés használatában, illetve a kisebb élelmiszerboltokban öltöttek testet. A privát szférán kívül máshol nem találtam említést női közösségi térre. A 76 és 77 éves asszonyok a térképeken útvonalként és célként a boltba járást, vagy az intéznivalót, és az ehhez szorosan hozzátartozó (tömeg)közlekedést jelölték. A megkérddezett férfiak többsége autóval közlekedik. Ez meghatározza a bejárt útvonalat is, és jelenti egyben az irányító szerepkört. A megkérddezett nők egyike sem vezet önállóan autót, vagy viszik (egyiknek a férje, egy másik idős asszonynak a fia), vagy tömegközlekedéssel oldja meg, ha a kolóniából kimegy. Egy idős asszony a kolónián belül is busszal közlekedik a fia és a saját háza között.

29 Tímár 1993: 4.

30 R. Nagy 2012: 45–46.

31 Molnár 2012: 32.

32 Alexander 1977: 147.

A kolónia korai időszakában női térként megjelenő közösségi terek megszűntek, vagy azokban a feminin jelleg elvesztette dominanciáját. A mentális térképeken az első vizsgálatnál még jelölték a már említett női tevékenységekhez kötődő tereket, mint például a fürdő (3 említés) vagy a kenyérsütés (2 említés) helyét, ami már akkor a múltra vonatkozott, jelenhez kötődő rajz, jelölés vagy verbális kiegészítés akkor sem volt. A második vizsgálatban ez a kevés utalás is eltűnt.

A kolóniában nem voltak nőkre szakosodott üzletek. Az interjúalanyok arról számoltak be, hogy ruhát varratni, venni, vagy fényképészhez Miskolcra jártak, a nőknek tulajdonított szépítkezés a kolónián kívül történt, így ilyet a térképre nem is tudtak volna rajzolni. Fodrászüzlet, amely kizárólag férfi vendégeket fogadott, a kolónia súlypontjában, a gyár bejáratánál, a kolónia legnagyobb terén helyezkedik el. A fodrászüzlet a 2000-es évek környékén vált mindkét nem által használt fodrászattá, előtte kifejezetten férfifodrászat volt. A női fodrászat Újgyőrben volt. Ez a kolónia és egy másik, a 60-as években kialakult új városrész határvonalán található.

A kolónia a családoké volt. Egyedülálló férfiak a peremen, egyedülálló nők pedig egyetlen helyen laktak az említések szerint, a köznyelvben Angyalvárnak nevezett épületben. Az Angyalvár az első épületek egyike volt, benne ma öregotthon működik. Az egyik térkép rajzolója szerint egy ideig apácák laktak. Az Angyalvár csak az első vizsgálatkor jelent meg a rajzokon. Jellemzően azokon a rajzokon, amelyeken a kolónia történetét egyfajta krónikásként elevenítették fel, és sokszor apró részletekbe forduló történeteket meséltek. Az épület titokzatosságát néhány legenda erősítette. Egyik adatközlő azt is tudni vélte, hogy azért is maradt az épületen az angyalvár elnevezés, mert a megesett lányok „angyalcsinálását” végezték itt, egy másik adatközlő az egy időben ott lakó tanítónőkre vezette vissza az elnevezést. Az épület az első vizsgálatkor négy említést kapott: mint vonatkoztatási, illetve tájékozódási pont is megjelent, egyetlen spontán említése volt, a többi három esetben a megőrzendő értékekre kérdezve említették az épületet, és így került fel az adatközlő mentális térképére. A második vizsgálatban az épületet nem jelölték be, a hozzá tartozó legendáknak nyomát sem találtam. Kikapott az emlékezetből és lemaradt a térképekről is, pedig az épülete díszes téglahomlokzatával és faragott függőfolyosójával a kolónia egyik legszebb épülete, és tömegében is a jelentősek közé tartozik. Feminin tér jellegét megőrizte. Egy rövid ideig volt ugyan rendőrség és zeneiskola is, de funkciója szerint leginkább a nőkhöz kötődő hasznosítása volt jellemző. És bár középületnek tervezték, a termelésben nem vett részt, elhelyezkedése is inkább periférikus jellegű.

A gender-szempontra a számozott utcákon belüli megítélést is átszövi. Az első vizsgálat interjúalanyai közül hárman fontosnak tartották azt a kiegészítést megtenni, hogy a „százház”, ma számozott utcák lakásaiba először csak egyedülálló férfiakat költöztettek be. 1909-ben a száz házból 76 ház egyszobásnak épült, 24 pedig kétszobásnak. Ez azért is bír jelentőséggel, mert az adatközlőknek nem lehet személyes emléke erről, a családi emlékezet őrizte meg a férfiak beköltözését a jellemzően komfort nélküli kis lakásokba.

ÖSSZEGZÉS

A társadalom működése és a térszerkezet kapcsolatának vizsgálatára számos szempont alkalmas lehet. A kutatásban a gender-szempontok rávilágíthatnak társadalmi folyamatokra, amelyeket maguk az adatközlők megélnék, de megfogalmazni nehezen tudnak. Az érvényes keret axiómaként létezik: *nem volt tiltva, de a lányok és a fiúk mindig külön játszottak* – néz rám az adatközlő nem értve, hogy ez miért lehet kérdés. A vizsgált tér, a kolónia zárt térstruktúrájára közel százötven év távlatában lehet megállapításokat tenni. A mélyen gyökerező patriarchális szemlélet miatt a nyilvános és privát szférának a nemek közötti leosztása (vagyis a férfi és női terek közötti szigorú elkülönülés) csak a XX. század harmadik harmadára kezdett el oldódni. A folyamatban nemi pluralizmus mellett nagy szerepe volt a tömeges munkanélküliség megjelenésének és a korkedvezményes nyugdíjazásoknak. A kedvezményes vagy rokkantnyugdíjazás aktív gyakorlat volt a munkanélküli tömegek csökkentésére. Ezzel azonban a gyártelepen lakó férfiak közül az aktív korú férfiakat is kivezették a munka világából, a nyugdíjaskorban élőkkel együtt erős presztízvesztéssel estek át. A folyamat erősen átstrukturálta a dominanciahatárokat és annak nemi jellegét is.

A tér társadalmi nemek közötti hatalommegoszlása etnikai transzformáción ment keresztül. A kolónia utcáit „a cigányok vették át” – fogalmazta meg az egyik interjúalany, akaratán kívül utalva a hatalomgyakorlás területileg is megjelenő elemére.³³ Az ekkor gyárba érkező cigányokat általában elfogadták, nem volt kiugróan több probléma sem a munkahelyen, sem a közös rendezvényeken a cigányságuk okán.³⁴ A környék, de egész Miskolc esetében az egyértelmű gazdasági hanyatlás következményeként a kevésbé képzett, nem mobil társadalmi réteg úgyszólván bennragadt a kolóniában.³⁵ Jelenlétük feltűnő a többségi társadalom számára, területfoglalóként, betolakodóként tekintenek az újonnan érkezőkre. A cigányság kolónián belüli megjelenésére sok olyan társadalmi probléma rakódott, amellyel sem a régi vasgyári kolóniában élők, sem a jelenlegi lakók nem okolhatók.³⁶ A félelem minden interjúban megjelent, artikulációja minden eset-

33 Amíg a gyár utalta ki a lakásokat, a kolóniában nem laktak cigányok. A gyár az 1950-es évektől kezdődő, erőszakos felduzzasztásával elsősorban vidékről beáramlott jelentős cigány munkásság sokáig csak ingázóként jelent meg. A jórészt szakképzetlen, vagy „gyorstalpalón kiképzett” munkaerővel szembeni bizalmatlanság nem öltött etnikai jelleget, sokkal inkább a tősgyökeres vasgyári és minden egyéb „betolakodó” között húzódott a törésvonal. A folyamat párhuzamosan zajlott a munkásarisztokráciának nevezett réteg ellehetetlenítésével, súlytalanításával.

34 LKM volt vezérigazgatója, Drótos László interjúja alapján (az interjút készítette: Dobák Judit)

35 Mégis a cigány családok beköltözése jellemzően a 80-as években kezdődött, amelynek ekkor még nem volt sem szegregáló, sem negatív konnotációja. A helyiek a lakások privatizációját kihasználva költöztek Miskolc más városrészeibe, jellemzően nagyobb vagy komfortosabb lakásokba, kivétel nélkül egy magasabb életminőség reményében. Az így felszabaduló házakba költöztek be folyamatosan növekvő számban cigány családok.

36 A helyi sajtó, illetve a város rendszerváltás utáni összes vezetése előszeretettel hagyta kialakulni, vagy alakította saját maga úgy a képet, hogy a problémák forrásaként a helyi cigányság jelenjen

ben a cigányokhoz kötődött, annak ellenére, hogy a bűncselekmények száma nem mutat eltérést Miskolc egészéhez képest.³⁷ „Az egyes helyek és a hozzájuk kapcsolódó félelem (illetve fordítva) közti komplex kapcsolatra mutat rá Koskela és Pain, amikor amellett érvel, hogy „[a] bűncselekményektől való félelem komplex folyamatok eredményeként keletkezik, e folyamatok előre meghatározzák bizonyos helyekkel kapcsolatos vélekedéseinket, azáltal, hogy tudatosítják bennünk az áldozattá válás kockázatát: a bűncselekményektől való félelem meghatározza a hely jelentését, ugyanúgy, ahogy a hely is kihatással van a bűncselekményektől való félelemre”.³⁸

„A komplex társadalomban élő egyén általában egyszerre határozza meg magát térbelileg, etnikailag és társadalmi osztálytartozás alapján.”³⁹ A férfi-női, cigánynem cigány binaritások egy-egy olvasat a térben. A mentális térképekkel – bár nem a tanulmány témájához kapcsolódik, de – vizsgálható lenne a szegény-gazdag vagy a jöttment-óslakos kettősség is. A társadalmi nem térbeli leképződése látványosan a változások alkalmával foghatók meg. Érdeemes lenne vizsgálni azokat az „időpillanatokat”, amikor a helyi társadalomban jelentős átstrukturálódás történt. A háborús időszakok átmenetileg rendezték át a női-férfi munkaerő, a háztartás fenntartása és a térhasználati jellemzőket. De az ötvenes évek munkásarisztokráciájának következetes kiszorítása a hagyományos családi vonalakat tartósan átszabta, amelynek – a jelen kutatás eredményei alapján – látszódnia kell a térhez való viszonyban is. Ahogyan a városiasodó helyi közösség és a faluról beköltözők közötti kontaktzónákat is fel lehetne térképezni a mentális térkép módszerével, illetve a társadalmi nem szerinti térhasználat vizsgálatával. Mind a módszer, mind a vizsgálati szempont sok lehetőséget rejt magában.

A *Férfi és női fodrászat* feliratú üzlethelység akár szimbólumaként is felfogható a térbeli hatalomgyakorlás változásának. Mentális térképekkel sikerült megrajzolni, hogy a rendszerváltással összeomló kohászatban, egy szlömösödő térben, a várakozással teli időszaknak a végét jelző folyamatban hogyan oldódott fel a maskulin jelleg.

Irodalom

ALEXANDER, Christofer – ISHIKAWA, Sara – SILVERSTEIN, Murray (et al)
1977 *A Pattern Language. Town-Buildings-Construction*. New York: Oxford University Press.

meg. „Ez itt már kis-Lyukó”, jellemezte a kolónia egészét az egyik térkép rajzoló 43 éves férfi, utalva Miskolc egyik nagy gettósodó szlömjére. „Itt már mindenki cigány”, „Vagy üres, vagy cigány lakja.” – jellemezte saját utcáját egy másik adatközlő.

37 A helyi családsegítő munkatársa évek óta nem tud semmilyen emberellenes cselekményről, pár éve az egyik bezárt ABC-be törtek be, de ezenkívül nem tud atrocitásról, pedig sok családdal áll napi kapcsolatban.

38 Koskela, Pain 2000: 278. idézi: Molnár 2012: 33.

39 Török 2011.

DOBÁK Judit

- 2007 Mental Maps in the Ironworkers' Colony in Miskolc-Diósgyőr. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. Tomus XII. Fasciculus 2. 157-166.
- 2012 Etnikai és vallási tagozódás a Diósgyőr-vasgyári kolóniában. In Illésné Kovács Mária - Gyulai Éva - Porkoláb Tibor - Biczó Gábor (szerk.): *Docere et movere: Bölcsészeti- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára*. 231-246. Miskolc: ME BTK.
- 2018 The Mental Map of a Rural (workers') Housing Estate in Hungary. An Urban Anthropology Research. *Belvedere Meridionale*. XXX. évfolyam. 4. szám. 141-159.

LETENYEI László

- 2006 *Településkutatás I-II. Módszertani kézikönyv és szöveggyűjtemény*. Budapest: TeTT könyvek – L'Harmattan Könyvkiadó – Ráció Kiadó.

LETENYEI László - MORAUSZKI András

- 2015 Indicators of Cross-Border Impact: Mental mapping, position-generator, and language skills. A methodological recommendation. *Cross-Border Review* 1. 97-108.

LYNCH, Kevin

- 1960 *"The City Image and Its Elements" from The Image of City*. Cambridge: The Technology Press-Harvard University Press.

MOLNÁR Ágnes

- 2004 Asszonyok és családközpontúság. A mezőgazdasági kistermelés és a nemi szerepek egymásra hatása a kiskanizsai „sáskák” esetében. *Századvég*. 33. szám. 163-192.

MOLNÁR András

- 2012 A maszkulin és heteroszexuális köztér termelése. Elméleti háttér a társadalmi tértermelésnek a bűncselekményektől való félelem kontextusában történő kutatásához. *Tér és Társadalom* 26. évf. 1. szám. 26-40.

NAKHAL, Jana

- 2015 Women as Space/Women in Space: Relocating our Bodies and Rewriting Gender in Space. *A Journal for Body and Gender Research*. Vol. 1. No. 1. (Summer 2015). 15-22.

OLAJOS Csaba

- 1998 *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.

R. NAGY József

- 2002 „Nekünk má' semmise a gyár...” Identitásbeli azonosságok és különbségek a rudabányai és a diósgyőr-vasgyári munkások esetében. *Századvég*. (Új folyam 24. szám.) 2. szám. 75-89.
- 2012 *Laborer communities: Cultural anthropological research on laborer communities in northeast Hungary*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.

RENDELL, Jane – PENNER, Barbara – BORDEN, Iain

2003 Editors' General Introduction. In Rendell, Jane-Penner, Barbara-Borden, Iain (ed.): *Gender Space Architecture*. 6–13. New York: Routledge.

RENDELL, Jane

2003 'Gender, Space'. In Rendell, Jane – Penner, Barbara – Borden, Iain (ed.): *Gender Space Architecture*. 101–111. New York: Routledge.

SZ.N.

1910 A Diósgyőri magy. kir. vas- és aczélgyár története

TIMÁR Judit

1993 A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon. *Tér és Társadalom*. 7. 1–2. 1–18.

TÖRÖK Zsuzsanna

2011 Határeset: Tanulmány egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kistelepülés etnikai viszonyairól és identitásáról. *Le Monde Diplomatique*. Mi Ti Ők Itthon: 1. 64–94.

Dobák Judit

Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék

E-mail: dobakjudit@gmail.com

Judit Dobák

Female spaces along 'Vasgyári' Street

Can we talk about feminine spaces within a space structure shaped by masculine professions? The housing estate of the metallurgy industry in Diósgyőr, the Vasgyár Colony, as an old, rural workers' colony in need of rehabilitation, is a good subject for examining the structure of space and an outstanding environment to analyse it. In this paper, I attempt to show how the use of space has changed over time within the factory district. The inquiry draws on field data and interviews. My interviewees were asked to draw mental maps. The two different time sections of data collection (1998–2000 and 2017) enabled me to examine them from a comparative angle.

1. Diósgyőr-vasgyári kolónia: Férfi fodrászat a már lebontott „Tejcsarnok” épületében.
Borsodyné Hamar Éva családi fotója (a kulikocsiban ülő kislány), 1957.

2. Diósgyőr-vasgyári kolónia: Férfi fodrászat a már lebontott „Tejcsarnok” épületében.
Gál János családi fotója. A kép jobb szélén az interjúalany nagypapa, id. Gál János 1957 körül.

3. Diósgyőr-vasgyári kolónia, Konzumsor (Vasgyári út felé eső része). Szalay Zoltán felvétele.⁴⁰

4. Diósgyőr-vasgyári kolónia, Konzumsor, Férfi-női fodrászat.⁴¹

⁴⁰ A kép forrása: Forrás: Fortepan, képszám: 138361, 1969.

⁴¹ A kép forrása: googlemaps.com. (https://www.google.com/maps/@48.0944203,20.7292201,3a,75y,36.79h,84.57t/data=!3m6!1e1!3m4!1szT1_t3CUVXsIpmoRutbtg!2e0!7i13312!8i6656 (letöltés 2012.))

MARGINALIZÁLT HELYZETEK

Kortárs oláh cigány női identitás-narratívák

Az elmúlt években lehetőség adódott arra, hogy számos romungro és több oláh cigány lokális közösségben végezzek terepmunkát.¹

A kutatások során elsősorban a magyar és cigány együttélési kapcsolatviszonyok kérdéskörével foglalkoztam behatóbban. A számtalan beszélgetés, a felvett narratívák szövegeinek elemzésekor feltűnt, és elsősorban az oláh cigány közösségekben, hogy a hagyományos női szerepek változása, a közösségviszonyok lokális szabályainak átalakulása az elbeszélésekben mennyire látványosan nyilvánul meg. Mondhatni azt is, hogy narratológiai értelemben a téma szinte tálcán kínálkozott, hisz a különböző generációkhoz tartozó megszólalók esetében az előzetes várakozásokhoz és a közösségek hagyományvilágából következő elbeszélés-tartalmakhoz képest gyökeresen mást kaptunk. Az oláh cigány nők narratívái tartalmi és formai értelemben is újszerűen világítottak rá – legalábbis a tanulmányozott – helyi társadalmak közösségviszonyainak dinamikus változására. Az etnográfiai leírásokban és az antropológiai elemzések többségében alapvetően konzervatív közösségként leírt oláh cigány társadalom recens folyamatainak újraértelmezésére készített narratívák legmeglepőbb vetülete nem az elmondott tartalom, vagy a nyelvi-stiláris megformáltság szintjén érhető tetten. Sokkal fontosabb a narratívák referenciális struktúrájának az átalakulása: az elbeszélések többségében a beszélő az önreflexív visszacsatolás összetett logikai alakzataiba beágyazva tárja elénk mondandóját, mintegy rákényszerítve a kutatót arra, hogy a beszélő személyével foglalkozzon. Az alábbiakban elemzésre kerülő narratív folyamatok jól tükrözik az oláh cigány közösségekben lejátszódó kortárs identitás-gyakorlat tendenciáit.

Jelen rövid tanulmányban először a téma néhány tágabb elméleti összefüggésére szeretném a figyelmet felhívni, különös tekintettel a narratív identitás szerkezeti tulajdonságaira vonatkozóan. Az elméleti felvetést követő példákon keresztül

¹ A Magyarországon élő kortárs roma társadalom alapvetően heterogén szerkezetű és számos eltérő történeti gyökerű, nyelvű, kultúrájú és sajátos hagyománykészlettel rendelkező, továbbá differenciált szocioökonómiai és szociokulturális státuszú részközösség halmaza. Ezen belül a romungronak nevezett csoport alapvetően a magyar anyanyelvű cigány népességet összefoglaló értelemben megjelölő kategória, és általában az asszimilációs folyamatban leginkább érintett részközösségeket foglalja magába, a hazai cigányság 75-80%-át teszi ki. Az oláh cigányok csoportja önmagában is tagolt, elsősorban foglalkozási csoportok szerint szerveződő részközösségekből álló, és részint a mai napig hagyománykövető, gyakran cigány anyanyelvű közösséget foglal magába. (Vö. Kemény – Janky 2003: 7–26.)

vizsgálom a kortárs oláh cigány női narratívákban megmutatózó énkép, a narratív-self sajátosságait a megfigyelt identitáskomponensek tükrében.

A NARRATÍV-SELF

A narratív identitás kérdését így-úgy tárgyaló kortárs narratológia szerteágazó irányzatainak a rendszerében az eligazodás önmagában is igen bonyolult feladat. Az elbeszélések, tehát a kulturális személyiség nyelvi megnyilvánulásait reprezentáló szövegek lehetséges elméleti megközelítési szempontjait tartalmazó lista összeállítása is felettebb fárasztó feladat. A strukturalista és a rezponzív elmélet, a narratív kritizmus és szimbolizmus vagy a morfológia csak néhány a népszerű narratíva-elméletek közül, melyek az elbeszélésekben feltáruló identitásfolyamatok tanulmányozásának hiteles eszközei lehetnek. Az eligazodás az elméleti kavalkádban nem tartozik jelen elemzés céljai közé. Esetünkben úgy tűnik elégséges rögzíteni, pontosabban megidézni a minden narratív identitáselemzést meghatározó hermeneutikai alaphelyzetet.

Amint az közismert, a narratív folyamatokban tetten érhető identitás-konstitutív mechanizmusok elemzésének ősfarmája Arisztotelész *Poétika* címmel jegyzett művében került kidolgozásra. Arisztotelész elsősorban a tragédia jellemvonásainak elemzését tárta olvasója elé, amikor a kifejtés egy pontján azonosította a műfaj hat legfontosabb alkotóelemét: „a történet, a jellemek, a nyelv, a gondolkodásmód, a díszletezés és a zene”. Ezek két koncepcionális alkotó mentén szerveződnek egésszé: jelesül a cselekmény és az emlékezés által.² Arisztotelész cselekményorientált narratíva-elemzésének lényege, hogy bár az emlékezés és a cselekmény egyformán fontosnak látszanak, valójában a narratíva megalkotásában a cselekmény az elsőrendű eszköz, ami így intencionális módon – célszándékkal – támaszkodik az emlékezésre. Másként fogalmazva és az arisztotelészi analógiára alapozva, a narratíva célja a cselekmény kibontakoztatása, aminek érdekében az emlékezet munkájára támaszkodik, de a cselekmény hatékony érvényre juttatásának függvényében, mintegy az emlékezést a cselekménynek alárendelve. A narratívában az emlékezet munkájának eredményeként az lát napvilágot, ami a cselekmény céljait szolgálja. A narratívában a cselekmény a beszélő álláspontjának kifejtése.

Anélkül, hogy elmerülnénk az első olvasatra talán bonyolultnak tetsző további részletekben, néhány, a témánk behatárolása szempontjából fontos általános kijelentés megfogalmazására nyílik mód. Egyrészt narratológiai értelemben minden narratíva tartalmán keresztül utal a beszélőre. Másfelől az elbeszélés tartalma (cselekménye) olyan alkotókomponensek szervezett rendje, amelyen keresztül a beszélő gondolkodásmódja, jelleme és története nyilvánosságot nyer. Harmadszor a narratíva olyan nyelvi struktúra, amiben a beszélő az emlékezet munkájára támaszkodva

² Arisztotelész 1992: VI. 50a. (13)

kapcsolja össze múltját az elbeszélés-idejének jelenével. Végül, de nem utolsósorban a narratívában tükröződik a beszélő viszonya saját szerepéhez, méghozzá annak a függvényében, hogy miként képes egyidejűleg megfigyelni a környezete a személyével szemben, valamint az önmagával szemben támasztott elvárásainak rendszerét.

A fent sorolt négy általános összefüggés a narratív identitás-vizsgálatok alaptételei, amelyek egyúttal rávilágítanak arra, hogy a kérdés elválaszthatatlan az időkezelés általános témájától. Ricoeur korszakos műve, az *Idő és narrativa* megjelenése óta eltelt negyedszázadban a témával kapcsolatban felmerült vizsgálatok kétségtelenül legfontosabb felvetése a narratív temporalitás körül bontakozott ki. Ennek lényege leegyszerűsítve, hogy miként válik a beszélő számára egzisztenciális múltja – mint a narratív tartalom tárgya – témává az emlékezetében.³ A probléma, ahogy ezt Ricoeur látta, mélyen az idő apóriájának keretei között válik értelmezhetővé.

Eredetileg az időérzékeléssel kapcsolatos logikailag feloldhatatlannak tetsző ellentmondás lényegét Arisztotelész fejtette ki korszakos művében, a *Fizikában*.⁴ Felvetése szerint az idő olyan fenomen, amelynek az ember létezését tulajdonít, amennyiben azt tételezi, hogy az idő van. Arisztotelész szerint azonban az idő olyan alkotókból áll, a pillanatokból, amelyek vagy már nincsenek, mert elmúltak, vagy még nincsenek, mert majd lesznek, és az idő mégis van. Ricoeur a narratív temporalitás elemzésekor Augustinusnak a *Vallomások*⁵ című művében az arisztotelészi apória feloldására kidolgozott javaslataiból indult ki. Ezek szerint a jövő nem egyéb, mint várakozás, míg a múlt emlékezés, amelyek között az ember részesül a jelenből. Másként fogalmazva, az ember jelenéhez való viszonya a múltjára vonatkozó emlékezetének és a jövőre irányuló várakozásának a függvénye, amelynek elbeszélésében, pontosabban elbeszélésén keresztül létrehozza önmagát.

OLÁH CIGÁNY IDENTITÁS-NARRATÍVÁK

De mi köze mindennek a kortárs oláh cigány női narratívák tárgy köréhez? A kérdésre világos válasz adható. Egyrészt a kortárs kritikai antropológia felfogása szerint a terepkutatások szemléletét meghatározó mikroperspektíva, tehát a társadalmi jelenségvilágot a legapróbb részletek szinterein leíró és elemző beállítódás olyan általános és globális kérdésekhez vezet, amelyeket csak a makroperspektíva elméleteinek segítségével lehet megvizsgálni. Másként fogalmazva az oláh cigány nők identikus tartalmú elbeszéléseinek lényegeként azonosítható absztrakt kérdések kifejtése okkal támaszkodik általános elméleti megközelítésre. Miként módosul a személyes múlthoz való viszony az emlékezetben úgy, hogy az egyúttal forrása az oláh cigány nők esetében tetten érhető identitásváltozásnak és ennek hozadékaként megfigyelhető újszerű jövőorientációnak?

3 Ricoeur 1990: 5–12.

4 Arisztotelész 1996: IV. 10.

5 Augustinus 1987.

A kortárs oláh cigány identitás-narratívák tartalmi, formai és referenciális-identikus értelmüket tekintve a közösség a saját hagyománykészletével kapcsolatos viszonyrendszerének teljes átalakulását tükrözik. A folyamatot láthatóvá tevő narratívák elbeszélői személyes jelenükből emlékezve hozzák létre azt az értelmezési mezőt, melyben egyfajta önreflexió formájában tárják fel az identitásfolyamatok részleteit. A személyes és a társadalmi identitás szintjén egyidejűleg megfigyelhető folyamat az identitáskomponensek tartalmi és funkcionális átalakulását tükrözi.

Jelen írásban elemzésre kerülő konkrét példák bemutatása előtt essék néhány szó röviden a vizsgálat módszertanáról és körülményeiről. Az elmúlt években a kutatott lokális közösségekben (Hodász, Nyírvasvári, Nagyecsed, Nagykálló, Hajdúböszörmény) 27 különböző életkorú oláh cigány nővel készült részletes életútinterjú-felvétel, illetve többekkel további tematikus interjúk az etnikai együttélési viszonyokról és a lokális hagyományokról. Az életút-elbeszélések narratíváiból lehetőség nyílt a közösségek közelmúltjáig jellemző női identitásfolyamatok mechanizmusainak rekonstruálására. Minden elbeszélő esetében az oláh közösségekkel kapcsolatos, mondhatni közhelyes várakozások beigazolódásával szembesülhettünk. Gyakorlatilag a közvetlen közelmúltig, még az ezredforduló első évtizedére vonatkozó emlékezetképben is a hagyomány egykor megtörhetetlennek tetsző identitáskonstitutív szerepével találkozik a megfigyelő. Az életútfelvételekből kirajzolódó és a minden esetben a saját személyes sorstörténetből vett példákkal alátámasztva egy zárt, konzervatív és a hagyományos világ által kínált izoláció biztonságában otthonosságot találó női társadalom képe bontakozik ki. A hagyománykövető gyakorlat szerint a háztartás, a gyermeknevelés és a férfiak kiszolgálása megfelelés-háromszög által kijelölt mozgástérben kínálatkorlátozott szerepkészlet az oláh cigány női identitás legfőbb forrása. Pontosabban azok a lokális hagyományban gyökerező közösségi normák, amelyek egy nő számára a szigorú társadalmi viselkedésszabályokat és az ezt megalapozó értékrend alkotóit meghatározzák, egészen általánosak. Az étkezési szokásoktól a társadalmi érintkezésig, az öltözködésen és a mindennapi viselkedésen át az otthon, a ház elhagyásának a szabályáig, a jól strukturált és áttekinthető „világrend” egészen a közelmúltig egy oláh cigány nő identitásviszonyait meghatározó formai és tartalmi feltételrendszer egyértelmű alkotói voltak.

A terepkutatások során felvett identitás-narratívákból kirajzolódó kompakt kép nemcsak a hagyományos oláh cigány életvilág jellemvonásait adja vissza szinte maradéktalanul, de a rendelkezésre álló életelbeszélések elemzése alapján azt is világossá teszi, hogy a lokális közösségben élő nők mindig azonosultak a környezetük és a hagyományok által meghatározott szerepükkel.

A következőkben néhány válogatott példán keresztül szeretném szemléltetni az oláh cigány nők identitás-narratíváiban megfigyelhető gyökeres változás néhány jellemzőjét. Az alábbiakban részletezésre kerülő komponensek hivatkozási példái csupán a legeredetibb módon megfogalmazott esetek. Ugyanakkor a kortárs oláh cigány női identitás-narratívák példáiban itt bemutatott értékalkotók, legalábbis a kutatás eredményeként rendelkezésre álló ismeretanyag alapján, általánosan

elterjedt motívumok. Mint látni fogjuk, az idézett példákban megszólaló szereplők eltérő generációkat képviselnek. Mindez azt jelzi, hogy a közös és transzgenerációs értékelvek általános identitás-konstitutív funkciót töltenek be, és hogy a lokális oláh cigány közösségek olyan komplex változási folyamatokon mennek keresztül, amelyek a helyi társadalmakat alapjaiban forgatják fel.

1. A HAGYOMÁNY IDENTITÁS-KONSTITUTÍV NARRATÍV FUNKCIÓI

Az első beszélő 30 éves egyedülálló cigány anyanyelvű értelmiségi nő, aki anyjával él. Óvónóként egy nyírségi kisváros óvodájában dolgozik, ahol egy dajka kivételével az egyetlen cigány származású munkatárs úgy, hogy az óvodások már 65-70%-a cigány. Óvodapedagógus pályafutása kezdetén a beszélő számtalan kudarcral szembesült, a magyar szülők elutasítása ellen és a nevelőtestületben kivívott megbecsültségért párhuzamosan kellett küzdenie. A helyi oláh cigány közösséget öntevékeny munkát – közösségszervezés, hagyományőrző foglalkozások, tánctanítás – végző fiatal óvónő ma már nemcsak munkatársai, vagy saját közössége tiszteletét nyerte el, de a kisváros társadalmának általánosan elismert tagjává vált.

Vannak az iratlan törvények, ami befolyásolja. Minden a családból indul ki, az a lényeg, hogy minden a családból indul ki. A család az elsődleges szocializációs tér és nevelési szintér, ahol a gyerek elsajátítja ezeket a kulturális értékeket. Példa által vagy éppen, ha példa alakul ki. Aztán előjön, hogy mire neveli a szülő a gyerekeket, ugye egy anyuka külön neveli a lányát, külön a fiát. Külön szokásformákat kell elsajátítani a lánynak, külön a fiúnak. Vegyük egy roma nő esetét! Kamaszként, ugye a ház körüli dolgokat tudnia kell ellátni, korán meg kell tanulnia főzni, korán meg kell tanulni vigyázni a testvéreire, gondoskodnia a többiekéről. Ez gyerekként. Aztán jön, amikor feleség lesz. Ugye egy háztartást fent kell tudni tartani, gondolok itt a konyhai dolgokra, főzni, takarítani, mosni, gyereket nevelni, ezt mind kell tudnia. Plusz ezt azon kívül, hogy vannak olyan viselkedési szabályok, házon kívül, mondjuk, gondolok itt a népviseletre, hogy nem lehet mélyen dekoltált ruhában, vagy nagyon miniben, vagy nem nézhet más férfi szemébe. Ezért van az, hogy innen alakultak ki ezek a dolgok, hogy külön ülnek a férfiak a nőktől, vagy ki kit hogyan kínál meg. Nem lehet szemkontaktust tartani más asszony férjével. Hajviselet, hogyan használja a nő a haját, ha eladó lány kiengedi, ha asszony, már kontyban hordja. Ez volt régebben. De ugye mivel változik a társadalom, ezért a roma nők szerepe is változik. Egyre több roma nő most már eltartja a családot, dolgozhat, dolgoznia kell, ezért változnak az öltözködési szokásai, a hajviselete, hogy be tudjon illeszkedni abba a közegbe, ahol éppen dolgozik.⁶

6 30 éves oláh cigány nő, Szabó 2019.

A narratíva szövegének tartalmi elemzése jól rávilágít arra az általános jelenségre, amit egyfajta hagyomány-distancia megteremtéseként értékelhetünk az oláh cigány közösségekben. Tapasztalataink szerint még a hagyománykövető anyanyelvű helyi társadalmakban is megfigyelhető, hogy a női szerepet behatároló tradíciók érvényességét az anakronizmus okán megkérdőjelezzük. A hagyománykészlet egyes alkotói ugyan hivatkozásként, a többségi társadalommal szembeni ön-megkülönböztetés eszközeként még tetten érhetők. Ugyanakkor a hagyomány státuszának leértékelődése az oláh cigány nők identitásváltozásában döntő szerepet játszik. A közösség egykor szigorú szerepelvárásokat kikényszerítő norma-rendszerre fokozatosan fellazul.

Érdekes megfigyelni, hogy az elbeszélői jelen és a hagyomány múltja a szövegben miként kerül szembeállításra úgy, hogy a beszélő végig jelen időben fogalmaz. Az idősíkok egymásra csúszása, tehát az elbeszélői jelen és az elbeszélő hagyomány-múlt jelene jelentéstani egységet alkotnak.

A narratívában megfogalmazott állítások másik fontos összefüggése, hogy a hagyományok elhagyását a társadalmi változásokhoz történő alkalmazkodás egyfajta tudatos eszközeként értelmezi a beszélő. Kétségtelen, hogy a családfenntartó oláh cigány származású nő toposza, illetve ennek a közösségen belül történő felvállalása újszerű jelenség. A folyamat a férfiak és nők közötti kapcsolatviszonyokat szabályozó normák gyökeres átalakulásáról tanúskodik, és ezzel a lokális közösség szerkezeti jellemzőiről szerzett eddigi ismereteink átértelmezésére ösztönöz.

2. A TÁRSADALMI ÉRVÉNYESÜLÉS IDENTITÁS-NARRATÍVÁJA

Másodikként egy hagyománykövető, oláh cigány családban nevelkedett, jelenleg a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Karán nemzetiségi óvodapedagógus cigány/roma szakirányon tanuló fiatal hölgy narratívájában tetten érhető identitáskomponensekkel foglalkozunk. A beszélő családjában a zenélés több generációra visszanyúló hagyomány, ami őt is magával ragadta. Nagypapja a helyi és Európa-hírű Kék Láng Együttes egyik alapító vezetője volt hosszú éveken keresztül. A virtuóz zene és helyi cigány tánc, különösen a cigánybotoló méltán tette népszerűvé a saját folklóráját előadó közösséget. A beszélő édesapja, aki eredetileg kőművesnek tanult, és kiegészítő forrásként alkalmi jelleggel műveli mesterségét, ugyancsak korán a zenélés rabja lett. Szenvedélyét lánya is megörökölte, aki egész kiskora óta szerepel színpadi előadóként. Rendkívüli énekhangjával, tehetségével sokak elismerését vívta ki.

A felsőoktatási pályaválasztásában a beszélő és környezetének egyöntetű véleménye szerint döntő szerepet játszott a családban a nagyszülőktől jól nyomon követhető meggyőződés, hogy a tanulás az érvényesülés legjobb útja. A beszélő

személyes értékvilágában a hagyomány tisztelete saját életrsorsának reflexív elemzésén keresztül összhangba kerül a tanulás és érvényesülés célképzetével.

Ő mindig azt mondta, hogy azért tanuljak, mert neki nem sikerült. Tehát anyukám elvégezte a nyolc általánost és aztán nem. De azt is tehát úgy, hogy először csak hat osztályt végzett el akkoriban, aztán férjhez ment és majd csak később végezte el. És ő úgy gondolja, hogy emiatt nincs jó munkája, emiatt nem tudott igazán kitörni, emiatt kellett régen egy picit szegényesebben élnünk, mert ugye nem volt jó háttér, ami úgy segítette volna, hogy akár kapjon egy jó munkát vagy bármi. Nagyon sokáig nem is dolgozott, mert nem vették fel sehova. És emiatt mindig azt mondta nekem, hogy tanuljál, hogy ne legyen olyan életed, mint nekünk. És tudták, hogy a tanulás az egyetlen, ami segíthet. És tényleg rengeteg, ő volt az, aki mindig, mindennap leült velem tanulni, hogy ha valamit nem értettem, akkor segített és tényleg az általános iskolás éveim alatt folyamatosan így ment. Már a gimis koromban nem, mert akkor már volt bennem egy olyan szorgalom, hogy magamtól is, de mindig figyelte azt, hogy tanultam-e eleget, jól fog-e menni, mindig kérdegetett, mindig érdekelte ez a dolog. [...] Mindig volt célom és lebeszéltek arról, hogy az az adott cél jó, vagy azzal az adott céllal majd én elérek valamit, vagy egyáltalán elérem azt a célt. De hála a jó istennek, meg ugye hála az olyan embereknek, mint például tanárnő, vagy a szüleim, akik segítettek ebben és mindig elértem. És most azért vagyok itt, mert most ha nem lennék például óvodapedagógus hallgató, vagy én nem akartam volna elérni azokat a célokat és félvállról vettem volna, akkor most nem állnék itt és nem beszélnék nektek.⁷

A részletből kirajzolódó képletet nevezhetjük az érvényesülés identitás-narratívájának. A beszélő elmondja, hogy az egyébként tanulatlan édesanyja miként vette rá a tanulásra. Az aluliskolázott anya motivációi lánya tanulásával kapcsolatban részben személyes negatív tapasztalataiból, részben a családban bevett meggyőződésekből erednek, mely szerint a társadalmi presztizs és a jól megfizetett munka korrelál az iskolai végzettséggel. Az édesanya iskolázatlanságának egyszerű oka van: a 90-es évek elején a faluban élő oláh cigány nőket családjuk még nem engedte tanulni. Ehhez képest az értékrend átalakulása azt eredményezte, hogy egy generációval később azok a felmenők, akik maguk a tanulás révén a közösség hagyománykövető gyakorlatának „áldozataiként” még nem érvényesülhettek, maguk lettek ösztönzői a hagyományokkal történő szakításnak. Ennek eredménye lehet, hogy beszélőnk lesz az első diplomás cigány nő a településen. Tapasztalataink és a felvett narratívákból kirajzolódó új identitásképletek egyik legmarkánsabb vonulata a tanulás-karrier korreláció hitvallássá fejlődése. A tanulmányozott oláh közösségekben és a felvett szövegek alapján elmondható, hogy a tanulás a cigány lányok esetében a közösség által általánosan elfogadott célképzeté fejlődött. Igaz, a tanulást támogató családi motiváció minőségének vonatkozásában hatalmas eltérések figyelhetők meg: a lányok tanulását jóváhagyó, de teljesen passzív

7 21 éves oláh cigány nő. Biczó – Szabó 2018a.

családi gyakorlattól az aktív és minden áldozatot meghozni kész beállítódásig terjed a skála.

Érdekes, hogy a faluban az idősebbek is egyetértenek és a terepkutatás tapasztalatai szerint támogatják az unokák generációját abban, hogy a tanulás révén érvényesüljenek. Az értékrendváltás világos jele, hogy a nagyapák, akik egykor saját generációjuk nőtagjaival szemben határozottan elutasították a tanulást, manapság lányunokáik pártfogójaként ösztönzik a minél magasabb iskoláztatást.

3. A TÁRSADALMI FELELŐSSÉGVÁLLALÁS IDENTITÁS-NARRATÍVÁJA

A harmadik és három részletből álló példánk igen komplex formában engedi látni a kortárs oláh cigány női identitásfolyamatok részleteit. Beszélőnk egy jómodú, középkorú, háztartásbeli oláh cigány asszonyként elhatározta, hogy a helyi, elsősorban a romungró szegregátumi cigány gyerekek által látogatott általános iskolában pedagógiai asszisztensként fog dolgozni. A gyerekek között sokan sajátos nevelési igényűek vagy beilleszkedési, tanulási és magatartási nehézségekkel küzdenek. Azért, hogy munkáját szakszerűbben végezze, először leérettségizett, majd szociálpedagógiát kezdett tanulni a Debreceni Egyetemen. A most 41 éves asszony több sorsfordító tragédián ment keresztül, két gyermekét veszítette el fél, illetve másfél éves korukban, majd egy állami gondozásból örökbe fogadott cigány fiút nevelt fel. Esetében az egyéni élet nehézségeinek feldolgozásától a közösségeért tenni akarás társadalmi felelősségvállalásának identitás-narratívájáig terjedő személyes pályáiv bárki elismerését kívívja.

Társadalmi szerepvállalása azonban az összetett helyi etnikai viszonyok és a lokális közösségek közötti hagyományosan bonyolult kapcsolatok miatt egyáltalán nem volt egyszerű. A közel hétezer lakosú település a mátészalkai járásban található kisváros. Az egykori, történelmi múlttal rendelkező település ma három etnikai közösség otthona. A többségi magyar közösség mellett a hagyománykövető oláh cigányok és a magyar anyanyelvű romungrók kulturális jellemvonásaik mentén jól megkülönböztethető csoportok. A helyi társadalom fontos sajátossága, hogy a szegregátumi környezetben élő romungrókkal ellentétben az oláh közösség többnyire a magyar háztartásokkal vegyesen megtelepedve él a településen.

Pont akkor volt téma az, hogy a helyi iskolába annyira bűdösek a gyerekek, hogy a tanítónő már a hivatalba ment, hogy csináljanak valamit. És akkor én ezen egyből felháborodtam, hogy akkor miért nem csinálunk valamit. Miért nem lehet egy zuhanyzót berakni az iskolába és megfürdetni azt a gyereket, vagy legyen váltóruhája, hát az óvodában is van váltóruhája, hát akkor csináljunk valamit. És akkor Szilvi mondta, hogy azt nem csinálhassuk, mert ugye a törvények vannak arra, hogy nem fürdetheted meg, meg ki fürdethetné meg. Mondtam én. Én megfürdetem. »Timi,

közmunkába meg fogod fürdetni?» «Igen.» Igen, mint hogy kiközösítsék, meg ott szégyenkezzen egész nap, hogy ő büdös. Az a gyerek nem tehet arról, hogy ő büdös egyrészt, meg a lehet, hogy a szülő se igazából, ha olyan a körülmény, hogy tél van, nem tudnak fűteni, stb. Nincs áram, nincs meleg víz. Úgy próbáltam a helyükbe képzelni magamat, hogy mi lehet az oka. Mert ha már kétszer, háromszor figyelmeztetik, hogy rakd rendbe a gyereket és csak nem, akkor valami háttere csak van neki. [...] Na és így kerültem be. Először a felsősöknél voltam. Hát ott igazából a szünetekben próbáltam terelgetni a gyerekeket, vagy akivel nagyobb probléma, konfliktus volt, azokkal a szülőkkel való kapcsolattartás. Ugye én a szülőket hetven százalékban ismertem, főleg az oláh cigányokat. Meglepő volt a tanárok részéről, mert ugye a tanárok is nehezen fogadták azt el, hogy én mit keresek ott a nyolc osztályossal. Vagy talán akkor már megcsináltam azt hiszem a gyermekfelügyelőit, de azért volt olyan, hogy kaptam olyat, hogy az én diplomás gyerekem meg otthon ül. Mert ott a testület így, majdnem 'te meg mit keresel itt'? És én szégyelltem is magam, meg valahol igazat is adtam nekik, ha én itt dolgozok és esélyt kaptam, akkor nekem ehhez tanulnom kell. Az egy dolog, hogy én tudok a gyerekekkel beszélni, vagy a szülőt megfékezem, mikor dühösen jön be, hogy megölje akár a tanárt, akár a másik gyereket, tudom fékezni. De igaza van, hogy ehhez iskolai végzettség kell. [...] Például nekem az is sikerélmény volt, mikor harmadikos, vagy másodikos kislány volt, ő is hát, hát nem is SNI-s volt, szerintem attól súlyosabb fogyatékos volt, és mikor én megtanítottam őt ötből elvonni, kivonni. És nekem az olyan sikerélmény volt. Mert akárhogy magyaráztam szegénynek, nem értette, és ő is olyan kis, belém kapaszkodott órán, ugye. Folyamatosan hívott, hogy segítsek és akkor mondtam neki, hogy megeszed. Ha van öt almád és megeszel kettőt? És az olyan szinten bevillant neki, hogy megeszem tanár néni, azzal kevesebb lesz. Mondom igen. Másként nem értette akárhogy mondtam, kivonod, elveszed. És az hogy megeszed, és utána könyörgött, hogy kivonást írjon nekem, írjon nekem tanár néni. És most hetedikes és még mai napig úgy mondja azt, hogy a kivonás az megeszem. És nekem az olyan sikerélmény volt, és mentem haza nagy boldogan és mondtam a páromnak, hogy én megtanítottam Natikát ötből kivonni. És így rám nézett a párom és azt mondta, hogy 'Timi, nálad is baj van'. (nevetés) Mondtam nem baj, én örülök ennek. Én nagyon örülök, mert én tudom azt, hogy hány hét kellett ehhez, meg talán hónap is, hogy mire eljuttunk odáig, hogy ne mondja már mindenre azt, hogy 'nem tudom'. Hanem ezt tudta és annyira örült neki. Vagy mikor pont ugyanezt a kislányt megtanítottam a nevét leírni. Hogy ez szerintem legalább akkora sikerélmény volt nekem, mint neki. Apró dolgok, kis lépések, de szerintem sokat jelent. Lehet nem mindenkinek, nekem igen. Mert ha belegondolok abba, hogy ma, mikor már nagy is lesz, ha mást nem is tud, ha el is fog mindent felejtani, de talán a nevét le fogja tudni írni. És az életbe az már nagyon sokat fog neki jelenteni. Hogy bárhova legalább azt, hogy leírom a nevemet. De ha meg több lesz, az csak plusz.⁸

A szöveg a társadalmi felelősségvállalás identitás-narratívája. A beszélő kifejezetten hagyománykövető oláh cigány családban nőtt fel. Életútjának tragikus eseményeit feldolgozva a segítő szándék és a fokozott szociális érzékenység vezette arra, hogy rászoruló romungró gyerekeken segítsen. Céljait lépésről lépésre érlelte ki, és eleinte ellenkező férjét módszeresen meggyőzve vívta ki magának a tanulás és az érvényesülés esélyét. Történetének példaképszerűsége mellett az identitásfejlődés mechanizmusának lokális sajátosságaira is ráismerhetünk. A hagyományos női szerepkészlettel ellentétben esetében megfigyelhető az egyéni életterv részeként kibontakozó hasznosságtudat jelentősége. A háztartás, a gyermeknevelés és a férfiak kiszolgálása megfelelés-háromszög által kijelölt mozgástérhez képest a beszélő terveinek, tevékenységének vonatkoztatási pontja a helyi társadalom. Másként megfogalmazva, a narratíva értelemtartalma rávilágít arra az általánosan megfigyelhető identitásfolyamatra, amit egyfajta horizontnyereségként határozhatunk meg. A hagyományos és korlátozott női szerepkészletből történő kilépés beszélőnk esetében tudatos döntés.

4. AZ ÖNBECSÜLÉS IDENTITÁS-NARRATÍVÁJA

Negyedik példánkban egy hatvanas éveielején járó asszony narratíváján keresztül láthatunk rá arra a folyamatra, hogy miként változott meg az oláh cigány nők saját társadalmi szerepükről alkotott felfogása. A szöveg érdekessége, hogy a beszélő az előzőekben bemutatott pedagógus asszisztens édesanyja, aki az életút történetének kontextusában átfogóan értelmezi az oláh cigány nők szemléletváltását.

Odáig fejlődöttünk, hogy nekünk is van önértékelésünk. (hangos nevetés) Tehát értékeljük magunkat annyira, hogy vagyok én olyan asszony, én is letudok érettségizni. Vagyok én olyan, hogy én is tudok jogosítványt szerezni. Menjünk tovább. Ha megküszködök is érte, lehet nekem főiskolám és lehet nekem jól fizető munkahelyem, hiszen gyermekem van, biztos lesz unokám, lesz dédunokám, lesz világom. Itt elfogadják a tanárok, mert meg lehet nyugodtan kérdezni, elfogadják a gyerekek, persze nehéz, mert van cigány gyerek, meg ilyen gyerek, meg olyan gyerek. Nem mindenki így fogja fel, ahogy mi, hanem vannak más rétegű emberek. De ez a fajta réteg így fogta fel, hogy én is meg tudom ezt csinálni, 41 évesen, és lesz nekem még jövőm. Látok ebbe jövőt. Nem csak ő, van itt egy másik kis cigány asszony, az is jár. Melinda Nyíregyházára jár, ő is főiskolára, neki is még unokája van, minden. Mégis bezárkózik egy szobába, ki nem jön, tanul és készül, tanul és készül és dolgozik. Az is 44-45 éves. Most ez a rendszer, most ez a világ. Hát én azt mondom, hogy fejlődtek a cigányok is, ez a réteg.

– Ez a réteg, ez kit jelent?

– Na most volt az én rétegem, hogy nagyon, hát nem azt mondom, hogy nagyon övön aluliak voltunk, de nem foglalkoztunk ezzel a dologgal. A férfiak dolgoztak, úgy ahogy maga mondta, mi asszonyok itthon, nevelgettük a gyerekeket, esetleg

egy-két jószág: tyúk, liba, kacsa, disznó, borjú. Evvel besegítettünk nekik. Tehát ez volt a mi világunk. Jött a gyerekeinknek a világa, itt már alapvető dolog a jogosítvány. A másíknak is van, nem csak neki. Aztán jött az, hogy érettségi, neki is van, a másíknak is van. Na, most neki a főiskola jött, a másík zöldséges akart lenni, de viszont van dadusiskolája. Amellett van neki is családja, unokája. Tehát ezekről a rétegekről beszélek, ha tudja... biztos.

Hát ezek ők. Hiszem, hogy az ő családjukba, ha bekerül valaki, azokat is egy picit megpróbáljuk megemelni. Tehát nem a régi hagyomány, nem a régi szokás: cigányok vagyunk, asszonyok vagyunk, csak főzzünk, mossunk, takarítsunk, gyereket neveljünk, meg a férfiaknak mossuk az ingüket, hanem azt mondjuk, hogy igen, én is képes vagyok erre. És ez, hogy én is képes vagyok rá, mindent, mindent megér neki, nekem is. (hangos kacagás) Elbírná azt képzelni, hogy milyen öröm lesz az nekem, hogy ha ő a főiskolán végez? Hogy micsoda öröm, micsoda büszkeség az nekem, hogy 41 évesen elkezdte és hál' istennek meg tudta csinálni.⁹

A helyzet értelmezéséhez hozzátartozik, hogy a korábban idézett és pedagógiai asszisztensként tevékeny megszólaló édesanyjának álláspontja nem mindig tükrözött ilyen kristálytisztá elkötelezettséget az oláh cigány nők érvényesülésével kapcsolatban. Lánya elbeszélése szerint ugyanis a kétezres évek elején, amikor először állt elő ötletével, hogy szeretne leérettségizni és anyukájától szeretett volna férje megnyerése érdekében támogatást kérni, nem járt sikerrel. Anyukája azzal hárította el, hogy „Minek az neked? Fizetnek érte?”

Ehhez képest az idézett rövid részletből kirajzolódó világkép már egészen mást tükröz: a társadalmi-környezeti feltételekhez való alkalmazkodáskényszer belátását.

A narratíva tartalma és a tanulás melletti érvelés logikája tehát az élethelyzet és a helyi oláh cigány közösség körülményeiben az elmúlt évtizedben beállt változásokhoz történő tudatos alkalmazkodás következménye. A részlet továbbá bizonyíték a személyes identitás eriksoni értelemben vett és az életszakaszok rendjében végrehajtott folyamatos felülvizsgálati gyakorlatára, a pszichoszociális fejlődésre.¹⁰

5. Az alkalmazkodás identitás-narratívája

Az ötödik és utolsó részlet a körülményekből következő alkalmazkodási kényszer belátásának példája. A megszólaló 58 éves oláh cigány nő.

– Hát ezelőtt úgy volt, hogy oláh cigány csak oláh cigányhoz mehetett hozzá. Csak az anyanyelvhez. Mondjuk, hogy ha egy magyar cigányhoz mentünk férjhez, vagy ment valaki férjhez, az már le volt nézve, vagy pediglen haragudtak, meg ilyen ellentétek voltak. De oláh cigány csak oláh cigányhoz mehetett. Most már van mindenki

⁹ 61 éves oláh cigány nő. Szabó 2019.

¹⁰ Erikson 2002: 243–274.

magyar, cigány, oláh cigány, magyar cigány, magyar, mindegy most már. Van ilyen kavarodás." (hangos nevetés)

– És ez miért változott meg?

– Hát ez a világ. Ez a világ rendje. Most már így alkalmazkodnak a cigányok a magyarokhoz, a magyarok cigányok, úgyhogy most már van egy ilyen kialakulásban valami. Alkalmazkodás. Mán így alkalmazkodtak egymáshoz. Meg az iskoláztatás. Együtt jártak iskolába, együtt nőttek fel már ez a korosztály és akkor úgy hozzászóltak ehhez.¹¹

A narratíva egyértelműen utal a korábban szigorú hagyományként élő csoportendogámia gyakorlatának eltűnésére. Még az ezredforduló előtt is szinte elképzelhetetlen volt, hogy az olyan zárt és hagyománykövető közösségekben, mint a helyi oláh társadalom, a házaselek ne saját, vagy a környező oláh cigány közösségekből kerüljenek ki. Ebben a szokásrend, az értékvilág és az életmód sajátosságai mellett a cigány nyelvhasználat is fontos szerepet játszott. Manapság, amint az idézett részletből világosan kiderül, a helyi etnikai közösségek között a vegyes házasság igen elterjedt gyakorlattá vált.

Reményeim szerint a rövid tanulmány keretei között bemutatott példák elegendő bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a mai magyar oláh cigány közösségekben – legalábbis a megfigyelt kutatási helyszínek tapasztalatai alapján – a végbemenő társadalmi folyamatok, illetve az ezeket reprezentáló narratívák tükrözik a nők státuszának alapvető megváltozását. Továbbá a fenti folyamat a női társadalom tagjainak esetében komplex identitásváltásként írható le, ami egyszerre mutatja a személyes identitásban beálló módosulást és a társadalmi identitás változását. A folyamat kihat az identitáskomponensek tartalmának átalakulására, amelynek kulcsa a lokális kollektív hagyománykészlethez való viszony megváltozása. Az oláh cigány nők esetében kimutatható narratív identitáseseemények jelentőségét megítélésem szerint nem lehet túlbecsülni.

Irodalom

ARISZTOTELÉSZ

1992 *Poétika*. Budapest: Kossuth Kiadó.

1996 *Physics*. Oxford: Oxford University Press.

AUGUSZTINUS, Aurelius

1982 *Vallomások*. Fordította: Városi István. Budapest: Gondolat.

ERIKSON, Erik H.

2002 *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.

¹¹ 58 éves oláh cigány nő. Szabó 2019.

KEMÉNY István – JANKY Béla

2003 A 2003. évi cigány felmérésről. In Kállai Ernő (szerk.): *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. Kutatási gyorsjelentések*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

RICOUER, Paul

1990 *Time and Narrative*. London: The University of Chicago Press.

Források

BICZÓ Gábor – SZABÓ Henriett

2018a A hagyomány árnyékában. Dokumentumfilm: 40'20". In Szabó Henriett (szerk.): *„Kik vagyunk és miért...”* 3. Hajdúböszörmény: Lippai Balázs Roma Szakkollégium.

2018b Fehér holló. Dokumentumfilm: 48'50". In Szabó Henriett (szerk.): *„Kik vagyunk és miért...”* 3. Hajdúböszörmény: Lippai Balázs Roma Szakkollégium.

SZABÓ Henriett

2019 *Mit lehet és mit nem...* Dokumentumfilm: 30'40". Debrecen: Táj és kultúra.

Biczó Gábor

DE GYFK, Társadalomtudományi Tanszék

E-mail: gavrilbenedictus@gmail.com

Gábor Biczó

Contemporary identity-narratives of Vlach-Romani women

The paper analyses an important contemporary socio-cultural phenomenon of local Vlach-Romani communities in Hungary. Intensive field researches revealed that a shift of narrative identity can be detected in the studied communities and among Romani women in particular. Narrative identity is a person's internalized life story that includes the reconstructed past and imagined future in order to produce a compact interpretation of the self. The investigation of life story interviews has uncovered that Romani women's quitting from the traditional scale of values and norms is a conscious decision.

Hagyományos női szerepek alkalmazása pénzkereseti lehetőségként: Magyarországon idősápolást vállaló kárpátaljai nők életstratégiái

Kutatásom során olyan 45–65 év közötti magyar nemzetiségű asszonyok helyzetét vizsgálom, akik a Kárpátaljáról Magyarországon vállaltak idősápolási munkát.¹ A téma vizsgálatához elsősorban a néprajz-antropológia által alkalmazott mikroszintű megközelítési módot hívtam segítségül. Az ilyen jellegű vizsgálatok azért is lényegesek, mert a kutatott társadalmi jelenséget mélységében, belülről van lehetőségünk feltárni.² Vagyis ez által alkalmunk nyílik a szubjektív motivációk, egyéni döntések, élmények, sorsok mélyebb elemzésére és értelmezésére. A 2016-tól 2019-ig terjedő időszakban a Nagyszőlősi járásból (konkrétan Salánk és Verbóc településről) huszonnégy, külföldön munkát vállaló nővel, illetve azok családtagjaival készítettem több alkalmas strukturált interjút. A megkérdezetteket hólabda módszer segítségével és egyéni ismeretség alapján kerestem fel. Mindezek közül a jelenlegi összefoglalóban öt salánki, idősápolást vállaló nő narratíváját felhasználva néhány olyan egyéni (mégis gyakran hasonló) stratégiát ismertetek, amelyeket a (többségében) szakképzettség nélküli gondozók alkalmaznak a munkavégzés során.

Mivel az általam bemutatott idősgondozó nők a regisztrálatlan munkavégzők közé tartoznak, a dolgozatban szereplő neveket a személyiségi jogok védelme érdekében kódolva tüntetem fel.

Kevés olyan régió van a világban, amely annyi politikai változáson, történelmi sorsfordulón ment át, mint a jelenlegi Ukrajnához tartozó Kárpátalja. Az ország legnyugatibb, hivatalosan Kárpátontúli területnek (Zakarpatszka oblasti) nevezett megyéje sajátos, Ukrajnában és talán egész Európában is egyedülálló geopolitikai helyzetben van. Egyszerre négy európai állammal (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia) köti össze a fiatal, 1991-ben létrejött ukrán államot, vagy éppen választja el tőlük, ha a másik oldalról közelítjük meg a kérdést.³ Mint

1 A bemutatott dolgozat a 2017-ben megírt kéziratomra támaszkodik (Kész 2017, DENIA szám: 4280.).

2 Ahogyan azt Bokor Zsuzsa is kifejti (Bokor 2004: 30.).

3 Orosz 2012: 312–314.

ahogyan azt Herendi György kifejti, a *határ* olyan fogalom, mely egyszerre elválaszt és összeköt valamit.⁴

Kárpátalja viszonyában az ukrainai rendszerváltás és az annak következtében bekövetkező gazdasági hanyatlás, a fizetések elmaradása, a munkahelyek megszűnése legális és illegálisnak minősülő jövedelemszerzési gyakorlatok tömeges megéléséhez vezetett.⁵ Az utóbbi években ugrásszerűen megnövekedett a külföldi munkavállalók száma. Nem hivatalos források szerint⁶ 12 millió ukrán állampolgár dolgozik külföldön. Az építkezési, gyári, vendéglátóipari, mezőgazdasági és egyéb foglalkozásban elhelyezkedő (a jövedelemszerzési technikák kategorizálási nehézségeiről Borbély Sándor is beszámol)⁷ dolgozók mellett sok kárpátaljai nő vállal beteg-, illetve idősgondozási munkát.

Az ápolási munka folyamán az otthon és a fogadó közösség között meghatározott időközönként oda-vissza utazó nő egy olyan transznacionális tér⁸ részévé válik, amely magába foglalja a saját, kibocsátó közösségét (szűkebb családi és tágabb, rokoni, baráti, szomszédi stb. értelemben), és a fogadó közösség tagjait (beleértve a gondozott személyt, annak hozzátartozóit, ismerőseit, valamint a munkavállalás alatt kialakított egyéb kapcsolatokat). Mindezeket túl (vagy ezeken belül egyfajta átmenetként) a munkaközvetítők, sofőrök, más munkavállalók csoportjait is,⁹ amelyek meghatározó szerepet játszanak a munkakeresésben és ápolásban való megmaradásban.¹⁰

A beszélgetésekből kiderül, hogy az ápolók nem terveznek Magyarországra költözni. Az elsődleges cél az anyagi tőke felhalmozása, amelyet otthon a kibocsátó közegben fektetnek majd be. A következő generáció (gyermekek, unokák) esetében azonban már nem vetik el a külföldi (esetükben magyarországi) letelepedés lehetőségét.

Az általam megkérdezett munkavállalók (egy kivétellel) ápolói, egészségügyi szakképzettség nélkül vállalnak idősgondozói munkát. Ennél meghatározóbb jelentőséggel bír az otthoni, hagyományos életmódból¹¹ eredő mindennapok során szerzett rutin. Vagyis előtérbe kerülnek a betegápolás, gyermek- és idősgondozás, valamint különböző háziasszonyi tevékenység során szerzett tapasztalatok. Az ok, hogy mégis miért van igény a határon túlról érkező, szakképzettség nélküli ápolókra, abban is keresendő, hogy a munkaadó személy(ek) számára a kockázatok ellenére is megéri az olcsó, de „munkához szokott”, illegálisan dolgozó munkavállalók alkalmazása.¹²

4 Herendi 2015: 357.

5 Orosz 2012: 316.

6 Ukrajna szociális politika minisztere, Andrij Reva nyilatkozata: <https://interfax.com.ua/news/economic/515542.html> (letöltés: 2019. 01. 08.).

7 Borbély 2015b: 230–232.

8 Lásd Niedermüller 2006: 41–43.

9 A kapcsolati hálózatok és a munkakeresés főbb szegmenseinek bővebb bemutatását a dolgozat terjedelmi behatároltsága nem teszi lehetővé.

10 A kapcsolathálókat jelentőségéről a teljesség igénye nélkül lásd Bokor 2004: 38.; Pulay 2005: 149.

11 Jávor 2000: 633.

12 Pulay Gergő hasonlót tapasztal romániai magyar vendégmunkások (építőmunkások) kapcsán (Pulay 2006: 27.).

Bár a megkérdezett munkavállalók között közös, hogy mind idősgondozói (segítői) munkára szegődtek egy-egy személy (ritkábban házaspár) mellé, a feladatok mennyisége és minősége változó. Feladatkörük a beszélgetőpartnerségtől a tulajdonképpeni mindenés¹³ (gyógyszeradagolás, takarítónői, konyhai teendők, mindennapi szükségletben való segítség stb.) tevékenységig terjedhet ki. Az ápoló terhelhetőségétől és a megbízók igényeitől függően van, aki „társalkodónői” szerepet kap,¹⁴ és van, akinek fekvőbeteg ápolását, segítését kell ellátnia.

A talált/kínált munkalehetőség elfogadásánál jelentkezhet néhány elvárás a körülményekkel szemben.¹⁵ Bár sokan a legnehezebbnek tűnő, legnagyobb energiát és türelmet igénylő munkát is elvállalják (így például az ágyban fekvők folyamatos felügyelete, pelenkázás, fürdetés stb.), a munkavállalók között is akad, aki bizonyos területek között húzódó határvonalat már nem hajlandó átlépni. „Férfit és fekvőbeteget nem vállalnék” – jelentették ki többen is, ez volt a leggyakrabban említett kritérium. Az ok az idősgondozók fizikai erőnlétével és egészségi állapotával (többen is láb- és hátfájásra, gyengeségre hivatkoznak a magatehetetlen betegek emelgetésével kapcsolatban), mentális felkészültségével, valamint az intimitás határainak meghúzásával magyarázható. Egyik ápoló arról is beszámolt, hogy azért nem vállalja egy idegen férfi ápolását, mert fia és férje nehezményezi azt.

A hivatalos megállapodás hiánya miatt fordulhat elő, hogy a munka elfogadásakor sem az elvárt feladatok köre, sem pedig a munkakörülmények nem minden esetben tisztázottak.¹⁶ Többen említést tettek arról, hogy az új munkát megkapva a munkaadó virágnyelven, „kozmetikázva” vázolta fel a munka nehézségét, nem adva teljes képet a gondozott fizikai-mentális állapotáról, csak a helyszínre érkezve tisztázódnak a teendők. Az eset másik oldala, amikor a munkavállalót már előre értesítik a gondozott egészségügyi helyzetéről. Ilyenkor az ápolónak lehetősége van a munka elfogadása előtt mérlegelni, hogy él-e a felkínált lehetőséggel. Az idősgondozási munka vállalása melletti döntés nem feltétlenül egyéni választás. Olyan komoly megfontolás, amely legtöbbször családdal történő közös egyeztetések eredménye.

És akkor elgondolkodtunk rajta a családdal, és így vállaltuk. Vannak könnyebb esetek, vannak nehéz esetek. Most még nagyon sok a munka, de ha bejön egy olyan, hogy lehetne menni, vagy rám írnak, és akkor megkérdem, hogy mi a munka, hogy ha nehéz, akkor ugye azon elgondolkozunk, de ha ilyen könnyebb, akkor elvállaljuk.¹⁷

Az időszápolói munkába kapcsolódás mindenképp a legelső próbálkozásnál bír a legnagyobb jelentőséggel, hiszen egy nehéz munkára való bekerülés és a kezdeti csatlakozás akár véget is vethet a további munkavállalási migrációs törekvéseknek.

13 Szintén kibővített feladatkörrel számol be hasonló helyzetű széki asszonyok esetében: Bodnár 2005: 170.

14 Hasonlót tapasztal: Bodnár 2005: 170.

15 Mint ahogyan a munkavállalóval szemben is felmerülhetnek elvárások.

16 Németh 2016: 32.

17 K. Eszter.

Azonban az új helyre kerülés tudata még a sokadik gondozás elvállalásakor is folyamatos félelmet generál a munkavállalókban. Az ismeretlennel való szembe-sülés szinte minden újabb munkavállalás esetében nehézségekkel jár. Az idősgon-dozók tapasztalata ugyanis az, hogy hiába sikerült egy-egy család életritmusához, szokásvilágához alkalmazkodni, másik helyre érve megváltoznak az íratlan sza-bályok.¹⁸ Ezek a szabályok vonatkozhatnak többek között az elvégzendő feladatok mennyiségére, a napirendre, a gondozóval kapcsolatban tanúsított szigorúságra és engedékenységre. Az új helyre kerüléstől való félelem olyan feszültségforrás, ami gyakran már akkor megjelenik, amikor az ápolónak még megvan az addigi gondozottja.

*Adja meg a jó isten, hogy hadd éljen. Addig jó, mert nem tudja, mindig félek az újra kezdéstől. Most képzeld el, bekerülsz egy új családba, nem ismered, hogy milyen a természetük, ahhoz alkalmazkodni kell.*¹⁹

Az ápolás befejezése, a felmondás lehetősége minden munkavállaló számára rendelkezésre álló alternatíva a gondozás egész időtartama alatt. Ennek ellenére beszélgetőtársaim ritkán (csupán az elviselhetetlenné váló helyzetekben) számoltak be a kitűzött munkaidő lejárta előtti felmondásról: *Nem szoktam ott hagyni egy beteget sem, míg meg nem hal; Ez már olyan becsület kérdése – fejt ki véleményét a már évek óta házi ápolással foglalkozó G. Julianna. A nehéz körülmények közötti kitartás magyarázható a pénz hiányából adódó kényszerhelyzettel, a megállapo-dás felbontásától való idegenkedéssel, a gondozó részéről a gondozott irányában támadt kötődés/szánalom érzésének kialakulásával.*

Az egyhuzamban eltöltött munkaidő több tényezőtől függ. Elsősorban attól, hogy a megbízó milyen hosszú időintervallumra tervezi a gondozói munkát, de meghatározó még a munka nehézsége, a gondozó türelme, valamint az otthonhoz köthető egyéb elfoglaltság, a lakóhely, a család körüli teendők. Tapasztalatom, hogy a kibocsátó területen végzett mezőgazdasági munkák jellege több esetben is befolyásolja a gondozás ciklikusságát, az ápolás vállalásának időpontját.²⁰ Több ápoló is kifejtette, hogy a tavaszi munkák kezdetétől a betakarításig nem tud kül-földön munkát vállalni, hiszen munkaerejére otthon van a legnagyobb szükség. A munkavállalás időpontjára hatással lehet még az ünnepi idő is: leginkább a három nagyobb vallási ünnep (karácsony, húsvét, pünkösd) alkalmával töreked-nek az ünnep otthon történő megélésére. Ez azonban nem minden esetben váló-sulhat meg: előfordul, hogy nincs, aki az ápolót felváltsa a munkából, illetve van, aki a magasabb bérezés fejében önként tölti gondozással az ünnepet.

A munkavállaló a munka ideje alatt az ápolásra, segítségre szoruló személy mel-lett (egy háztartásban, de általában külön szobában) kerül elszállásolásra. A legy-yakrabban említett egyhuzamban ápolással eltöltött intervallum az egy hónap,

¹⁸ Malota – Mitev 2013: 53.

¹⁹ G. Julianna.

²⁰ Bodó Julianna romániai munkavállalók fiatalabb korosztályának esetében ennek megszűnését tapasztalja. (Bodó 2008: 79.)

de akad 3-6 hónapot is elvállaló munkavállaló, és olyan is, aki csupán 2 hetet tölt ápolással. A munkaidő lejártával a munkavállaló hazatér, helyére pedig egy másik ápoló (váltó) kerül.²¹ A napi munka és készenléti idő 24 órás, a narratívákban megjelenő definíció is 24 órázás. Valójában ennek megvalósulása képtelenség lenne kisebb-nagyobb szünetek nélkül. A természetesen elfogadott pihenési idő az éjszaka, azonban a gondozott személy részéről előforduló éjjeli rosszzullétek, rohamok gyakran megszakítják ezt. A napközbeni szabadidő kapcsán is szükség-szerű a kompromisszumok megkötése a munkaadókkal, amely alkupozícióban a munkavállaló az, aki hátrányos helyzetből indul, hiszen mindenképp a gondozott, vagy annak családja határozza meg az ellátás paramétereit. A munkaadó²² engedékenysége múlik tehát, hogy napi, heti szinten hány órát, napot kap a munkaadók által legalizált pihenőként.²³ Leggyakoribb a vasárnap mint munkaszüneti nap, sok ápoló viszont az anyagi „kiesés” miatt nem él ennek lehetőségével. Mint ahogyan Turai Tünde is megállapítja: a 24 órás felügyelet révén ugyan nagyobb a kiszolgáltatottság mértéke, az előnye viszont, hogy nem kell szállást fizetni, az étkezések nagy részére sem kell költeni, így a munkavállaló több pénzt takaríthat meg.²⁴

Az idősápolók és az ápoló személy (munkaadó) együttélése kapcsán hasonlót tapasztalhatunk, mint amit Gyáni Gábor említ a cselédség vonatkozásában: „[...] a munkavállaló tulajdonképpen meghatározatlan, előre nem körülírt tevékenység elvégzésére szegődött”, melyben a munkaadó tetszés szerinti feladatokkal láthatta el.²⁵ Hasonlóság van abban, hogy mind a modern idősápolói, mind a cselédi munkavégzés hossza, ritmusa a munkaadó és családja szükségleteihez, életviteléhez igazodik, amely háztartásonként eltérő, mégis legtöbbször monoton hasonlóságokat mutat. Egyezés mutatkozik továbbá a munka időtartamában is: mivel az egy térben tartózkodás egész napra kiterjed. Az egy térben élés miatt nem mérhető, hogy a munkavállalók (mint ahogyan a cselédek esetében sem) hány órát fordítanak munkára.²⁶ Mindezek mellett, egyik beszélgetésünk alkalmával a munkavállalókat érintő atrocitások kapcsán radikálisabb, túlzó párhuzam is felállításra került:

21 A tanulmányban nem célok a munkakeresési és a munkaszervezési tapasztalatok bővebb bemutatása.

22 A megbízó/munkaadó személy rendszerint valamelyik hozzátartozó (gyermek, unoka, esetleg örökös). A családtagok legtöbb esetben külön háztartásban élnek gondozást igénylő hozzátartozójuktól (kivételek, amikor házaspár mellett végez ápolói munkát). Ettől függetlenül változó intenzitással kísérik figyelemmel az ápoló munkáját. Látogatások révén, vagy közvetett módon, például telefonon tartják a kapcsolatot akár a gondozóval, akár az idős családtaggal.

23 A kisebb-nagyobb napközbeni szünetek beépítése a munkavállaló leleményességén is múlik.

24 Turai 2014: 319.

25 Gyáni 1983: 19.

26 Vö.: Gyáni 1983: 163–165. Az ápoló – házvezetőnő – cseléd fogalmak közötti átfedések elemzésével többek között Németh Krisztina foglalkozik, valamint Bodnár Anita, Turai Tünde, illetve Borbély Sándor kutatásaiban is megjelenik (Németh 2016, Bodnár 2005: 165.; Turai 2012: 83–90.; Borbély 2015a: 12.).

egyik, falubeli munkaközvetítő sofőr²⁷ a szimpátiája és együttérzése kifejezőjeként *magyarországi fehér rabszolgákhoz* hasonlította a külföldön ápolókat.

A munkavállaló-munkaadók közötti hierarchikus viszonyra az elnevezések is utalhatnak. A beczés olyan bizalmi viszonyra enged következtetni, mely a gondozott-gondozó részéről is megjelenik, viszont mégsem mutatja ki a kialakult kötődés mértékét, gyakran csak a megszokás generálja. Az egyik narratívában megjelenik a *gazda* mint a munkaadó státuszát jelző definíció, ami az alá-fölé rendeltség tudatosítása, egyben a megnevezés feudális munkahierarchiára emlékeztet. A gondozott említésekor többen is a *mama*, vagy a *néni*²⁸ jelzőt használják, ez azért is különös, mert előfordul, hogy csupán néhány év korkülönbség van ketjük között. A szerepek formálódása gondozó-gondozott kapcsolatában több szituációban is felvetődik. Az ápoló számára a gondoskodásra szoruló ápolat személy megjelenhet „gyermek”, valamint „akár csak édesanya” státuszban is:

*Mentem, megengedtem, megsimogattam, betakartam éjjel, mondom, szép álmokat Magdika. És olyan jólesett neki. Mondom, mintha anyukámat látnám. Azt mondja, hát úgy is gondozol, mint anyukádat, mert látom én aztat.*²⁹

Az együtt/külön történő étkezés szintén viszonyjelző részlet lehet.³⁰ G. Éva kezdetben nem ehetett a gondozott személlyel, bár a találás, ételkészítés az ő feladata volt. Esetében a külön étkezés hierarchikus jellegét felváltja a kötődés kialakulása, amely szintén a kapcsolatban történő előrelépés eredménye. Azonban így sem teljes az egyenrangúvá válás, a státuszból adódó különbség és a formalitás ezt követően is egyértelmű marad: a munkaadó az, aki utasít, és akit ki kell szolgálni:

*[...] Már utána megszeretett, már velem kellett vacsoráznom, és a szobájába mindig tálcán vinni kellett, szalvétát legyen, minden luxust meg kellett neki adni. És akkor azt mondja, hozd be a tányérod, gyere te is, vacsorázz velem.*³¹

Az interjú további részéből derült ki, és a „kapcsolatbeli előrelépés” árnyoldala, hogy a munkavállaló a külön étkezéseket jobban szerette, hiszen így nem kellett a munkaadó csekély ételadagjához igazítania a sajátját. A közös étkezés befejeztével ezért gondozójától külön elfogyasztotta „vacsora-kiegészítését”.

Lényeges kérdés a gondozó és munkaadó egymáshoz fűződő viszonyának értelmezésében, hogy ki van fokozottabban kiszolgáltatva. Legtöbb esetben a gondozó mint idegen helyre került fizetett alkalmazott jelentik meg kiszolgáltatottabb pozícióban. Ha nem jól végzi a munkát, vagy már nem bírja tovább, felmond,

27 Gyakori, hogy a munkavállalók nem a tömegközlekedési eszközökön utaznak a helyszínre és haza, hanem a Kárpátalján már kialakított magánfuvarozói lehetőséget veszik igénybe.

28 Az egyik ápolónak, bár munkaadói részről kérés volt a kölcsönös tegezés, mindvégig megmaradt „néni” jelző használata. Hasonló helyzetről ír Németh Krisztina. Lásd Németh 2016: 37.

29 G. Éva.

30 Ahogy azt Németh is látja, lásd Németh 2016: 35.

31 G. Éva.

esetleg eltanácsolják, helyére valószínűleg más kerül, tehát pótolható.³² Életmódja mindenképp függ a munkaadói természetétől, magatartásától. Egy másik oldalról megközelítve megjelenik a kölcsönös függés és egymásra utaltság érzékelése, vagyis annak lehetősége, hogy a munkavállalónál is kiszolgáltatottabb helyzetben van maga az ápolásra szoruló idős személy. A két helyzet főként abban különbözik, hogy míg a gondozott személy elsősorban testi kiszolgáltatottságot él meg, a gondozó egy összetett társadalmi és anyagi, de főként kulturálisnak megélt kiszolgáltatottságot tapasztalhat meg. Mindez főleg azokban az esetekben hangsúlyos, amikor fekvőbetegről, világtalanról, vagy erősen leépült mentális állapotú személyekről van szó. A tisztálkodás, pelenkázás és egyéb személyes műveletek elvégzése közben felborulnak az intimitás határai, mindkét fél kényelmetlen szituációba kerül. Éppen ezért jelenik meg a munkavállaló nők részéről olyan gyakran kizáró okként a férfi fekvőbeteg gondozása.

A helyzet nagyfokú szolidaritást követel a munkavállaló részéről, hogy ne sértse meg a már így is elvékonyodott határokat: az egyéni méltóságérzet a körülményekhez mért lehető legkevesébe sérüljön. Mindennek jelentősége a gondozók narratívájában is megjelenik. Így a feladatokat nem csupán kötelező monoton cselekvések sorozataként, hanem maximális energiát és gondoskodást igénylő műveletként jeleníti meg a gondozó az egyik fekvőbeteg hölgygel kapcsolatban:

Neki [a gondozott hölgynek] volt egy kis púp a hátán, na, és akkor tudod, öt párna volt a feje alatt. Először első héten ott is sírtam, hogy ne adj Isten, én azt a pozíciót kitudjam rakni, hogy ő abba a pózba jól érezze magát. Aztat rakni, próbálni, hogy az a párnák ott stimmeljenek neki, viszont szegénykémet annyira sajnáltam, hogy borzasztó, mer ugyi, mi megfordulunk az ágyon, forgolódunk, felállunk, leveszünk mindent, ő viszont még oldalra se tudott feküdni.³³

A huzamosabb ideig történő együttélés problémája mellett az is gondot okoz, hogy a munkavállaló egészen más kulturális milióbe kerül, alkalmazkodnia kell a számára bizonyos mértékben idegen szokásvilághoz. A hosszas együtt lakás, a mozgástér hiánya több munkavállalónak is nehézséget okozott. Az otthoni közegben egy részük szabadban végzett fizikai munkát, így a rurális környezetből való kiszakadás és egy kevesebb mozgást igénylő életritmus felvétele nem mindenki számára történik problémamentesen. A helyzet mentális nehézségeiről több adatközlő is beszámolt. Szerintük bármennyire is kommunikatív, szociálisan érzékeny egy gondozó, szüksége van arra, hogy időnként a számára idegen, szabadságvesztést idéző urbánus zárt tér helyett az otthoni nyitott, természet közelséget pótló térbe mozoghasson. A monoton munkából adódó feszültség és unalom elkerülésére és feloldására pótcselekvéseket keresnek. Ezeket nem feltétlenül fizikai terhelésként azonosítják, hanem gyakran önmaguktól, megszokásból, a munka üresen

³² A gondozó-gondozott vagy annak családja között kialakult mélyebb kötődés persze ennek a pótolhatóságnak ellentmondhat. Az pedig másik tényező, hogy „vajon megfelelőbb váltótárs” kerül-e a helyére.

³³ É. Brigitta.

maradt idejének könnyebb átvészélése miatt végeznek a gondozók. Ilyen például a takarítás, amely olyan stresszoldó cselekvés, amelyben a környezet tisztaságával együtt az ápoló „lelkiekben is” rendet tesz:

Minden héten takarítottam. Meg hát, ha ideges voltam, csak takarítottam, mindig súroltam, viksoltam. A domestost nem győzöm neked venni, mert mindig mondom M.-nek [a gondozott személy], hogy elfogyott. Hát most vettél, a fenébe, azt mondja.³⁴

A kutatás során tapasztalható volt, hogy az idősápolási munka egyik legmarkánsabb ízléskülönbségbeli megjelenése a táplálkozásban, a konyhai munkálatokban mutatkozik meg. Többek között Bokor Zsuzsanna is ír erről a Romániából Olaszországban munkát vállaló nők esetében: „A munka, amely a nők esetében a házvezetés, szűkebb értelemben véve a konyha területét jelenti, a különböző tradíciók találkozásának, összekoccnásának a tere.”³⁵ Vannak helyek, ahol az ápolónak nincsenek (illetve minimálisak) a konyhai teendői, ugyanis az ételt munkaadói megrendelik. Máshol viszont az asztalra kerülő menü elkészítése teljes egészében a munkavállalóra hárul. Azokon a helyeken, ahol a gondozónak konyhai feladatoknak is eleget kell tennie, a napi menü általában közös egyeztetés után készül el. A munkavállaló igazodik annak a személy(ek)nek az ízléséhez, aki(k) számára az étel készül (akár az ápoló személy, vagy esetleg annak családtagja). Ilyenkor természetesen az ápolónak is lehetősége adódik a beleszólásra, tervezésre, ötletelésre.

Kérdezi [az ápoló személy], mink van? Én mondom, és kérdem, mit tetszik akarni hozzá? Rakott krumpli, és én megcsinálom, mert ezt kérte a két lánya, hogy én mindent óhaja szerint csinállok. És együtt megkóstoljuk, jóváhagyja, vagy mondja, még ezt így csináld, vagy úgy.³⁶

A gondozási tevékenység mellett a főzést is elvállaló asszonyok alkalmazkodnak az általuk sok esetben addig nem ismert főzéstechnikához, alapanyagokhoz, ízekhez, de egyben az otthonról hozott tudásukat is kamatoztatják. A sajátjuktól hangsúlyosan különböző mikrovilág táplálkozáskultúrájának megismerése, megítélése, egyeztetése a gondozói munkát vállaló nők szempontjából fontos része az alkalmazkodásnak. Viszont a gondozónak gyakran lehetősége nyílik az önállósodásra is, „szabad kezet kapva” otthoni, jól ismert receptek előállítására. Turai Tünde a befogadás egyik fokozottabb szintjeként jelöli meg azt, amikor az ápoló számára megengedik, hogy a saját receptje alapján készítsen ételt.³⁷ A különböző ételek, melyek elnyerik a munkaadók tetszését, tanúskodnak a munkavállaló háziasszonyi jártasságairól, presztízs emeléseként is szolgálnak. Egyben az étkezések

34 G. Éva.

35 Bokor 2004: 42. Lásd még: Turai 2014: 318. Az önelhatárolás mellett egyben megtörténik a két szókásvilág összeegyeztetése is. A dolgozatban átfogóbb bemutatásra törekedtem, a lokalitások, illetve kultúrák találkozása, a kulturális különbségteremtés és befogadás formáinak bővebb ismertetését a terjedelmi korlát nem teszi lehetővé.

36 K. Nikolett.

37 Turai 2018: 83.

kapcsolatépítő funkcióval bírnak a munkaadó számára, többen beszámoltak olyan sikertörténetről, melyben egy-egy, akár az otthoni környezetre specifikusan jellemző étel ízének híre kelt folyamatos találkozásra való alkalmat, kapcsolatépítési lehetőséget biztosítva az ápolónak.

[Borscslevest] főztem egy ötliteres fazokkal, és mindenkit megkínáltam. És átadták ott, egyik a másiknak, mer nem egy napon jöttek a lányai, hanem... így felváltva. És akkor eljött az egyik nap az A. [a gondozott személy egyik lánya]. És akkor mondom neki, hogy hát borscslevest főztem, eszel? Hát hogyan aszondja ha megkínálsz... És megette. És másnap jött M. [a másik lánya] és aszondja, hogy már mondta az A., hogy borscslevest főztem! És utána eljött a lánya az unokájával.³⁸

Hogy a konyhai teendők terén kialakított jártasság hogyan hasznosítható a kapcsolatépítésen túl, arra K. Eszter sikertörténetét emelném ki. Mivel nem rendelkezt az ápolói gyakorlattal, a munka folyamán egy demenciával küzdő beteg ápolása közben a háziasszonyi kompetenciáit hívta segítségül. A csigatészta-készítés művelete mindkét személy számára előnyösnek bizonyult: miközben az ápoltnak megnyugvást jelentett, az ápoló is örömét lelte benne, elfoglalta magát a monoton mindennapokban.

Hát a néni, csigát csinált egész élete folyamán, és én azzal tudtam lefoglalni őtet, hogy mikor már láttam, hogy kicsit olyan zavarodott, akkor mindig csak az ajtóban állt, na és akkor mondom, Jucika néni, csinálunk ma egy kis csigát, és akkor leülünk, és elcsigáztunk egész nap. Én is szerettem, és akkor tésztáztunk, mert az volt a mindene.³⁹

A beszélgetésekből kiderül, nem mindenkinél sikerül megtalálni a megfelelő helyzet- és konfliktuskezelő módszert. Számos munkavállaló visszaemlékezésében hallhatunk a sikertelenség megtapasztalásáról, kétségbeesésről, sokkhatásról és traumahelyzetről, vagyis a narratívumok meghatározó részét képezi a kudarcélmények elbeszélése. Ezen diskurzusok elbeszélői stílusára mégis gyakran jellemző a humoros közlésmód. Ebben az esetben a humor a tragikum (fájdalom) elbeszélésének eszközüvé válik. A humor egyben stresszoldó, kríziskezelési és traumafeldolgozási mód, segíti az alkalmazkodást, a problémák áthidalását, továbbá, ahogyan azt Malota–Mitev szerzőpáros is kifejti, a kulturális sokkból való kilábalás egyik fázisának tekinthető.⁴⁰ Éva például az ellene irányuló szidalmakra igyekezett viccelődő hangnemben reagálni, amely egyben lépés volt az önelfogadtatás és a kapcsolat elmélyítése felé:

Elmondott [az ápolott személy] mindennek, nem tudsz beszélni, na mindegy. Na, de addig-addig, hogy mondom, hát én ilyen faragatlan tuskó vagyok, mindent

38 É. Brigitta.

39 K. Eszter.

40 Malota–Mitev 2013: 53.

beszélgettem neki, viccelődtünk, úgyhogy aztán már megkedvelt, csak sajnós, hogy ott kellett hagynom, és már azóta szegény el is ment. Úgyhogy már mi békességben váltunk el, hát kilencven napot kibírtam.⁴¹

A megkérdezett ápolók az előnyös munkavállalói tulajdonságok között gyakran jelölik meg a humorérzékét mint szükséges és hasznos munkavállalói kvalitást. Mindez szerintük megkönnyíti a munkában való megmaradást: *Hát, mindenesetre jó humorának kell lenni az embernek.⁴²*

Végezetül elmondható, hogy a gondozásban való érvényesüléshez a munkavállalók a szakmai képzés hiányában személyes adottságok és gyakorlatok meglétét teszik hangsúlyossá, mint ahogyan az alábbi szövegrészletben is:

Hát, akinek van türelme, mert türelem nélkül nem megyen, vagy aki tud egy kicsit alkalmazkodni. Ha türelme nincs is, de egy kicsit tud alkalmazkodni. Ha nem tudsz alkalmazkodni egy idegen helyzetbe, akkor üljél itthon!⁴³

Összesítve a narratívákat, az ápolók a *Kinek ajánlaná az ápolói munkát?* kérdésemre olyan kritériumokat és kompetenciákat neveztek meg, mint az erős lélekjelenlét, kitartás, gyakorlott háziasszonyi tapasztalat, humorérzék. A hasznos jellemvonások között megjelenik egyfajta érzelmi, kommunikációs szükséglet, amely szintén meghatározónak bizonyul a gondozásban való megmaradásban, illetve van, aki a türelemben és az alkalmazkodási készségben látja a siker kulcsát.

Irodalom

BODNÁR Anita

2005 *Női migráció és változó nemi szerepek. Széki asszonyok Budapesten.* In Feischmidt Margit (szerk.): *Erdélyi (de)konstrukciók: Tanulmányok.* 163–184. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.

BODÓ Julianna

2008 *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében.* Budapest: Scientia Humana.

BOKOR Zsuzsa

2004 *Úgy elmegyek, meglássátok...* Román nők migrációs stratégiái egy olaszországi városban. In Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fia-tal kutatók a népi kultúráról.* 31–52. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 23./

BORBÉLY Sándor

2015a *„Az ukrán, utolsó cigány” – a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon.* *Tér és Társadalom* 3–32. 29. évf. 3.

41 G. Éva.

42 É. Brigitta.

43 G. Julianna.

- szám. Forrás: <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/2708/4812> (letöltés: 2018. 12. 18.)
- 2015b Informális gazdasági stratégiák a magyar-ukrán határvidéken. In Turai Tünde (szerk.): *Hármas Határok néprajzi értelmezésben. An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas*. 217–245. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- GYÁNI Gábor
1983 *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest: Magvető Kiadó.
- HERENDI György
2015 Határesetek. In Sik Endre – Surányi Ráchel (szerk.): *Határhatások*. 357–375. Budapest: ELTE TáTK Tárki ZRT. Forrás: http://old.tarki.hu/hu/about/staff/sb/2015hatarhatas/hatar_15.pdf (letöltés: 2018.11.20.)
- JÁVOR Kata
2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In Paládi Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. Társadalom*. 629–639. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÉSZ Réka
2017 *Női munkavállalási migráció az idősápolás tükrében* (kézirat). Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Néprajzi Tanszék.
- MALOTA Erzsébet – MITEV, Ariel
2013 *Kultúrák találkozása. Nemzetközi kommunikáció. Kultúrsokk. Sztereotípiák*. Budapest: Alinea Kiadó.
- NÉMETH Krisztina
2016 *Házi ápolók – „Új/globális házicselédek? A cselédmetafora két házi idősápolással foglalkozó nő történetében*. *Socio.hu: Társadalomtudományi szemle* 6/4. 26–45. Forrás: http://www.socio.hu/uploads/files/2016_4/nemeth.pdf (letöltés: 2018.11.12.)
- NIEDERMÜLLER Péter
2006 A lokalitás Metamorfózisai. *Replika*, 56-57. szám. 33–43. Forrás: <http://replika.hu/system/files/archivum/replika%2056-03.pdf> (letöltés: 2018. 12. 18.)
- PULAY Gergő
2005 A vendégmunka mint életforma. Széki építőmunkások Budapesten. In Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. 143–161. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.
- 2006 Etnicitás, állampolgárság és munkaerőpiaci kategorizáció. *Regio, kisebbség, politika, társadalom*, 2. szám. 25-42. Forrás: <http://regiorepertorium.adatbank.transindex.ro/index.php?action=szerzo&name=PULAY%20Gergo> (letöltés: 2019. 01. 08.)
- TURAI Tünde
2012 What is a migrant care worker? Being at the crossroads of servant, family member and nurse. In Széman Zsuzsa (szerk.): *Challenges of*

the Ageing Societies in the Visegrad Countries. 83–90. Budapest: Magyar Máltai Szeretetszolgálat.

2014 Időseket gondozó kelet- és közép-európai nők diskurzusa transznacionális életükről. *ETHNO-LORE: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. XXXI. 311–327. Forrás: <https://nti.btk.mta.hu/images/evkonyv/2014/Turai.pdf> (letöltés: 2017. 03. 13.)

2018 Kelet- és közép-európai nők idegenségképzési stratégiái a globális háztartásiparban. *Néprajzi Látóhatár (Ethnologic Horizons)*. A Györffy István Néprajzi Egyesület lektorált folyóirata. XXVII. évf. 1–2. szám. 71–93.

OROSZ Sándor

2012 Az ukrajnai határforgalmi rendszer, különös tekintettel Kárpátaljára 1989-től napjainkig. *Kisebbségkutatás* 21. évf. 2012/2. sz. 310–334. Forrás: http://epa.oszk.hu/00400/00462/00063/pdf/EPA00462_kisebbssegkutas_2012_2_310-334.pdf (letöltés: 2018. 11. 10.)

Online forrás

Ukrajna szociális politika minisztere, Andrij Reva nyilatkozata: <https://interfax.com.ua/news/economic/515542.html> (letöltés: 2019. 01. 08.)

Kész Réka

DE BTK Néprajzi Intézet

E-mail: rekakesz@gmail.com

Réka Kész

Exploring traditional female roles in making one's living: Life strategies of Transcarpathian women working in elderly care-taking in Hungary

In my study, I analyse the narratives of Transcarpathian women who work in elderly care-taking in Hungary. During my fieldwork, I conducted semi-structured interviews with women aged 45-65 from a village called Salánk. It turned out, that they rarely had the necessary professional training in care-giving. For this reason, they built their nursing work on their own experiences gained through family and community socialization. Caregivers and nurses often take on household tasks as well, such as cleaning or kitchen activities. My goal is to present some of the individual strategies which help them to navigate in a changed environment and contribute to the success of their work.

NŐI ADATKÖZLŐK

Egy moldvai csángó terep női szemmel

A feminista kritika és a szociokulturális antropológia találkozása

„Sokszor elfeledkezünk arról, mennyire férfiak által dominált a tudományos élet a középkori egyetem óta, mennyire újkeletű a nők nagy számban való megjelenése ebben a közegben.”¹

Sokak előtt ismert, hogy Simone de Beauvoirnak (1949, *A második nem*), a francia egzisztencialista filozófusnak köszönhetjük, hogy napjainkban különbséget teszünk a társadalmi (*gender*) és a biológiai nemek (*sex*) között.² Beauvoir megfogalmazásában: „senki nem születik nőnek, hanem azzá válik.”³ A *gender* fogalmához kötődő kutatások az 1980-as évektől jelentek meg a magyar néprajztudományban és kulturális antropológiában, „jóllehet a szakirodalomban a kezdetektől jelen vannak a nőkről (is) szóló írások”.⁴

Negyven évvel Beauvoir könyvének megjelenése után Judith Butler *Problémás nem* (1990/2006) című munkája az, ami kritikusan továbbgondolja a társadalmi nemek kérdését azzal, hogy különbséget tesz a biológiai nem és a szexuális irányultság között (vagyis adott biológiai nemi jegyekkel rendelkező emberek nem szükségszerűen bírnak adott [hetero-] szexuális vágyakkal). Butler a szexust és a társadalmi nemeket nem eleve létezőnek vagy társadalmi konstrukciónak tekinti, hanem performatívnak, cselekvésnek, és azt állítja, hogy annak „realitása folyamatos társadalmi előadások révén teremődik meg”.⁵ Vagyis a nemek valósága nem

1 Clifford 2005.

2 A tanulmányban ismertetett kutatómunka az EFOP-3.6.1-16-2016-00011 jelű „Fiatallodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

3 de Beauvoir 1969: 197.

4 Küllös 1999: 14. Az említett tudományterületeken belül a nők iránti érdeklődés fokozódását az az 1990-es évek közepén *Nők a populáris kultúrában és a folklórban* címmel megrendezett interdiszciplináris konferencia sikere is mutatja (lásd Küllös szerk. 1999), amit, többek között, a 2018 októberében megrendezett *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek* című konferencia követett. A tanulmány az utóbbin elhangzott előadás írott és alaposan átdolgozott változata. Ezúton is köszönöm a lehetőséget a szervezőknek!

5 Butler 2006: 239.

valami lényegiként (esszencialista) és önmagán kívüliként létező dolog, hanem a cselekvések révén folyamatosan termelődik, és ezek egyben olyan identitások, amelyek a „tevékenységek stilizált ismétlésén keresztül” jönnek létre.⁶ Mindezzel összefügg a test értelmezésének változása is, részben Foucault alapján,⁷ miszerint a biológiai nem diszkurzív terekben születik, és a testek nem rendelkeznek önálló nemmel az őket megjelölő diskurzusokon kívül. Azt, hogy a nők és férfiak bináris oppozíciója, és ezzel összefüggésben a test és a biológiai, illetve társadalmi nem mennyire diskurzusfüggő, jól szemléltetik azok az etnográfiai példák, amelyek olyan nem nyugati világban megtapasztalt helyzetekről számolnak be, amikor a nők és férfiak társadalmi különbsége az emberi testben egyszerre is elhelyezhető. Henrietta Moore Nepál esetében mutat rá például arra, hogy az emberi testen belül a hús és csont, nő és férfi különbségét jelenti.⁸

A fentiek, azaz a cselekvésekben és azok értelmezésében keletkező nemi, testi és szexuális azonosulások és elkülönböződések kapcsán, némileg a nyolcvanas években megjelenő gender szempontú magyar néprajzi és kulturális antropológiai kutatások kontextusában az alábbi gondolatok merülhetnek fel: vajon van-e a szociokulturális antropológiának és a néprajztudománynak mint tudományos gyakorlatnak és diskurzusnak társadalmi neve? És az ezeken a területeken használt tudományos nyelvezetnek és a megtestesült módszereknek? Milyen kizáró és megerősítő gyakorlatokon keresztül jön létre a férfi és női kutatók alakja és ezek milyen egyenlőtlenségeket alakítanak ki ezeken a szakterületeken? Beszélhetünk-e egyáltalán női és férfi írásmódról a tudományos világban? Van-e létjogosultsága és értelme ezeknek a problémáknak, vezetnek-e valahová, vagy ismét a tudományos köldöknézés egy esetével állunk szemben?

A tanulmányban inkább kérdéseket teszek fel, és elsősorban felvetéseket fogalmazok meg, mintsem megállapításokat. Az írás alapját egyrészt a könyvtári kutatómunka, másrészt a saját, moldvai csángó településeken, elsősorban Lujzikalagorban (Luizi-Călugăra, Bákó megye, Románia) hol rendszeresebben, hol rendszertelenebbül végzett, több mint tízéves antropológiai terepmunka-tapasztalatom jelenti. A kortárs szociokulturális antropológiai gondolkodásnak megfelelően saját kutatói gyakorlatomat is reflexió és vizsgálat tárgyává teszem. Munkámat jelen fázisában egy problémavázlatnak tekintem, aminek alapja a következő dilemma: vajon „miért látjuk a nemeiket és a köztük lévő különbségeket úgy, ahogyan azokat általában látjuk”,⁹ és mindezek miként kapcsolódnak a különböző terepekhez, kutatókhoz és a terepekről készült etnográfiai leírásokhoz? A kérdést a saját terepem esetében, vagyis a moldvai csángókutatáson belül érvényesnek tekintem mind a kutatókra, beszélgetőpartnerekre, mind a kutatókra vonatkozóan.

A felvetett problémával összefüggő kutatási kérdéseim két nagyobb csoportra oszthatók. Egyrészt a nemek konstruktivista és performatív felfogásához

6 Butler 2006: 238 – kiemelés Butler.

7 Foucault 1996.

8 Moore 1997: 89.

9 Bokor 2003: 80.

kapcsolódóan rákérdezhetünk a következőkre: Mitől nő a moldvai csángó ember, és milyen jegyek teszik az illetőt férfivá a moldvai csángó társadalmon belül? Milyen tulajdonságok és életképek kapcsolódnak a csángó asszonyokhoz? Milyen módon jön létre a moldvai csángó diskurzusban és a mindennapi gyakorlatokban a nő mint beszélő és a nő mint cselekvő, vagy éppen a nő, aki jelen van, de néma? Milyen szociokulturális kontextusok és szöveggörnyezet övezi a női szubjektum megjelenését a csángó kutatásban?

Másrészt a kérdések a nők és a terep viszonyához, illetve az etnográfiai írás gyakorlatához köthetők: Milyen kép rajzolódik ki a moldvai csángó terepen kutató nőkről a csángó kutatásban – megjelenik-e nőiségük, megmutatkoznak-e nőként megélt tapasztalataik? Milyen szerepe van a női csángó kutatóknak a terepen, milyen élethelyzetekben válnak alárendelteké nemiségükből adódóan? Egyáltalán, kutatóként reflektálnak-e önmagukra és a kutatás folyamatában betöltött szerepükre saját szövegeikben, és amennyiben igen, ez miként történik? Vagyis a női kutatói tekintet önmaga felé fordul-e, és amikor ezt megteszi, akkor vajon mivel és kivel találkozik, mit lát? Beszélhetünk-e női írásmódról a csángó kutatásban?

A fenti felvetéseken a társadalmi nemek antropológiája és a feminista antropológia keretei között gondolkodom, amelynek során először a társadalmi-politikai mozgalmaként, majd elméleti irányultságként megjelenő feminizmus hullámainak sajátosságait, és a különböző feminista nézőpontok csoportosítását vázolom fel, összefüggésben a szociokulturális antropológiában megjelenő feminista érdeklődéssel és annak változásával. Az utolsó két fejezetben tárgyalom a saját moldvai csángó terepmunka-tapasztalataimat, illetve jelen keretekben kizárólag a második kérdéscsoportban felvetett problémákat járom körül a feminista antropológia szemszögéből.

FEMINIZMUS: SOKSZÍNŰSÉG ÉS KATEGORIZÁCIÓ

Közismert, hogy a feminizmus nemcsak társadalmi, politikai mozgalmat jelent, hanem az 1960-as évektől mint elméleti paradigma is létezik, mint egy tudományos megközelítési mód, a megismerés adott elmélete és gyakorlata.¹⁰ A feminizmusnak mint társadalmi-politikai mozgalomnak, napjainkig négy nagyobb korszakát, hullámát különböztethetjük meg – miközben nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ezek maguk is heterogén természetűek.¹¹

¹⁰ Magyar-Vincze 2006: 7.

¹¹ A hullámok természetéhez lásd például Rivers 2017: 21–25. A különböző korszakok megnevezése hullámként némileg vitatott és megtévesztő lehet, hiszen leíró metaforaként egyszerűen használható a kifejezés, ugyanakkor burkoltan evolucionista elképzeléseket takar, továbbá azt sejteti, hogy az egyes hullámok visszahúzódnak és helyet adnak a következőnek. Ez utóbbi azonban nem igaz, mivel a feminizmus második hulláma az antropológiában még a kétezres évek közepén is erőteljesen virágzott, miközben a harmadik hullám már megjelent (Stockett – Geller 2006: 3).

Az (1) első hullám a 19. század második felétől az I. világháború végéig tartott. A feminista mozgalom ekkor az azonosságra való törekvést jelentette, ám egyben azt a paradoxont is magában foglalta, hogy tagjai olyan nők voltak, akik nagyon változatos pozícióval rendelkeztek (pl. eltértek egymástól származásban, osztály-hovatartozásban és jogállásban) és különféle célokkal bírtak, miközben maga a mozgalom abban a feltételezésben gyökerezett, hogy a nők csoportja egységes és egyöntetűen vágyik állampolgári, iskoláztatási és munkavállalói jogának bővítésére.¹² A jogbővítés területén sikeresnek bizonyult a mozgalom, például Európa több országában a nők ebben az időszakban szereztek részleges vagy korlátozás nélküli választó- és iskoláztatási jogot. A nők egymás iránt érzett szolidaritása és a résztvevők sokszínű tapasztalatának, illetve érdekének realitása között kialakult feszültségek a mai napig egyszerre béklyói és megtermékenyítői a feminista mozgalomnak.¹³ A terepmunka-tapasztalatokra támaszkodva az elsők egyikeként fogalmazza meg Margaret Mead a társadalomtudományokban, hogy a „nem szerepek közti különbségek nem genetikailag vagy biológiailag kódoltak, hanem társadalmilag, kulturálisan meghatározottak.”¹⁴

A nemek közötti különbségeket hangsúlyozó (2) második hullám az 1960-70-es években kezdődött. Ennek egyik fontos jellemzője volt, hogy túlmutatott a politikai és társadalmi szférán, és jelentős változásokat indukált a tudományosság területén, tehát a feminizmus határozottan belépett az elméletalkotás területére. A '80-as évek végére, erőteljesen építve az első időszak eredményeire, először a nőtudományok (*women's studies*), majd a társadalmi nemet vizsgáló tudományok (*gender studies*) területe nyert tudományos elismertséget, diszciplináris státuszt.¹⁵

A feminizmus megjelenése a szociál- és kulturális antropológiában is a feminizmus második hullámának időszakára, konkrétan az 1970-es évek elejére-közepére tehető. A feminista eszme és az antropológia közötti szorosabb kapcsolatot részben a korabeli egyenjogúsági, elsősorban a női „felszabadítási” mozgalmak inspirálták és formálták,¹⁶ részben pedig az, hogy az antropológia tudományterületén is egyre több nő szerzett diplomát és doktori fokozatot, kezdte meg karrierjét az akadémiai világban. Közülük sokan a feminizmus második hullámának aktivistái voltak, akár egyetemi hallgatókként, akár viszonylag marginalizált női akadémiai antropológusokként (pl. Lousi Lamphere)¹⁷ éppen a női hang, a női identitás és tapasztalatok jelenlétének megerősítését tűzték célul.

A hetvenes években a női antropológusok „megkérdőjelezték az antropológia férfiközpontú előfeltevéseit”,¹⁸ és rámutattak az antropológiának arra a sajátosságára is, hogy az férfiközpontú paradigmák alapján működik. Elfogadottá vált a felismerés, miszerint a „nők státusza és kapcsolata a férfiakkal nem a biológiailag

12 Stockett – Geller 2006: 3–4.

13 Stockett – Geller 2006: 4.

14 N. Kovács 2012: 202.

15 Pető 2006: 336–337.

16 Lewin 2006: 1.

17 Silverstein – Lewin 2016: 9.

18 Biczó szerk. 2003: 179.

determinált nem függvénye, hanem társadalmi képződmény”.¹⁹ Vagyis a „nők és férfiak közti különbség” olyan szexuális eltérés, ami „kulturálisan és társadalmilag felépített”.²⁰ Többek között (például a dekolonizációs folyamatok mellett) ezek a változások is hatást gyakoroltak arra, hogy a nők helyzete és szerepe a különböző társadalmakban önmaga jogán is bekerült az antropológiai kutatás tárgy-körébe. A nők korábban sem hiányoztak az antropológiai művekből, de a bevett ábrázolásmódot, a nézőpontot és a női tapasztalatok egyoldalúságát kritika érte. A nőkről alkotott antropológiai tudás immáron tudományos elfogadottságra tett szert, miközben a kutatói tekintet látókörét kiterjesztette a saját társadalom azon szegmenseire is, amelyek nem voltak szembeötlően „mások”, „idegenek” (nők).²¹

Az antropológiában a kutatók a feminizmus második hullámában felvetett problémákat járták körül a legalaposabban, és az ekkor megfogalmazott kérdések és felismerések még a kétezres évek közepén is rendkívül termékenyítően hatottak a tudományterület fejlődésére. A tárgyalat kulcsproblémák a következők voltak: 1. az univerzalitás kérdése (egyetemes férfi dominancia és női alávetettség), 2. a bináris oppozíciók (pl. kultúra – természet, férfi – nő, elme, ész (*mind*) – test, nyilvános – privát, aktív – passzív, civilizált – primitív) gyakorisága egy-egy társadalomban és 3. az előző két konstrukció megváltozásának lehetősége (variabilitás).²²

A nőkre irányuló antropológiai érdeklődés két dologra hívta fel a figyelmet: egyrészt arra, hogy a nőket megfosztották az őket és az elbeszéléseiket megillető jogoktól az etnográfiai megfigyelésekben és azok reprezentációjában (*problem of representation*); másrészt pedig arra, hogy az antropológiatörténetben esetleges a nők helye és helyzete.²³ A nők például rendszerint támogató szerepkörben, a gyermeknevelés vagy a biológiai és/vagy társadalmi reprodukció témakörénél szerepeltek az etnográfiaiban, vagy sokszor néma szereplők voltak egy házassági tranzakcióban.²⁴

A nők antropológiája a tudományos érdeklődés középpontjába állította a női szempontokat a tapasztalatok szintjén és a világgértelmezésben, „hozzájárult a feminista szubjektum (a »nőnek«) a létrehozatalához”,²⁵ de több volt, mint egyszerűen a nők tanulmányozása világszerte. „A feminista revízió minden esetben az összes [használatban lévő szociokulturális] kategóriára alkalmazott új látásmódot jelenti, nem csak a »nőkre« vonatkozóan.”²⁶ A kritika és az önvizsgálat az antro-

19 Bokor 2003: 82.

20 Magyari–Vincze 2006: 47.

21 Ezzel párhuzamosan a nők és a gender iránti érdeklődés egyre több antropológust, elsősorban nőket ösztönzött arra, hogy olyan nőket is láthatóvá tevő témákat tanulmányozzanak újra, mint például a rokonsági rendszerek vagy a házasság intézménye, méghozzá elsősorban olyan helységeken, amelyekben korábban kizárólag férfi kutatók végeztek terepmunkát. Emellett megindult a női (köztük az afroamerikai és indián származású) antropológusok „újrafelfedezése”, és munkájuk beemelése az antropológiai köztudatba (Silverstein – Lewin 2016: 12).

22 Stockett – Geller 2006: 4–10.

23 Moore 1988: 1.

24 Silverstein – Lewin 2016: 9.

25 Magyari–Vincze 2006: 47.

26 Behar 1995: 6. Beszúrás Lajos.

pológiában is szerves része a feminista törekvésnek, és nem kisebb feladatot tűz maga elé, mint az antropológiaelmélet újraalkotását és újradefiniálását.²⁷

Az 1980-as évektől, a genderelméleteknek köszönhetően, a tudományos vizsgálatok következetesen figyeltek a „nemiség kulturális, szociális és történelmi megkonstruálására”,²⁸ és a kutatási kérdések egyre többször vonatkoztak arra, hogy „konkrét helyzetekben miként történik a nemek közti különbségek létrehozatala, és miként néz ez ki a férfiak, illetve a nők szempontjából”.²⁹ A társadalmi nemek tanulmányozásának tárgya az antropológiában is a nők és férfiak közötti kölcsönös kapcsolatok, a társadalmi nemeknek az emberi társadalmakat és azok történelmét, a különböző ideológiákat, a gazdasági rendszereket és a politikai alakzatokat strukturáló szerepe.³⁰ A nem nyugati társadalmakban tapasztaltaknak és a genderelméleteknek köszönhetően az antropológusok ekkor felhagytak azzal az axiómával, hogy a nőket érő elnyomás és alárendeltség univerzalista, kultúrától és társadalomtörténeti korszaktól függetlenül a női társadalmak mindent átható tapasztalata (univerzalitás kérdése).

A feminizmus 1990-es években indult (3) harmadik hullámának egyik központi fogalma az interszekcionalitás lett,³¹ tehát röviden az, hogy minden személy két vagy akár több egyenlőtlenségi dimenzió (életkor, nem, osztály, etnicitás, rassz stb.) összefüggésében jellemezhető. Az afroamerikai feministák hívták fel a figyelmet arra, hogy a diszkrimináció rasszra vagy társadalmi nemre épülő domináns elképzelése nem állja meg a helyét, hiszen azok sokszor egyéb egyenlőtlenségi tényezőkkel is szoros összefüggésbe kerülnek.³²

Az interszekcionalitás fogalma az antropológiában is jelentős szerepet kapott: megszorodtak azok a kutatások, amelyek azt tanulmányozták, hogy az egyének adott helyzetének előnyei és hátrányai miként pozicionálják őket a mindennapokban, és hogyan határozzák meg a cselekvést. Hangsúly helyeződött például arra, hogy az embereket kategorizáló különbségek miként konstruálódnak, a cselekvésekben miként testesülnek meg, és miként termelődnek újra. Továbbá arra is, hogy a kutatási kérdések megfogalmazásában és az elemzési keretek kialakításában milyen szereppel bír az a felfogás (heteronormativitás), ami az embereket két egymást kiegészítő, különböző szerepekkel bíró csoportra (nő és férfi) osztja, akiknek szexuális irányultága a másik nemet célozza (heteroszexualitás).³³

A kilencvenes években világossá vált, hogy a „női hangok” pusztá beillesztése az etnográfiai leírásokba azért sem lehetett önmagában elég, mert a társadalmi nem olyan emberi viszonyokban termelődő társadalmi konstrukció, amelyeket időben és térben meghatározott kulturális, gazdasági és politikai rendszerek hoznak létre. Ezek a rendszerek pedig egyenlőtlenségeket alakítanak ki, többek között a rassz, az osztály és az etnicitás kategóriáinak segítségével, amihez a szexuális

27 Moore 1988: 2.

28 Bokor 2003: 83.

29 Magyar–Vincze 2006: 78.

30 Moore 1988: 6.

31 Crenshaw 1991.

32 Sebestény 2006: 112.

33 Anderson-Levy 2012.

irányultság és a nemi identitás is kapcsolódik. A kitermelődő különbségek pedig alapvetően befolyásolják az emberek közötti mindennapi interakciókat.³⁴ A társadalmi nem mint különbségteremtő viszonyfogalom tehát „önmagában nem létezik más különbségformákkal való anyagi és szimbolikus metszéspontján kívül”.³⁵ A genderszemponitú vagy feminista etnográfiai nem csupán a női tapasztalatokat mutatják be, hanem a társadalmi nem interszubjektív természetéből adódóan igenis tudósítanak a világ társadalmi működésének és az emberi viszonyok szerveződésének egészéről.

Az antropológia területén tehát a variabilitás, a kultúrák változatossága és az emberi tapasztalatok sokfélesége került a középpontba. A kutatók leszámoltak egyrészt azzal az előfeltevéssel, hogy a nő kategóriáját és a női tapasztalatokat az etnikai hovatartozás, a státusz és a kor egy adott módon befolyásolja. Másrészt a biológiai nem (*sex*) és a szexuális irányultság (*sexuality*) közötti különbségtétel bevett gyakorlattá vált, és határozottan megindult annak tanulmányozása, hogy mit takar ez a két kategória és az is, hogy a biológiai nem és a szexuális irányultság miként strukturálja az egyén identitását. Mindeközben a feminista antropológia érdeklődése egyre szélesebb körűvé vált: a nacionalizmus, a rassz, az etnicitás és a test sokat emlegetett fogalmak a szakirodalomban, összefüggésben a globalizációs és a marginalizációs folyamatokkal.³⁶

A feminizmus (4) negyedik hullámának időszaka az, Rivers szerint,³⁷ amikor megélenkül a feminizmus iránti érdeklődés a populáris kultúrában és a média területén. Ezzel összefüggésben áll az internetes eszközök és felületek, az újmédia, különösen a közösségi média használatának nagyarányú térnyerése a feminizmuson belül a 2010-es évektől kezdve. Egyik központi fogalom a nők képessé tétele, felhatalmazása (*empowerment*), és jellemző a fellépés a mindennapok legkülönbébb területén a nőket érő társadalmi igazságtalanságok ellen (különösen a szexuális zaklatás, a nőket ért különféle erőszak területén – a legismertebb hazánkban talán a #MeToo kampány).

A feminista társadalomelméleten és tudományos megközelítésmódon belül az egyes osztályozási rendszereknek megfelelően különböző irányzatok léteznek:³⁸ A (1) politikai ideológiákhoz társítva megkülönböztethetünk liberális, marxista és radikális feminizmust. Az ezek közötti eltérések a nő kategóriájának meghatározásában, a nők hátrányos helyzetének forrására vonatkozóan és a helyzet javításának módjában ragadhatók meg. A (2) nőknek a társadalmi struktúrákkal és mechanizmusokkal szembeni helyzetét tekintve beszélhetünk 2.1. áldozatfeminizmusról (*victim feminism*), ami a nők kiszolgáltatottságát és a rendszer okozta kényszerhelyzeteit tartja szem előtt és 2.2. hatalomfeminizmusról (*power feminism*), ami a nők erejét, cselekvőképességét és lehetőségeit veszi számba a mozgásterüket akadályozó erővel és tényezőkkel szemben. Továbbá (3) a feminista tudományos

34 Lamphere – Ragoné – Zavella 1997: 4.

35 Moore 1997: 98.

36 Stockett – Geller 2006: 10–11.

37 Rivers 2017.

38 Magyari-Vincze 2006: 19–23.

szemléletmódot a társadalmi nemek egymáshoz való viszonyának összefüggésében az egyenlőség- és a különbségfeminizmus (a nőiség mint önmagában értékes másság – *difference-feminism*) körébe is feloszthatjuk.

Emellett több olyan szerző is van (pl. Harding, Letherby és Aitchison),³⁹ aki a sok különféle tudományosfeminizmus-típust három összefoglaló csoportba sorolja: 1. empirikus feminizmus, 2. perspektivista feminizmus és 3. posztstrukturalista feminizmus. Az empirikus feminizmus vagy feminista empirizmus (*feminist empiricism*) elsősorban a reformokkal foglalkozik, és nem adott rendszerek és szervezetek teljes körű megváltoztatását tűzi ki célul – hasonlóan például a liberális feminizmushoz. Ez a verzió nem fordít figyelmet a tudás-előállítás ügyére vagy az újatermelést megalapozó ismeretelméleti kérdésekre.⁴⁰

A perspektivista feminizmus (*feminist standpoint*) olyan nézőpontokat és állásokat tartalmaz, amelyek a társadalmon belüli strukturális és anyagi hátrány megragadását célozzák – vagyis a marxista, szocialista, fekete, radikális, öko- és kulturális feminizmus sorolható a megnevezés alá.⁴¹ Ezek az álláspontok egyetértenek egy objektív, megismerhető realitás létezésében, és a tudástermelést politikai cselekvésnek tekintik, hiszen annak folyamatában jelentős szerepe van a kutató személyiségének. Ez utóbbi bevonásával alapvető igényt teremtenek a reflexivitásra.⁴² Az elméletek között a legnagyobb eltérés az, hogy mely társadalmi csoportoknak tulajdonítják a hatalmat, alapjuk pedig az a kijelentés, hogy „ami személyes, az egyben politikai is” (kapcsolódva a feminizmus második hullámához és a 60-as évek diákmozgalmaihoz).

A harmadik összefoglaló elnevezés a *posztstrukturalista feminizmus* (más elnevezések szerint posztmodern feminizmus), ami egyaránt fókuszál a szubjektivitásra a hatalmi viszonyok alakításában és az anyagi hatalom, az ideológia és a kulturális konstrukció kapcsolatára – vagyis a hatalom kérdését állítja középpontba. Emellett olyan neves filozófusok és szociológusok munkásságára épít, mint például Foucault, Derrida, Lacan, Bourdieu és de Certau.⁴³ Az ide sorolható kutatások a különbözőséget és a változatosságot helyezve a fókuszba nemcsak azt hangsúlyozzák, hogy a tudás viszonylagos, térben és időben nem szükségszerűen rögzített, és előállítását hatalmi viszonyok határozzák meg, hanem egyaránt „elismerik a kutató szerepét a kutatási folyamatban és azokat a módokat, ahogyan a kutató egyidejűleg konstruálja a narratívát és konstruálódik a narratíva által”.⁴⁴ Mindezek lehetővé teszik a tudás és látás különböző módjainak megvitatását és újrágondolását, ugyanakkor megkérdőjelezzik a diskurzusokon kívül létező objektív realitás és igazság képet.⁴⁵

A feminizmus hullámainak és a feminizmusváltozatok csoportosításának felvázolását követően a következő két fejezetben a feminista antropológiában

39 Harding 1987. Letherby 2003. Aitchison 2012.

40 Aitchison 2012: 174–175.

41 Aitchison 2012: 175–180.

42 Letherby 2003: 45.

43 Aitchison 2012: 180–185.

44 Aitchison 2012: 182–183.

45 Letherby 2003: 52.

megfogalmazott tanulságok talaján gondolom tovább a korábban részletezett második témakör kérdéseit,⁴⁶ vagyis a saját moldvai csángó tereptapasztalataim alapján a nők és a terepmunka közötti összefüggéseket, illetve az etnográfiai írás gyakorlatát veszem szemügyre közelebről.

TEREPMUNKA, NŐK ÉS CSÁNGÓKUTATÁS

A feminista kritika is kétségtelenül egyik fontos, bár keveset emlegetett előzménye volt annak a folyamatnak, amit Rabinow⁴⁷ az antropológia antropologizálásának nevez. A kifejezés a terepmunkát és az etnográfiai írást érintő kritikai felismerések megerősödésére és megszorodására utal az 1970-es, 1980-as évektől. Az 1995-ben megjelent *Women Writing Culture*⁴⁸ című kötet arra a hiányosságra ad választ, hogy a kritikai időszak legismertebb műve, az 1986-ban kiadott *Writing Culture* című könyv kevéssé vagy egyáltalán nem számol a terepen kutató nővel, a női antropológussal és összességében a nőket érintő kérdésekkel. A munka nem csak a férfi–nő bináris oppozíciójára épít, hanem olyan témáknak is hangot ad, amelyek egész egyszerűen kimaradtak Clifford⁴⁹ és Marcus könyvéből. Ilyenek voltak például az antropológia mint tudományterület nemi hovatartozása, annak társadalmi és biológiai neme, a filmek, a zsidó identitás politikája és a feminizmus összefüggései, neves női antropológusok munkájának újraolvasása, mint például Ruth Benedict, vagy a leszbikus etnográfia kérdése. A nők antropológián belüli sajátos helyzetét kiválóan szemlélteti a kötet egyik szerkesztőjének, Ruth Beharnak a megállapítása, miszerint „a nő, aki másokat tekintete tárgyává tesz, már önmaga is a tekintet tárgya”.⁵⁰

Ahogy fentebb is említettem, 2006–2007-ben végeztem intenzív terepmunkát a Románia északkeleti részén élő moldvai csángók hagyományos déli központjának, Bákónak a közelében, Lujzikalagorban.⁵¹ A terephelyszínre esett választá-

46 Ezek a következők (ismételve a tanulmány bevezető részében írtakat): Milyen kép rajzolódik ki a moldvai csángó terepen kutató nőkről a csángókutatásban – megjelenik-e nőiségük, megmutatkoznak-e nőként megélt tapasztalataik? Milyen szerepe van a női csángókutatóknak a terepen, milyen élethelyzetekben rendelődnek alá nemiségükből adódóan? Egyáltalán, kutatóként reflektálnak-e önmagukra és a kutatás folyamatában betöltött szerepükre saját szövegeikben, és amennyiben igen, ez miként történik? Vagyis a női kutatói tekintet önmaga felé fordul-e, és amikor ezt megteszi, akkor vajon mivel és kivel találkozik, mit lát? Beszélhetünk-e női írásmódról a csángókutatásban? A kérdések formájában megfogalmazott problémák első csoportjával – a nők és nőképek konstruktivista és performatív felfogása a moldvai csángókutatásban – egy másik tanulmány keretében fogok foglalkozni.

47 Rabinow 1986: 241.

48 Behar és Gordon: 1995.

49 Lásd Clifford: 1999: 2005.

50 Behar 1995: 2.

51 A terepanyagok keletkezéséhez kapcsolódóan egy korábbi tanulmányomban részletesebben írtam a terepmunkát végző személy, vagyis jómagam és a beszélgetőtárs közötti interkulturális és intergenerációs dialógus természetéről – ezt lásd Lajos 2017. A személyes moldvai tereptapasztalatokat

somnak szakmai és személyes indokai is voltak. Két egymást követő évben (2000-ben és 2001-ben) voltam négy hétig cserediák a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Néprajz és Kulturális Antropológia szakán, ahol, többek között, Tánczos Vilmos és Pozsony Ferenc óráit is hallgattam, megismerkedtem a Kriza János Néprajzi Társaság néprajzi-antropológiai gyűjteményével és a kolozsvári egyetemista élettel. Az egyetemi tanulmányaim alatt a moldvai csángó kultúra egyszerre tűnt a saját és az egzotikus roppant izgalmas keverékének, ahol a „hagyományos” és a modern társadalom annak minden kihívásával együtt összetalálkozik. Egy-két barátomnak köszönhetően a témával összefüggésben 2003 végén, 2004 elején elkezdtem románul tanulni.

A moldvai csángó falvakban 2006 előtt is többször jártam – legelőször 2002 nyarán egy moldvai csángókkal foglalkozó civil szervezet egyik egyetemista tagjaként –, ahogy könyvtári kutatómunkát is végeztem az állomásozó terepmunkára történő felkészülés időszakában. Ebből következően, hasonlóan a moldvai csángók között kutatók jelentős részéhez, és miként az számos, klasszikus etnográfiai terepmunkát végző antropológus esetében történt, jómagam is egy „már meghódított, azaz különböző politikai és kulturális gyakorlatokkal »megírt«” moldvai csángó kultúrában, egy „alaposan »előkészített«” terepen⁵² találtam magamat, amikor a kétezres évek első felében a moldvai magyar falvakba érkeztem.

Időbe telt, amíg a „különleges sajátként” érzékelt moldvai csángó világokra vonatkozó saját vakfoltjaimat (*homeblindness*) felismertem, vagyis azokat az ontológiai előfeltevéseket, amelyek alapvetően határozzák meg a kisebbségi magyarok, köztük a moldvai csángók magyarországi kutatását is – például azt a feltételezést, hogy a csángó kultúra természetesen magyar és lényegében archaikus. Be kell látni, hogy eleinte nem teljesen voltam tudatában a saját gondolkodásmódomat is mélyen átható leegyszerűsítő, romantikus és a magyarországi és a határon túli, elsősorban az erdélyi magyar kultúrák között hierarchikus viszonyt kialakító értelmezéseknek (az autentikus és az elmaradott kettőssége).⁵³ Ennek köszönhetően meglehetősen nehéz volt más szemmel tekintenem a román–magyar viszonyokra vonatkozó tanult értelmezésekre, és az elfogultságokat tudatosítva kontextusba helyezni azt a valamiféleképpen zsigerinek érzett képet, miszerint a románok általában rossz szándékú emberek és szisztematikusan, tudatosan elnyomják az erdélyi és moldvai magyarokat (nem tagadva ugyanakkor, hogy ilyen tapasztalatban is volt részem).

Számos személyes élettapasztalat – például Kolozsváron és Jászvásárban megismert erdélyi magyar és moldvai román barátok, a román nyelv és kultúra iránt lelkesedő nemzetközi egyetemisták – járult hozzá ahhoz, hogy esetemben már a konkrét terepmunkát megelőző időszakban megindult a moldvai csángó imaginárius tájkép átrendeződése, amit tovább árnyaltak a 2006-ban megkezdett állomásozó terepmunka első tapasztalatai is. A Lujzikalagorban megfigyelt és átélt események

bemutató egyéb tanulmányok például: Iancu–Kovács 2015, Kinda 2015 és Peti 2015. A fejezetben néhány bekezdés megjelent: Lajos 2019.

52 N. Kovács 2012: 199.

53 A Magyarországon élő két eltérő Erdély-képről részletesen lásd: Feischmidt (szerk.) 2005.

pedig egy olyan többes kötődésű világot nyitottak meg előttem, amelyben a lehető legtermészetesebb módon történt a mindennapokban a magyar–román nyelvváltás, a magyar–román nyelvi és kulturális kódok, illetve regiszterek közötti mozgás, amennyiben olyan szereplő is megjelent a harminc-negyvenéves asszonyok között, aki nem tudott kellőképpen vagy egyáltalán a csángó nyelvjárásban beszélni.

Az antropológia önreflexív fázisát (1970–80-as éveket) követő évtizedben az antropológiai terepmunkára vonatkozó feminista törekvések központi eleme a hatalom kérdése volt. Három egymással szoros összefüggésben álló terület került a kutatók fókuszába: 1. a kutató és a kutatottak eltérő pozícionáltságából adódó hatalmi különbségek (társadalmi állás, rassz, városi-vidéki kötődés stb.). 2. A kutatás folyamatában létrejövő hatalom problémája, mint például a kutató és a beszélgetőtárs közötti egyenlőtlen csere és utóbbi kizsákmányolásának ügye, és 3. a hatalmi viszonyok a terepmunka utáni időszakban, vagyis az írás és a reprezentáció kérdése.⁵⁴ Ehhez kapcsolódóan kérdésként fogalmazódott meg például, hogy „milyen alakot ölt a nőantropológus a terepen, szubjektív vagy objektív az írásmódja,⁵⁵ illetve hogy milyen viszonyokba és hatalmi struktúrákba kényszerül a kutató nőisége miatt a terepen az adott szociokulturális életvilág rendezőelvének megfelelően.

Lujzikalagorban az állomásozó terepmunka idején magyar tanítóként dolgoztam,⁵⁶ és egy idős házaspár otthonában éltem. A tudatosan vállalt tanítói szerepek, az ennek köszönhetően szerzett strukturális helyzetnek egyszerre voltak előnyei és hátrányai a kutatásra vonatkozóan. Ez a kijelölt pozíció többé-kevésbé értelmezhetővé tette a helyiek számára azt, hogy egy magyarországi, húszas éveinek második felében járó, hajadon fiatal nő miért él egyedül tartósan a településen – még ha néhányan jelenlétemet jelként is értelmezték egy nyíltan meg nem nevezett jeltárgyra vonatkozóan (pl. azt gondolhatták, hogy a magyartanítás álcája alatt titkos ügynökként, kémként tevékenykedek,⁵⁷ vagy akár azt is, hogy férjet keresek magamnak). Mindazonáltal pozícióm megosztónak bizonyult, hiszen voltak olyanok, akik támogatták és olyanok is, akik értetlenkedéssel fogadták, vagy elleneztek a magyar nyelv iskolán kívüli oktatását.

A feminista antropológia felhívta a figyelmet arra, hogy a kutatónak a terepmunkára és a terepen kialakított kapcsolatokra gyakorolt hatásának csupán egyetlen eleme az antropológus társadalmi neme, hiszen emellett osztálya és rasszbeli hovatartozása is ugyanolyan meghatározó jelleggel bír.⁵⁸ A terepmunka során számos olyan élethelyzet adódott, amikor a tanítói pozícióm kiegészült a lokális moldvai csángó társadalomban elfogadott egyéb strukturális helyzetekkel vagy alárendelődött azoknak. A helyi nők adott csoportjába sorolódtam például egy temetés és az azt követő halotti tor alkalmával, amikor a csángó nőkkel együtt kísértem a halottat utolsó útjára, és az asszonyokkal ültem egy asztalhoz. A kutató

⁵⁴ Wolf 1996: 2.

⁵⁵ Bokor 2003: 89.

⁵⁶ A tanítást a Moldvai Csángómagyarok Szövetségének 2001 és 2012 között működő oktatási programja tette lehetővé. Ezúton is köszönet az akkori vezetőségnek! Az oktatási program 2019 tavaszán ismét visszakerült a szervezet irányítása alá a 2019 ősztől induló tanévvel.

⁵⁷ Vö. például Tánzos 1996: 106.

⁵⁸ Wolf 1996: 10.

terepen betöltött társadalmi pozíciójának interszekcionális jellegét, vagyis az olyan különbségtevő kategóriák, mint a társadalmi helyzet, nem, életkor, etnicitás, szexuális orientáció egymásra hatását mutatja az, amikor életkoromból adódóan a házhoz érkező szomszédok, falusiak a helyi gyakorlatnak megfelelően először románul szóltak hozzám a szállásadók lányának nézve engem. Megesett olyan is, hogy életkoromnak, hajadon mivoltomnak és a helyi munkavállalásnak köszönhetően idősebb asszonyok kiszemeltek leendő menyüknék. A helyi hatalmi struktúrán belüli helyzetem azonban csak időlegesen vált eggyé a helyi nőkével, hajadonokéval és asszonyokéval, pozicionáltságom kontextusfüggő és változó volt. Az azonban, hogy a lokális társadalmi pozícióm szituációfüggően és ideiglenesen többször is módosult, illetve az, hogy a terepmunkának köszönhetően földrajzi távolság jött létre magyarországi otthonomtól, még önmagában nem változtatta meg alapjaiban saját pozicionáltságomat és szituációba ágyazott tudásomat.⁵⁹

ÍRÁSGYAKORLATOK ÉS A NŐK REPREZENTÁCIÓJA

A feminista antropológiában – és a diszciplína egyéb szakterületein is – napjainkban már teljes mértékben elfogadott a nézet, miszerint az etnográfia (mind a terepmunka, mind a kész mű, az etnográfiai írás gyakorlata) gendered jellegű, olyan szituációba ágyazott tudás (*situated knowledge*), ami a hatalom és az alárendelődés közötti viszonyrendszerben termelődik.⁶⁰ „Az antropológus saját pozicionáltsága többdimenziós és a kontextus és a történelmi körülmények függvényében változó.”⁶¹

A saját pozicionáltságukra történő reflexiónak köszönhetően a női antropológusok fontos szereplői lettek az etnográfiai munkáknak,⁶² a nők személyes terepménei írásban is rendszeresen megjelennek, nem csak szóban – lásd például Marjorie Shostak *Nisa: The Life and Words of a !Kung Woman* című munkáját (1981).⁶³ Ma már a feminizmus politikájának része az objektivitás és szubjektivitás ügye, vagyis az, hogy miként „dekonstruálható az objektivitás” és „használható-e önmagában a szubjektivitás a leírásokkor”, vagy egyszerre kell részeire bontani az objektivitást, és megjeleníteni a személyes hangvételt, a szubjektív írásmódot.⁶⁴

A fentieket a jelen tanulmányban kifejtett moldvai csángó kutatási problémára vetítve a következő kérdések merülnek fel: beszélhetünk-e úgy – vagyis a hatalmfeminizmus (*power feminism*) diskurzusának megfelelően – a moldvai csángó nőkről és női csángókutatókról, hogy „aktivitásukat, erejükét, sőt hatalmukat”

59 Wolf 1996: 10.

60 Lamphere – Ragoné – Zavella 1997: 5.

61 Lamphere – Ragoné – Zavella 1997: 5.

62 Bokor 2003: 89.

63 Shostak 1981.

64 Bokor 2003: 91.

mutatjuk be „mindazokkal az erőkkel szemben, amelyek mozgásterüket behatárolják”.⁶⁵ Biztosít-e a moldvai csángókutatás, a magyar szociokulturális antropológiai és néprajzi kánon teret arra, hogy a nők másságukban pozitívként, aktív, hatalommal bíró emberekként, vagyis a különbségfeminizmus (*difference feminism*) elképzelésének megfelelően önmagában értékes különbségként mutatkozhasanak meg (női beszélgetőtársak, kutatók), és a férfiakhoz hasonlóan hangosan és ugyanolyan erővel szólalhasanak meg (női csángókutatók) a tudományosság nyelvén? Lehet-e, és amennyiben igen, miként a klasszikus, rendszerint leértékelt, alárendelt, kiszolgáltatott és terhesnek ábrázolt női másságot a moldvai csángó kontextusban pozitív másságként szaknyelven elbeszélni? Van-e értelme és létjogosultsága a női írásmód kialakításának a tudományterületünkön belül? Hogyan is nézne ez ki? Más és másként beszélhető-e el a női tudományos írás nyelvén, mint a jelenleg bevett írásmódban?

A 2011-ben megvédett doktori értekezésemben egy Klárának nevezett lujzikalagori asszony szemszögéből vizsgáltam az ezredfordulón tapasztalható modernizációs változást a 20. század második felében. A terepmunka idején hatvanéves Klára egy mélyen vallásos, moldvai csángó asszony, aki egész életét Lujzikalagorban élte le, és hét gyermeke közül a kétezres évek közepén már egy sem élt az országban, nemhogy a faluban. Az asszony két rendszerváltozást is megélt, és a nyugat-európai államokban dolgozó gyerekeinek köszönhetően többször járt Németországban, Olaszországban és Magyarországon is. A disszertációban, Klára példája alapján, a moldvai csángókat mint cselekvésre kész, a modernizációs kihívásokhoz affirmatív módon alkalmazkodni képes emberek csoportját tárgyaltam.

A kulturális alkalmazkodást jól szemlélteti az a modernizációs változást okozta konfliktusokat és értékülönbségeket összegeyzető modell, amit jobb híján „kétdimenziós morális viszonyrendszernek” neveztem. Ez tulajdonképpen egy olyan gyakorlat, ami az egymásnak ellentmondó normákat egyazon rendszerben kezeli a kétezres években a nyugat-európai migrációnak köszönhetően kitértül kitágult szociokulturális horizonton belül. Ez a modell a normatív elvárások és a cselekvés mellé harmadik tényezőként a földrajzi teret illeszti. Arról van szó, hogy a beszédaktusokban elfogadott, sőt érvekkel alátámasztott társadalmi gyakorlat nem követhető megszegés nélkül akárhol, a mindenkor lokális fizikai tér (Lujzikalagor és a román város, a külföldi nagyváros) a viselkedést és az annak megítélését meghatározó tényezőként működik – ahogy erről alább röviden olvashatunk.

Az erkölcsre vonatkozó elvont normák a mindennapokban a konkrét normák követésében vagy megszegésében öltenek testet, a „mit” és „hogyan tenni” tudás a cselekvés szintjén a gyakorlatban érvényesül.⁶⁶ A „kétdimenziós morális viszonyrendszerben” a „mit és hogyan” cselekvés ismerete szükségszerűen kibővül azzal a tudással, ami a „hol” kérdésre ad választ. A konfliktusfeloldó viszonyulás egyik példája a házasság előtti együttélés ügye, ami ekkor a faluban elképzelhetetlen,

65 Magyar-Vincze 2006: 19.

66 Heller 1996: 191–192.

ám a román városokban vagy külföldön élők esetében érvekkel alátámasztható és elfogadható gyakorlat. Az összeköltözést Klára is lehetőségnek tekinti a másik fél egyéniségének megismerésére, ami elméletben helyes és követendő ismerkedési forma – de kizárólag nagyvárosi környezetben, miként azt a legkisebb lánya és olasz barátja torinói összeköltözésének esete is szemlélteti.

Klára tehát annak a pozitív másságnak volt az alanya, ami a moldvai csángó világ változását nem abból a kiindulópontból vizsgálja, ami elnyomott, a történelem folyamán elhallgattatott, kisebbségi létben élőknek tekinti a moldvai csángókat, mivel a lujzikalagori asszony önazonosságának ez nem alkotta szerves részét. De az aktív, felhatalmazott, változtatásra képes különbözőség nem Klára nőiségéből adódóan volt jelen, hanem elsősorban etnikai és társadalmi csoportbeli (parasztság és utóparasztság) hovatartozása okán nyilvánult meg. Vagyis az etnográfiai szövegben az aktivitás, az erő és a hatalom a mozgásteret behatároló erőkkkel szemben (*power feminism*) nem kapcsolódott össze tudatosan és következetesen női létevel, nem mutatkozott meg szisztematikusan önmagában értékes különbségként (*difference-feminism*).

BEFEJEZÉS: NŐK ÉS A TUDOMÁNY

A jelen írás problémafelvető jellegéhez hűnek maradva a zárófejezetben először néhány továbbgondolásra érdemes kérdést fogalmazok meg a női narratívák és az írás, a nők és a témaválasztás, a lehetséges és elbeszélhető világok, a strukturális és egyéni kényszerhelyzetek, a tudományos pálya kapcsán: vajon miért írunk bizonyos témákról, és másokról miért nem a csángó kutatásban? Egyáltalán milyen erők, hatalmi viszonyok és tényezők vezetnek bennünket, női kutatókat az írásra és melyek akadályoznak abban? Kik és hogyan befolyásolják a tudományos, szociokulturális antropológiai és néprajzi hangunk megszólaltatását? Milyen formában, női vagy férfi írásmód, válik a hangunk hallhatóvá? Miként alakítja a nők pozícionáltságát és mibenlétét a tudományos mezőben az a társadalmi tény, hogy szubjektumuk egyik eleme a nőiség társadalmi konstrukciója? Az akadémia világában konstruálódó nemek közötti viszonyok hogyan befolyásolják a női antropológusok és néprajzkutatók életpályáját és munkásságát?

A feminista perspektíva megkérdőjelezi „a politikum/társadalom és a tudományosság közti éles határvonalat”, és egy olyan „praxis meghonosítására” törekszik, „amely felismeri a megismerés társadalmi meghatározottságát és az értelmiségi/a tudós társadalmi szerepét”.⁶⁷ Egyértelmű, hogy a feminista antropológián belüli kétféle tudományos hozzáállás különíthető el: az egyiket elsősorban az intellektuális kíváncsiság hajtja a társadalom genderszempontú megismerésére és értelmezésére, a másik kifejezetten elhivatottségként, a mindennapi gyakorlat

67 Magyar-Vincze 2006: 7.

részeként, tulajdonképpen az aktivizmust és az érintettek érdekének védelmében végzett cselekvést is magában foglaló praxisként tekint a genderszemponitú kultúraértelmezésre. Mégis a terepmunkára és az írásra vonatkozó kérdések feminista tematizálása nem vonta szükségképpen maga után a cselekvést, hiszen az antropológiában még a kilencvenes években is meglehetősen ritka volt a nőkkel és a nőkért végzett kutatás – szemben a nők által a nők életéről végzett vizsgálatokkal.⁶⁸

A feminista antropológusok nagy számban járulnak hozzá a társadalmi igazságosság problémájának tanulmányozásához, következetesen kutatják a gazdasági és politikai folyamatoknak a népesség (a „bennszülött” és saját társadalmakban egyaránt) jólétére gyakorolt hatásait, továbbá határozottan törekszenek a nyugati típusú társadalmakban ismert vitás szociális kérdések megértésére és igyekeznek közbenjárni azok megoldásában.⁶⁹ Vagyis erőteljesen elkötelezettek a pozitív irányú társadalmi változás előidézése iránt. Legyen szó akár a szociokulturális jelenségek és problémák tudományos célú feltérképezéséről és értelmezéséről, az intellektuális erőfeszítésekről, akár az azt meghaladó feminista cselekvésről, érdekvédelemről és aktivizmusról.

Ahogy fentebb is láthattuk, a feminista antropológiának megvannak a maga korlátai, önellentmondásai és a benne foglalt igazságok is részlegesek, az elmondott történetek töredékesek, más perspektívából állításai problematikussá tehetők – ugyanakkor a szakterület mindig késznek mutatkozik arra, hogy új válaszokat fogalmazzon meg és újfajta módszerekkel kísérletezzen. A nyitottság és az önkritika Elizabeth Grosz filozófus, feminista elméletalkotó szavait is áthatja, amikor a kétértelműség politikumáról ír:

„Csak arról a politikai és elméleti elkötelezettségről lehet elmondani, hogy nagykorú lett, amelyik képes szembesülni saját belső paradoxonaival, lényegéből fakadó, konstitutív ellentmondásaival, valamint szükségszerű, bár változó korlátaival. [...] Ebből viszont az is következik, hogy a feminista elméletnek készen kell állnia arra, hogy elfogadja: minden álláspontnak megvannak a maga korlátai, egyetlen álláspont sem foghatja át a teljes mezőt.”⁷⁰

68 Wolf 1996: 3.

69 Lewin 2006: 21–22.

70 Grosz 2006: 269.

Irodalom

AITCHISON, Cara Carmichael

- 2012 Feminista és gender perspektívák a turizmus kutatásban. A kritikai- és kultúraelméletek szociális-kulturális nexusa. In Pusztai Bertalan – Bódi Jenő (szerk.): *Túl a turistatekinteten*. 169–191. Budapest: Gondolat.

ANDERSON-LEVY, Lisa

- 2012 *Feminist Anthropology*. *Oxford Bibliographies*. <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0007.xml?rskey=KCHB7h&result=61> (letöltés: 2019.09.07.)

DE BEAUVOIR, Simone

- 1969 (1949) *A második nem*. Budapest: Gondolat.

BEHAR, Ruth

- 1995 Introduction. Out of Exile. In Ruth Behar – Deborah Gordon (szerk.): *Women Writing Culture*. 1–28. California: University of California Press.

BEHAR, Ruth – GORDON, Deborah (szerk.)

- 1995 *Women Writing Culture*. California: University of California Press.

BICZÓ Gábor (szerk.)

- 2003 *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

BOKOR Zsuzsa

- 2003 A nőies nőktől a férfias férfiakig. Hogyan kutassunk (nemcsak) nőként (nemcsak) nőket? In Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 79–103. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 19./

BUTLER, Judith

- 2006 *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Budapest: Balassi Kiadó.

CLIFFORD, James

- 1999 Bevezetés: Részleges igazságok. *Helikon* 65(4). 494–513.

- 2005 Az antropológia szélein. *Magyar Lettre Internationale* 57. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre57/clifford.htm> (letöltés: 2019.09.07.)

CRENSHOW, Kimberle

- 1991 Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review* (43). 1241–1299.

FEISCHMIDT Margit (szerk.)

- 2005 *Erdély-(de)konstrukciók*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

FOUCAULT, Michel

- 1996 *A szexualitás története*. Budapest: Atlantisz.

GROSZ, Elizabeth

- 2006 Ontológia és kétértelműség: a nemi különbözőség politikuma Derridánál. In Séllei Nóra (szerk.): *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*. 269–300. Debrecen: Csokonai Kiadó.

- HARDING, Sandra (szerk.)
1987 *Feminism and Methodology. Social Science Issues*. Milton Keynes: Open University Press.
- HELLER Ágnes
1996 *A szégyen hatalma*. Budapest: Osiris.
- IANCU Laura – KOVÁCS Magdolna
2015 Considering Insiders, Outsiders and In-between. Reflections on Fieldwork in Magyarfalu. In Kovács Magdolna – Petteri Laihonen – Hanna Snellman (eds.): *Culture, Language and Globalization among the Moldavian Csángós Today*. 159–181. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura – Helsingin yliopisto.
- KINDA István
2015 „Under Control”. Fieldwork among the Csángós. In Kovács Magdolna – Petteri Laihonen – Hanna Snellman (eds.): *Culture, Language and Globalization among the Moldavian Csángós Today*. 199–215. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura – Helsingin yliopisto.
- N. KOVÁCS Tímea
2012 Dzsungelek, sivatagok, magas sarkú cipők: női nemzedékek egy „férfi” tudományban. In Garami András – Mekis D. János – Németh Ákos (szerk.): *Nemzedéki narratívák a kultúratudományokban*. 199–209. Budapest: Kijárat.
- KÜLLŐS Imola
1999 Előszó. In Küllős Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. 11–17. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága.
- KÜLLŐS Imola (szerk.)
1999 *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága.
- LAJOS Veronika
2017 Hogy kerül a jelentés az etnográfiai szövegbe? Egy moldvai etnográfiai terepmunka kritikai újragondolása. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. 215–224. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet.
- 2019 Újabb bolyongások egy moldvai csángó terepen. Kontextusok és tartalmak az antropológiai megismerés és értelmezés folyamatában. In Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánzos Vilmos tiszteletére*. 591–602. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet.

- LAMPHERE, Louise – RAGONÉ, Helena – ZAVELLA, Patricia
 1997 Introduction. In Louise Lamphere – Helena Ragoné – Patricia Zavella (szerk.): *Situated Lives: Gender and Culture in Everyday Lives*. 1–19. New York – London: Routledge.
- LEWIN, Ellen
 2006 Introduction. In Ellen Lewin (szerk.): *Feminist Anthropology. A Reader*. 1–38. Oxford: Wiley-Blackwell.
- MAGYARI-VINCZE Enikő
 2006 *Feminista antropológia elvek és gyakorlatok között*. Kolozsvár: Desire.
- MOORE, Henrietta L.
 1988 Feminism and Anthropology: The Story of a Relationship. In Henrietta L. Moore (ed.): *Feminism and Anthropology*. 1–11. Cambridge: Polity Press.
 1997 A különbség élvezete. Biológiai nem, társadalmi nem és szexuális különbség. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. 86–98. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- PETI Lehel
 2015 Unwelcome Stranger in the Field. Fieldwork Experiences among the Moldavian Csángós. In Kovács Magdolna – Petteri Laihonon – Hanna Snellman (eds.): *Culture, Language and Globalization among the Moldavian Csángós Today*. 69–84. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura – Helsingin yliopisto.
- PETŐ Andrea
 2006 Társadalmi nemek és a nők története. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 333–345. Budapest: Osiris.
- RABINOW, Paul
 1986 Representations Are Social Facts. Modernity and Post-Modernity in Anthropology. In James Clifford – George Marcus (eds.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. 234–261. California: University of California Press.
- RIVERS, Nicola
 2017 *Postfeminism(s) and the Arrival of the Fourth Wave. Turning Tides*. Palgrave: Macmillan.
- SEBESTYÉN Zsuzsa
 2016 Az interszekcionalitás elméleti megközelítései. *Metszetek* 2016/2. 108–126.
- SILVERSTEIN, Leni M. – LEWIN, Ellen
 2016 Introduction. Anthropologies and Feminisms. Mapping our Intellectual Journey. In Leni M. Silverstein – Ellen Lewin (szerk.): *Mapping Feminist Anthropology in the 21st Century*. 6–39. New Jersey: Rutgers University Press.
- SHOSTAK, Marjorie
 1981 *Nisa: The Life and Words of a !Kung Woman*. Cambridge: Harvard University Press.

STOCKETT, Miranda K. – GELLER, Pamela L.

2006 Introduction: Feminist Anthropology: Perspectives on Our Past, Present, and Future. In Pamela L. Geller – Miranda K. Stockett (szerk.): *Feminist Anthropology: Past, Present, and Future*. 1–19. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

TÁNCZOS Vilmos

1996 *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi Esszék*. Kolozsvár: KOM-PRESS – Korunk Baráti Társaság.

WOLF, Diane L.

1996 Situating Feminist Dilemmas in Fieldwork. In Diane L. Wolf (szerk.): *Feminist Dilemmas in Fieldwork*. 1–55. Colorado: Westview Press.

Lajos Veronika

ME AFTI Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék

E-mail: lajosvera@yahoo.co.uk

Veronika Lajos

A Moldavian Csángó field through a woman's eye:

The meeting points of feminist criticism and socio-cultural anthropology

This paper poses questions instead of giving definite answers to them. My inquiry is based on extensive library research and my own fieldworks in Moldavian Csángó settlements, such as Lujzikalagor (Luizi-Călugăra, Bacău, Romania). In accordance with the contemporary understanding of socio-cultural anthropology, I treat my own research practice as an object of both reflection and study. At the present stage of my research I highlight the interpretation of gender and the perception of gender similarities and differences. Furthermore, I am also interested in how the researchers' gender interpretations and perceptions are connected to various field sites, anthropologists and ethnographies.

CONFIDENTIAL

The following information is being provided to you for your information only. It is not intended to be used for any other purpose. This information is confidential and its disclosure is restricted to those individuals who have been authorized to receive it.

The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

This document contains information that is classified as CONFIDENTIAL. It is intended for the use of authorized personnel only. The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

This document contains information that is classified as CONFIDENTIAL. It is intended for the use of authorized personnel only. The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

This document contains information that is classified as CONFIDENTIAL. It is intended for the use of authorized personnel only. The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

This document contains information that is classified as CONFIDENTIAL. It is intended for the use of authorized personnel only. The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

This document contains information that is classified as CONFIDENTIAL. It is intended for the use of authorized personnel only. The information contained herein is the property of the United States Government and is not to be distributed, copied, or disseminated in any form or by any means without the express written permission of the appropriate authority.

Adatközlő nők az adatközlésen túl

A kulturális antropológiai szakirodalom a „radikálisan újjal szembeni kulturális sokkot” egy olyan „adottságként” értelmezi, amely az idegen társadalmat kutató antropológus sajátossága, és amely egyben, adott esetben a külső kutató helyzeti előnye is lehet a saját társadalmat kutató, a „hazaival szembeni vaksággal küzdő” antropológussal szemben. Bennszülött és saját társadalmat kutató néprajzos létemre sem tagadhatom azt le, hogy minden egyes általam végzett terepmunka is az újjal, a mással szembeni *rácsodálkozások* és *meglepetések* sokaságából és sorozatából áll, igaz, mindez más kontextusban, más értelemben és más okok miatt fordul(hat) elő. A bennszülöttség, a hazaival szembeni vakság vagy ennek ellentéte, a bennszülött *többlettudása* stb. a saját társadalmat kutató etnográfus sajátos „adottsága”, amely nem törvényszerűen, ám esetlegesen módszertani buktatók sorát idézheti elő. A kérdés kapcsán megemlíthető még a kutatói ingerküszöb képlékenysége, az érdeklődés szubjektív természete, és számos egyéb probléma is, ami mind a külső, mind pedig a belső kutatótól adott esetben reflexiót igényelhet.¹ A néprajzi terepmunkában, azaz az *adatgyűjtésben* azonban a kutató mellett nagy szerep jut az *adatközlőnek* – és természetesen az adatközlő és a kutató között fennálló viszony jellegének is, amelyre jómagam korábbi munkáimban, itt most nem részletezett okok miatt nem fordítottam kellő figyelmet.² Dolgozatomban ez utóbbi problematikára fókuszálva foglalkok össze néhány, szülőfaluban végzett terepmunkáim során szerzett tapasztalatot, tanulságot. A cikkben bemutatott példák női adatközlőkkel kapcsolatosak, ebből adódóan megjegyzéseim a „női adatközlőkre” vonatkoznak.

A KUTATÓ STÁTUSA: TANÍTVÁNY

Adatközlőim nem egy ízben érzékeltették velem, máskor meg is fogalmazták azt a nézetüket, miszerint bár *iskolázott* vagyok, *tanultam* írást, azt nem tudhatom, amit ők tudnak, mert *azt nem tanítják azokba az iskolákban*, távollétem miatt a faluban sem sajátíthattam el, végül koromnál fogva sem lehetek azoknak a tapasztalatoknak a birtokában, amelyekkel ők maguk rendelkeznek. Az *iskolázottság* és az *írástudás*

1 Erről a kérdéstről részletesen lásd Clifford 1986.

2 Lásd például Iancu 2013.

a helyi közösség megítélésében (is) relatív fogalmak, egyiket sem tartják önmagában álló értéknek, pozitív elismerésben a szakmáját jól, hitelesen végző szakember részesül (ti. jó orvos, jó pap, jó tanár stb.). Egyik adatközlő munkaköröm felől érdeklődve, humorizálva megkérdezte: *Budapesten papírossal is jól lehet lakni?* Szakmám leírására és munkám hasznosságának megmagyarázására tett kísérletezésemet félbeszakítva, mintegy vigasztalva hozzátette: *A pénzre gondoltam, te! Ne haragudjál meg! Ugye, hogy a pénz nem elég, minél több van, annál több kell! Ott egye meg a fene, s nekünk adjon az Isten inkább egy kicsi sót az élethez! A' kéne, a'!* Erő [...]. Az adatközlők irányából érkező effajta „helyretételek”, személyes megjegyzések segítettek, sőt meghatározó erővel bírtak a helyi társadalomban ideiglenesen „felfüggesztett” helyem újbóli elfoglalásában. Jelentősen hatottak kutatói szerepem hosszú évek óta tartó alakulásában, formálódásában, lehetőségeim és határaitam felismerésében, a függőségi viszonyok, a helyi hierarchia átlátásában stb. Az adatközlő idézet azt is jelzi, hogy a közösségemben bennszülött mivoltom nem a hazaival szembeni vakság és/vagy elfogultság gyanúját idézte elő, ellenkezőleg: a tudatlansággal, a tájékozatlansággal szembeállította, amit nem „beavatással”, hanem a közösség szövetébe való „visszavarrással” szükséges orvosolni. Az adatközlők tudják azt, hogy ahhoz, hogy „félszavakból is értsek”, hogy – bizonyos értelemben – újból egy legyenek közülük, vissza kell kapcsolódnai a távollétem alatt végbe ment történésekről szóló elbeszélések bonyolult diskurzusába. A közös történet így folytatódhat tovább, és minden egyes alkalommal egy új fejezet veszi kezdetét, ahol egyre nagyobb jelentőséget kapnak a távollétet és együttléteket összekötő *hidak*.

A KIKÉPZETT TANÍTVÁNY: BESZÉLGETŐTÁRS

Csalog Zsolt úgy vélekedett, hogy az adatközlő és a gyűjtő *találkozása* „roppant problematikus aktus”.³ Tapasztalataim szerint a találkozás nem determináltan problematikus, ám valóban, adódhat eset, amikor azzá is válhat. Mi történik szerencsésebb esetben? Nem éppen etnográfiai kifejezéssel élve egy jó „üzlet” valósul meg, ahol a résztvevő felek egyként „nyertesek”, azaz: lehetőség nyílik adatgyűjtésre és alkalom adódik az önközlésre.⁴ Élő faluközösség társadalmi életében az önközlés rendkívül meghatározó kérdés, ebben a környezetben a beszélgetés nem pusztán fontos, de voltaképpen egyetlen eszköze a kapcsolattartásnak és a nem kevésbé lényeges önismeretnek.

³ Csalog 1993: 137.

⁴ Mi készíteti mégis a gyűjtőt „küldetése vállalására”? – teszi fel a kérdést Csalog Zsolt, amire azt a választ adja, hogy: „A természetes ismeretvágy. Jó esetben nemes indítatás: »tudományos ethos«. És mi készíteti az „adatközlőt” önmaga feltárására? Ideális esetben egyfajta természetes nyitottság. És rossz esetben? Szervilizmus.” Csalog 1993: 137. A gyűjtés folyamatára vonatkozó, a gyűjtő és az adatközlő viszonyát illetően sikeresnek értékelt példákat lásd: Sárosi 2018: 169–176.

A TÉMÁK KIJELELÉSE: ADATKÖZLŐI PRIVILÉGIUM

A terepmunkát rendszerint felkészülés előzte meg, konkrét témák és kérdések mentén végeztem a gyűjtést, általában tanulmányokban felhasználható adatok megszerzése céljából.⁵ A megtervezett vagy spontán beszélgetések általában (mégis) „céltalanok” voltak, „barátiak”, a hogylét, a korábbi találkozástól eltelt időszak történései kerültek terítékre, a beszélgetések innen indultak. Amennyiben az ilyen jellegű alkalmakon „spontán” nem jöttek elő azok a témák, amelyeket előzetesen kutatói szándékkal fogalmaztam meg, a beszélgetés alkalmas pillanatában vagy annak a végén direkt formában felvettem azokat.⁶ A válaszok alapján – az adatközlők előzetes ismeretében és más tényezők figyelembevételével – a legtöbb esetben megítélhető volt az, hogy a beszélgetőtárs számára egy adott kérdés tabu vagy érdektelen stb.,⁷ és annak függvényében a témát vagy akár a beszélgetés egészét is elengedtem, lezártuk. Utóbb, akár évek múltán is kiderült, hogy a *végül elengedett kérdéseket követő beszélgetések* adták meg egy-egy későbbi kutatás esszenciáját, értelmező keretét. Minden beszélgetés önmagában hordozza „értékét” és „hasznát”, és azok is nagy jelentőséggel bírnak, amelyek adott esetben semmiféle szakmai célra felhasználható adatot nem „szolgáltattak”. Minden egyes interakció egyszerűen egymással összefüggő, egymást meghatározó epizódok sorozatává állt össze, ami elsősorban a kölcsönös bizalom kialakulásához nélkülözhetetlen, hiszen míg számomra, valláskutató számára a vallás a legizgalmasabb kutatási téma, addig ugyanezen jelenség adatközlőim számára meglehetősen személyes, nem melleleg életük nehezen verbalizálható területe.

KÉNYSZERŰ ÉS /DE TERMÉSZETES DOMINANCIA:
NŐI ADATKÖZLŐK

Elmélyült beszélgetéseket nőekkel, esetleg idős özvegy férfiakkal folytathattam. Néhány évvel korábban, a napjainkban nagy többségben külföldön élő férfiakkal egy-egy közösségi térben (pl. kocsmá) lehetőség adódott a személyes találkozásra,⁸ világuk megismerésére, a legkevésbé sem irányítható, hanem a köztük folyó beszélgetések „hallgatása” révén.⁹ Emellett a nyilvános tér mellett a feleség jelenlé-

5 Vö. Csalog 1993: 139.

6 A kérdésről lásd: Spradley 2001: 334.

7 Lásd Vigvári 2017: 42–44.

8 Új-Guinea bányáiban, München környéki építkezési telephelyeken és sok más európai vagy tengeren túli országban tartózkodó férfiak életéről, itt eltöltött éveikről szóló történeteiket igyekszem figyelemmel követni.

9 A kutató ezen a helyen, előzetes intencióiról lemondva, a közbeszédben éppen forgó témá(ka)t tette meg kutatása tárgyává.

tében folytathattam beszélgetéseket férfiakkal, ám ez a szituáció egyedül a kutató számára számított tanulságosnak, a házasefeleket gyakran kellemetlenségek sorozatába sodorta. Nagy Olga női adatközlőkre vonatkozó, következőkben idézett megállapításai saját terepemen is visszaköszöntek: a női adatközlő gyakran „belső kényszerből mond el olyan dolgokat, amelyekről az ember általában nem szívesen beszél: bajokról, szegénységről, durvaságról, kiszolgáltatottságról [...]. Mondjuk így: a család »keresztjéről«, mely a népi bölcsesség szerint »minden háznál ott van, csak nincs kitéve«”. Azaz, olyan emlékekről, amelyeket az *idő nem szépít meg*.¹⁰

KUTATÓ NŐK AZ ADATKÖZLŐ NŐKRŐL

A férfiakhoz hasonlóan ma már a nők körében is megjelent a migráció és a külföldi munkavállalás, az ezekkel együtt járó változások pedig nagyban átírták korábbi életmódjukat, és némileg a helyi társadalmi hierarchiában elfoglalt helyük is változott. Ezen újabb jelenségek értelmezhetősége megnehezíti a kutató dolgát akkor, amikor arra a kérdésre keresi a választ, hogy ki a nő ebben a társadalomban, van-e, és mi a sajátos(an) női szerepe. Önmagában a nőt aligha, sőt, biztosan nem tudom meghatározni, relációi, viszonyulásai, magatartása alapján is vagy konkrét nőre/egyévre érvényes *egyedi* vagy a nők nagyobb többségére (esetlegesen) érvényes általános megállapításokat fogalmazhatnék meg, de itt most nem erről szeretnék elmélkedni. A kérdés az, hogy milyen a női *adatközlő* önfeltárulkozása, vagy még pontosabban: miben áll a „női tudás”? A témával foglalkozó Zakariás Erzsébet a női adatközlők kapcsán a következőket írja:

„Az asszony sajátja az ösztönösség, a gyakorlatiasabb gondolkodás a férfival szemben, az állandó készenléti állapot amiatt, hogy valamely családtagnak szüksége lehet a segítségére, az érzékenység, az irracionális szférával való kapcsolattartás, legyen az a vallásosság vagy a hiedelemvilág éltetése, hagyományozása. Az asszony a férfival szemben mindig empatikusabb, viszonyulási módjában türelmesebb, munkavégzésében aprólékosabb.”¹¹

Hasonlókat fogalmaz meg Nagy Olga is: „az asszonyok hordozzák magukban mindazt, ami irracionális, ami érzelmi és ösztöni eredetű”.¹² Mindeme jellemzőket nem tarthatom maradéktalanul érvényesnek azokra a nőkre nézve, akik egy-egy gyűjtés alkalmával rendelkezésemre álltak, nem azért, mert egy-egy fenti vonás ne volna érvényes némelyikre, ám egy-egy megállapítás csakis az egyénre szabott arányok és mértékek megadásával állná meg a helyét. Az ilyen általánosságokat összegző, „a közös nevezőt” megfogalmazó kutatói meghatározások sokkal inkább

¹⁰ Nagy 1988: 14.

¹¹ Zakariás 2000: 046.

¹² Nagy 1988: 21.

az *idealizált asszonykép*, vagy még pontosabban egy *elvárt asszonyszerep* modelljét tükrözik, amely kétségkívül az általam vizsgált közösségben is jelen van, akárcsak az annak betartásra vonatkozó társadalmi elvárás és egyéni törekvés.¹³

A SZEMÉLYKÖZI DISKURZUS KONTEXTUSA

A Mátra-vidék asszonyait bemutató könyvében Morvay Judit úgy fogalmaz: a nőknek „a munkától, a gyerekektől még gondolkozásra sem maradt idejük”,¹⁴ „idegenül robotolták le életüket [...], dolgozva élelmükért és gyermekeik felneveléséért”.¹⁵ A feladatkörök (munka, nevelés stb.) az általam vizsgált közösség női tagjai számára is kötelező érvényűek. Nehezen (és félre) értelmezhető azonban a *gondolkodásra* fordított idő teljes hiányának a kérdése, különösen a következő mondat tükrében, miszerint az asszonyok „a kapu előtti gerendán üldögélve csapták agyon az időt [...], ez volt az egyetlen örömük [...], többnyire csak ültek egymás mellett és hallgattak”.¹⁶ Katona Imre, a Drávaszögben végzett kutatásai kapcsán megjegyzi, hogy a helyi nők „jobban ráérték beszélgetni”.¹⁷ Valóban, a paraszti közösségekben céltalan beszélgetésekre a legritkább esetben adódott és adódik lehetőség. Az egymás között folyó, gyakran munkafolyamatok során vagy társadalmi események alatt zajló beszélgetésekben a személyes vagy másokkal megélt történetek megosztása alkotja a beszélgetések központi témáját, ám éppen azzal a céllal, hogy egyszersmind az egyébként direkt ki nem mondható vagy elhallgatott gondolatokkal,¹⁸ észrevételekkel *kiegészítve* mondják tovább a közös történetet. A csoportos beszélgetéseken – például egy virrasztó alatt – elhangzott történetfolyamba sűrített narratívák egyes szálainak a felgöngyölítése számomra meddő vállalkozásnak bizonyult.

A fentieket annak megvilágítása céljából tartottam fontosnak megemlíteni, hogy a kutatónak valóban meg kell találnia a találkozás/beszélgetés/gyűjtés legalkalmasabb vagy egyedül alkalmas pillanatát. Az idejével fegyelmezetten gazdálkodó adatközlő nőnek pedig tudnia kell, mit mondhat el, és azt milyen részletességgel teheti stb. A dologtól magától idegen, kudarcra ítélt vállalkozás volna a parasztság szony tudásának pontos felmérése, ám azt talán leszögezhetjük, hogy tudásának

13 Zakariás Erzsébet a család önfenntartásának fizikai, szellemi, lelki vetületei, továbbá a család tágabb közösségben érvényes reprezentációs szintjeinek megőrzésére vonatkozó teendők figyelembevételével a következők szerint osztályozta a női munka egyes területeit: a táplálék előállításával kapcsolatos tennivalók (mezei-kerti munkák, állattartás, főzés-sütés); az öltözet előállításával (kender- és gyapjúfeldolgozás, fonás, szövés, varrás); a család fizikai és lelki higiéniája (mosás, takarítás, beteggondozás, vallás, ünnepek megélése, megszervezése); a család társadalmi reprezentációjának biztosítása. Zakariás 2000: 111.

14 Kiemelés: Iancu. Morvay 1981: 207.

15 Morvay 1981: 7. Vö. Nagy 1998: 53.

16 Morvay 1981: 71.

17 Katona 1999.

18 Ez lehet vélemény, ítélet, értékítélet, állásfoglalás, üzenet, pletyka stb.

kereteit csakis a saját társadalmi és kulturális közegében lehet megrajzolni és értelmezni. A helyi nő *mindent* tud arról a *hogyanról*, amely mód szerint mindennapjait élnie kell/lehet, gyermekeit nevelni kell/lehet, munkáját végezni kell/lehet stb., és azt is tudja, hogy ennek a helyi modellnek az alkalmazásában mennyi spontaneitás, újítás engedhető meg, azaz ismeri az „egyénieskedés” természetét és határait, előnyeit és hátrányait. Egy helyi nővel mindenről lehet beszélgetést folytatni, ha arra vagyunk kíváncsiak, *amit* tud, s miután mindez előre nem tudható, a kutató feladata az adatközlői önfeltárulkozás körülményeinek a biztosítása. A kutató jelenléte nem passzív jelenlét, az értő figyelem az önközlés, önfeltárulkozás legfontosabb, leghatékonyabb motiváló eszköze és fenntartó ereje.

A helyi nő természetesen a tudásában rejlő „hiányosságokat”, valamint azok orvoslásának a módját is ismeri, amit elsősorban a közösségi tudás hordoz, illetve a helyi „specialisták” kínálnak fel a számára. Az „egyéni tudás” és a „közösségi tudás” egymásra rétegződik. A helyi életvitel szempontjából ez a „személyes” tudás¹⁹ elégséges is lehet. Előfordulhat, hogy a személyes tudásból a „közösségi tudás” legegységesebb pillérei, elemei hiányoznak, amit az egyén, például mindaddig, amíg a kutató esetleg nem hozta azokat a felszínre, nem is észlelt, adott esetben azért, mert arra az ismeretre nem volt szüksége. A tudás értéke és gyakorlati hasznossága korrelatív viszonyban áll egymással. A mindennapokhoz, az életvezetéshez szükséges tudás, bár rendszerbe foglalható, nem elméleti tudás, hanem konkrét funkciót betöltő ismerettár. Belső nézőpontból a tudás *gyakorlati* egységének a verbalizálása, s majdan tételszerű felmondása szükségtelen; a szocializáció a belenevelődés útján valósul meg. Természetesen más a helyzet a szellemi tudással, amely eleve verbalizált formában létezik és válik elérhetővé és pedíg a szóbeliségben, a szóbeliség keretei között. Utóbbi területen azt látjuk, hogy a szellemi tudás (visszaemlékezések, elbeszélések, népköltészeti műfajok szövegei stb.) „nyelve” eltér a hétköznapi nyelvi stílustól, jónéhány adatközlő nyelvhasználatában a népi alkotókészség megnyilvánulásának, vö. „verbális művészet” lehetünk tanúi.²⁰

„PATRIARKÁLIS HARMÓNIA”

A nők és a ballada kérdéskörben írt tanulmányában Küllös Imola arra mutatott rá, hogy a magyar népballadák régi, klasszikus rétegében kiemelkedő szerepe van a nőknek, „előadói és hősei többnyire nők, ők és a velük kapcsolatos problémák állnak a konfliktusok középpontjában”, a szövegek tartalma alapján pedig azt

19 A személyes (paraszti) tudás etnográfiai elemzéséhez lásd Szilágyi Miklós kiváló munkáját: Szilágyi 2006.

20 A népi elbeszélés jellemzése kapcsán hasonló végkövetkeztetést fogalmaz meg Nagy Olga is. Nagy 1988: 35.

állapítja meg, hogy bennük a „patriarkális mentalitás elleni lázadás”-t tükrözik.²¹ A fentiek ugyan egy folklórműfaj szereplőinek a jellemzői, indokoltnak éreztem itt mégis felidézni, mert az a generáció, ahonnan női adatközlőim jelentősebb része kikerült, valamilyen szempontból kapcsolatban volt és van a balladák társadalmi háttere kapcsán említett mentalitással, világrenddel, vagy mondjuk úgy: a „hagyományos női szerepkörrel”.²² Megmutatkozott ez egyebek mellett abban is, hogy a nők örültek annak, helyesebben annak örültek, ha házastársuk nem volt jelen a néprajzi gyűjtői szándékkal szervezett beszélgetésen,²³ amire egyébként is nagyon ritkán adódott lehetőség, továbbá a nők gyakran a gyermekeket is eltanácsolták, hogy *ne hallgassanak oda, még kicsikék*. A rejtőzés oka csak részben vagy kisebb mértékben az, hogy a nők *mást (is)* gondolnak például egy-egy vallási jelenségről, ennél lényegesen fontosabb az, hogy – ahogyan korábban érintőlegesen említettem – általában megkerülhetetlenül előkerülnek a házassággal, házastárssal kapcsolatos problémák, esetleg az ezek orvoslását célzó kísérletezések, a (vélt) vétkesek nevesítése stb., amelyekről az esetlegesen érintett férfi félnek, illetve más családtagnak nem lehet tudomása, vagy csak homályos tudása lehet. Terepmunkáim során nem egy ízben idéztem elő verbális konfliktust házastársak között, akik, mint kiderült, kérdéseim nyomán értesültek egymás véleményéről különféle kérdésekben. Ilyen alkalmakkor hangzottak el a következő mondatok a férfiak irányából: *Harminc esztendeje eszem egy kenyeret veled, s most [hogy ezt hal-lom] nem ismerlek meg; Ennyi esztendeje ismerlek s magad ilyen bolond vagy?* A házastársak nem igazán tudták egymás elgondolásait értelmezni (például a lélek túlvilági „sorsa” kapcsán), és végül ki-ki megmaradt, sőt: megerősödött a saját hitében, annak a megbékélést eredményező „konklúciónak” is köszönhetően, hogy: *nálunk így mondták; engem így tanított anyám* stb. Végül, ami igen tanulságos, a vitát általában egy, a következőben idézett vagy tartalmát tekintve ehhez hasonló mondat-tal berekesztették: *Ott, hogy vót, úgy vót, ott üljön, nem kér enni*. E hozzáállás nem a felmerült probléma bagatellizálása, a nézetkülönbségek közömbösítése vagy a tabusítás nemes eszköze, hanem annak megvallása, illetve megnyilvánulása, hogy az emberi kapcsolatok harmóniája, a családi béke a szellemi természetű jelenségek kapcsán esetlegesen fennálló vitákon felül áll.²⁴

21 Rendszerint a nők a „balladai konfliktus okozói és/vagy szenvedő alanyai”. A szerző kiemelte Faragó József erdélyi népballada-antológiáját, ahol a szövegeket rendszerező tizenegy témacsoportból tíz egységnek a főszereplője nő. Küllös 2009: 396–398. Vö.: Katona 1999: 97.

22 Vö. Nagy 1988: 5–35.

23 A szakirodalomból tudunk olyan esetekről is, ahol a gyűjtéseket az jellemezte, hogy a „nőket férjük, élettársuk nem hagyja egyedül az interjúszituációba”. Lásd például Tóth 2010: 443.

24 Tisztában vagyok azzal, hogy e jelenség komplexebb megvilágítása szükséges ahhoz, hogy meg-
jegyzésem értelmezhető legyen, ám erre a tematikára itt most nincs mód kitérni.

NÉPRAJZI ADAT, „ELVARRATLAN SZÁLAK”

A kutató a létrehozott gyűjtési helyzetben elhangzott elbeszélés formájában jut hozzá a néprajzi adathoz, amit később elemzés tárgyává tesz.²⁵ Az adatközlő által „becsomagolt” adattal dolgozik,²⁶ ami azonban (értelmezésében) egy kultúra, egy világkép megértése szempontjából nem probléma, hanem *cél*, hiszen nemcsak a kutató, de az adatközlő sem fér hozzá magához a tárgyhöz, például bizonyos vallási jelenségekhez. Vizsgálataim során nem is a tárgyra, a tárgy „ideájára” voltam kíváncsi, hanem az egyén vélekedésére egy adott tárgyról, az adott tárgyhöz fűződő személyes viszonyára. Ugyanebből a szempontból lényeges gyűjtési technika volt a találkozások megisméltése,²⁷ az elhangzottak (kutató általi) összefoglalása az adatközlő előtt, és az erre adott adatközlői (viszont)válasz, ami egy-egy jelenség pontosabb és jobb megértése mellett a kutatói előítéletek, „megérzések” féken tartásában is kulcsszerepet játszott. E technikák alkalmazása révén derült fény például arra, hogy a kutatói munkám középpontját, alaptémáját alkotó *hit* mint *viszonyulási mód*²⁸ között és a hit tárgyról való *gondolkodás* között, továbbá a megismerés foka és tartalma között jelentős különbség van, és ezeknek a különbségeknek jelentősége van. A hit mindig ugyanaz (vagyis: vagy van, vagy nincs; inkább van, inkább nincs; ebben van, abban nincs stb.), a hitről való gondolkodás, azaz a *tudás az*, ami változik. A valláskutatásban vannak állandó és változó entitások, a tárgy szükségszerűen „állandó”, az értelmezés, viszonyulás szükségszerűen „változó”. Mindez pedig a vallásosság dinamikus voltát, aktuálisan megvalósuló, egyszeri jellegét mutatja meg, és rámutat arra is, hogy a vallásosság követi a hitet és a hit vonzza a vallásosságot,²⁹ a hitélet állandó és változó elemei együttesen, egyszerre mozognak.

A női adatközlők „sajátosságainak” a felfedéséhez nem vitt közelebb a *gyűjtési körülmények* tüzetesebb elemzése sem. Minden szituáció egyedi, sajátos, függetlenül attól, hogy milyen nemű az adatközlő, milyen körülmények közepette zajlott az adatközlő és a kutató találkozása. Az adatközlő követhető, de végső soron megragadhatatlan, ha pedig biztosítjuk figyelmünkről, akár a kérdezői szerepet is kisajátítva tudása egészét feltárja és megosztja, saját életére és a közösség életére

25 Tegyük hozzá, hogy ez nem csak az adatközlő-gyűjtő interakció esetén van így, hanem két ember, így két helyi ember beszélgetése esetében is érvényes. Vö. Vigvári 2017.

26 Sergiu Bălan a résztvevő megfigyelés gyengepontjának tartja azt, hogy a módszer alkalmazása révén az antropológus voltaképpen egy „anekdotikus anyaghoz” jut hozzá, ami véletlenszerűséget és kockázatok sokaságát rejt magában. Bălan 2001: 6. A tapasztalataim alapján nem tartom túlzásnak mindeme adottságokkal az interjú kapcsán is számolni, hiszen a megfigyelt eseményekhez hasonlóan az elbeszélte események is „anekdotikus”, azaz értelmezett (és nyelvbe foglalt, verbálizált) jelenségek.

27 Vö. Spradley 2001: 342.

28 Értem ez alatt konkrétan azt, hogy valaki hisz (azaz hittel viszonyul) vagy nem hisz (azaz hitetlen) a természetfeletti jelenségekben.

29 A vallással kapcsolatos megnyilvánulások tehát dinamikus folyamatba ágyazódnak, és ennek a jellemvonásnak valamiképpen az etnográfiai írásban is meg kell nyilvánulnia.

vonatkozó ismereteit egyaránt. Egy helyi mondás szerint *nincsen egyetlen beszéd* [itt: értelmezés] *sem, melyből ne lógnának ki elvarratlan szálak*. A közösség tagja, élő közösségben, érintettsége okán *meg van szólítva*, és mindenről van, lehet mondani-valója, véleményében a személyes és a közösség tudása együtt és egyszerre tükröződik.

Irodalom

- BĂLAN, Sergiu
2001 Metoda etnografică în cercetarea antropologică. *Etnografie și folclor în zona Hărlău*. http://cogito.ucdc.ro/dec2011/ro/metodaetnograficaincercetareaantropologica_3.pdf (letöltés: 2018.07.24.)
- CLIFFORD, James
1986 Introduction. In James Clifford – George E. Marcus (eds.): *Writing Culture: The poetics and politics of ethnography*. 1–26. Berkeley: University of California Press.
- CSALOG Zsolt
1993 A mai adatközlő és a gyűjtő dilemmáiról. In Dobszay László (szerk.): *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról*. 137–144. Budapest: T-Twins Kiadó.
- KATONA Imre
1999 Népköltészetünk műfajainak nemek közötti megoszlása. In Küllős Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. 95–102. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- KÜLLŐS Imola
2009 Nőkről – nőknek? Gondolatok a népballadáról. In Bali János – Turai Tünde (szerk.): *Élet/út/írások. Szilágyi Miklós tiszteletére*. 396–401. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet.
- NAGY Olga
1988 *Asszonyok könyve*. Népi elbeszélések. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
1998 A nők szerepe és helyzete a paraszti társadalomban. In Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6*. 52–65. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- PENAVIN Olga
1981 *A nagycsaládszervezet Szlavóniában*. Újvidék: Fórum Kiadó.
- SCHIPPER, Mineke
2007 *Szólásgyűjtemény a nőkről*. Budapest: Partvonal.
- SPRADLEY P., James
2001 Interviewing an Informant. In Bryman, Alan (ed.): *Ethnography. Sage benchmarks in research methods*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- SÁROSI Bálint
2017 *Bejárt utak. Önéletrajzi jegyzetek*. Budapest: Nap Kiadó.

SZILÁGYI Miklós

2006 *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

TÓTH Eszter

2010 „Elmesélte nekünk, ... amikor először csalta meg a férjét”. A tabusítás szerepe az életútinterjúkészítés során történeti interjúkban. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és nyelv.* 441–451. Budapest: MTA Néprajzi Intézet.

VIGVÁRI András

2017 Kettős kihívás előtt. A hallgatás megtörése és a megosztás felelőssége a kortárs terepkutatásokban. *Szociológiai Szemle* 27. 2. 41–53.

ZAKARIÁS Erzsébet

2000 *Asszonyélet erdővidéken.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

Iancu Laura

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet,
az MTA Kiváló Kutatóhelye
E-mail: iancu.laura@btk.mta.hu

Laura Iancu

On the roles of female researchers and female informants in the field

Drawn on twenty years of fieldwork experience, I discuss the shifting roles of and the various relationships between female researchers and female informants. In the first section the paper describes the process of becoming a mature anthropologist from the researcher's perspective. In the following sections, however, it concentrates on the question how gender roles in local societies may influence the attitudes of female interviewees / informants. It also highlights at the influence of the informant's / researcher's gender on ethnographic data collection.

Női életvilágok – női lélekvilágok

A néprajzos, ha nő, a terepen is az marad: témaválasztásában, szemléletében, közelítési pontjaiban. Ez gyakran azt is jelenti, hogy adatközlői között nagyobb számban fordulnak elő nők, illetve kutatásai során intenzívebb, bensőbb kapcsolat alakulhat ki női adatközlőivel.

Mindez nem csupán vélelem vagy általánosítás, több évtizedes terepmunka kutatási tapasztalatai fogalmaztatták meg velem. Legnagyobb adatközlőim, legjobb tanítóim a terepen nők voltak. Asszonyok, akik bizalmukba fogadtak, akik beengedtek az életükbe, akik megosztották velem sorsuk örömteli és fájdalmasan tragikus történéseit. Úgy ismertek meg mindennapjaikkal, közösségeik szokásrendjével, s ebben saját helyzetükkel, azaz úgy tettek életviláguk részesévé, hogy közben lélekvilágukba is beavattak. Ebben a kialakuló kapcsolatban miközben kaptam, természetesen adtam is: emlékeik felidézésének alkalmává váltam – a folyamatos múlt lehetőségévé.

Az évek során megtanultam becsülni a terepen a bemutatkozás és az elköszönés közötti időt, a kialakult bizalmi kapcsolatok kivételességét. Megtanultam kifejezni és megköszönni azt, hogy adatközlő asszonyaim személyes életvilágának beavatójává válhattam, illetve átéltem a női lélekvilágról leválás kutató és adatközlő számára egyaránt nehéz pillanatait.

Ez a tanulmány egy néprajzkutató terepmunkái során felhalmozódott adósságok törlesztése. Vállaltan személyes és szubjektív, hiszen olyan kérdésekről szól, amelyek leggyakrabban csak a tanulmányok félhomályába burkolóznak, néprajzkutató és adatközlő viszonyát személyes ügynek tekintve.¹

A történet néprajzos pályámmal együtt 1992-ben kezdődött Szekszárdon. A vénasszonyok nyarának egy különösen meleg délelőttjén a múzeum előtti padon élveztem a megkésett napsütést. Azon tűnődtem, milyen furcsa, hogy mellettem, a második világháborús emlékműnél az egyik vázában mindig friss a csokor. Ekkor egy apró termetű, madártekintetű öregasszonyra lettem figyelmes, amint a megfonnyadt növényekkel kezében az emlékmű mellett téblábolt, majd a száraz

¹ A magyar kutatás e szempontú sajátosságaira, elsősorban átányi terepmunkája során szerzett tapasztalataira utalva, adatközlő és gyűjtő kapcsolatának vizsgálatára már Fél Edit is felhívta a figyelmet (Fél 1991) A kérdés aktualitását mutatják a Gyűjtés és terepmunka a néprajztudományban és A néprajzi terepmunka kérdései címmel az MTA BTK Néprajztudományi Intézete által rendezett konferenciák kötetei. (Mészáros – Vargyas 2016, Balogh 2017.)

levelek zörgésétől kísért begyakorlott mozdulattal belegyúrte valamennyit egy műanyag szatyorba. Azután mellém telepedett és az emléktáblára mutatott:

Nézze csak, az ott az enyim. Farkas, dr. Farkas, Fazekas. Fazekas Lajos, született Hadikfalván, 1908-ban. [...] Anyám még Bukovinába meghalt, az emberemet Bácskába gyilkolták meg, apámat Kétyen temettük el. S hadikiak vagyunk valamennyien. [...]

Első adatközlőim egyike, a bukovinai székely Fazekas Lajosné Ferenc Zenóbia² (1. kép) különleges ajándékként mesélte el élettörténetét. Szinte közbekérdezés nélkül, sűrű történeté formálva idézte fel hetven év tragikus emlékeit. Visszatekintése kerek volt és hibátlan, személyes narrációjával pedig az elmondottakat egyszerű és megismételhetetlen élménnyé avatta.³

Amikor 1941-ben a pap Bukovinába kihirdette, hogy hazatelepítenek bennünket, azt se bántuk, hogy a ruhaféléken kívül mindent oda kell hagyni. Házat, lovat, kocsit. Olyan szép csirkéim, libáim, kacsaím voltak, s minden ott maradt! Azt mondta az állam, ne sajnáljuk, majd Bácskába kapunk helyette másikat. Amikor Hadikligetről kijöttünk,⁴ mindenünk ottmaradt, csak a templomunk Szűz Mária szobrát hoztuk el. Az most is ott van Kismányokon.⁵

Visszaemlékezésében a Bukovinából Bácskába áttelepülésről, majd férjeik megöléséről, az asszonyok és a gyermekek Magyarországra meneküléséről beszélt, narrációját női dominancia jellemezte. A történesek rendkívül zsúfolt és többletegű szövegéből azt emelte ki, ami számára asszonyként, anyaként volt meghatározó. A visszaemlékezés eseményei, hangsúlyai, részletező bemutatásai a történesek, a váratlan veszélyhelyzetek során családját féltő asszony nézőpontjából láttatták a második világháború szörnyű tragédiáit, a háború, az éhség, a betegség mindennapi pusztításait. Amit emlékezete megőrzött az átélt szörnyű tragédiából, női életvilága volt: a pusztulásban is a gyermekeket, a családot menteni. Ez vált lélekvilágává is: meghatározva, formálva emlékeit, visszaemlékezését.⁶

Azóta is foglalkoztat a kérdés: vajon valamely egyedi történet, személyes adottság alakította visszaemlékezését, avagy a személyesen túl mutató, általánosabb szabályok is tetten érhetőek történetmondásában? A közelmúltban a magyar kutatás

2 Fazekas Lajos (szül. Hadikfalva, 1908. 07. 16., felesége: Ferenc Zenóbia, szül. Hadikfalva, 1912. 06. 16.), gyermekeik: Margit, 1934. 05. 24., Imre 1936. 05. 24., Emerencia 1939. 04. 21., Brigitta 1942. 08. 16.). Sebestyén 2009: 164.

3 Fazekas Lajosné visszaemlékezését szöveghűen, de nem betűhíven közöljük.

4 A Hadikfalváról érkezett bukovinai székelyeket az Újvidék szomszédságában lévő Újfutakra telepítették 1941-ben, az 1918 után odatelepült szerbek helyére. A szomszédos Ófutam, ahol már 1918 előtt is szerbek laktak, továbbra is szerb település maradt. Albert 1983: 380.

5 A teljes visszaemlékezéssel megjelent: Nagy 1994a.

6 A visszaemlékezés teljes szövege a Függelékben olvasható.

is többször feltette a kérdést (esetenként épp a vándorlást elbeszélő narratívák kapcsán): van-e különbség női és férfi elbeszélésmódok között?⁷

A kutatások felhívták a figyelmet arra, hogy a férfi elbeszélő mindig aktív szereplője élettörténetének: teszi, szervezi és alakítja az eseményeket, azok nem csak „megesnek”, illetve megtörténnek vele. Elsősorban a karriertörténetre, a szakmai pályafutásra, illetve az elbeszélte események kronológiai láncolatára koncentrált. Történetmondásának dinamikáját, fordulópontjait alapvetően a külső, társadalmi hatások határozzák meg (iskoláztatás, állások betöltése, anyagi gyarapodás stb.). A férfiak igaz története elsősorban „én”-narratívák, azaz individuális elbeszélések, amelyek során az elbeszélő a főszereplő. Az elbeszélő, aki egyedül küzdi le az előtte tornyosuló akadályokat – függetlenül attól, hogy történetmondása szemérmes vagy szenvtelen, racionális vagy racionalizáló.⁸

A női narratív elbeszélés sajátosságának tekintik azt, hogy az elbeszélő gyakran marad passzív szereplője az élettörténet elbeszélésének: a dolgokat elfogadja, illetve ha szükséges, elszenvedi, vagy a történések „megesnek” vele.

Zena néni is passzív szereplője, mintegy elszenvedője a bukovinai székelyek tragédiájának. Pedig már olyan szépen berendezkedtek Hadikligeten a Bukovinából Bácskába áttelepített volt hadikfalviak! Úgy tűnt, a hosszú viszontagságos vándorlás után végre otthonra talált az ő családja is: úgy éltek, akár a mesében.

Vonattal tizenegy napig tartott az út, mire Hadikligetre értünk. A bukovinai emlékére neveztük így a falunkat. Bácskában nem volt annyi föld, mint Bukovinába. Kevesebbet adtak, de azért mindenkinek jutott. Egy tehenet, s egy lovat kaptunk. Aki dolgoztatni akart velük, összefogta a szomszédjával. Kiosztották a házakat. A jegyző mondta meg, ki melyikbe megy. Mi nem voltunk 'nagy családdal'. Két szoba, konyha, hátsó szoba – ekkora volt a ház, ami nekünk jutott. A kert, az csak egy kis darabka volt. A közepén nőtt egy meggyfácska. Az emberem körbeásta, megtrágyázta, locsolgatta, s mindjárt ojtott bele cseresznyét. Hogy örvendtek a gyerekek, mikor egyik ágán meggy, a másikon meg cseresznye termett! Négy évig éltünk ott, s kezdett kicsinyebb könnyebb lenni az élet. A negyedik évben már vettem kiskacsákat, s amikor felnőttek, őszre ezekből hagytam tömni, vágogatni.⁹

1. Fazekas Lajosné
Ferenc Zenóbia
(Kéty-Felsónána-Szekszárd, 1992)

⁷ Kovács – Melegh 2004, Keszeg 2017.

⁸ Kovács – Melegh 2004, Ricoeur 1999.

⁹ A visszaemlékezés teljes szövege a Függelékben olvasható.

Az elbeszélő, ha nő, elsősorban a másokhoz való viszonyában mutatja meg magát. Elbeszélésében nagyobb hangsúlyt kapnak a családtörténeti elemek, a család, a gyermekek. Ha szakmai pályafutásáról mesél, azt is át- meg átszövik, dinamizálják a családi események, a „mi”-narratívák. Ezekben mindig nagy szerep jut a családtagoknak, a rokonoknak, a barátoknak és a környezetnek. A női visszaemlékezők elbeszélésmódja szemérmes, de nem szenvtelen. Fontos szerepet kapnak az érzelmek a narratívában és a magyarázatokban is.¹⁰

Zena néni sem magáról beszélt, férjéért, családjáért aggódott. Állandóan „mi”-narratívában beszélt: a hadikligeti negyvenkét elhurcolt férfit meglátogató asszonyok aggodalmáról, embereik szenvedéséről. Férjéről, saját emberéről, akinek utolsó találkozásuk során mondott érzelmes és gyermekeit féltő mondatai meghatározták az asszony egész életét a továbbiakban: *Ügyeljél rájuk, Zena, amennyiből lehet, vigyázzál rájuk!*

Ekkor vitték el az embereinket.¹¹ Azt mondták, az állomásra mennek, hogy kiürítsék a vagonokat. De nem oda, hanem – így mondták – a palicsi lovas kaszárnya istállójába tették be a negyvenkét embert, s ott voltak két hétig. Meglátogattuk őket. Mi, harminckilenc asszony beosztottuk magunk közt, hogy egyszerre sokan ne menjünk, mert ez is baj lett volna. Ellenséges kézbe voltunk. Mi heten mentünk. Egy odavalósi asszony elmagyarázta az utat. Az emberemet a konyhára osztották be, éppen elindult vizért, amikor odaértünk. Meglátott, s intett, hogy menjek csak oda. Én hamar meg is futamodtam. Az őr fegyveresen állott a kerítés mellett. Megindult felém, s lőtt egyet. Szerencsére nem ért. Kérdezi, hová megyek. Mondom, az emberemhez indultam. Akkor engedte, hogy odamenjek. A gyerekekről érdeklődött. Hogy vannak, mit csinálnak. A legkisebb másfél éves volt. Azt mondta, ha otthonunk volna, akkor neki már járni kellene. Sírni kezdett: 'Ha el tudnám vinni magammal, a kebelembe is beraknám, úgy sajnálom. Ügyeljél rájuk, Zena, amennyiből lehet, vigyázzál rájuk!' Ennyi volt a beszédünk. Kérdeztem a többi emberről is, de nem tudott mondani semmit.¹²

Zena néni történet-elbeszélésének középpontjában a borzasztó közösségi és családi tragédia ellenére a megmaradás, a gyermekek megmentése és életben maradása volt. Az ennek érdekében tanúsított asszonyi önfeláldozás magától értetődő volt, még csak köszönetet sem váró, természetes magatartás. Életben maradni – ez volt a legfontosabb parancs, és ehhez elő kellett teremteni a napi betevő falatot. Ez volt az asszonyok minden körülmények között teljesítendő kötelessége.

10 Kovács – Melegh 2004, Ricoeur 1999.

11 A 42 székely férfit 1944. október 26-án végezték ki Dulics Jenta parancsnok partizánjai. (A 43. Hadikligeten összeírt férfi a Józseffelván született Várda Titusz volt, aki annak köszönhette megmenekülését, hogy nem volt földje a faluban.) A menekülés története: Albert 1983: 387. A horthyvári menekülőket vezető Orbán Pál, későbbi kismányoki lakos visszaemlékezése szerint akkor már köztudott volt a vezetők előtt, hogy rendkívül veszélyes a partizánok kezén lévő Szabadka felé menni a magyar határ felé menekülőknél. Az adat forrása: – http://users.atw.hu/bszekely/honlap/1_0401003.htm (letöltés: 2019.11.06.)

12 A visszaemlékezés teljes szövege a Függelékben olvasható.

Egyik asszonynak három, a másiknak öt gyermeke, nekem három leányom és egy fiam volt. A legkisebbik párnába volt belekötözve, mert fűtetlen szobába voltunk. A gyermekecskéket kétfelől a fal mellett fektettük le, nekünk csak annyi hely maradt, hogy ülve virradtunk meg. Én jutottam az ablakhoz. Csak sótalan kenyeret adtak. Mondtam: 'Csak egyétek meg, meg kell szívesen enni!' Biztatgattam őket: 'Ne törődjeteK vele, egyétek meg kicsikéim! Lássátok, itt nem tudok sütni kenyeret, lisztünk nincs, se a kemence, ahol megsütnénk. De jó, hogy adják ezt a kenyeret, egyétek meg!¹³

Mivel Zena néni női elbeszélésének fókuszában a gyermekek éhének csillapítása állt, az élelem előteremtéséhez újra és újra visszatért; változatos, részletező és érzelmeK gazdag történetmondásának középpontjában is ez állt.

Baján csak egy fél napig voltunk. Innen egyiket Vaskútra vitték, minket Garára. Aszerint osztottak el, hogy hány üres ház volt, s hova tudtak berakni minket. Lakni már volt hol, de nem volt mit enni. Elküldtem hát a legnagyobb lányomat koldulni. 'Ha bementek valahová, mondjátok éhesek vagyunk, nincs mit enni. Adjon valamicskét, a jóisten fizesse meg magának.' Kaptak is, ki mit tudott, adott: ha dísznót vágtak, egy kis hurkát, kolbászt, máskor kenyeret vagy tojást. Mekkora öröm volt, ha volt mit enni!¹⁴

Az asszony kenyeret vett elé, rakott ki egy tányérba babfőzeléket. Sok kolbász volt, mert vágtak dísznókat. Jó sokat belefőzött. Abból ettem, s a könnyeim potyogtak ott. A gyermekekre gondoltam, hogy szegénykéK étlen vannak. Egy-egy darabka kenyeret befaltam, egy-egy kis babfőzelékecskét befaltam, de azon gondolkoztam, hogy én inkább nem eszek, a gyermekeknek hazaviszem. Az asszony nézegetett, gondolta, hogy nem szeretem. Odajött, megkérdezte... Dehogynem, isten fizesse meg, hogyan szeretném. De ha megengedné, hogy én már jól laktam, s hazavinném ezt a kis maradékot. Megölelt, s azt mondta: 'Csak egye meg, még teszek ki, lakjék jól, én a gyermekeknek küldök haza.' Elővett egy fazekacskát, megtöltötte, csupa kolbász volt, s odatette elejembe: 'Ezt elviszi a gyermekeknek.' Fél kenyeret tett oda, csak egyek. De jólesett, hogy gondolt rájuk. Azt se tudtam, mikor ettünk valami főtt ételt. Én, ahogy voltam, úgy voltam, de a gyermekeket nagyon sajnáltam volt.

Az elbeszélésmódok az adott társadalmak kulturális készletéhez tartoznak, amelyekből a társadalmi nem kialakítása során válogathatunk, illetve amelyet ránk kényszerítenek. Az élettörténeti elbeszélések koherenciája ezért egyszerre szolgálja a társadalmi identitás karbantartását és az elbeszélő társadalmi elismertetését.¹⁵

Az élettörténet-elbeszélések csoportosíthatók a narratívák típusai szerint. Zena néni történetmondása patriarchális önbemutatásnak tekinthető, amelyet a férfi és női szerepek szétválasztása és hierarchiába rendezése jellemez. A bukovinai székely közösségben a férfi szerepe volt a családban a meghatározó, az ő feladatának

¹³ A visszaemlékezés teljes szövege a Függelékben olvasható.

¹⁴ A visszaemlékezés teljes szövege a Függelékben olvasható.

¹⁵ A visszaemlékezés teljes szövege a Függelékben olvasható.

tartották a házhoz tartozó területekről gondoskodást és a gazdálkodást. Hadikligeten a férj ügyességét dicsérte a gyümölcsfa oltása, a házépítés, az asszony dolga volt a főzés, a gyermekek nevelése és ház körüli aprójószágokról való gondoskodás. Az elbeszélés tradicionálisnak tekinthető, hiszen Zena néni a bukovinai székely közösség tagjaként mesélte el egyéni élettörténetét, illetve egyéni, családi élettörténete egyben közösségi sors is volt.

A megismert élettörténet egyben vándorlástörténetnek is tekinthető, hiszen egy sorseseményt mond el: a bukovinai székely hadikligeti férfiak tragédiáját és özvegyeik, árváik menekülését, új hazába érkezését, otthonkeresését.

AZ „EMLÉKFOGÓ” NÉPRAJZOS

A néprajzi gyűjtő afféle tudományos „emlékfogó”. Adatközlőinek – gyakran szubjektív – emlékei alapján próbálja rekonstruálni az objektívnek vélt múltat. Különösen így van ez a társadalomnéprajzi gyűjtések során, amelyek egyben az adatközlői életvilágok – és lélekvilágok – egyfajta interpretációját is jelentik. Szerencsésnek mondhatom magam, hiszen Tolna megyében alkalmam nyílt a bukovinai székely asszonymorsok mellett a sváb és a felvidéki magyar közösségek asszonyai élettörténetének megismerésére, a distanciák megértésére is. Annak megtapasztalására, hogy nemcsak a gyűjtés tárgya, módszertana, de a terepmunka egész folyamata szempontjából meghatározó a néprajzkutató neme és életkora, kulturális identitása és tapasztalata. Harmaci, bölcskei és bunyaszekszárdi gyűjtéseim során¹⁶ éppen a női lélekvilágok megismerése tette lehetővé az adatközlő asszonyok életvilágának és a közösség sorsának, mentalitásának, gondolkodásának, érték- és normarendjének feltárását, összetett és differenciált értelmezését.

A szakirodalomban is jól ismert, milyen hiteles mélyfúrásokra képes egy-egy adatközlő tapasztalati tudásának monografikus feltárását célul tűző kutatás.¹⁷ Az így készült interjúk azonban mind időben, mind terjedelmükben, mind mélységükben messze meghaladják a terepmunka szokásos szakmai kereteit, átfomálják módszertanát épp úgy, mint az adatközlő-gyűjtő viszonyt és szerepet. A néprajzi gyűjtő adatközlője életének, személyes sorsának is részesévé, az emberélet fordulóihoz kötődő eseményeinek résztvevőjévé válik. Ez történt a hosszú évekig, majd egy évtizedig tartó bunyaszekszárdi terepmunka során adatközlőm, Szabó Gergely Katalin esetében is.

Magyar Bunya/Bunyaszekszárd/Kisbunya – így hívták az Erdőhát déli szegletében, a Maros és a Bega vízválasztójának hegyes-dombos részén, a mai Temes és Arad megye határán, Facsádtól mindegy 13 km-re északnyugatra, az egyik Bega felé néző domb tetején észak–déli irányban fekvő települést. A hagyományok szerint a falu telepeseinek régi otthona Tolna megye székhelyéről, Szekszárdról kapta

16 Nagy 1994b: 261–284.; Nagy 1996: 331–343.; Nagy 1998: 147.; Nagy 2000: 35–87.; 111–119.

17 Csak egyetlen példa: Lanczendorfer 2007.

a névét. Tőkés Gyula azt is tudni vélte, hogy az első bíró, a szekszárdi Székely György volt a névadója a Tolna vármegyei, nagyobbreszt gazdasági cselédekből álló alkalmi társaság által 1866-ban Sívó Bélától megvásárolt, Bunea község határában fekvő 908 holdas birtoknak.¹⁸

A völgyben fekvő Bunea Mare (Románbunya/Nagybunya) román falu határában lévő település lakói az erdőségek közepén, víztől, vasúttól, piactól, ipari létesítményektől, sőt a későbbi magyar telepes falvaktól is távol egy évszázadon át tartó küzdelemmel, hittel és kitartással a mostoha körülmények ellenére megélhetést, közösséget és kultúrát teremtettek. A Dunántúl Dél-Mezőföldről és a Duna mentéről, az Alföld Duna–Tisza közéről és Délkelet-Magyarországról érkezett telepesek református magyarságukban formálódtak közösséggé. Falut teremtettek, régi szokásaik, hagyományaik előképe alapján szervezve annak életét. A folyosót 'tornácnak,' 'gangnak' nevezték, miként a Sió mentén, s az Alföldön és peremvidékein használt 'vacok' is elmaradhatatlan bútordarabnak számított a házakban. A pirított liszt pép Dunántúlon használt alakját őrizték meg, amikor 'istercnek' nevezték, a disznósajtot, a 'svartlit' úgy készítették, mint a Sió és a Duna mentén és a Sió mentén dívó disznótoron kedvelt 'maszkázás' szokását is továbbhagyományozták. A kenyér erjesztőanyagát, ahogyan az Alföldön, 'párnak' hívták, és a kenyeret alföldi szokás szerint vágják be késsel, mielőtt a sütőbe tették.

A történelem forgószelében a Magyarország eltérő tájairól érkezett telepes családok nemzedékei kapaszkodtak össze: gyermekek születtek, eszmélkedtek, házasodtak, gazdálkodtak az új körülményekhez alkalmazott régi szokások szerint. Erős gyülekezetet teremtettek, templomot, iskolát építettek. Az idő múlását a faluban a házak, a temetőben a sírok egyre szaporodó száma jelezte. Az 1950-es évektől a szétszórattatás, a kiszaggattatás, a kövek elhányásának hosszú évtizedei következtek, majd elérkezett ismét az egybegyűjtés, az ültetés, a megőrzés rendelt ideje. A falu egykori lakói – akik közül már csak a közeli városba, Facsádra költöztek őrizték rendíthetetlenül bunyaiságukat – 1995. augusztus 11-én összegyűltek a pusztává vált településen, és hitet tettek amellett, hogy évente egy napra emlékeikből felépítik Bunyaszekszárdot. Ebben voltunk segítségükre 1995–2000 között négy alkalommal végzett, majd 2000 után is folytatódó terepmunkáink során.¹⁹

Kutatásaink kezdetén ismerkedtünk meg a Bunyaszekszárdon született, majd a község elnéptelenedését követően Facsádra költözött Szabó Gergely Katalinnal, Kató nénivel. Mint egykori közössége – rokonsága, családja és saját egyénisége révén is – meghatározó személyének, élete egybeforrnt Bunyaszekszárdéval, amely születésének, gyermekévének, fiatalságának, saját családalapításának, ünnepeinek és hétköznapijainak színtere volt. (2. kép) Szívesen és értően beszélt hagyományairól, a közösségi szokásrend ismerőjeként és gyakorlójaként még pontosan

18 A település lakosainak száma 1900-ban már 282 fő volt, ebből 176 református, 36 ágostai evangélikus, 64 római katolikus. Tőkés 1942: 2.

19 A gyűjtés terepmunkáiban Szabó Géza és Kaczián János is részt vett. Az adatközlők hosszú névsorából állandó adatközlőm, folyamatos segítőtársam, Szabó Gergely Katalin mellett köszönettel kell megemlítenem Szigeti Gergely Margit, Vargyas Mihály Ferenc, Bors Erzsébet, Dobozi Katalin, Gergely János, Gergely Ferenc Elemér, Molnár Mária Jolán, Ihász Farkas Teréz nevét.

emlékezett a legapróbb részletekre is. Ha szükséges volt, mindig tudta, ki az, aki a legpontosabb választ adhatta kérdéseinkre, egész emlékezőcsapatot tudott maga köré szervezni Bunyaszekszárd hívószóval mindaddig, amíg az égi kényszer félbehagyta utolsó mondatát.

Az alábbi sorok nemcsak Szabó Gergely Kató néninek köszönik meg az általa csak Kisbunyának hívott Bunyaszekszárd fáradhatatlan emlékidézését, de a szerző soraival köszönet mond mindazoknak a szórványban élő magyaroknak, akik emlékeznek és emlékeztetnek bennünket közösségeik erejére.

2. Szabó Gergely Katalin a bunyaszekszárdiak első találkozásán (Bunyaszekszárd / Bunea Mica9

3. Bunyiaiak egy csoportja (Szekszárd, 2000)

FÜGGELÉK

Egy megkésett levél Gergely Kató néninek a bunyiaiak égi lakába...

Húsz esztendő: egyetlen szűk emberöltő. Ötször húsz esztendő alatt épült fel Bunyaszekszárd – vagy ahogy Ti emlegettétek: Kisbunya –, és húsz esztendő fele elegendő volt ahhoz, hogy porba hulljon. Az élet örök emberi parancsa szerint lábuk új megélhetést kínáló lehetőségek felé vitte lakóit, új közösségek tagjaivá váltak, már ezekben dolgoztak, éltek, szerettek, neveltek gyerekeket, szereztek barátokat. Életük utolsó állomásán, a búcsú pillanatában még összejöttek a régi bunyai rokonok, szomszédok, és ott álltak a facsádi, a lugosi, az igazfalvi barátok, szomszédok mellett, de ott a sírnál, ők azzal az utolsó röggel bunyai emlékeiket is a sírba dobták. Már soha mással meg nem osztható fájdalmasan gyönyörűséges pillanataikat. Drága Kató néni, így lehetett ez a Te temetéseden is. A sír szélén álló bunyiaiak könnyeivel együtt gyermekkorod, szép lányságod és dolgos asszonyé-veid is a múltba mosódtak.

Emlékszel, azt mondtad, csak a kényszer és a belátás vitt el Bunyáról, a szíved azonban örökké ott maradt. Ma már csak hálával tudok gondolni arra, hogy olyan szerencsés voltam, hogy megosztottad mindezt velem. És milyen magától értetődő szeretettel tetted ezt! Bennem is Bunyát szeretted. Az én emlékezésre kérő szavaimra felfénylettek a bunyai napok és évek. Mivel Te egész lényeddel szerettél volna minél többet megmutatni, a tettek, és nem a szavak embere lévén segítőtársakat hívtál: Misa bácsit és Margit nénit.²⁰ És összegyűltetek a facsádi kiskonyhában, és együtt idéztétek fel a bunyai hétköznapiakat és ünnepeket. Köszönöm Margit néni-nek minden keze vonását, és köszönöm Misa bácsinak a betűket is tánra perdítő vidám történeteket! Ugye, ők is ott vannak veled? Ugye az égi kiskonyhában is tovább szövitek ennek a nehéz sorsában példává nemesült közösségnek az életét? Azoknak, akiknek Magyarország egyik legszebb és akkoriban egyik leggazdagabb megyéjében nem jutott más, csak a remény, és kálvinista hitük nevelte daccal és kitartással útnak indultak egy jobb élet reményében. Bunya jelentette számukra az ígéret földjét, a megélhetéshez szükséges erőt adó hitet református voltuk adta és a kibocsátó hazát jelképező Szekszárd. Így teremtettek új hazát, új közösséget: Bunyaszekszárdot.

S hogy mit jelentett bunyaszekszárdinak, kisbunyainak lenni? Drága Kató néni, Misa bácsi és Margit néni! Számomra Ti tettétek lehetővé, hogy megérthessem, hogy átérezhessem, hogy megírhasam. Mert a bunyaszekszárdiságot a falu határában nem lehetett egyszerűen úgy levenni, mint a sáros cipőt, úgy elhagyni, mint a házat ott fenn Bunyán. Az eljött utánad, mert benned volt. Elhoztad a lebontott téglákkal, a szekrényben őrzött szöttesekkel, ott volt veled az ételeid ízében, a lelkeszed szavában, szeretteidre és gyermekkorodra emlékező gondolataidban, a

²⁰ Szabó Gergely Katalin, Szigeti Gergely Margit és Vargyas Mihály Ferenc esténként összegyűltek és a kiskonyhában együtt vetették papírra bunyai emlékeiket.

temető szagában. Ahogy ott volt akkor is, amikor a búcsú pillanatában e földi lét előttem már felnyíló kapujának kilincsére tetted a kezed. És az számodra a bunyai házhoz vezető kiskert kapujának csikorgó kilincse volt...

Azt mondják, ott az égben már könnyű a lét, mert nincs fájdalom, nincs gyöttelem. De vajon vannak-e emlékeink? Vajon ott fenn ti hárman, emlékeztek-e még a már elnéptelenedett falura, amely a harang hívó szavára évente egy napra megelevenedik? A bunyiaiak égi lakából évről évre több szempár figyeli a lentieket: az egyik napról a másikra átcsoszogókat, a magukat erre a napra ünneplőbe öltöztetőket, az életük delén járó emlékezetőrzőket, a bunyiaiságot ízlelő fiatalokat és a pillanat örömeit önfeledten élvező gyermekeket.

Kedves Régi és Égi Bunyiaiak! Oldozatok fel bennünket az elmúlt húsz év mulasztásai alól! Hogy a mindennapi kötelezettségek hálójában vergődve az emlékezések rendelt idejében nem voltunk Veletek. Hogy nem hallottuk a lélek kiáltásával elszálló emlékek zsoltáros harangszavát: *Élj bennem, benned hogy én is élhessek!*²¹

*

Fazekas Lajosné Ferenc Zenőbia visszaemlékezése

(a Bácskából menekülésükre és a 42 Hadikligeti férfi kivégzésére
1944. október 26-án – elmondta 50 évvel később, 1944-ben Szekszárdon.)

Vonattal tizenegy napig tartott az út, mire Hadikligetre értünk. A bukuvinai emlékére neveztük így a falunkat. Bácskában nem volt annyi föld, mint Bukuvinába. Kevesebbet adtak, de azért mindenkinek jutott. Egy tehenet, s egy lovat kaptunk, Aki dolgoztatni akart velük, összefogta a szomszédjával. Kiosztották a házakat. A jegyző mondta meg, ki melyikbe megy. Mi nem voltunk 'nagy családdal'. Két szoba, konyha, hátsó szoba – ekkora volt a ház, ami nekünk jutott. A kert, az csak egy kis darabka volt. A közepén nőtt egy meggyfácska. Az emberem körbeásta, megtrágyázta, locsolgatta, s mindjárt ojtott bele cseresznyét. Hogy örvendtek a gyerekek, mikor egyik ágán meggy, a másikon meg cseresznye termett! Négy évig éltünk ott, s kezdett kicsinyég könnyebb lenni az élet. A negyedik évben már vettem kiskacsákat, s amikor felnőttek, őszre ezekből hagytam tömni, vágogatni.

Ahogy közeledtek az oroszok, egyre jobban felbátorodtak a szerb partizánok. Akit elfogtak, megütték,²² s beledobták a nádasba. Az egyik családnak többecske földje volt. Amikor jött az anya a délebéddel, elküldték a nagylányt, hozzon friss vizet. A kút a közeli nádasok közt volt, de a lányt már jó ideje hiába várták. Egy elment elejbe, s látta, hogy megütték a partizánok, és az ösvényhez közel beledobták a nádasba. Ott kapták halva. Az utolsó időben nem is igen mertünk egyedül járni.

Október végén aztán el kellett hagyni a falunkat, mert bombázni kezdtek. Elmenekültünk. Harminckilenc kocsin egyszerre menekültünk. Harminckilenc család volt, két 16 esztendőes gyerek s egy 20 esztendőes legény. Ahogy beértünk Szabadkára, volt egy hatalmas

21 Bunya-Szekszárd, 2014 augusztusában.

22 Megütték = megölték.

kukuricás. Esett az eső, sár volt, a kocsikat mégis egymás után behajtották. A lovak térdig belesuvadtak a sárba, a kocsik tengelyig merültek. Szenvedtetek minket a szerbek.

Aztán a temetőbe vittek ki, ott voltunk egy nap s egy éjjel. Egy nagy füves helyre állítottak, majd megint elindítottak. Bevittek a város végibe egy utcába, s behelyeztek egy kicsikét házakhoz. Ott voltunk egy hétig. A házakban laktak, csak egy-egy szobába húzhattuk meg magunkat – másik három-négy családdal együtt.

November végén vagy december elején történt, hogy a nagymalomhoz vittek. Oda, ahová kocsival szoktak beállni. Sose felejttem el... egy leányka szólt, hogy ki kell mennie. Jött a szerb őr, aki magyarul is tudott. „Hová mennek?” – így mordult rájuk. A leányka anyja válaszolt: „Viszem a bajára.” A szerb visszazavarta őket. „Most akarsz menni Bajára? Nem lehet.” Trágyába, lóganyéba voltunk egy hétig, aztán egy hét után oda vittek, ahol a gabonát szokták őrölni. Feltakarítottak velünk, s ott voltunk három napig. A nagy malom oldalára volt kitéve egy hatalmas vas, azt verték meg, ha akartak valamit.

Ekkor vitték el az embereinket. Azt mondták, az állomásra mennek, hogy kiürítsék a vagonokat. De nem oda, hanem – így mondták – a palicsi lovas kaszárnya istállójába tették be a negyvenkét embert, s ott voltak két hétig. Meglátogattuk őket. Mi, harminckilenc asszony beosztottuk magunk közt, hogy egyszerre sokan ne menjünk, mert ez is baj lett volna. Ellen-séges kézbe voltunk. Mi heten mentünk. Egy odavalósi asszony elmagyarázta az utat. Az emberemet a konyhára osztották be, éppen elindult vízért, amikor odaértünk. Meglátott, s intett, hogy menjek csak oda. Én hamar meg is futamodtam. Az őr fegyveresen állott a kerítés mellett. Megindult felém, s lőtt egyet. Szerencsére nem ért. Kérdezi, hová megyek. Mondom, az emberemhez indultam. Akkor engedte, hogy odamenjek. A gyerekekről érdeklődött. Hogy vannak, mit csinálnak. A legkisebb másfél éves volt. Azt mondta, ha otthonunk volna, akkor neki már járni kellene. Sírni kezdett: 'Ha el tudnám vinni magammal, a kebelembe is beraknám, úgy sajnálom. Ügyeljél rájuk Zena, amennyiből lehet, vigyázzál rájuk!' Ennyi volt a beszédünk. Kérdeztem a többi emberről is, de nem tudott mondani semmit.

Újévkor felkérdezték, kinek hány gyereke van, s hány hold földet kaptunk, amikor Bácskába telepítettek bennünket. S akkor előbb megrázatták őket villannyal, kinek hány gyermek volt, s hány hold földet kapott. Már félholtak voltak, félreállították, levetkeztették mezitláb, hajadonfejt, s Újévkor éjjelkor levitték őket. Szabadkától két kilométerre van egy erdő, s ott el volt készítve egy hatalmas mély árok, oda lötték be őket. Mind beléhulltak az árokba, de még álltak, így mozogtak benn, ni... Az egyik partizán elkezdte hányni rájuk a földet, de odament a vezető, s azt mondta: én ezt az árkot nem földdel akarom megtölteni, hanem emberrel... Én istenem... A negyvenkét ember között legények is voltak. Az egyiket beeroszták, de nem ment el, hanem az anyjával menekült. Őt is meglőtték.

Minket, nőket, a gyermekekkel és az öregekkel együtt Szabadkáról Szikicsre²³ vittek, immár az embereink nélkül. Ott voltunk egész télen. Fogságba voltunk egész télen. Meg dolgoztunk is. Én egy kendergyárnál voltam. Nekiállítottak egy kazalnak, hogy bontsam szét, aztán vissza kellett rakni. Egy szobába kilenc családot tettek. Egyik asszonynak három, a másiknak öt gyermeke, nekem három leányom és egy fiam volt. A legkisebbik párnába volt belekötözve, mert fütetlen szobába voltunk. A gyermekecskéket kétfelől a fal mellett fektettük le, nekünk csak annyi hely maradt, hogy ülve virradtunk meg. Én jutottam az ablakhoz. Csak sótalan

kenyeret adtak. Mondtam: 'Csak egyétek meg, meg kell szívesen enni!' Biztatgattam őket: 'Ne törődjeteK vele, egyétek meg kicsikéim! Lássátok, itt nem tudok sütni kenyeret, lisztünk nincs, se a kemence, ahol megsütnénk. De jó, hogy adják ezt a kenyeret, egyétek meg!'

Mikor ott ültünk halkan a gyermekek lábánál, hát valaki bekopog az ablakon. Úgy megijedtünk: mit akarnak most velünk idegen ellenségek? Egyik sem mert szólni, hanem csak ott ültünk, s hallgattunk. Megint kopogtattak, s beszédet is hallottunk: 'Asszonkám, ne féljeteK, jót akarok.' Akkor bátorokdram. Felszöktem, odamentem az ablakhoz. Az ablakot kicsit megnyitottam. Egy partizán nézett felfelé, várta, hogy szól-e vissza valaki. 'Holnap reggel négykor át akarják tenni magukat a határon. Ami a legfájdalmasabb²⁴ ruhájuk, kötözzék magukra meg a gyermekekre, mert csak az lesz a maguké, ami rajtuk lesz.' Olyan szépen mondta, áldja meg a jóisten, még most is imádkozok érte, mert nagy jót tett velünk. Ellenség volt ő is, de nagyon jó ember volt. Felköltöttük a gyermekeket. Még kendőt is széthasogattam, hogy rájuk adhassam a ruhát. Hajnali négy órakor beállt három kocsi az udvarba, s azonnal ki kellett menni. Két ember bejött. Nem szóltak semmit, csak taszítottak: menni, menni, azonnal, nem vihettünk a rajtunk lévőn kívül semmit. Azt akarták, hogy mint az embereink, tiszta öltözetlenül lépjünk a szobából. De ez az áldott ember figyelmeztetett, hogy ne érjen készületlenül. Amíg beszélgetett, végig vigyázkodott, nehogy meglássa valaki, s elárulja, hogy hírt adott nekünk.

Odaállott hajnalban a három kocsi, a kicsiket felrakták, a nagyobbacska gyermekek a kocsi után fogódzkodtak, úgy mentünk. Eljöttünk Bajáig. A határon minden anya elébe gyűjtötte a gyerekeit. Várazoktunk: mi lesz velünk, hova visznek. S akkor valaki odaállt a hátam mögé, s egy ujjával megnyomintotta a hátamat. Megijedtem, hátranéztem. Megismertem azt az embert, aki szólt az éjjel. 'Asszonkám, mondta súgva, nehogy szóljanak valakinek, mert én is úgy járok, mint az embereik. Asszonkám, ne várják őket, mert már nincsenek.' S akkor elmondta, mit csináltak velük, így tudtuk meg a halálukat.

Baján csak egy fél napig voltunk. Innen egyiket Vaskútra vitték, minket Garára. Aszerint osztottak el, hogy hány üres ház volt, s hova tudtak berakni minket. Lakni már volt hol, de nem volt mit enni. Elküldtem hát a legnagyobb lányomat koldulni. 'Ha bementek valahová, mondjátok éhesek vagyunk, nincs mit enni. Adjon valamicskét, a jóisten fizesse meg magának...' Kaptak is, ki mit tudott, adott: ha disznót vágtak, egy kis hurkát, kolbászt, máskor kenyeret vagy tojást. Mekkora öröm volt, ha volt mit enni!

Ott is volt háború, lövöldözés. A gazdák nem tudták a répát, a krumplit hazavinni, csak a földeken elvermelték. A kukurica még töretlen volt. Én eljártam dolgozni. Egy asszonnyal összetalálkoztunk, beszélgettünk, s elmentem segíteni a fiának, mert a menyét is elvitték az oroszok. Volt nekik két ökrük, fejős tehén, disznók. A kukuricát le kéne törni, adna osztán ételmeK. Jaj isten fizesse meg, hogyne mennék, hisz nincs mit enni.

A férfi hazahordta a répát, és mondta, én addig vágjam a szarat, míg visszaér, s akkor én megint segíték megrakni a kocsit. Ő sietett, de én is siettem. Mikor visszaért, csodálkozott: ekkora darabot megcsináltam. Olyan szépen összegyűjtöttem, nehogy csak akárhogy lecsapkodjam, s fele szára ott maradjon. Eljött az este, az utolsó kocsival én is mentem haza. Odahívott, hogy vacsorázzak. Az anyja babfőzeléket csinált.

24 Legfájdalmasabb = legszükségesebb

Az asszony kenyeret vett elé, rakott ki egy tányérba babfőzeléket. Sok kolbász volt, mert vágtak disznókat. Jó sokat belefőzött. Abból ettem, s a könnyeim potyogtak ott. A gyermekekre gondoltam, hogy szegénykék étlen vannak. Egy-egy darabka kenyeret befaltam, egy-egy kis babfőzelékecskét befaltam, de azon gondolkoztam, hogy én inkább nem eszek, a gyermekeknek hazaviszem. Az asszony nézegetett, gondolta, hogy nem szeretem. Odajött, megkérdezte... Dehogyanem, isten fizesse meg, hogyne szeretném. De ha megengedné, hogy én már jól laktam, s hazavinném ezt a kis maradékot. Megölelt, s azt mondta: 'Csak egye meg, még teszek ki, lakjék jól, én a gyermekeknek küldök haza.' Elővett egy fazekacskát, megtöltötte, csupa kolbász volt, s odatette elejembe: 'Ezt elviszi a gyermekeknek.' Fél kenyeret tett oda, csak egyik. De jólesett, hogy gondolt rájuk. Azt se tudtam, mikor ettünk valami főtt ételt. Én, ahogy voltam, úgy voltam, de a gyermekeket nagyon sajnáltam.

Édesapám ide Tolnába, Felsőnánára került. A testvéreimet is odarendelték. Meghallották, hogy az embereinket meglőtték, nincsenek. Ferenc bácsim lejött, sírva hívott: 'Eljötök-é? Ott vagyunk Kétyen, értetek jöttem.' Hogyne mentünk volna, még meg is köszöntem. Később átmentünk Felsőnánára. Földet is osztottak, édesapám vett két kis csikót, így dolgoztunk, ahogy tudtunk.

A gyerekek megnőttek, az egyik vejem Szekszárdon dolgozott. Megunta az utazást, építettek a városban. Néhány év múlva, amikor én már egyedül voltam a házban, kijött a lányom. 'Anyu, jöjjön hozzánk Szekszárdra. Jó lesz ott magának, nem lesz gondja semmire.' Ott laktam egy darabig náluk. Ők is sokan voltak: három fiú, meg egy leány, s a fiúk kezdtek nősülni. Így kerültem ide, a nyugdíjasházba. Jó helyen lakom. Közel a templom és a sír. Ahol az emberem nyugszik, oda ügysem mehetek.

Irodalom

ALBERT Gábor

1983 *Emelt fővel*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

BALOGH Balázs

2017 A néprajzi terepmunka kérdései. *ETHNO-LORE* XXXIV. 9–12.

FÉL Edit

1991 A saját kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia* 102. 1–8.

KESZEG Vilmos

2017 Beszélési stratégiák és beszédfunkciók. *ETHNO-LORE* XXXIV. 109–128.

KOVÁCS Éva – MELEGH Attila

2003 A vándorlást elbeszélő narratívák neme, avagy nők és férfiak elbeszélései – női és férfi elbeszélésmódok. In Pető Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. 175–198. Budapest: Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány.

LANCZENDORFER Zsuzsanna

2007 *Mindent apámról – egy sokoróaljai iparos emlékei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MÉSZÁROS Csaba – VARGYAS Gábor

2016 Gyűjtés és terepmunka a néprajztudományban. *ETHNO-LORE* XXXIII. 9–17.

NAGY Janka Teodóra

- 1994a Asszonkám, ne várják az embereiket. *Ártér* 2: (1). 9–13.
- 1994b Büntetőjogi néphagyományok és -szokások Bölcskén. In Szabó Géza (szerk.): *Bölcskei tanulmányok 1. Múlt és jelen Bölcskén*. 261–284. Bölcske: Bölcskei Önkormányzat.
- 1996 A templomi ülésrend Bölcskén. *Múzeumi Levelek* 75: (2). 331–343.
- 1998 *Jogi néphagyományok két gömöri faluban*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. /Gömör néprajza 51./
- 2000 Kisbunyai élet: Adalékok Bunyaszekszárd néprajzához. *Contributii la etnografia localitatii Bunea Mică*. In Kaczián János – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Volt egyszer egy Bunyaszekszárd. A fost odată Bunea Mică Szekszárd*. 35–89. Szekszárd: Szekszárd Megyei Jogú Város.

RICOEUR, Paul

- 1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4*. Budapest: Kijárat Kiadó.

SEBESTYÉN Ádám

- 2009 *A bukovinai székelység tegnap és ma*. Budapest: Adlibrum Kft.

TÓKÉS Gyula

- 1942 *Bunea Mica (Bunyaszekszárd) múltja és jelene*. Lugos: MK.

Nagy Janka Teodóra

PTE KPVK

E-mail:jankateodora@gmail.com

Janka Teodóra Nagy

Women's life-worlds – women's soul-worlds

A female ethnographer can never avoid being female while doing fieldwork. This fact is reflected in her choice of subject, attitude and approach. It often means a larger number of women among her informants, and the possibility of developing more intense and more intimate relationships with women.

It is not a mere assumption or generalisation, but a conclusion drawn on the basis of several decades of field research and experience. My best informants as well as my best teachers in the field have always been women. Women who put their trust in me, allowing a glimpse into their lives, sharing the joyful moments, but also the painfully tragic events that had happened to them. Revealing their daily lives and community customs, including their own life situations, and thereby making me a part of their life-words, they introduced me into their soul-worlds, too.

This paper is dedicated to the memories of some of my favourite female informants.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
MEMORANDUM FOR THE RECORD

DATE: 1954
TO: [Illegible]
FROM: [Illegible]
SUBJECT: [Illegible]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

A KONFERENCIA PROGRAMJA

EMLÉKEK, SZÖVEGEK, TÖRTÉNETEK – NŐI FOLKLÓR SZÖVEGEK

2018. október 26–27.

*A Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztályának és az MTA BTK
Néprajztudományi Intézet Folklor Osztályának konferenciája*

Humán Tudományok Kutatóháza (Bp. Tóth Kálmán u. 4.)
fsz. K 11-12. terem

PROGRAM

PÉNTEK

KÖSZÖNTŐK: *Balogh Balázs, Smid Bernadett, Küllős Imola*

NYITÓ ELŐADÁS

Landgraf Ildikó – Frauhammer Krisztina (MTA BTK Néprajztudományi
Intézet, Budapest – MTA-SZTE Vallási Kultúra Kutató Csoport, Szeged):

„A népismeret terén (...) a nőknek is van hivatásuk.”

Nők a néprajztudomány körül

TÖRTÉNETI FORRÁSOK, levezető elnök: *Mikos Éva*

Bálint Petra (ELTE BTK, Budapest):

A nők történeti kutatása: 18. századi büntetőpercek mint nőtörténeti források

Horváth István (Főegyházmegyei Levéltár, Eger):

Liberális asszonyok urbárium

Merili Metsvahi (University of Tartu, Institute of Cultural Research, Tartu):

Észtlányok a 18–19. században

VITA

VALLÁSOS NŐK, NŐI VALLÁSOSÁG, levezető elnök: *Küllős Imola*

Szigeti Jenő (professzor emeritus, Miskolci Egyetem, Budapest):

19. századi protestáns szentasszonyok

Vass Erika (Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre):

Női sorsok a zarándoklatok tükrében

Vörös Éva (*református lelkész, Kolozsvár*): Működőképes oral spirituality

Tamás Ildikó (*MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest*):

Női szerepek, attribútumok a számi folklórban és a politikai, művészeti és vallási diskurzusokban

VITA

BÁBÁK, GYÓGYÍTÓK, FÜVESASSZONYOK, levezető elnök: *Deáky Zita*

Kocsis Annamária (*KRE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest*):

Gyógyító nemesasszonyok (Zay Anna, Bethlen Kata)

Koltay Erika (*Néprajzi Múzeum, Budapest*): A verselő füvesasszony

Vukov Anikó (*Móra Ferenc Múzeum, Szeged*):

Női olvasatok a közelmúlt és napjaink népi gyógyászatában

Svégel Fanni (*ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest*):

A bábamesterség változásai a 20. századi Nagyatádon

VITA

NÉPKÖLTÉS ZET, FOLKLÓR MŰFAJOK, levezető elnök: *Gulyás Judit*

Bálint Péter (*DE GYGYK, Hajdúböszörmény*):

A lehetetlen kérése és a kígyó-asszony segítsége

Bálint Zsuzsa (*DE BTK Néprajzi Tanszék, doktorandusz; MTA-DE Néprajzi*

Kutatócsoport, Debrecen): Közösségi szabályok a fiatal nő életére egy tradicionális cigány ballada értelmezésének tükrében

Pál-Kovács Dóra (*Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága, Szentendre*): Gazdasszonytánc Magyarózdon

Fábián Gabriella (*MTA-SZTE Vallási Kultúra Kutató Csoport, Szeged*):

Halotti búcsúztatók Csíkszentdomokoson

VITA

KITELEPÍTÉS, KÜLFÖLDRE SZAKADÁS, levezető elnök: *Turai Tünde*

Balogh Balázs (*MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest*):

„...mert eztet az öreg Székely néni így akarta.” (Egy Amerikába kivándorolt erdélyi asszony sorsa a levelezése és hagyatéka tükrében.)

Schell Csilla (*IVDE, Freiburg*):

Kitelepített lányok, asszonyok magánlevelei a freiburgi IVDE-ben

Menyhárt Krisztina (*ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest*):

Egy bolgár iparoscsalád története női szemmel

Kovács Bence (*MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest*):

Négy völgyeségi német asszony elűzetés története

VITA

SZOMBAT

NYITÓ ELŐADÁS

Biczó Gábor (*DE GYFK, Társadalomtudományi Tanszék, Debrecen*): Kortárs oláh cigány női narratívák a hagyományról, megtartó erejéről és korlátairól

MUNKÁSNŐK, NŐK A SZOCIALIZMUSBAN, levezető elnök: *Biczó Gábor*

Dobák Judit (*ME, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc*): Női terek a Vasgyári út mentén

Tóth Katalin (*ELTE BTK, doktorandusz*):

Egy életre szóló identitásváltás: út a rendelőintézetből a búzatáblába

VITA

MARGINALIZÁLT HELYZETEK, VENDÉGMUNKÁS NŐK,

levezető elnök: *Lajos Veronika*

Németh Krisztina (*MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest*):

Női szerepek és tapasztalatok folytonossága egy többszörösen marginalizált térben

Turai Tünde (*MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest*):

Régi nők új formában – Avagy a migráció hatása a női szerepekre

Kész Réka (*DE BTK Néprajzi Tanszék, Debrecen*):

Hagyományos női szerepek alkalmazása pénzkereseti lehetőségként: Magyarország idősápolást vállaló kárpátaljai nők életstratégiái

VITA

ÉRTÉKRENDEK, ÉLETUTAK, levezető elnök: *Frauhammer Krisztina*

Czingel Szilvia (*Centropa Alapítvány, Budapest*):

„Szépnek lenni is egészen bonyolult” (Miss Hungaria)

Vajda András (*Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Marosvásárhely*):

A nők szerepe a családi emlékezet megkonstruálásában a Maros megyei Sáromberkén

Földi Viktória (*Dobó István Vármúzeum, Eger*):

Egy palóc település árucsere kapcsolata a két világháború között

VITA

NŐI ADATKÖZLŐK, levezető elnök: *Keményfi Róbert*

Lajos Veronika (*ME, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc*):

Nőképek a csángókutatásban

Iancu Laura (MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest):
Női adatközlők, túl az adatközlésen

Nagy Janka Teodóra (PTE ÁJTK, Pécs): Női életvilágok – női lélekvilágok

VITA

NÉPI TÁPLÁLKOZÁS, levezető elnök: **Kuti Klára**

Kisbán Eszter (PTE BTK Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, professzor emeritus, Pécs):

Női név, női hang, Szakácskönyv szerzők névvel és álnéven 1598-1955

Keményfi Róbert (DE BTK Néprajzi Tanszék, Debrecen):

Ételreceptes gyűjtemény mint nyelvi szótár

Báti Anikó (MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest):

Nők és férfiak a konyhában néprajzkutatói szemmel

ZÁRSZÓ

Kötetünkben olyan témákat és szövegeket gyűjtöttünk egybe, amelyek a női identitás kulturális kódolásának narratív technikáit tárják fel. Így tanulmányainkban elsősorban emlékek, élettörténetek és nők által írott visszaemlékezések segítségével szeretnénk volna láthatóvá tenni a népi/populáris kultúrában élő nőket. Arra kerestük a választ, hogy milyen társadalmi, gazdasági, kulturális, lelki szerepe volt és van a nők által elmondott vagy leírt történeteknek és elbeszéléseknek? Mi teszi ezeket a történeteket sajátosan női jellegűvé? Mit jelentenek az egyes narratívák az őket megélőknek, elmesélőknek és leíróknak? Miként közvetítik, és hogyan alakítják a női identitást? Hogyan változtak, alakultak az időben és a térben ezek a narratívák? Milyen női életvilágok és elvárások jelentek meg bennük? Érzékelhető-e ezekben valamiféle változás? A kötetben a néprajz, a kulturális és vizuális antropológia, valamint a történelemtudomány területén dolgozó kutatók 25 tanulmányban adnak választ ezekre a kérdésekre.

ISBN 978-963-306-658-4

9 789633 066584